تاريخ طاهري

[ٺٽي شهر جي تاريخ]

تصنيف

سيد طاهر محمد نسياني ٺٽوي

★

مترجم

نياز همايوني

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

تاريخ طاهري

(ٺٽي شهر جي تاريخ)

تاريخ طاهري

(ٺٽي شهر جي تاريخ)

تصنيف:

سيد طاهر محمد نسياني ٺٽوي

١٠٣٠هه مطابق ١٦٢١ع

تصحيح:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

مترجم:

نياز همايوني

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

چاپو پهريون سال ١٩٨٨ع تعداد هڪ هزار
چاپو ٻيو سال ١٩٩٥ع تعـــداد ٻہ هزار

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق واسطا قائم]

قيمت: سؤ رپيا
Price Rs. 100-00

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو، سنڌ ۾، مئنيجر سيد سڪندر علي شاهہ ڇپيو ۽ مراد علي مرزا، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

• تعارف ۱-۳۰

مصنف ۽ سندس ڪتاب بابت ۱-۳

.. جم جو مهاڳ ۴-۹

.. عنف جو مهاڳ ۱۰-۳۸

.. اڳو ڀيڙيون ۲۹-۵۸

سومرن جي باري ۾ اوائلي راوين کان ٻڌل احوال ۲۹-۴۲

انهيءَ واقعي جو نقل، جيڪو اڪبر بادشاهه

جي دربار ۾ پيش ڪيو ويو. ۴۳-۴۴

ان واقعي بابت ٻيو بيان. ۴۵-۴۶

گنگا ڪي پنهنجي مڙس کان ڇڏائڻ لاءِ

عمر سومري جي، اميرن وزيرن جي ڪيڏ. ۴۷-۴۸

سلطان علاؤالدين جو عمر سومري کي

دهليءَ گهرائي قيد ۾ وجهڻ. ۴۸-۴۹

سمن بابت روايت. ۴۹-۵۶

سومرن هٿان ملڪ تباهه ٿيڻ جا ڪارڻ ۽

سمن جي ڏاڪ ڄمائڻ. ۵۶-۵۸

• ڀاڱو ٻيو ۵۹-۷۰

سومرن جي تباهيءَ کان پوءِ جام جي اولاد

سمن هٿان ساموئي نگر جو آباد ٿيڻ. ۵۹-۶۲

دريا خان جو احوال، جيڪو لسڪدير وزير

وتان چام نندي تائين پهتو. ۶۳-۶۵

مدينا ماڇيائيءَ جي اشاري تي شاهه بيگ ارغون جي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ؛ وري سنڌ سمن کي موٽائي ڏيڻ ۽ قنڌار روانو ٿيڻ ٦٥-٦٨

شاهه بيگ جو مرڻ ۽ سمن جو شاهه حسن کان باغي ٿيڻ. ٦٨-٧٠

• ٻاڳو ٽيون ٧١-١٠٣

مرزا شاهه حسن جو احوال، جنهن ٩٢٧ کان ٩٦٢ هه تائين پورا پنجٽيهه ورهيه سنڌ تي حڪومت ڪئي. ٧١-٧٤

ڪنگهار سمي جو شاهه حسن کي جواب موڪلڻ. ٧٤-٧٥

مرزا شاهه حسن جو تولاپرس يعني سوني ماڻهوءَ جي حقيقت کان واقف ٿيڻ، جيڪو لاڪي قلائيءَ جهرڪ جهرڪيءَ جي نالي ٻن چشمن ۾ لڪائي ڇڏيو هو. ٧٥-٨٠

سال ٩٣٣هه ۾ شاهه حسن جو ملتان کي تباهه ڪرڻ ۽ مير شمس جو اتي حاڪم مقرر ٿيڻ. ٨٠-٨١

سال ٩٤٠هه ڌاري همايون بادشاهه جو سنڌ ۾ اچڻ. ٨١-٨٤

ارباب عمر شاهه دائود جو همايون وٽ اچي حاضر ٿيڻ. ٨٤-٨٨

خاڪي ۽ سندس ڀاءُ جي شاهي لشڪر تي چڙهائي. ٨٨-٩٠

بادشاهه جو مرزا شاهه حسن وٽان ٻنهي ڀائرن کي گهرائڻ. ٩٠-٩٣

مرزا شاهه حسن جي حڪم تي دائود ۽ سندس ڀاءُ جو محمود خان ڪوڪلتاش هٿان قتل ٿيڻ. ٩٣-٩٤

چاچڪن جي زميندارن کي شاهي جاگيردارن
جي قتل جو حڪم. ۹۴–۹۶
بادشاهه جو خراسان ڏانهن وڃڻ ۽ مرزا
عيسيٰ ترخان جو سائس سات ڏيڻ. ۹۷–۹۸
ارغونن کان پوءِ ترخانن جي حڪمرانيءَ
جي شروعات ۹۸–۱۰۳

• پاڱو چوٿون ۱۰۴–۲۱۳

مرزا عيسيٰ ترخان جو پيرانتو احوال. ۱۰۴–۱۰۷
مرزا محمد باقي ۽ مرزا محمد صالح جي پاڻ ۾
دشمني پيدا ٿيڻ ۽ وڳوڙ پوڻ ۱۰۷–۱۰۹
مظفر ترخان کان هڪ نقل. ۱۰۹–۱۱۱
مرزا عيسيٰ ترخان جي جيئري سلڪ ۽
ملڪيت جي قبضي تان مرزا باقي ۽ مرزا صالح
جي وچ ۾ جنگ لڳڻ. ۱۱۱–۱۱۷
مرزا عيسيٰ ترخان جو، مرزا باقيءَ کي
بکر مان گهرائڻ. ۱۱۷–۱۱۹
فرنگين جي ٺٽي تي چڙهائي، شهر ساڙڻ
۽ ڦرلٽ مچائڻ. ۱۱۹–۱۲۲
مرزا باقي ۽ ترخان گهراڻي جو تفصيلي احوال. ۱۲۲–۱۲۵
مرزا باقيءَ جو ارغونن کي فريب سان
قتل ڪرائڻ. ۱۲۶–۱۲۸
مرزا باقيءَ جو پنهنجي ماڻهن کي نوازڻ. ۱۲۸–۱۳۱
پيءُ جي ميراث تي جان بابا جو مرزا باقيءَ
سان قبضو ڪرڻ. ۱۳۱–۱۳۴

جان بابا سان گڏ شاهه قاسم ارغون جو راتاهو هڻڻ ۽ مرزا باقيءَ جي گهرواريءَ کي قتل ڪرڻ. ۱۳۴-۱۳۷
مرزا باقيءَ هٿان ڪن بيگناهه بزرگن جو قتل ٿيڻ. ۱۳۷-۱۴۰
خليفي عبدالوهاب جي قتل لاءِ مرزا باقيءَ جو خليل خدمتگار کي موڪلڻ ۱۴۰-۱۴۳
مرزا باقيءَ جي لٽي جي وڏن ماڻهن کي شهر نيڪالي ڏيارڻ ۱۴۳-۱۴۷
نقل ۱۴۷-۱۵۴
مرزا باقيءَ جو پنهنجي نياڻي سنڌي بيگم کي اڪبر بادشاهه ڏانهن موڪلڻ ۱۵۴-۱۵۷
سنڌي بيگم جو اڪبر بادشاهه وٽان واپس اچڻ ۱۵۷-۱۵۹
مرزا باقيءَ جو پنهنجي پٽن کي ملڪ جي مختلف صوبن ڏانهن روانو ڪرڻ ۱۵۹-۱۶۲
مرزا باقيءَ جي آپگهات جو ڪارڻ ۱۶۲-۱۶۶
مرزا باقيءَ جي پٽ مرزا محمد پائنده بيگ ۽ سنڌس پوين جو احوال ۱۶۶-۱۷۰
مرزا جاني بيگ جي پنهنجي چاچي مرزا مظفر ترخان سان جنگ ۱۷۰-۱۷۵
صادق محمد خان جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ وري هندستان ڏانهن واپس وڃڻ. ۱۷۵-۱۷۹
مرزا جاني بيگ جو مرزا شاهه رخ کي اڪبر بادشاهه جي دربار ڏانهن آماڻڻ. ۱۷۹-۱۸۲
اڪبر جي گماشتي خانخانان جو سنڌ تي ڪاهڻ ۽ مرزا جاني بيگ کي شڪست ڏيڻ. ۱۸۲-۱۸۷

خان خانان جو سيوهڻ پهچڻ، لکي جبل
وارو گهٽ ڏسي اچرج ۾ پئجي وڃڻ. ١٨٧-١٩٢
خان خانان ۽ مرزا جانيءَ درميان دوبدو جنگ. ١٩٢-١٩٦
مرزا جاني بيگ جو ٻيهر جنگ ۾ ٽپي پوڻ
۽ خان خانان جو ڪيس گهيرو ڪرڻ. ١٩٦-٢٠٢
خان خانان جي پاران مرزا جاني بيگ جي
پاسي صلح جي لاءِ ايلچي موڪلڻ. ٢٠٢-٢٠٤
خان خانان ۽ مرزا جاني بيگ جو پاڻ ۾
صلح ڪرڻ. ٢٠٤-٢٠٩
مرزا جاني بيگ جي خاص ماڻهن جو ٺٽي
روانو ٿيڻ ۽ سندس اهل عيال کي ٻکر
مان واپس ڪرڻ. ٢١٠-٢١٣

• ڀاڱو ڇهون ٢١٤-٢٧٦

مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ ترخان
۽ سندس خاندان جي پڇاڙي جو احوال. ٢١٤-٢١٧
مرزا غازي بيگ جو مصلحت جي خيال
کان پنهنجي خاص ماڻهن کي نوازڻ. ٢١٧-٢٢٣
مرزا غازي بيگ جو احمد بيگ کي امير
مقرر ڪرڻ. ٢٢٤-٢٣٠
ابوالقاسم سلطان جو پنهنجي ماڻهن جي مدد
سان مرزا غازي بيگ کان باغي ٿيڻ. ٢٣١-٢٣٥
ابوالقاسم سلطان جو مرزا غازي بيگ ڏانهن
جواب لکڻ. ٢٣٥-٢٤٠
مرزا غازي بيگ جو ابوالقاسم کي انڌو
ڪرائي ڇڏڻ. ٢٤١-٢٤٥

آگري وڃڻ لاءِ مرزا غازي بيگ جو پنهنجي خاص ماڻهن سان مشورو ڪرڻ. ٢٤٦-٢٤٩

ابوالقاسم جو بنديخاني مان ڀڄڻ. ٢٤٩-٢٥٦

خسرو خان چرڪس جي چرچ تي ارغونن ترخانن جو وڪوڙ ۾ منهن وجهڻ. ٢٥٦-٢٦٠

مرزا غازي بيگ جو ڀھريون ڀيرو شاهه بيگ خان جي مدد لاءِ قنڌار ڪاهي وڃڻ. ٢٦٠-٢٦٤

مرزا غازي بيگ جو ٻئي ڀيري قنڌار روانو ٿي وڃڻ. ٢٦٤-٢٦٨

مرزا غازي بيگ جو خسرو خان کي گهرائڻ. ٢٦٨-٢٧١

هندو خان جو ٺٽي پهچڻ. ٢٧١-٢٧٥

مرزا غازي بيگ جي موت جو ڪارڻ جيڪو پنهنجي زندگيءَ ۾ وڏو بهادر سخي مرد هو. ٢٧٥-٢٧٦

● حواشي ۽ تعليقات ٢٧٧-٣٩٣

● حوالا ۽ متعلقات ٣٩٤-٤٠٦

● ڏسڻي (Index) ٤٠٧-٤٣٧

● پلنامو ٤٣٨-٤٤٣

پيش لفظ

سنڌ جي تاريخ جا ماخذ پنهنجي پنهنجي اهميت جا حامل آهن. سورهين ۽ سترهين عيسوي صديءَ جي حالات مطابق ”تاريخ بلدة ٺٽه، المعروف به: تاريخ طاهري“ انهيءَ ڪري نمايان آهي جو ان ۾ تاريخي واقعات کي قصه خواني جي انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي ۽ هي ڪتاب پڙهندڙن لاءِ تجسّس ۽ دلچسپي جو سامان مهيا ڪري ٿو.

ٺٽي ننگر جي وڏل مير طاهر محمد نسياني پٽ سيد حسن سنه ١٦٢١ع ڌاري ”ٺٽي شهر جي تاريخ“ جي عنوان سان پنهنجي معلومات قلمبند ڪئي، ان وقت سنڌ جي حڪمراني اڪبر بادشاهه ۽ سنڌ جي گورنر ”مرزا غازي بيگ ترخان“ جي هٿ هيٺ هئي.

مرحوم طاهر نسيانيءَ جو جيڪڏهن واقعي حافظو ڪمزور نه هئو ته پوءِ سڻن ۽ واقعن کي نه معلوم ڇو جديد تحقيقات جي برعڪس ڄاڻايو آهي. بهرحال جيئن ته سنڌ جي ڌارين حڪمرانن: ارغونن، ترخانن ۽ مغلن کي هو ٺيڪ پيڙهين کان سڃاڻندو هو ۽ سندس بيان ڪيل اڪثر واقعا هڪ واسطيدار تاريخي ڪردارن کان ذاتي طور معلوم ڪري لکيا آهن يا سندس اکين ڏٺا واقعا آهن، تنهنڪري سندس تحرير، جيڪڏهن تاريخ نويسيءَ جي قدرن تي پوري نه به اچي تڏهن به چشم ديد همعصر عالم جي هي دلچسپ قصه خواني سنڌ جي تاريخي ماخذن ۾ پنهنجو اعليٰ مقام رکي ٿي.

سنڌي ادبي بورڊ ”تاريخ بلدة، ٺٽه المعروف به تاريخ طاهري“ جو اصل متن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي طرفان ٣٠ صفحن تي مشتمل انگريزي زبان ۾ لکيل مقدمه ۽ حواشي و فهارس

جي اضافن سان ١٩٦٤ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. جيڪو اصل مسودو ١٨٤ صفحن (٣×٦-١٢ سنٽين) تي مشتمل مڪمل متن ديده زيب نستعليق خوشخطيءَ ۾ رقم ڪيل ۽ ڀريون ڀرو ڇپيل هو. علاوه ازين، ميرن جي شاهي ڪتبخاني جو نسخو ١٢٨ صفحه (دفتر) [٧×٣½-١٦ سنٽين] جيڪو مير مراد علي خان سنه ١٨٠٨ع ۾ ميان محمد خليل ولد قاضي محمد کان نقل ڪرايو هو، سو بہ بنيادي نسخي طور شامل ڪيو ويو ۽ اڌري بيحد خبرداري ۽ محنت سان هن تاريخي ۽ ادبي سرمايہ کي هميشہ لاءِ محفوظ ڪيو ويو.

اڳ شايع ڪيل اصل فارسي متن جو سنڌي ترجمو همعصر فاضل مترجم نياز همايوني صاحب جي مهاڳ ۽ حاشين، ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب واري اصل انگريزي مقدمي ۽ ان جي سنڌي ترجمي سميت هاڻي شايع ڪيو پيو وڃي.

سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ سڀني طبقن جي ماڻهن لاءِ هي هڪ ڪارائتو ڪتاب آهي جيڪو سنڌ جي تاريخ کي نروار ڪرڻ ۽ سنڌواسين تائين پهچائڻ جي سلسلي ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿي رهيو آهي. اميد تہ پڙهندڙن کي پسند ايندو.

جام شورو
٧- جون ١٩٨٨ع

حبيب الله صديقي
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

تعارف

هن تاريخ جي مصنف مير طاهر محمد نسياڻي بابت گهڻي خبر ته پنجي نه سگهي آهي پر هن ڪتاب ۾ سندس ذاتي سوانحي حوالا مير علي شير قانع جي بيان ڪيل حقيقتن مان گڏي پڙهڻ ڪان پوءِ سندس خاندان ۽ زندگيءَ بابت هيٺيون حقيقتون ملن ٿيون.

الف. خاندان: طاهر محمد ٺٽي (سنڌ) جي سيد خاندان مان هو. سندس وڏا استرآباد، ايران مان لڏي آيا هئا. منجهانئن هڪ مير حيدر استرآبادي کي سيد حسين صحرائي نالي پٽ هو، جنهن جي پوٽيرن تي خانداني نالو صحرائي پئجي ويو. سيد حسين پنهنجي پويان ٻه پٽ، سيد محمد باقر اڪرائي ۽ سيد محمد طاهر دلوال ڇڏيا. وڏن جي نالن جي ورجائپ مان اسان جو اندازو آهي ته اسان جو هي مصنف مير طاهر محمد دلوال جي پوٽن مان هو.

اها خبر ناهي ته اهو خاندان ڪڏهن استرآباد مان لڏي سنڌ ۾ آباد ٿيو، پر اهو پتو پوي ٿو ته ٻئي محمد باقر اڪرائي ۽ محمد طاهر دلوال ٺٽي ۾ اچي آباد ٿيا هئا ۽ سندن حويلي شاهه منبع جي قبر جي اولهه طرف 'پائي خان جي پاڙي' ۾ هئي.

ڪتبن جي حوالي مان اندازو لڳائجي ٿو ته درٻيلو شهر مصنف جي ابن ڏاڏن جو رهائشگاهه هو، اندازو ٿئي ٿو ته ڪهڙو ڪري سندس پڙڏاڏو يا ڏاڏو درٻيلي ۾ ڪجهه دير لاءِ آباد ٿيو هو، پر سندس ڏاڏو، جو نوڪريءَ ۾ گهڙڻ کان پوءِ شايد هو پنهنجي اباڻي گهر ٺٽي ۾ موٽي آيو هو.

اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته طاهر محمد ۽ سندس والد ٺٽي ۾ پنهنجي اباڻي گهر ۾ پائي خان جي پاڙي ۾ رهندا هئا. پوءِ شايد مصنف جا پويان انهيءَ حويلي مان منتقل ٿي ويا، ۽ مير علي شير قانع

کان خبر پوي ٿي تہ مرزا حسين نالي هڪ شخص سا ڳئي هند سندس رهائشگاهہ جوڙايو، جيڪو پوءِ برطانوي واپاري مشن جو رهائشگاهہ ٿيو. ١١٨١ هجري/١٧٧٦ع جي لڳ ڀڳ جڏهن مير علي شير قانع 'تحفةالکرام' تصنيف ڪيو، تڏهن مير طاهرمحمد جا پويان ماڙيءَ واري عمارت ۾ (ٺٽي ۾) رهندا هئا ۽ باغائي صحرائي سيد سڏبا هئا. ان مان ظاهر آهي تہ مصنف جي موت کان پوءِ ۽ ١٧٧٦ع کان گهڻو اڳ، سندس پٽن يا پوٽن جي مالي حالت بهتر ٿي ويئي هئي ۽ اهي پنهنجي زرخيز باغن جا مالڪ هئا. اهڙيءَ طرح اهي 'صحرائي' (صحرا جا رهواسي) بدران نئين خانداني نالي 'باغائي' سان سڏجڻ لڳا. هن وقت باغائي سيد جي سڏيءَ طرح مير طاهرمحمد جا پونئير آهن، ٺٽي جي انهيءَ پاڙي ۾ رهن ٿا، جيڪو سندن خانداني نالي پويان 'باغائي محلو' سڏبو آهي. اهو محلو شاهہ منبع جي قبر جي اپرندي طرف واقع آهي، جتي هو اڳاٽي وقت کان رهندا اچن. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ اهو خاندان شاهہ منبع جي قبر جي الهندي طرف پائي خان جي پاڙي مان منتقل ٿي، انهيءَ درويش جي قبر جي اوير پاسي موجوده هند تي اچي رهيو، جتي اجا تائين رهندو اچي.

ب. پڙڏاڏا: هن تصنيف ۾ مصنف جي شروعاتي خاندان جا جيڪي پاتي ڄاڻايل آهن، اهي سندس ڏاڏاڻا ۽ ناناڻا آهن. پڙڏاڏو، جنهن جو نالو طاهرمحمد نہ ڄاڻايو آهي، پر خانداني شجري ۾ عبدالقادر جي نالي سان ڄاڻايل آهي. چيو وڃي ٿو تہ 'ارغون-ترخان حاڪمن' جي نوڪريءَ ۾ هو، هو جيتوڻيڪ عمر ۾ ننڍو هو، پر مصنف جي پڙناني (وفات Circa ٩٤٩ هجري) جو همعصر هو، انهيءَ ڪري هن مرزا شاهہ حسن ارغون (وفات ٩٦٢ هجري/١٥٥٥عيسوي) ۽ گهڻو ڪري مرزا عيسيٰ ترخان (وفات ٩٧٣ هجري/١٥٥٦عيسوي) وٽ نوڪري ڪئي هوندي. عبدالقادر (پيا سندس والد) شايد دربيلي ۾ ڪجهہ وقت لاءِ رهائش پذير هو، جتي هن چاچ عمرشاهہ ولد دائود جنهن کي مصنف پنهنجو پڙنانو ڪوٺي ٿو، جي ڌيءَ سان شادي ڪئي.

عمرشاهه سهتا قوم جي 'چاړ' يا سردار هو ۽ دربيلي ضلعي جو 'ارباب' يا حاڪم هو. دربيلي ضلعي جي زرخيز زمين گهڻو ڪري هاڻوڪي نوابشاهه ضلعي جي نوشهرو فيروز سب ڊويزن ۾ اچي وڃي ٿي، جيڪا اتر ۾ ٻکر ۽ ننڍي جي حدن وچ ۾ ٿي اچي. سياسي طرح هو هڪ اثر وارو ۽ آزاد ذهن جو مالڪ هو. شهنشاهه همايون جڏهن ٩٤٩هجريءَ ۾ سنڌ ۾ آيو تڏهن ڏانهس مرزا شاهه حسن ارغون جي سخت نامناسب رويي جي باوجود چاړ عمرشاهه پنهنجي پٽن سان گڏجي شهنشاهه جي ٻکر پهچڻ تي سندس سلاميءَ لاءِ ويو، جتي هن ڪيس پنهنجي پرڳڻي ۾ اچڻ جي دعوت ڏني ۽ شهنشاهه اها مڃي اتي آيو. چاړ عمرشاهه شهنشاهه ۽ سندس ٽڪل لشڪر لاءِ اناج ۽ ٻيو گهربل سامان مهيا ڪيو ۽ 'چوڪي' جو انتظام ڪيو ويو. شهنشاهه دربيلي ۾ ڪجهه ڏينهن مهمان ٿي رهيو ۽ پوءِ پاٽ شهر ڏانهن روانو ٿيو. همايون، حاڪم ۽ سندس پٽن جي خدمت مان ايڏو ته خوش ٿيو، جو کين هڪ پروانو ڏنائين، جنهن ۾ ڄاڻايل هو ته ٻکر جو صوبو جيڪڏهن سندس حڪومت هيٺ آيو ته دربيلو ضلعو، حاڪم ۽ سندس پوين وٽ بخشش جي طور تي رهندو.

عمرشاهه ۽ سندس پٽ، همايون جي اتر سنڌ ۾ ٽڪڻ دوران سندس خدمت ۾ رهيا. جڏهن شهنشاهه سنڌ جي سرزمين مان اسهڻ وارو ٿيو، ته عمرشاهه الور ۾ گذاري ويو ۽ سندس پٽ شهنشاهه کان موڪلائي دربيلي واپس وريا. سلطان محمود ٻکر جي گورنر جي اطلاع تي ته ڪيئن حاڪم ۽ سندس پٽن شهنشاهه جي مدد ڪئي، مرزا شاهه حسن ارغون سندن موت جو پروانو اماڻيو. تعميل ۾ سلطان محمود مان عمرشاهه جا ٻه پٽ دائود ۽ هالا گرفتار ڪيا ۽ ٻکر ۾ ظالمانه طريقي سان قتل ڪيا. ڪٽنب جا ٻيا پاتي عقوبتن جي ڊپ کان، شهنشاهه جي بخشش وارو پروانو مير طاهر محمد جي ڏاڏيءَ (عمرشاهه جي ڌيءَ) جي حوالي ڪري، گجرات ڏانهن ڀڄي ويا، جتي اهي احمدآباد ۾ وڃي رهيا.

ب. والد: مير طاهر محمد پنهنجي والد جو نالو مسودي ۾ ني ڄيرا 'سيد حسن'، 'ميان حسن' ۽ 'حسن' جي نالن سان ڄاڻايو آهي، جيئن اڳي ڄاڻايل آهي، حسن جي والده دربيلي جي سهتا سردار ڄام عمر شاهه جي ڌيءَ هئي، انهيءَ حوالي سان اندازو ڪجي ته مرزا محمد باقيءَ جي موت (۹۹۳هجري/۱۵۸۵عيسوي) جي وقت ۾ هو اڃا جوانيءَ ۾ هو، جنهن سان سمجهجي ٿو، ته ڏهين صدي هجريءَ جي پنجين ڏهاڪي ۾ ڄائو هو. کيس پنهنجي وقت جي بهترين تعليم ملي هئي، جيئن مير علي شير قانع کيس 'بهترين صلاحيتن' جو مالڪ ڪوٺيو آهي.

سيد حسن جي پنهنجي زباني جنهن جو مصنف حوالو ڏنو آهي، اسان کي سڌ پوي ٿي، ته ملڪ جي نوجوان سپاهيءَ جي حيثيت سان، پنهنجي اعليٰ منصبدارن وٽ خدا ترس، ايمان جو پڪو، ڏينهن جو روزو ۽ رات جو عبادت لاءِ وقف ٿيل ماڻهوءَ جي حيثيت سان سڃاتو ويندو هو.

لڳي ٿو ته مرزا محمد باقيءَ (۹۷۳-۹۹۳هجري/۱۵۶۵-۱۵۸۵ عيسوي) جي دور حڪومت ۾ سيد حسن فوج ۾ گهڙيو هو. هو ملڪ احمد جي مختصر دور ۾ سپاهي هو. ملڪ احمد، مرزا محمد باقيءَ جو اعتبار جوڳو ساٿي هو، جنهن کي هن پنهنجي مرحوم پٽ شهزادي شاهه رخ (وفات ۹۹۲هجري) جي موت کان پوءِ سندس جاءِ تي پنهنجي هٿ هيٺ سڀ کان وڏي عهدي تي ترقي ڏني هئي. جيئن سيد حسن ٻڌائي لکيو آهي، ته خميس رات ۸- شوال ۹۹۳هجريءَ (۱۵۸۵عيسوي) جو جڏهن مرزا محمد باقي خودڪشي ڪئي هئي، ته هو ملڪ احمد جي چوڪيءَ واري دستي ۾ شامل هو ۽ رات جي چوڪيءَ ۾ قلعي اندر هو. مرزا محمد باقيءَ جي ڪمري ذاتي خدمتگارن جي پاڻ ۾ گوڙ ۽ هل هنگامي تي چوڪيءَ جي دستي ۾ اچڻ ۾ پيدا ٿي، ته الائجي ڇا ٿيو، حاڪم جيڪو رتورت ٿيل هو، ملڪ احمد کي گهرائڻ لاءِ چيو. خدمتگارن سان ڪنهن رت سان پسريل ڪپڙن ۾ ڊوڙي،

چوڪيءَ تي وڃي ملڪ احمد کي سڄيءَ رونداد کان واقف ڪيو. ملڪ احمد اندر وڃڻ کان آناڪاني ڪئي، تہ مٿان مٿس قتل جو الزام اچي، پر پوءِ سيد حسن کي پاڻ سان شاهد جي طور تي وٺي اندر ويو. ملڪ جيئن بستري پرسان پهتو تہ مرڻينگ حاڪم کيس ٻانهون ورائي ڇڏيون ۽ ملڪ جا ڪپڙا رت هاڻا ڪري ڇڏيائين.

مرزا باقي رات جي پوئين حصي ۾ مري ويو، پر جيئن پانيو پئي ويو، تيئن ويچارو ملڪ احمد دشمن جي حملن جو نشانو رهيو. سيد حسن کيس صلاح ڏني تہ بي اصول ماڻهن اڳيان پيش نہ پوي ۽ بچاءُ جا رستا اختيار ڪري، جيستائين حقيقت قائم ٿئي. بهرحال هين هُن کي نہ ٻڌو، جنهن جي ڪري بعد ۾ هن کي ۽ سندس ماڻهن کي زندگي وڃائڻي پئي. بعد ۾ مرزا پائنده محمد ٺٽون حڪمران ٿيو ۽ هن جو پٽ مرزا جاني بيگ ٺٽون سربراهہ مقرر ٿيو، تہ ملڪ احمد جي قاتلن هن ۽ هن جي ماڻهن خلاف ڪوڙيون ثابتيون گهڙيون، هرهڪ کي ماريو ويو. جڏهن سيد حسن جو وارو آيو، تہ خليل مهردار (مهر جو رکوالي)، هن جي ٻاران جاني بيگ کي پارت ڪئي ۽ چيائين: "هي سيد ڏوهي نہ آهي ۽ هن ڪوبہ ڏوهہ نہ ڪيو آهي، سواءِ ان جي تہ هي ملڪ احمد جي پوري ۾ هو. هيءَ هن سان نہ ٿئي، پر رت جا داغ ٻين جي ڪپڙن سان لڳا آهن. هن نوجوان سپاهيءَ جو رحم ۽ خدا ڏانهن لاڙو اهڙو آهي جو سارو ڏينهن روزي سان ۽ رات عبادت ۾ گذاريندو آهي. هڪ ڏينهن هني اوهان لاءِ ڪارائتو ٿيندو ۽ هن کان پوءِ ڪڏهن بہ ڪو ڏوهي ثابت ٿيو تہ ان لاءِ ماڻ پاڻ ضامن آهيان. خليل جي منٿ ميڙ تي خوش قسمتيءَ سان سندس زندگي بچي وئي. مرزا جاني بيگ کهل ۽ همدرديءَ جي ڪري نظرثاني ڪئي ۽ خليل کي حڪم ڪيو ويو، تہ هن نوجوان ماڻهوءَ جو چڱيءَ طرح خيال ڪيو وڃي.

اها سيد حسن جي زندگيءَ جي نئين باب جي شروعات ٿي ۽ هو جاني بيگ جي هٿ هيٺ فوجي نوڪري ۾ رهيو. هن جي شايد

مختلف ذميوارين جي سنڀالڻ ۾ اپڻي ڪارڪردگي ڏيکاري، جنهن ڪري ڪجهه سالن بعد هو
ڪمانڊر جي عهدي تي پهتو. اهڙيءَ طرح مرزا جاني بيگ ۽ خان خانان
جي وچ ۾ وڙهيل جنگ جيڪا هجري سال ١٠٠٠ (عيسوي ١٥٩١/٩٢) ۾
لڳي، ان ۾ سيد حسن ٻين ڪمانڊرن قاسم خان ارغون ۽ خسرو خان
چرڪس سان گڏ خاص حيثيت سان سڃاتو ويو.

ان وقت هو ٤٠ سالن جي عمر جو هو. ان ڪان پوءِ خاص
حيثيت جو حوالو ڪونه ٿو ملي، پر اهو معلوم ٿئي ٿو ته مرزا جاني بيگ
جي شڪست ۽ ١٥٩٢ عيسوي صدي ۾ سنڌ ڇڏڻ کان پوءِ
سيد حسن سرڪاري نوڪري مان رٽائرڊ ڪيو ۽ خاموش زندگي گذاري. شايد
هو شروعاتي ٢٠ سال ١١هجري صدي (١٠٣٠-١٠٢١ هجري/١٦٢١-١٦١٢ع)
تائين زنده هيو، جڏهن پنهنس مير طاهرمحمد سنڌس تاريخ لکڻ جي
تياري ڪئي. جنهن ۾ مرزا جاني بيگ جي خودڪشيءَ جا تفصيل ۽
مرزا جاني بيگ ۽ خان خانان جي جنگ جا احوال سيد حسن جا ڄاڻايا
ويا آهن.

(ب) مصنف (ليکڪ): هن پنهنجو پورو نالو "طاهرمحمد
نسياني" پٽ سيد حسن ٺٽي وارو" لکيو آهي. هو سال ٩٩٠هجري/
١٥٨٢ عيسوي ۾ پيدا ٿيو ۽ شايد پنهنجي پيءُ جي نظرداري هيٺ پليو.
جنهن ڪري پڙهائيءَ سان شوق ۽ مذهب ڏانهن لڳاءُ رهيس.

جيئن ته سندس والد رٽائر ڪيو، انهيءَ معلوم ٿئي ٿو ته
مير طاهرمحمد تعليم پوري ڪرڻ بعد مرزا غازي بيگ جي نوڪري
سال ١٠١١-١٠١٠هجري/١٦٠٢-١٦٠١عيسوي ۾ شامل ٿيو. تنهنڪري
مرزا غازي بيگ جي ٺٽي جي حڪومت جي دور جا واقعا تفصيلي ظاهر
ڪيا آهن ۽ اسان کي پڌائي ٿو ته ڪيئن سندس دربار مشهور شاعرن
ملا راشدي ۽ ملا مرشد بروجردي جو اڏو ٿي پيو. هن ابوالقاسم سلطان
جي بغاوت جا تفصيل ڏهرايا آهن ۽ جيڪي هن گوڙ جي وقت پڙهو
ڏٺو ان جو ذڪر ڪيو آهي. ان وقت هو ٢٣ سال عمر جو هو.

اهو گهڻو ڪري يقيني آهي تہ جڏهن ميرزا غازي بيگ سن ١٠١٣ هجري/١٦٠٤ عيسوي ۾ سنڌ مان شهنشاهہ اڪبر جي دربار ويو، تڏهن هن طاهرمحمد کي پاڻ سان وٺي ويو. جڏهن شهنشاهہ اڪبر سال ١٠١٤ هجري/١٦٠٥ عيسوي ۾ مري ويو، تڏهن طاهرمحمد جيڪو شاعري جي ذات کي ڀتل هو. تنهن شهنشاهہ جي فوت جو سال "فوت اڪبر شهہ" ۾ ڳاڻي (١٠١٤) لکيو آهي. ٻئي سال جڏهن مرزا غازي بيگ قنڌار وڃڻ لاءِ تياري ڪئي. طاهرمحمد کانئس اجازت وٺي ٺٽي واپس آيو. اهو لکيل ڪونہ آهي تہ هو ٺٽي لاءِ ڪڏهن روانو ٿيو، پر بعد ۾ ٺٽي ۾ تعليم ۽ پوءِ قنڌار لاءِ مسافري پڌائي ٿي تہ هو شايد مهيني محرم سال ١٠١٥ هجري/مئي سال ١٦٠٦ عيسوي جي شروعات ۾ لاهور وٽان مرزا غازي بيگ کان ڌار روانو ٿيو.

ٺٽي پهچڻ بعد مير طاهرمحمد پنهنجون سموريون مصروفيتون ختم ڪري تعليم کي لڳي ويو. جيئن هو پاڻ لکي ٿو تہ تمام ٿوري عرصي ۾ هو فارسي جي نظم ۽ نثر ۾ پڙهڻ ٿي ويو. پهرياڻ هو آخوند اسحاق بخاري وٽ زير تعليم رهيو، جنهن مرزا غازي بيگ کي پاڙهيو. آخوند پاڻ صوفي هيو ۽ خاص طرح حافظ سعدي، رومي ۽ جامي کان چڱيءَ طرح جاڻو هو. مير طاهرمحمد سندس هدايت تحت شاعري جي ڄاڻ حاصل ڪئي ۽ پاڻ شاعر ٿي پيو. هن مير ظهيرالدين پٽ شڪرالله شيرازي کان خاقاني ۽ انوري جا قصيدا پڙهيا. تنهنڪري سال جي اندر پروسي سان لکڻ شروع ڪيو.

معلوم ٿئي ٿو تہ مرزا غازي بيگ هجري ١٠١٥ صدي جي رمضان مهيني جي آخر ۾ شاهي فوج جي مک سان لاهور کان قنڌار روانو ٿيو. هو ملتان پهتو ۽ پنهنجي خاندان سان اتي آباد ٿيو. هن کي سنڌ مان جيڪا هن جي جاگير هئي ماڻهن پئسن ۽ سيڌي سامان جي چڱي چوکي مدد جي شايد اميد هئي، پر اها وقت اندر پهچي نہ سگهي ۽ مرزا غازي بيگ وڌيڪ ترسي نہ سگهيو. هو ٿوري سيڌي سامان سان قنڌار ڏانهن روانو ٿيو. بهرحال هن جي ٺٽي جي

عملدارن کي ڀڄائي جيڪا انهي کان قندار ۾ هلي. مرزا غازي بيگ جيڪو انهي شهر ۾ ١٢ شوال ١٠١٥ هجري (مارچ ١٦٠٤ع) ۾ پهتو هو ته مصنف هاڻي پنهنجي چالاڪي ۽ طاقت سان قندار پهتو.

مير طاهر علي ڪاهه دوران پنهنجا تجربا چٽيءَ طرح بيان ڪيا آهن. قندار ۾ ان وقت ڏڪار هو ۽ ماڻهن کي جيڪا شئي هٿ ايندي هئي اها کائي ڇڏيندا هئا. مصنف سان جيڪي ٻيا ساٿي هئا ان مان هڪ محمد هاشم به هو جنهن سان سموري سامان مان مسافري دوران حصي پتي ڪئي جيستائين قندار پهتا جتي گڏ رهيا. هن جو کاڌي جو سيڙو سامان پورو ٿيو ۽ هو مشڪل سان کاڌي جو سامان خريد ڪري ٿي سگهيا جيڪو تمام مهانگو هو. محمد هاشم جنهن کي گيهه جو هڪ دٻو هو هاڻي پاڻ کي مير طاهر محمد کان ڌار رکيو. هو ڪوشش ڪري پنهنجي ساٿين کان بـه لڪي اڪيلو کائيندو هو ويندي غسلخاني تائين. هڪڙي پيري ڪيس پڪڙيو ويو ۽ سندس نالائق حرڪتن تي چيڙايو ويو پر هن ان پڌو ڪري ڇڏيو. ڪڏهن ته ماني جو ٽڪرو هٿ جي هيٺان لڪائي ڇڏيندو هو ۽ جڏهن هو ننڊ ڪندو هو ته کائي ڇڏيندو هو. هڪڙي پيري فيصلو ڪيو ويو ته ڪيس خوار ڪجي سو سندن ساٿين مان هڪڙو يوسف علي نالي هو جو هٿ ڪڍي پڇي ويو ۽ ٻيا وري ماني گوشت ڪسي ويا جيڪو هاشم لڪائي کائي رهيو هو، ۽ هن هاڻي سندس آل ۶ هاشم مک (هاشم ڪتو) رکيو. مختصر ته مرزا غازي بيگ جي ماڻهن ڏاڍيون تڪليفون ۽ سور سٺا. هي اهو وقت هو جڏهن نه مشهور شاعر طالب علومي ۽ شمس قندار پهتا هئا ۽ دربار ۾ شامل هئا. قندار ۾ ڏڪار جي حالتن ڪري شهنشاهه مرزا غازي بيگ کي اجازت ڏني ته هو پنهنجو هيڊ ڪوارٽر بکر ڪري، هو هتي آيو ۽ پنهنجي ڪئمپ ڪافي عرصي تائين رکي.

اهو معلوم ٿئي ٿو تہ جڏهن مرزا غازي بيگ کي بعد ۾ حڪم ڏيو تہ هو شهنشاه جي دربار ڏانهن روانو ٿئي ۽ هو بکر ڇڏي لاهور روانو ٿيو. مير طاهرمحمد سندس لاءِ اجازت ورتي ۽ ٺٽي ڏانهن واپس ٿيو. يا ٿي سگهي ٿو تہ هو هن سان گڏ لاهور ويو ۽ جڏهن مرزا غازي بيگ قندار جو پيهر گورنر مقرر ٿيو ۽ هو بکر، ملتان طرفان روانو ٿيو. مير طاهرمحمد اتان بکر ڏانهن روانو ٿيو. اهو وقت شايد هجري سن ١٠١٨/عيسوي سن ١٦٠٩ هو جنهن بعد مير طاهرمحمد ٺٽي ۾ رهيو، انهيءَ ڪري سنڌ ۾ سن ١٠١٠-١٠١٢ هجري ۾ جيڪي واقعا ٿيا انهن کي تفصيلي طرح بيان ڪري ٿو. خسرو خان چرڪس جيڪو مرزا غازي بيگ جو ٺٽي جو انتظامي عملدار هو، علحده اڳواڻ ٿيڻ جي ڪوشش ۾ هو، سرڪاري رقم ۾ خرد برد ڪرڻ ۽ اهم عهدن تي پنهنجي خاندان جا ۽ پنهنجا ماڻهو مقرر ڪيا. انهن ماڻهن کي انصاف لاءِ ٿورو بہ خيال ڪونہ هو تنهنڪري سموري ملڪ ۾ ناراضگي هئي، تنهنڪري مرزا غازي بيگ هندو غريب کي "سائيڊنو هندوخان" جو خطاب عطا ڪري ٺٽي جو سردار مقرر ڪيو ۽ خسرو خان کي قندار ڏانهن گهرايو ويو. هندوخان شايد هجري سن ١٠٢٠ ۾ نصرپور پهتو. احڪام جاري ڪرڻ بعد ٺٽي روانو ٿيو، خسروخان کي ڪيڏي نيون مقرريون ضلعي ڪمان ٻاهر ڪيون. پوءِ خسرو خان پنهنجي پٽن سميت قندار روانو ٿيو ۽ هالاڪنڊي پهچڻ تي مرزا غازي بيگ جي موت جي خبر پئي. مير طاهرمحمد بظاهر ٺٽي ۾ هو جتي مرزا غازي بيگ جي قندار ۾ (هجري ١٠٢١) موت جي خبر انهن کان پئي جيڪي نوتي وقت اتي موجود هئا.

مير طاهرمحمد کي يقيناً مرزا غازي بيگ جي موت جو صدمو پهتو هوندو، هن لہ فقط پنهنجو مالڪ پر هڪ سرپرست بہ وڃايو. مير طاهرمحمد ان وقت ايڪيهن سالن جو نوجوان هو پر خسرو خان جيڪو ٺٽي واپس آيو. هن جو زيردست ٿي رهڻ جي مرضي نہ هئي يا جوڪاٺي سياسي حالتن ڪري ٺٽي ۾ رهڻ لاءِ بہ تيار نہ هو. انهن

خدمتون ڪري هو دربيلي هجرت ڪري ويو ۽ پنهنجي ساڳي خانگي زندگي ڇهن-ستن سالن (١٠٢١-١٠٢٧ هجري) لاءِ گذارڻ لڳو. دربيلو سندس ناني سردار عمر شاهه جو گهر هو، جنهن جا پويان احمدآباد کان شايد واپس ٿيا هئا يا مير طاهر محمد کي پنهنجي ڇڏيل ملڪيت سنڀالڻ لاءِ چيو ويو هو. هن ڳالهه ۾ شايد ورثي ۾ مليل ملڪيت تي نگهباني ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪئي هجي.

گهڻو وقت خاموش زندگي گذارڻ ڪري هن کي ڪجهه لکڻ پڙهڻ جو موقعو مليو. هن شايد ”عمر مارئي“ آکاڻي کي فارسي نثر ۾ ان دور اندر تاليف ڪيو. سنه ١٠٢١هه ۾ مرزا غازي بيگ جي موت کان پوءِ مير طاهر محمد ارغونن ۽ ترڪن جي سنڌ تي حڪومت جي دور بابت تاريخ لکڻ جي لاءِ سوچيو ۽ ان جي سرپرست ۽ قدردان جي ڳولا هئي ۽ هن ڏٺو ته هرڪ مصنف لئي سرپرست هئڻ گهرجي. هن ڏٺو ته شاهه محمد بيگ عادل خان ئي هو جيڪو ان دور جو لائق ۽ فاضل عالم هو. پيو ته هو ارغون خاندان جو هو. ڪجهه سچار ارغون ۽ ترخان سردار شاهه بيگ ارغون سان گڏ سنڌ ۾ آيا ۽ پيا وري بابر ۽ هن جي پونيرن سان رهيا، انهن پونيرن مان هڪ شاهه بيگ خان پٽ ابراهيم بيگ جربڪ ارغون جي پيڙهي مان هو، جيڪو مرزا جاني بيگ جي فوج سان هجري سنه ١٠٠٠ ۾ سنڌ جي لڙائي ۾ خان خانا جو سپهه سالار ٿي ڪم ڪيو هو. جيئن ته اسان جي مصنف جي ابوءِ سيد حسن، مرزا جاني بيگ جي سپهه سالارن مان هو، ممڪن آهي ته سيد حسن ۽ شاهه بيگ جي صلح ٿيڻ بعد ملاقات کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. بعد سنه ١٠١٥ هجري ۾ جڏهن مرزا غازي بيگ شاهي فوج سان گڏ قندار روانو ٿيو، جتي شاهه بيگ خان قلعي اندر گهيري ۾ هو، اسان جو مصنف نئي مان ڪمڪ پهچائڻ وارن مان هڪ هو، جيڪي ١٢- شوال تي قندار پهتا، جنهن وقت مرزا غازي بيگ شهر اندر پهتو. ممڪن آهي ته طاهر محمد، شاهه بيگ خان جي وڏي پٽ شاهه محمد سان اتي مليو. اهي واسطا وڌيڪ مضبوط ٿيا ۽ چوڏهن سال بعد ۾ مير طاهر محمد سندس عملي ۾ شامل ٿي ويو.

شعبان هجري سنه ١٠٢٨ بمطابق ڊسمبر ١٦١٨ع شاهه بيگ خان جيڪو ٺٽي جو گورنر هيو. شهنشاهه جهانگير کان وڏي عمر هئڻ ڪري رٽائر ٿيڻ جي منظوري ورتي ۽ شهنشاهه خشاب ضلعي جي آمدني سندس سموري عمر لاءِ پينشن مقرر ڪئي ۽ هن جي ٽنهي پٽن کي سرڪاري عهدا ڏنا. سندس وڏي پٽ شاهه محمد کي هڪ هزار واڏو ۽ ڇهه سؤ گهوڙي سوارن جو عهدو ڏنو. مٿيون عهدو ملڻ بعد شاهه محمد معلوم ٿئي ٿو ته لاهور جو حقيقي سرڪاري عهدو هجري سنه ١٠٢٨ جي آخرين ۾ يا هجري سنه ١٠٢٩ جي شروعات ۾ سندس پرڪشش ۽ ذاتي نالي "شاهه محمد بيگ عادل خان" جي لقب سان سنڀاليو. اها چڱيءَ طرح اسان کي ڪنهن به طرح خبر نه آهي ته طاهر محمد ڪڏهن شامل ٿيو پر هو اڳيئي سنه ١٠٢٩ هجري ۾ ساڻس لاهور ۾ شامل هو.

اسان مصنف کان پڙهون ٿا ته هو مرحوم آصف خان جي پاڻ "ضيا ملا" جي لاهور واري رهائشگاهه ۾ ترسيل هو. تنهن بعد هو پنهنجي پٽ پيرو ساڻين سان خانگڙهه ويو، جتان هن کي موڪل وٺڻي پئي ته جيئن گهرو مسئلن کي منهن ڏئي سگهي. تنهڪري هو پنهنجي ناناڻي گهر درٻيلو واپس ٿيو. جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سندس خاندان اتي هو ۽ هو اتي شاهه محمد بيگ عادل خان جي درٻار ۾ شامل ٿيڻ کان اڳ اتي رهندو هو. هڪ سال گذرڻ بعد هو وري هجري سنه ١٠٣٠ بمطابق ١٦٢١-١٦٢٠ عيسوي ۾ پنهنجي مربي سان لاهور ۾ وري شامل ٿيو. جڏهن شاهه محمد بيگ عادل خان کي پنهنجو هي اڳيلو عهدو ڇڏي نئون عهدو قنڌار ۾ وٺڻو هو، هو پنهنجي مربين سان ڪجهه وقت لاهور ۾ هو ۽ پوءِ ساڻن گڏجي ملتان ويو، جتي هو ڪجهه مهينا ترسيو. جڏهن شاهه محمد بيگ عادل خان ملتان ڇڏي قنڌار روانو ٿيو، مير طاهر محمد کانئس اجازت وٺي وري درٻيلي واپس ٿيو.

مصنف جو درٻيلي پهچڻ بعد سندس ڪنهن به مشغوليءَ جو ڪوبه حوالو ڪونه ٿو ملي، هو هاڻي ٤٠ ورهين جو برجستو ۽ نئين

ڪري لاءِ ليڪ هئو. سنڌس بيان مطابق ته هو پيا سڀ واسطا ٽوڙي پنهنجن مربين سان ملي ويو ته جيئن تاريخ لکي ۽ کيس اميد هئي ته اها آخرين تياري ڪري پنهنجن مربين کي پيش ڪري ته جيئن سنڌس فياضي ۽ مدد جي ڪنهن کي به وڌيڪ ضرورت نه پوي. بهرحال هو خاموش طبيعت ۽ عبادت ڏانهن راغب ماڻهو هو ۽ هو درباري گفتگو جي آدابن کان پاسيل ڪونه هو، هو پنهنجن مربين جي نوڪري ڇڏي رٽائر ٿيو ۽ خاموشيءَ جي زندگي ڪٽڻ ۾ گذارڻ لڳو. پنهنجي شهنشاهه ۽ مربي لاءِ دعاگو رهيو ۽ پر اميد هو ته خدا کيس شهنشاهه وٽ اهڙي وڏي حيثيت وارو ڪندو جو کيس (مصنف کي) ٻئي ڪنهن وٽ وڃڻ جي ضرورت نه پوندي.

اهو مصنف جو پنهنجي لاءِ ۽ آئينده لاءِ آخرين بيان هو ۽ اهو ظاهر هو ته هن کي پنهنجو آئينده روشن نظر پئي آيو ته جڏهن آخرين تيار ڪيل ڪتاب جي ڪاپي پنهنجي مربي کي ڏيندو ۽ جيڪڏهن خدا چاهيو ته شهنشاهه سنڌس مربي کي ترقي ڏيندو.

اهو به فرض ڪجي ته دهلي ۾ مير طاهرمحمد پنهنجي ماماڻي ملڪيت ۽ پنهنجي ملڪيت جيڪا کيس ورثي ۾ ملي هوندي جي سارسنڀال ڪئي، پڻ اتي هن ڪيل ڪم جي به نظرثاني ڪئي هوندي ته جيئن پنهنجي مربي کي پيش ڪري سگهي. هر حالتون پڌائين ٿيون ته هن جي مربي شاهه محمد بيگ عادل خان زماني جي الٽ سلٽ ۾ ٿوري وقت رهڻ ڪري ۽ شايد وڌيڪ عرصي نه رهڻ ڪري وڏي عهدي تي نه رسي سگهيو. جيئن اسان مصنف کان پڌو آهي، هو پنهنجي مربي سان خانگڙهه ۾ هجري سنه ١٠٢٩ ۾ ساڻ هيو، اهو شوال سنه ١٠٢٩ هجري ۾ هوندو، جڏهن شاهه محمد بيگ عادل خان شايد ڪمڪ وٺي لاهور کان خانگڙهه پهتو، جا ان وقت شاهي فوج جي گهيري ۾ هئي، جيڪا عبدالعزيز خان جي نگراني ۾ هئي. وري پيهر مصنف کان پڌو ته شاهه محمد بيگ عادل خان جو جلدئي سنه ١٠٣٠ هجري ۾ عهدو گهٽايو ويو ۽ کيس ٺٽين مقرري

قنڌار واري شهر ۾ ڪئي وئي. حالتون ٻڌائين ٿيون تہ اها وري زيردستيءَ واري نوڪري هئي. سنہ ١٠٢٥ هجري ۾ بهادر خان قنڌار جي گورنر شهنشاهہ جهانگير کي عرض ڪيو تہ ڪيس قنڌار جي گورنريءَ تان رخصتي ڏني وڃي۽ تنهنڪري عبدالعزيز خان نئون گورنر مقرر ڪيو ويو. شايد ١٤ شوال ١٠٣٠ هجري ۾ بادشاهہ عبدالعزيز خان کي نئين مقرر جي عيوض ٿن هزارن (هزاري) جو عهدو ڏنو. شاهہ محمد بيگ عادل خان کي شايد سنڌس زيردست عملدار ڪري قنڌار موڪليو ويو اهڙيءَ طرح مصنف جو سرپرست شاهہ محمد بيگ عادل خان وري نہ عهدي ۾ ترقي ڪئي ۽ سنہ ١٠٣٠ هجري ۾ قنڌار کان اچڻ بعد بہ وڏيڪ زندہ رهيو. ”ماثرالامراء“ جي مصنف مطابق مرزا شاهہ محمد (شاهہ محمد بيگ عادل خان يا شاهہ بيگ خان) هڪ هزار (هزاري) جي عهدي تي پهچڻ بعد ستت گذاري ويو. شايد اهوئي سبب هجي تہ مصنف هميشه لاءِ خانگي زندگي اختيار ڪئي.

اهو معلوم نہ آهي تہ مير طاهر محمد دهليءَ ۾ ڪيترو عرصو ترسيو پر ٿوري عرصي اندر ٺٽي واپس آيو. اهو شايد هجري سنہ ١٠٣٧ مطابق عيسوي سنہ ٢٨-١٦٢٧ هجي، جڏهن ترخان خاندان جو لونهال مرزا عيسيٰ بيو (يا جان بابا يا مرزا عيسيٰ پهريون) کي شهنشاهہ جهانگير ٺٽي جو گورنر مقرر ڪيو. بهرحال غير يقيني طرح چئي سگهجي ٿو تہ مصنف شايد سنہ ١٠١٥ هجري بمطابق ١٦٤١ عيسوي ۾ ٺٽي ۾ انتقال ڪيو ۽ مڪلي ۾ دفن ڪيو ويو. عبدالله شاهہ جي مقبري پرسان باغائي سيدن جي خانداني قبرستان جي قبي مان هيٺيان اکر مليا آهن جن کي مصنف جي موجودہ پونيرن تسليم ڪيو آهي تہ اهو تاريخ طاهري جي مصنف مير طاهر محمد جو مقبرو آهي.

مير طاهر محمد پنهنجي والد ۽ پنهنجي بابت حوالا ڏسڻ سان ظاهر ٿئي ٿو تہ هو حليم، حيادار، سچار ۽ مذهبي ماڻهو هئا. هو سنئون سڌو سچو ماڻهو هو ۽ ڪوڙي ساراهہ نہ وٺندي هيس. اهلبيت جو قدر شناس ۽ ناشائستگيءَ کي ننديندو هو. پر اهو ماڻهو ڪهڙي بہ حيثيت

جو هجي. هو دلير ماڻهو هو ۽ مخالف حالتن ۾ به ڪم دل سان ڪندو هو. سندس دور جا ٻي رخ نمايان هئا، فوج ۾ سپاهي جي حيثيت ۾ نوڪري ۾ ديانتداري، سرڪاري نوڪري ۾ مرزا غازي بيگ جي عملي جو ڀرپور ماڻهو هو ۽ تنهن کان پوءِ شاهه بيگ محمد عادل خان جو ۽ فاضل جي حيثيت ۾ انهن جي سڃاڻپ لاءِ ڪوشش ڪئي. هو خاص ڪري فارسي شاعري پڙهي ۽ پاڻ شاعر ٿي ويو. هن جي تاريخ جي ديباچي واري ڀاڱي جي سمجهاڻي به سندس مصرعن ۾ آهن. هن ڪتاب جو نالو "نسياني" لکيو. مير علي شير قانع مقالات الشعرا ۾ مير طاهر جو ذڪر هيٺين مضمون ۾ ڪيو آهي.

مرزا غازي بيگ جي موت تي هن جا تاريخي مرثيه جيڪي صفحي ١٧ تي سندس لکيل ڪتاب ۾ آهن، هڪ يادگار آهن. مير طاهر کي مقالات الشعرا ۾ مير علي شير قانع خراج تحسين پيش ڪئي آهي.

فاضل ماڻهن جا حوالا: مرثيه ۽ شعرن سان سمجهجي ٿو ته مير طاهر جو عالم طبقي ڏانهن رجحان هو. سندس شروعات "وقاري" (مرزا غازي بيگ) جي حوالي سان ڪئي. جنهن جا مرثيه (صفحي ١٣) ۾ حوالو ڏنو آهي. هن آخوند اسحاق بکري ۽ سيد ظهيرالدين شيرازي بابت (صفحي ١٤) شاعر مقيم (صفحو ٣٦) بابت لکيو آهي يار علي خان جنهن جا مرثيه (صفح ٥٤) ملا شيڪبي (صفح ٢٠٧) ملا واشدي (صفح ٢٢٤) ملا مرشد برجردي (صفح ٣٢٤) طالب آملي ۽ شاعر شمس (صفح ٢٥٨) جي مرثين جا حوالا ڏنا آهن. اهي حوالا جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي ڏنل آهن، پر اهو بعد جي ليکڪن لاءِ حقيقي معلومات جو ذريعو ٿيو آهي. مير علي شير قانع پنهنجي ڪتاب "مقالات الشعرا" ۾ حوالا ڏنا آهن. اسان کي مصنف کان معلوم ٿو ٿئي ته هن پڻ "عمر ماروي" جي ڪهاڻي (فارسي) نثر ۾ ناز و نياز جي نالي سان لکيو آهي، پر مير محمد طاهر پنهنجو پورو ڌيان تاريخ ڏانهن ڏنو، جيڪو سندس خاص ڪارنامو آهي، جنهن ڏانهن اسين حوالو ڇڪايون ٿا.

٢- هيءَ تاريخ . مير طاهر محمد ٺٽوي حوالا ڏنا آهن، ته هُن ڇو، ڪڏهن ۽ ڪهڙيءَ طرح هيءَ تاريخ لکي آهي.

(الف) هن تاريخ لکڻ جا اسباب: ٻهريائين ته سندس چوڻ مطابق ڪنهن به ان وقت تائين عام طرح سنڌ جي ۽ خاص طرح ارغون ۽ ترخان جي شاهي خاندان جي تاريخ ڪانه لکي هئي. ٻيو ته جيئن ته سندس ٻيءُ ۽ ڏاڏو حاڪمن وٽ نوڪريءَ ۾ رعيا هئا ۽ هو پاڻ مرزا غازي بيگ جي سرپرستي هيٺ رهيو هو، ان ڪري منتظر هو ته پنهنجن مرحوم سرپرستن جي تاريخ لکي سندن احسان منديءَ جو قرض ادا ڪري. ٽيون ته هن هي تاريخ خاص ڪري ان ڪري به لکي جو مرزا شاهه محمد بيگ عادل خان جي سرپرستي هئي، جنهن هن ڪيَ تاريخ لکڻ لاءِ همت افزائي ڪئي ۽ ان ۾ هو خاص چاهه به وٺندو رهيو. ان کان سواءِ مصنف جي اها به حقيقي خواهش هجي ته هو پنهنجي سرپرست کان انعام وٺي ۽ حيثيت جي سڃاڻپ ڪرائي جيڪا شهنشاهي ۾ اهي سڃاتي وڃي ۽ پنهنجو سٺو نالو ڇڏي وڃي.

(ب) تاليف جي تاريخ: مير طاهر محمد اسان کي ٻڌائي ٿو ته لوڻ سالن تائين هجري سنه ١٠٢٠ جي شروع کان سنه ١٠٣٠ هجري تائين هو اهڙي ماڻهوءَ جي ڳولا ۾ هو جيڪو هن ڪم جو سارو ڪئي. هن وڏيڪ ٻڌايو ته گهڻي وقت کان هن سوچيو پئي ته پنهنجي سرپرست مرزا غازي بيگ جي شڪرگذاري لاءِ هو ارغونن ۽ ترخان حڪمرانن جي تاريخ لکي. جيئن ته مرزا غازي بيگ ١١- صفر هجري سنه ١٠٢١ ۾ انتقال ڪري ويو، اسان انومان ڪڍيو آهي ته مير طاهر محمد هي تاريخ لکڻ لاءِ انهيءَ تاريخ (١٤- اپريل ١٦١٢) بعد سوچيو هوندو. تنهن وقت کان شايد هن پنهنجي والد ۽ ٻين کان معلومات حاصل ڪرڻ جون ڪوششون سنه ١٠٢٩ هجري تائين ڪيون ۽ معلوم ٿئي ٿو ته هن ڪافي مواد هٿ ڪيو ۽ دل و جان سان ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ جي سرپرستيءَ لاءِ منتظر هو، جنهن جي نظرداري هيٺ هي ڪم ڪري سگهي. انهيءَ

ڪان پوءِ هن شاهه محمد بيگ عادل خان جي نوڪري ڪئي ۽ سندس مکيه مقصد تاريخ لکڻ هئي.

سندس مربيءَ جي همت افزائي ۽ مدد سان مصنف ”تاريخ بلده ٺٽه“ (تاريخ تختگاهه شهر ٺٽه) جي لکڻ شروع ڪئي. جيڪو سندس ڪم جو سرنامو سمجهيو وڃي ٿو. بعد ۾ ڪيس سندس نالي پويان ”تاريخ طاهري“ سڏيو وڃي ٿو. هن قطعاً پهريون حصو آئينا ملاجي وٽ لاهور ۾ سندس جاءِ تي لکيو ۽ پنهنجي مربيءَ کي ڏيکاريو. مرزا شاهه محمد سندس همت افزائي ڪئي ته ڪم جاري رکي حالانڪ ڪيترن ماڻهن جيڪي اظهار ڪرڻ وقت موجود هئا، ناجائز تنقيد ڪئي هئي. انهيءَ ديباچي جي پهرين حصي ۾ هن پنهنجي مربيءَ جي پيءُ جو حوالو مرحوم نواب شاهه بيگ جي نالي سان ڏنو آهي. جيڪو ظاهر ڪري ٿو ته هن لکڻي جي شروعات شاهه بيگ خان جي موت بعد ڪئي آهي (هجري سنه ١٠٢٨ جي پڇاڙي يا هجري سنه ١٠٢٩ جي شروعات) ۾. اجا هن تمهيدي حصو پورو ئي نه ڪيو ته هو پنهنجي مربيءَ سان خانگڙهه روانو ٿيو ۽ واپس دريلو (سنڌ) پهتو، جتي بهرحال هو وڌيڪ ڪم ڪري نه سگهيو ۽ اهو نامڪمل رهيو.

سنه هجري ١٠٣٠ ۾ هو وري پنهنجي مربي مرزا شاهه محمد عادل خان سان لاهور ۾ شامل ٿيو، جتي هن کان پڇيو ته آيا هو ڪم کي شروع ڪري؟ جڏهن ساڳيو سوال ملتان ۾ اٿيو ته شاهه محمد بيگ عادل خان همت افزائي ڪئي ۽ چيو ته ڪم جاري رکي. تنهن کان پوءِ مصنف جوش وخروش سان ڪم شروع ڪيو ۽ ”اٽڪل ڪجهه مهينن ۽ ڏينهن بعد هن ڪجهه مسوَدا تيار ڪيا، جيڪي پنهنجي مربي وٽ پيش ڪيا.“ اهي شايد مختلف حادثات جا تفصيل هئا جي ڪجهه خامين جي باوجود انهن کي پنهنجي مربي جي هدايت تي سڌاري ڪري تاليف ڪيو. انهيءَ ڪري اهو سمجهيو وڃي ٿو ته مصنف شروعاتي تمهيدي ڪم مسوَدي جي شڪل ۾ هجري سنه ١٠٣٠ ۾ ملتان ۾ ڪيو هو. انهيءَ وقت فقط ٻن همعصرن جا حوالا سندس ڪم ۾ ملن ٿا،

هڪ "مرزا مظفر ترخان جيڪو ڪڇ وارو" ۽ "مرزا بهرام (پٽ مرزا محمد امان ترخان) جيڪو ان وقت پادشاهه (جهانگير) جي نوڪريءَ ۾ آهي." پر انهيءَ وقت انهن ماڻهن جو وڌيڪ تفصيل نہ هئڻ ڪري انهن پاڻ جي مصنف جي لکڻ جي تاريخ جي خبر نٿي پوي.

تنهن بعد مرزا شاهہ بيگ محمد عادل خان ملتان کان قندار روانو ٿيو تہ مصنف مسوده جي ڪاپي سندس اجازت سان ورتي جيڪا ڪيس ڏني ويئي هئي تہ جيئن ان جي صاف ڪاپي تيار ڪري. امان کي اها خبر نہ آهي تہ مصنف بعد ۾ صاف ڪاپي (پيش) ڪئي پر شايد معمول مطابق هو دربيلي واپس آيو ۽ هن صاف ڪاپي اتي تيار ڪئي هوندي.

(ت) جاءِ ڪم پورو ڪري (تاريخ) مڪمل ڪئي. مٿي ذڪر ڪيل مسوده ۽ صاف ڪاپي جي لاءِ سمجهيو وڃي ٿو تہ مصنف آهہ اهي مٿيان باب ۽ پاڳا مختلف حادثن جا تفصيل ڏار ڏار لکيا آهن. سموري مواد کي گڏ ڪري هڪ ڪتاب جي صورت ۾ نہ آندو ويو هو جيئن مصنف بعد ۾ چوي ٿو تہ "اها اميد ٿو ڪري تہ خدا چاهيو تہ مرتب شده ڪرڻ بعد پنهجي آقا جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ بعد سندس سڀ اميدون ۽ خواهشون پوريون ٿيديون." پر جيئن تہ سندس آقا شاهہ محمد بيگ عادل خان ٿورو وقت (زنده) رهيو ۽ زماني جي الٽ سلٽ ڪري نظر اچي ٿو تہ مصنف پنهنجي مقصد ۾ دل شڪستو ٿي پيو ۽ وڌيڪ تيار ڪيل مسودي کي مڪمل تاليف نہ ڪيو. ڪتاب مان بہ انهن اندروني حالتن جي تصديق ٿئي ٿي تہ:

(i) مير طاهر محمد پاڻ لکي ٿو تہ جڏهن هن ملتان ۾ ڪتاب لکڻ شروع ڪيو ۽ مختلف مسوده (ظاهر آهي تہ مختلف واقعن جا تفصيل) آقا جي هدايتن مطابق درستي ڪري وري لکي آقا وٽ پيش ڪيا. هو وڌيڪ پڌائي ٿو تہ اهو ڪم ٽڙتڪڙ ۾ ڪيو ويو. شايد ان ڪري جو هن سوچيو تہ بعد ۾ وقت ڪڍي آخرين طرح سڌاريندو.

(ii) انهيءَ تڪڙ ڪري ڪيترن واقعن کي گڏي ڇڏيو آهي، پر تاريخوار نہ ڪيا آهن. مير طاهر محمد انهيءَ کان باخبر آهي ۽ آخر

۾ ان لاءِ معافي گهري آهي. انهيءَ خامين جو تدارڪ ٿي ٿي سگهيو جيڪڏهن مصنف پنهنجو نظرثاني ڪري سگهڻ جي ڪوشش ڪري ها، پر موجوده متن مان اسين آساني سان سمجهي سگهون ٿا ته پهريان واقعا آخر ۾ ۽ پويان واقعا شروع ۾ ڏنل آهن. سيني ڪان مشهور مثال آهي ته حاڪم جي ملتان جي فتح اڳ ۾ ڏيکاريل آهي ۽ مرزا شاهه حسن ارغون جو ڪڇ تي حملو بعد ۾ ڏيکاريل آهي، ۽ پيو پورچوگيزن جو ٺٽي تي گهيرو جيڪو مرزا عيسيٰ جي حڪومت (هجري سنه ٩٦٣) پهرين سال ۾ ٿيو جيڪو حڪومت جي دؤر جو واقعو آخرين ۾ ڏيکاريل آهي.

(iii) شاهي خاندان جي حڪومت جي واقعن ۽ تفصيلن جون ڪيتريون تاريخون غلط ڏنل آهن. مصنف جي دعويٰ آهي ته ڪهن ۾ هڪ سال جو تفاوت نه آهي، پر ڪٿي مهينن جو فرق هجي ته ڪيس مياري نه ڪجي. هيٺين واقعن مان ڏسجي ٿو ته سندس چوڻ صحيح نه آهي.

صفحو			ڪتاب ۾ ڏيکاريل	برابر
صفحو	٢٤	سومرن جو دور	٧٠٠-٨٤٣ھ	٤٥٠-٧٥٠ھ
„	٥١	سمن جو دور	٨٤٩-٩٢٧ھ	٧٤٩-٩٢٧ھ
„	٩٠	ارغونن جو دور	٤١ سال	٣٥ سال
„	٩٠	ترخونن جو دور	٥٣ „	٣٨ „
„	٥٦	جام نظام الدين جو دور	٧٢ „	٤٨ „
„	٩٥	مرزا شاهه حسن جو دور	٤١ „	٢٤ „

ڪن واقعاتن بابت جيڪي مصنف جي دور جي قريب جا هئا جيڪي ڏهه سال پوءِ ڏيکاريل آهن. اهڙيءَ طرح مرزا جان بابا جي مرزا محمد باقي سان ملاقات ٩٨٦ھ ۾ ڏيکاري وئي آهي، جنهن جو تقريباً وڌيڪ برابر سنه ٩٧٦ھ آهي ۽ خان خانا جو سنڌ تي حملو ١٠٠٩/١٠١٠ هجري سنه ڏيکاريل آهي جيڪو ٩٩٩ هجري سنه آهي.

اهي تاريخون سندس قلمي ڪتاب تاريخ طاهري مان هڪجهڙيون ملن ٿيون جيڪي مصنف جي اصلي مسودن ۾ ساڳيون ڏيکاريل آهن. ٻيون ٻه تاريخون ٿي سگهي ٿو تڪڙ ۾ ڏنل هجن يا لکڻ ۾ مصنف کان غلطي ٿي هجي ۽ اهي درست ٿي سگهيون ٿي جيڪڏهن مصنف نظرثاني ڪري مسودن کي درست ڪري آخرين ڀيرو لکي ها.

(iv) سنڌ ۾ مير طاهرمحمد چوي ٿو ته هن تاليف ڏهن ڀاڱن (طبقن) ۾ ڪئي آهي، پر تاريخ طاهري جي اصل مسودي جي ڪاپين مان فقط چار ڀڱا مليا آهن، يا پنجن حصن (ڀاڱن) ۾ ڌار ڪري انهيءَ کي الڳ طبقا شمار ڪري سگهجي ٿو. ٻن قلمي مسودن جيڪي هن ڇاپي ۾ آهن، انهن کي الڳ پنجن طبقن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو.

(صفحو ٣٢)	طبقو (ڀاڱو) پهريون	سومرا	
(″ ٥١)	طبقو (ڀاڱو) ٻيو	سما	
(″ ٦٣)	طبقو (ڀاڱو) ٽيون	مرزا شاهه حسن	
(″ ٩٥)	طبقو (ڀاڱو) چوٿون	مرزا عيسيٰ ترخان	
(″ ٢١٠)	طبقو (ڀاڱو) پنجون	مرزا غازي بيگ	

پر انهن ٻنهي قلمي مسودن مان اسان کي هڪ ٻيو باب طبقي چوٿين ۽ طبقي پنجين مان مليو ٿو جيڪو هيٺين طرح هجڻ گهرجي.

"طبقو مرزا پائينده محمد خان پٽ مرحوم مرزا محمد باقي.

حالانڪ اهو باب سلسليوار شمار ۾ ڪونه آهي، پر انهيءَ طبقي جي داخلا مان معلوم ٿئي ٿو ته ممڪن آهي ته مصنف پنهنجي رٿيل ڏهن طبقن بابت پنهجي ذهن ۾ ٻيا باب به رکيا هجن جن کي هن ڪاپي ۾ طبقو ڇهو آهي. پر هن نظرثاني ڪري آخرين طرح تاليف نه ڪيو ان ڪري اهي اصلي حالت ۾ رهيا جنهن ۾ هئا.

(v) اوچتو ڪم بند ڪرڻ ئي سبب ٿي سگهي ٿو ته هن ڪم مڪمل ۽ آخرين شڪل ڪانه ڏني. سنه ١٠٢١ هجري مرزا غازي بيگ جي موت بعد ٿئي جي واقعن جي مدنظر مير طاهرمحمد اوچتو ڪم

بند ڪيو. جيئن ته هن ١٠٣٠ هجري ۾ لکيو آهي ۽ اهو محسوس ڪجي ٿو ته هن پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪم پورو ڪيو ۽ شايد هڪ پاڳو وڌيڪ هجري سنه ١٠٢١ کان ١٠٣٠ هجري سنه جي واقعات بابت شامل ڪرڻ ٿي چاهيو، جيڪو شايد سندس ڏهون طبقو هجي. حالانڪ سندس موجوده ڪم ڏهن ڀاڱن ۾ آسانيءَ سان ورهائي سگهجي ٿو.

(ٿ) طريقي ڪار: هن تاريخ لکڻ وقت مير طاهر محمد ڪي ذهن ۾ فقط سنڌ جو لاڙ وارو حصو هجي، جتي سومرن ۽ سمن حڪومت ڪئي ۽ جتي ديبول بندر ۽ ٺٽي جي خاص تاريخي حيثيت هئي. وڌيڪ ته هن ارغونن ۽ ترخونن جي دور حڪومت بابت لکڻ ٿي چاهيو. سندس خيال مطابق ته سندس کان اڳ ڪنهن به سومرن ۽ سمن جي تاريخ ڪانه لکي آهي، ۽ جيڪڏهن ڪنهن لکي به آهي ته به اها مڪاني زبان (هندي) ۾ آهي، جنهن جي ڪيس ڄاڻ نه آهي. جيتوڻيڪ ارغونن ۽ مغلن جي دور ۾ نثر ۽ نظم ڪتابي صورت ۾ ظاهر ٿيا، پر هن بابت ڪجهه به لکيل نه آهي، نه ته جيڪر ضروري اختصار ڪيدي معلومات ۾ فائدو رسي ها، تنهنڪري مير طاهر محمد جو هٿ ڪيل مواد لوڪ ڪتائون، بدل قصا ۽ ڪجهه عيني مشاهدن جي حوالن تي مبني آهي، جيڪو سوورو ڪم هنن صفحن تائين مشتمل آهي.

مير طاهر محمد جي لکڻ مان ظاهر آهي ته هن وٽ اڳ لکيل مواد جو حوالو ڪونهي. هن کان اڳ هجري سن ٦١٣ ۾ علي ڪوفي جو ترجمو ڪيل فتحنامون° (چچنامو) هو، جنهن ۾ مسلمانن کان اڳ جي راءِ ۽ برهمڻ باد شاهي جي دور جا حوالا ڏنل آهن ۽ انهي ۾ عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ ۽ خاص طرح ديبل بندر جو حوالو، جنهن کي مير طاهر محمد ٺٽي سان ملائي منجهائي ڇڏيو آهي- مير محمد معصوم پاڻ ”تاريخ سنڌ“ جيڪا اٽڪل ١٠٠٠ هجري سنه ۽ ادراڪي بيگلاري پنهنجي بيگلارنامي هجري سنه ١٠١٧ ۾ واضح ۽ تفصيلي حوالا ڏنا آهن. پهريون ڪتاب ٢١ سال ۽ ٻيون ڪتاب ١٣ سال اڳ مير طاهر محمد

جي لکيل تاريخ کان اڳ جا لکيل آهن. وڌيڪ پيو تہ انهن ٻنهي ڪتابن ۾ ارغونن ۽ ترخونن جي حڪومت جي دور جا واضح ۽ تفصيلي احوال ڏنل آهن. جيڪڏهن مير طاهر محمد سچيءَ دل سان لکيل دستاويزن جي کولها ڪري ها تہ ڪيس خبر پئجي وڃي ها.

هاڻي سوال ٿو اٿي تہ آيا مير طاهر محمد کي واقعي خبر هئي يا ٽن مير معصوم جي 'تاريخ سنڌ' ۽ ادراڪي جي بيگلارنامي کي خود استعمال ۾ آندو آهي. واقعاتي شهادتون پڌائين ٿيون تہ هن کي همعصرن جي ٻنهي ڪتابن جي ڄاڻ هئي. مير طاهر محمد ٢٥ سالن جي عمر جو هو، جڏهن مير معصوم هجري سنہ ١٠١٥ ۾ گذاري ويو. هو مير معصوم جي علمي خدمتن کان واقف هو، هن پڻ ٽن ڪتاب ۾ "مسٽي پنهون" جي ڪهاڻيءَ جو حوالو ڏنو آهي، جنهن جي تصديق مير معصوم "حسن ناز" جي نالي سان ڪئي آهي. هن مير معصوم کي "مرحوم ومغفور" ادب سان سڏيو آهي. جنهن مان سمجهجي ٿو تہ کيس ذاتي طرح سڃاڻندو هو. انهيءَ کان سواءِ شايد مير طاهر محمد، مير بزرگ پڻ مير معصوم کي بہ ذاتي طرح سڃاڻندو هو، جنهن جو پڻ ذڪر ڪيل آهي. تنهن ڪري اهو ممڪن نٿو لڳي. مير معصوم جي لکيل تاريخ سنڌ جي ڪيس خبر نہ هجي. ساڳيءَ طرح ادراڪي بيگلاري جو لکيل بيگلارنامو جنهن ۾ شاهہ قاسم خان (موت ١٠١٩) جي آتم ڪهاڻي آهي، جنهن جي مصنف کي ڄاڻ آهي، ڇاڪاڻ تہ هن شاهہ قاسم خان پٽ عبدالقاسم سلطان جي بغاوت تان تفصيل، جيڪا مرزا غازي بيگ جي خلاف هئي جا ڏنا آهن. انهيءَ ساڳئي ڪتاب ۾ چنيسرنامي جو پڻ ذڪر ڪيل آهي. انهيءَ پيار محبت جي تصديق ادراڪيءَ ڪئي آهي ۽ ابوالقاسم سلطان سان منسوب ڪئي آهي.

انهيءَ ممڪنات جي جواب ۾ ائين بہ چئي سگهجي ٿو تہ مير طاهر محمد هڪ سنئون سڌو، سچار، ذهين ۽ ايماندار ماڻهو هو. جيڪڏهن هو مير معصوم جي تاريخ بابت پنهنجي ڄاڻ لڪائڻ چاهي ها تہ هو هن جو ڪوبہ حوالو نہ ڏئي ها يا سندس ڪم بابت

ڪوبہ احوال نہ ڏني ها. مير معصوم هن ڪان گهڻو اڳ "حسن وناز"
ڪتاب لکيو هو، جيڪو شايد هجري سال ۱۰۰۴ کان اڳ هو. ان
ڪري هن کي ڪافي شهرت ملي هئي. مير طاهر محمد کي ڄاڻ هئي،
پر تاريخ هجري سال ۱۰۰۹ کان پوء مڪمل ٿي هئي ۽ ڪيس ٻاهرين
حالتن جي ڪافي عرصي تائين ڄاڻ نہ پهتي هجي. ادراڪيءَ جو
بيگلارنامو جيتوڻيڪ تقريباً ۱۰۱۷ هجري ۾ لکيل آهي، پر معلوم ٿئي
ٿو تہ مصنف وٽ گهڻو عرصو اڳين پيو هو جو ان ۾ ڪيترن واقعن
جا حوالا ڏنا ويا آهن، جيڪي ۱۰۳۲ ۽ ۱۰۳۳ هجري سنہ ۾ ٿيا هئا.
يعني هجري سنہ ۱۰۳۰ کان بعد جا حوالا آهن: جڏهن مير طاهر محمد
هيءَ تاريخ لکي آهي. هو ادراڪيءَ جي ڪم کان واقف ڪونہ هو.
جيڪو هن مان ظاهر آهي تہ هن "چنيسر نامو" ابوالقاسم سلطان جو
لکيو آهي، جيڪو اصل ۾ ادراڪيءَ جو لکيل آهي. آخرين سندس
ڪيل ڪم جي صنعن جي خبرداري سان جاچ ڪرڻ تي ڏسجي ٿو تہ
مير طاهر محمد، مير معصوم جي تاريخ سنڌ يا بيگلارنامي مان ڪجهہ
بہ نہ ورتو آهي. جيتوڻيڪ هن کي مٿين ڪتابن جي ڪٿي ڄاڻ بہ هئي،
تڏهن بہ هن انهيءَ کي ڪاڻ استعمال نہ ڪيو آهي.

انهن ڪٿي اعتبار ڪجي تہ ڪنهن بہ هن کان اڳ ان موضوع
تي ڪونہ لکيو آهي تہ مير طاهر محمد سڀئي حوالا زباني طور جيڪي
ملي سگهيا هٿ ڪري گڏ ڪيا آهن. ڪوبہ ڪيس سومرن جي حڪومت
جي دور کان اڳ جا واقعا پڌائي ڪونہ ٿي سگهيو، جيڪو ممڪن
ڪونہ هو. ان ڪري هن ڪوبہ احوال مسلمانن بابت يا سنڌ
تي عربن جي حڪومت بعد جو ڪونہ ڏنو آهي. سومرن ۽ سمن بابت
ٿوريون ڳالهيون لکيون آهن، جيڪي هن جهونن ماڻهن کان يا
آکاڻيون پڌائيندڙ ماڻهن کان هٿ ڪيون آهن. سنڌ جي اڳوڻي دور
جي حالتن جي مد نظر ڏسجي ٿو تہ سنڌ اندر خاص قسم جا چارڻ
(شاعر يا ڀٽ) هئا، جيڪي پراڻن عشقي ۽ تاريخي روايتن کان باخبر
هئا ۽ مير طاهر محمد پڻ انهن جي ذهانت کي خراج تحسين ڏني ٿو.
اسين ان ڪري ان راءِ جا آهيون تہ هن لوڪ ماڻهن جي روايتي

احوالن کي مکمل ۽ ٺيڪ پيش ڪيو آهي. هن نقط هرهڪ ترجمو ڪيو آهي جيڪو هن کي هٿ ڏيو آهي، جنهن ۾ هن پنهنجي طرفان ڪجھ نه لکيو آهي، ان ڪري هن جون سومرن ۽ سمن جي بابت ڏنل روايتون تصديق شده هجن. سما حڪمرانن جي ستر هين حاڪم ڄام تغلق جو نالو بعضي غلط نالو ڄام تغرر ڄاڻايو آهي، ڄام نظام الدين عرف ڄام ننڍو جيڪو سما حڪمرانن جو آخرين حاڪم هو (٨٦٦-٩١٤هجري بمطابق ١٤٦٠-١٥٠٨عيسوي) بابت خاص تاريخي حوال نه آهي سواء ان جي ته سندس درباخان ڏانهن اطلاع، جيڪو مير معصوم جي لکيل تاريخ ۾ يا ادراڪيء جي بيگلار ۾ يا لوڪ روايتون جيڪي هن وقت تائين ملن ٿيون انهيء سا ڳي ماڻهو بابت ڏنل تاريخي احوالن سان ٺهڪي نٿو اچي.

ارغون ۽ ترخان جي حڪمرانن بابت ڳالهه پڻ سير طاهر محمد جي زباني روايتن تي مبني آهي ۽ لکيل مواد تي ڪانه آهي، حالانڪ هن خاطري ڪرڻ بعد اهي احوال ڏنا آهن جيڪي هڪ ڪان وڌيڪ ماڻهن کان تصديق ٿيل آهن. ان بابت وڌيڪ هن جيڪو مرزا مظفر پٽ مرزا محمدباقي کان ٻڌو ته مرزا محمدباقي جو ڪچ ۾ راڻو (سندس پاڻ مرزا محمد صالح جي شڪست بعد) هن هيٺيون خاص احوال لکيو آهي ته هن ارغون ۽ ترخان جي دور جا ڪيترا واقعا جيڪي هن کي هٿ آيا آهن ڪيئن لکيا آهن.

"جيڪو به هن مسڪين خدمتگار هيستائين لکيو آهي يا جيڪو لکندو اهو خدا شاهد آهي ته بار بار ٻڌڻ تي مبني آهي. لازمي آهي ته جيستائين مصنف وري وري نه ٻڌندو تيستائين اعتبار نه ڪندو جيڪو هن تاريخ ۾ لکيو ويو آهي ان جي دوستن، انهن ماڻهن جي ياتين ۽ پونئين کان (ترخونن ۽ ارغونن پنهي جي) کان چڱيء طرح خاطري ڪئي وئي آهي. ڪنهن به احوال ۾ غلط بياني جي ۽ سچ کي موڙي پيش ڪرڻ جي جوابداري خاهرو جي آهي. ليڪڪ جي پنهنجي حيثيت انهن (ارغون ـ ترخون) بابت اها آهي ته سندس ڏاڏو، ابيء ۽

هو پاڻ بہ شاهي خاندان ارغون ۽ ارغونن وٽ آن پيڙهين تائين خدمتگار رهيا ۽ سندس زندگيءَ ۾ سانس رهيا ان ڪري مڪمل تفصيلن جي خبر آهي. اهوئي بنياد هو جنهن جي آڌار تي مصنف تاليف ڪرڻ جي جرئت ڪئي آهي. پڙهندڙن کي پڻ گذارش ڪئي آهي ته جيڪڏهن ڪٿي بيو خيال يا سئو خيال ليکڪ کان آهي ته اهي مهرباني ڪري صحيح ڪري ڇڏين.

اهو بيان ترخون جي شاهي گهراڻي بابت برابر آهي، پر اهو ارغون شاهي گهراڻي بابت ڪري نه سگهيو آهي. مير طاهرمحمد جي شاه بيگ ارغون جي سنڌ جي فتح ۽ بعد ۾ مرزا شاه حسن جي حڪومت بابت ڪجهه احوال مشهور روايتن تي مبني آهي سواءِ سندس ناني ۽ چاچن (وڏو عمرشاهه ۽ سندس پٽ) جي شهنشاهه همايون سان ملاقاتون بنسبت وڌيڪ مؤثر آهن، جيڪي سندس خانداني احوال کيس معلوم آهن. مرزا عيسيٰ ترخان جي حڪومت جو احوال به پڪائي ڳالهين تي مبني آهي سواءِ هڪ جي ته مرزا محمدباقي جو رلڻ، جيڪو سڄو احوال مرزا مظفر پٽ مرزا باقي کان مليو آهي.

مصنف مرزا محمدباقي جي بادشاهي جي واقعن جا تفصيل اکين ڏٺي شاهد جا ڏنل آهن، جن سان دريائي ارغون، آخوند جمال الدين ۽ سندس والد سيد حسن جا نالا ڏنل آهن. مرزا پائنده محمد جي بادشاهي جا واقعا جڏهن هن جو پٽ مرزا جاني محمد حڪمران هو جا تفصيل مصنف جي پيءُ سيد حسن جي احوال تي مبني آهن. مرزا غازي بيگ جي حڪومت جا احوال ڪجهه ڪري مصنف جا پنهنجا آهن جيڪا هلت لازمي طرح خاص هوندي ۽ ان ۾ سورو (احوال) نامڪمل آهي.

ن. هن ڪم جي حيثيت: جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي، هن جي ڪم ۾ ظاهر آهي ته ڪي اوڻايون آن سببن ڪري آهن: مصنف اڳ موجود مواد جو مطالعو نه ڪيو. هن سومرن ۽ سمن جي اڳ واري دور جي لوڪ روايتن بابت مختلف معتبرن وٽان تصديق نه ڪئي. ڪجهه ڪري آخرين طرح سڌارو ڪري مڪمل نه ڪيو، ان جي

باوجود هن جي لکت جي پنهنجي خوبي آهي ۽ ڪيترو اصل مواد موجود آهي جيڪو ٻئي ڪنهن هنڌ لکيل ڪونه آهي.

فتح نامه سنڌ (چچنامه) تاريخ سنڌ (تاريخ معصومي) ۽ بيگلارنامي، کان پوءِ تاريخ طاهري سنڌ جي تاريخن ۾ چوٿون نمبر حيثيت رکي ٿي. فتح نامو عربن جي سنڌ فتح باب مڪمل احوال ڏئي ٿو جيڪو ١١ عيسوي صدي تائين آهي ۽ مختصر احوال مڪاني بادشاهن جو جيڪو ان وقت کان اڳ هو ڏنل آهي. مير معصوم تاريخ سنڌ ۾ فتحنامي کان اڳ جو احوال ڏنو آهي ۽ وينڊي هجري سنه ١٠٠٠ تائين ڏنو آهي جڏهن ترخان حڪمران مرزا جاني بيگ کي مرزا عبدالرحمان خان خانا شڪست ڏني ۽ سنڌ مغل شهنشاهن جو حصو بڻيو. تاريخ طاهري هجري سنه ١٠٣٠ ۾ تاليف ٿي جنهن ۾ مدلل تفصيل اڳين تاريخ جا ڏنل آهن، پر گهٽا ۽ وڌيڪ تفصيل ارغونن جا (٩٢٧-٩٦٢ هجري بمطابق ١٥٢٠-١٥٥٥ عيسوي سنه تائين ۽ ترخان (٩٦٣-١٠٠٠ هجري بمطابق ١٥٥٦-١٥٩٢ عيسوي) تائين ڏنل آهن. مير طاهر محمد جي خاص لکتون پراڻيون تاريخي منظر ١٠٠٠ هجري کان پوءِ جا آهن جتي مير معصوم ڇڏائي ڪئي آهي، جنهن کي هن هجري سنه ١٠٢١ تائين آندو آهي. جڏهن مرزا غازي بيگ انتقال ڪيو آهي، اهڙيءَ طرح هن جو ڪم تقريباً ١١ هجري صدي جي اڌ ٻن چوٿائي تائين آهي، جنهن دوران مرزا جاني بيگ ۽ سندس پٽ مرزا غازي بيگ سنڌ تي اڪبر ۽ جهانگير جي طرفان جاگيردار ٿي ڪري حڪومت ڪئي. تاريخ طاهري جي مقابلي وارو ٻيو بيگلارنامو آهي جيڪو ادراڪي بيگلاري (١٠١٧-١٠٣٢ هجري سنه) جو لکيل آهي جيڪو پڻ ارغون ۽ ترخان جي دور باب آهي، پر ان جي مرڪزي حيثيت سوانح عمري آهي جيڪا مصنف پنهنجي سرپرست شاهه قاسم خان ارغون (١٠١٩ هجري بمطابق ١٦١٠ عيسوي) جي ڪيل ڪمن باب ترخان جي دور جي لکي آهي. بيگلارنامي ۾ اندروني معاملات باب ٿوري روشني وڌل

آهي، خاص ڪري مرزا محمد باقي جي بادشاهي جا واقعا جيڪي تاريخ طاهري ۾ ملن ڪونه ٿا.

جيستائين مير طاهرمحمد جي ڪم جو واسطو آهي ته هي لوڪ ڪٿائون ماڻهن ڪان پڌل ۽ اکين ڏٺل شاهدن جا بيان ڪيل احوال آهن جيڪي اصلوڪي حيثيت رکن ٿا. سومرن ۽ سمن بابت تفصيل اڳ جي واقعن تي مبني روايتن متعلق آهي جيڪي دلوراءِ ۽ اولياءَ چنو عمراڻي ۽ مشهور لوڪ ڪهاڻيون "بديع الجمال"، "عمر مارئي"، "سسئي پنهون"، "ليلا چنيسر" ۽ مشهور لوڪ ڪٿا هيرو لاکو ڦلاڻي ۽ مشهور جنگنامي دودو سومرو ۽ سلطان علاءُ الدين جو تفصيل ڏنل آهي، انهيءَ لوڪ ڪهاڻين جي ڪري سومرن جي طاقت ۾ اچڻ يا سمن ۽ سومرن جي حڪومت ۾ اچڻ بابت جهڳڙو سومرن جي اقتصادي برٻادي جا سبب ۽ سمن جي سنڌ مان ڪڇ ۾ آمد ۽ اتي حڪومت تي قبضو ڄمائڻ بابت تاريخي بي خبري جا حادثات آهن جيڪي تاريخ ڪان علحده آهن.

ان جي اٿڙ سومرن ۽ سمن جي دور بابت لوڪ ڪهاڻين جو زور ۽ ترخان شاهي گهراڻي جي ٻوڙين دور جا احوال مير طاهرمحمد جا معتبر ۽ تصديق ٿيل حوالا آهن.

ارغون شاهي گهراڻي بابت حوالا مير طاهرمحمد جا ڪجهه مشهور تاريخي روايتن تي ۽ ڪجهه پڌل احوالن تي مبني آهن، ٻر همايون جي سنڌ ۾ آمد بابت تفصيل ۽ شهنشاهه جا مصنف جي ناني جام عمرشاهه دريلي جي حاڪم مان گڏجاڻين جا تفصيل شايد تصديق ٿيل خالداني حوالا آهن، خاص طرح شهنشاهه همايون جي حاڪم عمرشاهه سان شرطي مدد وارو دستاويز تمام قيمتي آهي، جيڪو فقط هن ۾ ئي يادگار آهي.

ترخان جي بادشاهي بابت مير طاهرمحمد جا حوالا همعصر عيني شاهدن تي ۽ سندس ذاتي تجربي ۽ مشاهدي تي مبني آهن. اهو هن جو

خاص ڪري آهي، جيڪو تقريباً هن جي جملي ڪم جو ٻه ٽياڳي نيون حصو آهي. ترخانن جي ٥٥ ورهين جي دور کي ٻن حصن ۾ ورهايو آهي. پهريون ٣٨ سال (٩٦٢-١٠٠٠ هجري سنه) خود مختياري واري حڪومت ۽ ٻيون ٢١ سالن وارو جڏهن مرزا جاني بيگ ۽ سندس پٽ مرزا غازي بيگ جنهن ننڍي کي ورهايو، (جنهن ۾ چار حصا ننڍي جي سرڪار، چڪي، نصرپور ۽ چاڪرهالا) جو هو، جي مرڪزي مغل حڪومت اڪبر ۽ جهانگير جي هٿ هيٺ جاگير هئا. مير معصوم پڻ پوين ٣٠ سالن جي دور جو احوال تاريخ ۾ ڏنو آهي. جيڪو مير طاهر محمد جي انهيءَ وقت جي حوالن سان نهڪي ٿو. پر هو سنڌ جي حوالن کي مٿاڇرو پيش ڪري ٿو ۽ خاص طرح دهليءَ جي نقطہ نگاہ کان ڏنل آهي. مير طاهر محمد مڪاني تاريخ لکي آهي. اندروني مدنظر تي لکي آهي، جنهن ۾ اندروني احوال تفصيلي ڏنل آهن، جيڪي مير معصوم جي ”تاريخ سنڌ“ ۾ نه ملن. مير طاهر محمد جا هن دور بابت گهڻا واقعا ۽ احوال تفصيلي ڏنل آهن، جيڪي طراوت ڏيندڙ آهن.

جيستائين پوئين وقت ٢١ سالن جي دور جو واسطو آهي، جڏهن مرزا جاني بيگ ۽ مرزا غازي بيگ جن ننڍي جا جاگيردار هئا، مير طاهر محمد نهايت تفصيلي احوال ڏنا آهن، جنهن ڪري اهو پوءِ جي ليکڪن لاءِ اصلي (تاريخ) جو ذريعو ٿيو. ”ترخان نامہ“ ۽ ”تحفة الڪرام“ جي مصنفن انهيءَ دور جي واقعن جو تفصيل اڪثر اڪر هن کان (مير طاهر محمد) کان ورتو آهي.

٣- هي ڇاپو

تاريخ طاهري جي لکڻي بابت گذريل صديءَ جي وچ ڌاري سر هينري اليٽ چيو آهي ته ”هي ڪم سنڌ کان ٻاهر اڻلڀ آهي ۽ هتي به ان کي گهڻي تڪليف جي ملي ٿو. خيرپور جي اميرن ۽ ٽنڍي جي سيدن وٽ ڪاپي آهي. مون کي هندستان ۾ ٻي ڪٿي هٿ نه آئي آهي ۽ مون کي يقين آهي ته يورپ ۾ ان جي ڪاپي ڪانه آهي.“

هاڻي حالت گهڻو ڪري برعڪس آهي ۽ ملڪ کان ٻاهر هڪ کان وڌيڪ لئبريرين مان ملي وينديون ۽ سنڌ ۾ ڪجهه ڪاپيون موجود آهن.

هن ڇاپي لاءِ جڏهن تاريخ طاهري جي قلمي ڪتاب لاءِ جاچ ڪرائي سين ته سنڌ مان فقط ٽي ڪاپيون لڀيون، جنهن مان پراڻي هجري سنه ١٢٢٣ (عيسوي سنه ١٨٠٨) ۾ نقل ڪيل هئي، جيڪا رايل لئبريري سنڌ جي امير حيدرآباد واري وٽ رکيل هئي گهٽ ۾ گهٽ ست ڪاپيون سنڌ کان ٻاهر آهن، جنهن مان هڪ رائل رامپور لائبريري هندستان ۾ پيل آهي (ڪئٽلاگ ۾ داخلا فارسي تاريخ نمبر٤٠١ آهي)، جيڪا سڀ کان اوائلي آهي. اها سنه ١١٢١ هجري بمطابق ١٧٠٩ع هجري ۾ نقل ڪيل آهي، جيڪو نقل غلام حسين سبزپوش جو آهي. ظاهر آهي ته اهو نئين ۾ ڪيل آهي، حالانڪ ڪتاب تي شهر جو نالو لکيل نه آهي. انهيءَ لائبريري ۾ اڃا ٻه وڌيڪ ڪاپيون آهن، جن مان هڪ جي داخلا ”فارسي تاريخ نمبر٥٢٠“ آهي، جيڪا محمد مجاور درگاهه جو نقل، جمادالثاني هجري سنه ١٢٤٥ بمطابق ١٨٢٩ع ۾ ڪيل آهي ۽ ٻئي جي داخلا ”فارسي تاريخ نمبر٤٠١“ آهي، جيڪا حاجي محمد اسرائيل جي آهي. جنهن جو هجري سنه ١٣٤٠ بمطابق عيسوي ١٩٢٢ آهي. هڪ ڪاپي ٻانڪي پور لئبريري (پٽنا هندستان) ۾ رکيل آهي، جيڪا هجري سنه ١٢٢٣ ۾ نقل ٿيل آهي ۽ ساڳيو سال آهي، جڏهن امير حيدرآباد جي رائل لئبريري ۾ نقل ٿيل آهي. ٽي ڪاپيون (ڇاپو ٢٣-٨٨٨، ڇاپو ٢٣-٤١٤ ۽ ١٦٨٥) سڀئي نقل ١٩- صدي جا آهن، جيڪي برطانوي عجائب گهر ۾ موجود آهن.

رامپور ۽ ٻانڪي پور وارا قلمي نسخا گهڻي اهميت وارا آهن، پر پنهنجي پهچ کان ٻاهر رهيا آهن. جيئن ته سنڌي ادبي بورڊ ڇاپڻ جي ڪم ۾ جلدي هئڻ ڪري فقط هيٺيان ٻه مڪاني قلمي ڪتاب استعمال ڪري سگهيو آهيان.

الف: هڪ ڪاپي جيڪا امير حيدرآباد جي رائل لئبريري ۾ موجود آهي، جيڪا مير نور محمد خان ۽ سندس وارثن جي قبضي ۾ آهي. جيڪا مڪمل پنا ڪنهن خال جي ١٣٨ ورقن ۾ (٢/١-٣+١٦x٧

سٽن ۾) ۽ سٽن اکرن ۾ لکيل آهي. اهو نقل ٽالپر حڪمران مير مراد علي خان (عيسوي ١٨٣٣ ۾ انتقال ڪيو) جي حڪم تي، محمد خليل پٽ مرحوم قاضي محمد (عيسوي ١٨٠٨ ۾ انتقال ڪيو) ١٦- صفر ١٢٢٣ هجري سنہ ۾ مڪمل ڪيو. ان جو ٻياد اصلي قلمي ڪتاب تي آهي ۽ صفحي جي حاشي تي "ن" جي نشاني آهي.

ب: سنڌي ادبي بورڊ وٽ موجوده ڪاپي بہ ٿناڪتهن خيال جي مڪمل ڪاپي آهي. اها ١٨٤ صفحن تي (٣×٦-١٢ سٽن تي) مشتمل آهي ۽ سٽن اکرن ۾ لکيل آهي، ڪتاب جي تاليف جي تاريخ ڏنل نہ آهي، پر سمجهجي ٿو تہ ١٩- صديءَ ۾ نقل ٿيل آهي. ڪتاب جي صفحي جي حاشي تي "س" جي نشاني آهي.

هن ڇاپي متنهي جي ڇپائي ڪراچيءَ ۾ ٿي هئي، تنهن لاءِ ڇپائيندڙ کي هن مسودي کي آخر ۾ درست ڪرڻ جو موقعو نہ مليو. جنهن جي ڪري ڪي اوڻايون رهيل آهن، جنهن جو ازالو آخر ۾ ڏنل پلنامي ۾ ڏيکاريل آهي. چونڊ شرحون (فارسي ۾) آهن، جنهن ۾ ڪجهہ لکتن جون سمجهاڻيون ڏنل آهي، جنهن ڪري ڪجهہ جڳهين ۽ ماڻهن جي نالن جي سڃاڻپ ۾ آساني سان ٿئي ٿي.

ڪيترين اوڻاين جي باوجود هي شمارو ڪاڻديمند آهي، هن ۾ تاريخ طاهري جو مڪمل متن آهي، جيڪو پهريون پيرو ڇپيو آهي. سنڌ جي تاريخ بابت سيد جمال پهريون شخص هو جنهن پنهنجي ڪتاب ترخان نامي (هجري سنہ ١٠٦٨ بمطابق سنہ ١٦٥٤ عيسوي) ۾ تاريخ طاهري جو ذڪر ڪيو آهي. ان بعد مير علي شير قانع "مقالات شعرا" ۾ (هجري ١١٧٤ بمطابق عيسوي ١٧٦٠) ۾ حوالو ڏنو آهي ۽ بعد ۾ ڇڪيءَ طرح "تحفة الڪرام" (هجري ١١٨١ بمطابق ٦٨-١٧٦٧ عيسوي) ۾ استعمال ڪيو آهي. باهرين عالمن ۽ فاضلن مان سر هينري اليٽ پهريون عالم هو جنهن ڊيان ڏنو ۽ انهيءَ جا اختصار ترجمان ڪري

پنهنجي ڪتاب هندستان جي تاريخ جي ٻهرين ڀاڱي ۾ شامل ڪيا آهن، جيڪو ٻهريون ذريعو اصلي ڄاڻ جو آهي. سال ١٩٢٥ع ۾ مرحوم سنڌي فاضل عالم محمد صديق ميمڻ حيدرآباد واري تاريخ طاهري مان چوند ٽڪرا (حصا) سنڌيءَ ۾ ڇپايا، پر اهي چوند ترجما اصل حالت ۾ هن مهل تائين نظر مان نه گذريا آهن.

هن ڇاپي جي تياري لاءِ مخدوم اميراحمد پرنسپال اورينٽل ڪاليج حيدرآباد جي مدد جو شڪرگذار ۽ ممنون آهيان هن قلمي ڪتاب جي پڙهڻ، پلنامي جي ڇاپي جي مسودي جي درستي ۾ مدد ڪئي. مان پروفيسر ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان سنڌ يونيورسٽي ۾ اردو شعبي جو سربراهه ۽ صلاح مشوري لاءِ خاص طرح مير طاهرمحمد جي قبر تان مليل ڪتبه ۽ تاريخي نقشن کي کولي پڙهڻ ۾ مدد ڏني.

سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد — اين. اي. بلوچ

١١- ڊسمبر ١٩٦٤ع

مصنف ۽ سندس ڪتاب بابت

سيد طاهر محمد ولد سيد ميان حسن انهن سيدن جي خاندان مان هو، جيڪي صحرائي، آستر آبادي، پوءِ باغائي ٺٽوي سڏجن ٿا. سندس ولادت ۹۹۰ هه ڌاري ٺٽي ۾ ٿي هئي. سندس پيءُ ميان حسن وڏي ڪمال وارو بيان ڪيو ويو آهي. پاڻ ٺٽي جي حاڪم مرزا محمد باقي ترخان (۹۷۳-۹۷۹ هه) جي درٻارين مان هو. سندس پٽ طاهر محمد، مرزا غازي بيگ ”وقاري“ (ولد مرزا جاني بيگ ولد مرزا پائنده محمد بيگ ولد مرزا محمد باقي) وٽ ملازم هو. پنجويهن ورهين جي ڄمار ۾ جڏهن (۱۰۱۵ هه) مرزا غازي بيگ شاهي فرمان موجب نواب شاهه بيگ خان ترخان جي مدد لاءِ قنڌار جي مهم تي روانو ٿيو ته هي ۽ ان کان موڪلائي ٺٽي آيو، جتي مولانا اسحاق بکري ۽ سيد ظهير الدين (اول) شڪرالهي شيرازي وٽ انوري ۽ خاقانيءَ جا قصيدا پڙهي ٿوري عرصي ۾ شعر جي فن ۾ ماهر ٿيو ۽ ”نسياني“ تخلص اختيار ڪيائين، جنهنڪري مير طاهر محمد نسياني ٺٽوي مشهور آهي.

ان کان پوءِ هو پاڻ وڃي مرزا شاهه (محمد) بيگ عادل خان ولد نواب شاهه بيگ خان ترخان جو مصاحب ٿيو. سندس چوڻ آهي ته هو ۱۰۲۱ کان ۱۰۳۰ هه تائين ترخان گهراڻي جي تاريخ لکڻ لاءِ سوچيندو رهيو. آخرڪار مرزا شاهه محمد بيگ عادل خان جي ترغيب تي ڪتاب جو مسودو تيار ڪري (۱۰۳۰ هه ۾)، پنهنجي مربي اڳيان لاهور ۾ حاضر ڪري پيش ڪرڻ جو التماس ڪيائين: جيڪڏهن حڪم ٿئي ته هي ناقص مسودو درست ڪرڻ ۾ اچي. انهيءَ خيال سان لاهور کان ملتان تائين

سائنس گڏيو آيو. رستي ۾ ڪٿي رات جو ڪتاب جي ڳالهه نڪتي، تہ مسودي جي مڪمل ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. نيٺ ڪيترن سالن ۽ مهينن جي محنت کان پوءِ نئين سر مسودو ترتيب ڏئي ونس پيش ڪيو ويو، تہ خدا جي فضل سان ڪيترين گهٽ وڌائين جي باوجود منظور فرمائي ان کي پنهنجي خاص اصلاح سان زينت بخشيائين. جڏهن پاڻ وري لاهور روانو ٿيڻ لڳو، تہ مؤلف وٽانئس موڪلائي نٿي هليو آيو ۽ جيڪو مسودو پنهنجي محسن وٽ پيش ڪيو هئائين، سو سندس اجازت سان واپس ورتي، ان کي پيهر بياض تي لکيائين. انهيءَ اميد سان تہ وري جڏهن اهو (مرزا شاهہ محمد بيگ عادل خان) وٽ پيش ڪيو ويندو تہ ضرور قبول پوندو (ص ٢٣).

گمان آهي تہ مؤلف تجويز ڪيل ترتيب کي تڪميل تي نہ پهچايو هو، ڇا اهو نسخو ٽن وڏن وچائجي ويو جيئن (ص ٢٤) تي ٻڌائي ٿو تہ هي حو دهن طبقن تي مشتمل آهي پر متن ۾ صرف پنجن طبقن جي نشاندهي ڪري ٿو. ان سان گڏ سن ۽ واقعا بہ غلط لکجي ويا آهن.

مؤلف جو سچو پروسو ٻڌل سڌل ڳالهين تي وڌيڪ هو جن کي ڪنهن بہ صورت ۾ صحيح تصور ڪري ٿو سگهجي؛ البت اهي روايتون جيڪي اکين ڏٺين شاهدين سان لاڳاپا رکن ٿيون، خاص ڪري اهي روايتون، جن جو تعلق مرزا محمد باقيءَ جي دور سان آهي، نهايت اهم سرمايي جي حيثيت رکن ٿيون، ڇاڪاڻ تہ اهي مؤلف کان سواءِ سندس ڪنهن بہ معاصر هيڪانديون نہ ڪيون آهن. ساڳيءَ طرح مرزا غازي بيگ جي حڪومت وارو دور بہ پاڻ اکين سان ڏسي، ان جا اهم واقعا تفصيل سان بيان ڪري چڪو آهي.

سنڌ جي تاريخ (تاريخ معصومي) تاليف مير محمد معصوم ٻکري (١٠٠٩ هہ) ۽ بيگلارنامہ تاليف ادراڪي بيگلاري (١٠١٧ هہ) کان پوءِ هيءَ (تاريخ طاهري) سنڌ جي تاريخ تي

ٿيون ماخذ آهي، جنهن کي ٻارهين صدي هجريءَ جي شروعات ۾ قلمبند ڪيو ويو.

مڪليءَ جي مقام ۾ مؤلف (مرحوم) جي مزار جي ڇهراهين ڦرهيءَ تي جيڪا عبارت اُڪريل آهي، ان جي پڙهڻ مان پتو پوي ٿو ته مير طاهرمحمد سال ١٠١٥هه ڌاري فوت ٿيو هو: سندس پويان اڄا تائين ٺٽي ۾ موجود آهن.

سنڌ يونيورسٽي
حيدرآباد

نبي بخش بلوچ

مترجم جو مهاڳ

تـازه خواهی داشتن گـر داغهای سینه را
گاه گاهي باز خوان این قصهای پارینه را

تاريخ بهرحال تاريخ آهي، جنهن کي پنهنجي افاديت جي اعتبار کان ادب جي هر صنف تي ترجيح ڏني وڃي ٿي؛ ڇاڪاڻ تہ ان ۾ گذريل دؤر جي انسان ۽ ان جي زمان مڪان جي صحيح تصوير چٽيل هوندي آهي. علامہ 'نياز' فتح پوري چوي ٿو: ادب مان مراد صرف شاعري يا افسانہ نويسي نہ آهي؛ بلڪ هڪ قوم جو اهو ڪارنامو، جيڪو تحريري مواد جي صورت ۾ اڳين وڏن پوين جي لاءِ ڇڏيل هجي، جنهن مان اُن قوم جي عروج ۽ زوال واري داستان جو اڀياس ڪري سگهجي. آءٌ سمجهان ٿو ان باري ۾ تاريخ کي اوليت حاصل آهي.

تاريخ ظاهري هڪ اهڙي دور سان تعلق رکي ٿي، جنهن ۾ هڪ ئي مسلڪ جا دعويدار ساڳئي مسلڪ وارن کي پنهنجي اقتدار جي هوس جو هدف بڻائي مٿن آپيشاهيءَ واري حڪومت مڙهي ٿا ڇڏين ۽ تاريخ نويسن جي مهربانيءَ سان اُن پراڻي روايت کي هٿي ملي ٿي، تہ هڪڙي طبقي جي جنگ ٻئي طبقي جي عاقبت سڌارڻ لاءِ ضروري تصور ڪرڻ کپي- حالانڪ تاريخ ۾ اهڙي قسم جي هرڪا جنگ طاقتور طبقي طرفان ڪمزور طبقي کي غلام بنائڻ لاءِ لڙي وئي آهي؛ پر اسان جا تاريخ نويس ان حالت ۾ جڏهن هڪڙي دربار جا منصبدار، تہ ٻي دربار جي احسان جا اميدوار رهندا ٿي آيا،

تنهنڪري انهن ڪي وقت جي رائج ڪيل روايت ڪيئن به ڪري برقرار رکڻي هئي.

سنڌيءَ ۾ هن ڪان اڳ تاريخ طاهري جو انتخاب شايع ٿيو هو جنهن جي خبرچار ڏيندي پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو: سنڌ جي تاريخ تي ڪتاب تاريخ طاهري جيڪو اصل مير طاهر محمد نسياني سترهين صديءَ (١٦٢١ع) ڌاري فارسيءَ ۾ لکيو هو، ان جو نچوڙ خان بهادر محمد صديق ميمڻ ”انتخاب تاريخ طاهري“ جي نالي ١٩٢٨ع ۾ سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد جي پاران ڇپرايو هو. تاريخ طاهريءَ جو اهو انتخاب خان بهادر محمد صديق ميمڻ حقيقت ۾ سرهنري ايليٽ جي انگريزي ڪتاب“ هسٽري آف انڊيا تان ترجمو ڪيو هو. سنڌي نثر جي تاريخ (ص ٣٣٥)، اجڪلهه اهو انتخاب اڻلڀ ٿي چڪو آهي.

مغربي تاريخ نويسن ڪي جڏهن پنهنجي سرڪار جي دربار جو حق نمڪ ياد آيو، ته ان جي بقا لاءِ مشرقي تاريخ نويسن جي قائم ڪيل روايت جي بنياد تي اهائي تاريخ ترتيب ڏيئي ان تي (As Told by its Own Historians) جو ليبل چنبڙائي ڇڏيائون، جيئن سند رهي ۽ ضرورت مهل ڪم اچي سگهي.

مولانا حسين احمد مدني پنهنجي سوانح ۾ لکيو آهي: انگريزن هندستان اندر فرقيوار ڇڪتاڻ وسيلي پنهنجي اقتدار کي محڪم رکڻ لاءِ جيڪي حيلا هلايا هئا، تن جو ثبوت سرجان سيلڪر جي بيان مان ملي ٿو، جنهن جو چوڻ آهي ته: هندستان جي هيڏي وڏي ملڪ ۾ اسان جي غيرمعمولي قسم جي حڪومت جو انحصار انهيءَ اهم معاملي تي آهي ته اسان جي عملداريءَ ۾ جيڪي به رعيتي راڄ آهن، تن کي جدا جدا ٽڪرن يعني مختلف ذاتين، قومن ۽ فرقن ۾ تقسيم ڪيو وڃي.

انِ لاءِ تہ جيستائين اهي سڀئي هڪ ٻئي کان ورتيرڪا هوندا، تيستائين اسان جي خلاف ڪا بغاوت آپري نہ سگھندي ۽ اسان نهايت آرام ۽ اطمينان سان هنن تي حڪومت هلائيندا رهنداسين.

انهيءَ مقصد لاءِ اهڙيون تاريخون لکرايون ويون، جيڪي ماڻهن جي ذهن ۾ فتور پيدا ڪري سگهن. انهن مان مشهور تاريخ سرهنري ايليئٽ جي تاريخ هند: ”هسٽري آف انڊيا“ آهي. سرهنري ايليئٽ هندستان ۾ ڪيترن سرڪاري عهدن تي رهي چڪو هو، پڇاڙيءَ ۾ هندستان سرڪار جي پرڏيهي کاتي جو سڪريٽري ٿيو. سندس لکيل ڪتاب تاريخ هند جو پهريون ڀاڱو ١٨٤٩ع ۾ شايع ٿيو. انگريزن جي حڪومت ڀاران، ان جا ديسي ٻولين ۾ ترجما ڪرائي، عام اسڪولن ۾ پڙهائڻ لاءِ رکيا ويا، جنهن جي ذريعي هتان جي ماڻهن ۾ باهمي نفاق، نفرت، عصبيت ۽ عداوت جو ٻج ڇٽيو ويو. نقش حيات جلد پهريون (ص ٢٩٩).

اهڙيءَ ريت سيد محمد الحسيني لکي ٿو: سرهنري ايليئٽ جنهن جو اٺن جلدن ۾ لکيل ضخيم ڪتاب تاريخ هند گذريل ڇهن صديءَ کان ننڍين وڏين تاريخن جو ماخذ رهندو اچي ٿو، تنهن اوائل ۾ انگريز سرڪار کي لکيو هو، تہ جيڪڏهن منهنجو ترتيب ڏنل ڪتاب ”تاريخ هند“ شايع ڪيو ويو، تہ هندستان جون سموريون قومي تحريڪون ازخود پوين پساهن ۾ اچي وينديون (سيرت مولانا محمد علي). ايتري تفصيل پيش ڪرڻ جي باوجود ان جو مطلب اهو ناهي، جيڪو عام طرح سان سمجهڻ گهرجي. هر ڳالهہ جا ٻہ پهلو ٿين ٿا، پنهي ۾ آولايون سولايون هونديون آهن، اهو پڙهندڙ تي ڇڏيل آهي، تہ انهن مان ڪهڙو نتيجو اخذ ڪري سگهي ٿو.

اسان جي ڪيترن مؤرخن تاريخ طاهري بابت پنهنجا خيال ظاهر ڪيا آهن، جن مان مرحوم مولائي شيدائي ۽ سيد

سليمان ندوي بہ آهي. سيد صاحب لکيو آهي: تاريخ طاهري جي مؤلف گهڻو ڪري افسانا ۽ داستان قلمبند ڪيا آهن- عرب و هند کي تعلقات (ص ٣٦٥). جواب ۾ مولائي شيدائي لکي ٿو: ان لاءِ تاريخ طاهري تي ڪوبہ ڏوهہ مڙهي نٿو سگهجي، ڇاڪاڻ تہ جنهن زماني ۾ اها تاريخ لکي وئي، تنهن زماني جا مؤرخ لوڪ روايتن کان ئي روشني وٺندا هئا، جنت سنڌ (ص ٣٢٣). حيرت جي ڳالهہ آهي تہ جنهن ڪتاب "تاريخ طاهري" کي سيد سليمان ندوي جهڙو عالم ۽ مؤرخ خيالي افسانن ۽ داستانن تائين محدود سمجهي ٿو، ان مان (مشرق جي ٻين تاريخن سميت) مغربي مؤرخن کي ايڏو مواد ملي ٿو وڃي، جو هو ان کي انگريز شاهيءَ جي مستقل مفاد کي مستحڪم رکڻ لاءِ، پوري اعتماد سان استعمال ڪري، پنهنجو ڪم ڪڍي سگهن ٿا. اسان کي تہ سيد صاحب جي انهيءَ خيال مان بہ دال ۾ ڪجهہ ڪارو نظر اچي ٿو والله اعلم!

ان باري ۾ جناب پير حسام الدين راشديءَ جي راءِ وڏو وزن رکي ٿي تہ: جيتوڻيڪ تاريخ طاهريءَ جون عبارتون ڪٿي ڪٿي ضميرن جي ڦيرگهير سبب ڏاڍيون منجهيل آهن، تنهن هوندي بہ واقعات جي لحاظ کان ان جي اهميت غيرمعمولي آهي، ڇو تہ ان ۾ مرزا باقيءَ جي خودڪشي، خان خانان ۽ مرزا جاني بيگ جي جنگ کان وٺي، مرزا غازي بيگ جي تنڌار واري دور ۽ وفات جي معاملي ۾ ڪيترين ڳالهين ۽ اڪين ڏٺن احوالن جي وضاحت ڪيل آهي ۽ اهي ڳالهيون ڪنهن ٻيءَ تاريخ ۾ ڪونہ آيون آهن- مرزا غازي بيگ ترخان اور اسڪي بزم ادب (ص ٢٨٦-٢٨٧).

انهيءَ سان گڏ جيڪڏهن تاريخ طاهريءَ تي وڌيڪ ويچار ڪيو ويندو تہ اهي حقيقتون بہ واضح ٿي وينديون تہ تاريخ طاهري اصل ڪهڙي مقصد سان قلمبند ڪئي وئي؟

سومرن جي تباهيءَ جا اصل ڪارڻ دلوراءِ جي ڪارنامن کان سواءِ ڪي ٻيا به هئا: سمن ڪيئن ارغونن هٿان شڪست کاڌي: مغل سلطنت سنڌ سان ڪهڙا پال پلايا ۽ ورهين تائين سنڌين تي ڇا وهيو واپريو! تاريخ طاهري، مغل سلطنت جي توسيع پسنديءَ واري اصول کي تقويت پهچائڻ لاءِ لکي وئي، جنهن ۾ مؤلف جي ذاتي مفاد جي حصول جي ڪوشش به شامل هئي. سومرن ورهين جا ورهيه سنڌ تي حڪومت ڪئي. انهيءَ وچ ۾ ڪانئن ڪيئي حصا وڏيڪ ۽ تمام وڏيون طاقتون ساڻن ڇڪريون ڏينديون آيون پر هي وڏي دانائيءَ ۽ دليريءَ سان انهن جو مقابلو ڪندا آيا. پڇاڙيءَ ۾ به غزنوين جهڙن ارڏن حڪمرانن سان بغاوت ڪري پنهنجي جند سان گڏ سنڌ کي به آجو ڪرايائون، پر جڏهن انهن سومرن جي پوين جو پيٽ پريو، تڏهن پاڻ جهڙي سگهاري ۽ سدائين ساٿ ڏيڻ واري سمن جي محب وطن قبيلي سان ڦٽائي، پنهنجو تختو اونڌو ڪرائي ڇڏيائون.

سمن، ڄام نندي ۽ دريا خان تائين هر معاملي ۽ مرحلي تي چڱو پاڻ ملهايو. پر ڄام فيروز جهڙي عياش ۽ ناعاقبت انديش هٿ وڃي پنهنجو پيرو پوڙائي ڇڏيو. هن پنهنجي نادان دوستن جي گمراهه ڪندڙ صحبتن ۾ دانا دشمن لاءِ راهه هموار ڪئي. نتيجي ۾ ڪيس اڳهاڙين پيرين پنهنجو ملڪ ڇڏڻو پيو ۽ سنڌ جون سڏون ڪندي ائين مغلن هٿان مارجي ويو، جو پورو ڪفن به نصيب ڪونه ٿيس. پاڻ کي ته ماريائين پر پنهنجي حمائتي (سلطان بهادر گجراتي) جو به سر ڪٽايائين. بابر، همايون ۽ اڪبر، هن ملڪ ۽ ماڻهن کي بيگناهيءَ جون جيڪي سزائون ڏنيون، تن جي نتيجي ۾ صدين تائين ساوا وڻ سڪي ويا. بابر قنڌار مان ارغونن کي تڙي اهڙو المناڪ سبب پيدا ڪيو جو هتان جي ماڻهن جي زندگي زهر ٿي وئي. همايون، شيرشاهه سوريءَ کان هار کائي جڏهن شاهي لشڪر سان هن ملڪ تي آسماني

آفت ٽي اچي ڪڙڪيو، تہ سنڌس لشڪرين ۾ ٽي سال سانده مرن وانگي مچرجي سڄي سنڌ ڀيلي ناس ڪئي، انهيءَ رولڙي ۾ اڪبر هٿي پيدا ٿيو، جنهن ساماڻيندي اهي سنگ ڪڍيا جو سنڌس ئي جنم ڀومي سورن ۾ اچي وئي. رهي ڪهي ڪسر وري ارغونن ۽ ترخانن پوري ڪري ڇڏي.

منهنجي خيال موجب مٿين ڳالهين جي روشنيءَ ۾ تاريخ طاهري هڪ اهم تاريخي دستاويز آهي، جنهن جو مطالعو ڪندي هر معاملي ۽ مسئلي جي منظر توڙي پس منظر مان ڪيئي معنائتا سوال اسان جي ذهن ۾ ايري اچن ٿا، انهيءَ اهميت کي ڌيان ۾ رکندي ڪوشش ڪري ترجمي جون سڀئي تقاضائون پوريون ڪيون ويون آهن. وڌيڪ ڪوٽ جي حواشي ۽ تعليقات جي پويان حوالا ۽ متعلقات ڏئي، پورائي ڪيل آهي. ان کان مٿي بار ڪٽڻ جي سگهہ پنهنجي قلم توڙي ڪتاب ۾ ڪانہ هئي، ان ڪري ايستائين دنگ ڪرڻو پيو.

نياز همايوني

٢- نومبر ١٩٨٠ع

حيدرآباد سنڌ

مصنف جو مهاڳ

آنهيءَ سونهاري جي ساراهه، جيڪو پاڻ سهڻو آهي ۽ سونهن کي پسند ڪري ٿو. اهڙي اهڃاڻ سان هو هڪ پاسي انهن سهڻن کي حال وارن مستان حڪم هلائڻ لاءِ سونهن ۽ سيبتائيءَ جي گاديءَ تي ويهاري ٿو، جيڪي پنهنجي سونهن جي ساک سان ورهه ويچاريندڙن کي وصل جي وات ۾ نيزاريءَ سان نروار ڪري مشاهين ماڳ تي پهچائين ٿا، ته ٻئي پاسي پاڻ آنهن پرت جي پانڌيڙن کي، جيڪي سدائين ڪنهن ڳالهه جي ڳولا ۾ رهندا تا اچن، پنهنجي ڳانڍاپي واري ڳاراٽي ۾ حال ڪان بي حال ڪري سڌير ۾ آڻي، وري بي سڌ ٻٽائي ڇڏي ٿو:

آهو ئي آهي، جيڪو سهڻن جو مانُ وڌائي ٿو
آهو ئي آهي، جيڪو گلزارن ۾ رنگينون آڻائي ٿو

جيڪڏهن هو سهڻن کي مانائتو نه ڪري ها
ته ويچارن عشق وارن جو پيڙو ڪيئن تري ها.

جيڪڏهن پاڻ، باغن، بهارن ۾ گل پيدا نه ڪري ها
ته پرهه ڦٽيءَ جو ڪير ٻر بلبن جا داستان ٻڌي ها.

بتخاني ۾ بتن کي، ان ڪان ئي رونق مليل آهي
مسجد توڙي مندر ۾ سندس ئي سچو راز رکيل آهي.(١)

---

(١) ڇپيل نسخي ۾ اهل عدل لکيل هو، حالانڪ قلمي مسودي ۾، اهل حال لکيل آهي، ان ڪري اهو ئي قائم رکيو ويو (مترجم)

اهو يگانو، جنهن جي اڪيلي پاڪ ذات آپ ۾ قدرتي آپائيندڙ پڻ انهن کي زينت بخشيندڙ آهي، اهو فرزانو، جيڪو پنهنجي مشتاقن کي وحدت جي جام سان محبت جي مئي پياري مستيءَ ۾ ٿو آڻي، اهو هادي جيڪو پنهنجي هدايت سان جاهلن ۽ گمراهن کي خجالت جي اوڙاهه مان ڪڍي منزل مقصود ڏانهن رهوار ڪري ٿو، اهو قادر، جيڪو پنهنجي قدرت سان ماڻهو جي رحم (ڳپيرڻ) ۾ چئن عنصرن جي خمير مان عجيب شڪليون ۽ هيئيون پيدا ڪري، منجهن روح ڦوڪي کين عدم منجهان وجود ۾ آڻي ٿو، اهو حڪيم، جنهن جي حڪمت اڳيان زماني جي حڪيمن جون حڪمتون ڪا حيثيت نه ٿيون رکن، نه وري دنيا جي دانشمندن جو ذهن ۽ خيال ان جي رتبي ۽ بزرگيءَ تائين ڪا رسائي ڪري سگهي ٿو، اهو داناءُ جنهن کان ڪنهن نندي وڏي، ڇڳي سڦي ۽ ڏنگي سڌي جو ڪو به راز لڪل نٿو رهي، اهو ڄاڻو جيڪو پولار کان پاتال تائين اچي ڪاري، هيڪلي نويڪلي مهلي ڪنمهلي ۽ اورين پرين جي سڀ جاڻ رکي ٿو، اهو ڏسندڙ، جيڪو غيب جي پردي مان بنا ڪنهن ظاهري ديد جي ڪائنات جي [۲] سموري مخلوق جي احوال کان آگاهه رهي ٿو:

خدا کي جيتوڻيڪ تو مون وانگي اکيون ڪين آهن
تڏهن به ان کان ڪا ڳالهه ڳجهي رهي نٿي سگهي.

هو اکين کان سواءِ ئي سڀڪجهه ڏسندو رهي ٿو
۽ ڳالهائڻ کان اڳ، هر ڳالهه سمجهي وٺي ٿو.

هن کي نه زبان آهي نه اکيون نه وري ڪن آهن
تنهن هوندي به ڏسي ۽ ٻڌي ٿو پر تو ليکي جڻ ماٺ آهي.

اهو قهار، جنهن جي قهر کان ڪيئي ڪوئيسر هڪ ئي اشاري سان هوش سان نڪري، تخت تان اٿل ڪائي تحت الثريٰ

۾ وڄي ٿا پون ۽ اهو بخششهار جيڪو ڏڻ ٽڙيل، ڀڳل، آيا ڳڻ نياڻن، عيبدارن، گنهگارن ۽ بدڪردارن کي پنهنجي ٻاجهہ سٻاجهہ سان سڀ ڪجهہ معاف ڪري ٿو ڇڏي ۽ اهو ڪريم، جيڪو پنهنجي مهر ڪرم سان ڏڏن کي نوازي، پنهنجي پرائي، آيائي سيائي، مٽي ٻي مٽي کي لاڀ ۽ ڀاڳ ڀيڙو ڪري ٿو:

هيءَ ڌرتي جڻ ان جو دسترخوان آهي
خلق تي هن خالق جا اڻ ڳڻيا احسان آهن

هن جي مهربانين سان هرڪو فائدو وٺي ٿو
ايتري قدر جو شيطان به ڪانئس نراس نہ آهي

بيحساب درود پيدائش واري بحر جي يگاني گوهر، ذات ۽ ڏاهپ وارن آسمانن جي سڀاڳي سج، سڀاهہ جي سرور، اکين وارن جي اکين جي نور، سڄهانيءَ جي سرچشمي، پيغمبر، خيرالبشر، نبين جي سرتاج، حق جي حبيب، مراد پڄائيندڙ، حاجت روا ڪندڙ ۽ قيامت جي ڏينهن پار آڪاريندڙ حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جي ذات بابرڪات تي[۳]:

جيڪو زمين توڙي زماني جو ضامن آهي
سنڀال ماڻهن جي اکين جي ماڻڪي آهي

انهيءَ لاءِ ئي سارو جهان پيدا ڪيو ويو
اهو ئي مغز، باقي سڀڙئي کل سمان آهي

صلواتون ان جي پوين تي، جيڪي شريعت جي ملڪ جا مالڪ، نبوت جي ڏيهہ جا والي، دين جي ولايت جا وارث مجلس جا مهندار، عزت ۽ اڳوائيءَ ۾ پلئون پل، آيرن جي آپل، انسان عين ۽ عين انسان، جيڪي ڏوهين کي توبهہ جو ڏڍ ڏيندڙ، مايوسن جي مدد ڪندڙ ۽ ڀٽڪندڙن کي پنارو ڏياريندڙ آهن. آنهن سان هرڪ جو نالو بنا ڪنهن

بيان ۽ ترجمان جي پڌرو آهي. آنهن کي ئي پيشوائي، ڪشور ڪشائي، شاهن تي سڀڙائي ۽ مظلومن جي ڀڻڀرائي سونپيل رهي ٿي.

رحمتون، ان جي پيلارن صحابن تي، جيڪي شريعت جي اڏاوت جا ٿنڀا، طريقت جي چمن جا پرڇهلا، حقيقت جي هدايت جا هادي، معرفت واري معرڪي جا سهڊي، رسالت جي چمن کي تازگي رسائيندڙ، ڪفر جو پوئونگار ڪندڙ ۽ گمراهيءَ جي پاڙ پٽيندڙ آهن. آنهن جي ئي جتن ۽ جُهد سان اڄ سوڌو اسلام جو اساس ۽ دين جو بنياد هنڌين ساڳين مضبوط ۽ محڪم رهندو اچي ٿو:

شريعت واري چيت ۾ ڪو به جهول پوٽو ناهي
جيڪڏهن ان جا چارئي ٿنڀا پڪا پختا آهن
جيڪي هڪ ئي گهر ۾ رهندڙ ۽ گڏ آٿڻ ويهڻ وارا هجن
تن کي ڪڏهن به هڪٻئي کان الڳ ليکي نٿو سگهجي
صحابن جي وچ ۾ ڪنهن به قسم جي وٿي ڪانهي
اها سڌ تڏهن پوندي جڏهن اندر مان مير ڪڍيو ويندو [۱۶]

"عام دستور مطابق صحابن جو هڪٻئي پٺيان ۽ خاص ترتيب سان بيان، انهيءَ لاءِ نه ڪيو ويو ته جيئن تعصب جو امڪان باقي نه رهي."

هزار آفرين بادشاهه، ولايت پناهه، قدوسي ڪرامت واري دريائه جي موتي، رعيت پرور، سپاهه نواز، عدل ساز، رستم انداز، داد ڪندڙ داور، جڳ تي سوڀ پائيندڙ، هندستان جي ولايت جي ڪامگار والي، زماني وارن جي شاهين مهندار، ديني خليفن جي پشت پناهه، عرب عجم وارن سڀني بادشاهن جي بادشاهه، سڀني توڙي جيئرن حاڪمن ۽ حڪمرانن جي سرتاج ۽ سرواڻ، سڪندر جو ديدبو ۽ مسيح جو دم رکندڙ، پريشان رهڻ وارن کي راحت بخشيندڙ، بادشاهه عالم پناهه

ابوالمظفر نورالدين جهانگير جهڙي غازي بادشاهہ تي، جيڪو آدم کان هن دم تائين بادشاهہ جو پٽ بادشاهہ ليکجي ٿو، اهو ئي ناڪامن لاءِ مشڪل ڪشا، مايوسن جو ٻيڙو پار ڪندڙ، هين مٿي کان هن مٿي تائين حڪم هلائيندڙ، بدعت جا فتنا ٽاريندڙ، باطل جا بت ڀڃيندڙ، ايمان وارن لاءِ افتخار، خدا جي فيض جو مظهر، عرب ايران جي تاجدارن جي مٿي جو سوڙ آهي، انهيءَ جي ئي عدل ۽ رحم واري بهار مُحابي دنيا جو گلشن ستم جي خزان ۽ غم جي جهولي کان محفوظ رهي طراوت، خوشي، خوشحالي، بي فڪري، ڪاميابي ۽ ڪامراني حاصل ڪري ٿو:

آسمان جو تخت ماڻيندڙ، جهانگير جي عدل سان
پوڙهو جهنور زمانو بہ ڀيهر جوان نظر پيو اچي
هرهڪ خار ماڻ، مکڙيءَ سنهن ڪيو آهي[۵]
خدا ڪري انهيءَ نوبهار تي خزان جو وار نہ ٿئي
جهان جو باغ بہ، شال نہ ڪا خزان ڏسي
جيستائين جهانگير جي بادشاهي قائم آهي

هن بادشاهہ پنهنجي رعيت، توڙي دنيا جهان ۾ رهندڙ اورين پرين جو سينو ڏکن جي دز ۽ انڌيرن جي ڌوڙ کان عدل ۽ احسان واري رواتيءَ سان اهڙو تہ اڇو اجرو ڪري ڇڏيو آهي، جو ڳُٽين جي ميڻهن جي ڪا هلڪي بوند بہ جيڪڏهن سندن ذهن تي پوي ٿي، تہ مجال آهي جو ان جو اٿلڪو اولڙو بہ سندن چهري مان بکندو هجي، انهيءَ آهيڻ مان ئي سندن سرهائي جي ساک ملي ٿي:

هن جي عدل واري رواتيءَ سان هرهڪ سينو
ڏکن جي ڪٽ کان آرسيءَ وانگي صاف آهي
ڪنهن جي بہ هيانوَ تي غم جو غبار نٿو ڏسجي
ڇو تہ اهو هاڻ، آئيني جيان آجرو تي چڪو آهي

سيني جا اندر ڏکن سورن کان آجا ٿي ويا آهن
جنهن جو پتو، ماڻهن جي منهن ڏسڻ مان پوي ٿو

شهزادا جيڪي فرشتن جي خصلت رکندڙ، اصل نسل ۽ پاڪ بنياد وارا، دين جي پناهه، خدا پرست، بادشاهه جي اميد، خوشدليءَ ۽ رضامنديءَ سان سرفراز ٿيل آهن؛ جن کي بادشاهه جي مهر عنايت سان هر قسم جون نعمتون نصيب ٿينديون رهن ٿيون؛ شال خدا جي فضل ۽ شاهي عدل جي برڪت سان وفادار وزيرن، دانا دوستن، فيض رسائيندڙ عالمن، مدبرن ۽ شهسوارن سميت، مڪارم اخلاق، خوش خصال، اقبال آثار، عالي قدر، نامدار حضرت شهريار جي اعتماد ۽ اطمينان جي دولت سان ابد تائين شاد ۽ آباد رهن: [٦]

جيستائين گل ڦل جهان ۾ هجن
۽ تازگي باغن ۾ موجود رهي

جيستائين بتن وٽ، برهمڻ جي لاءِ
الماس جا تير ڪمان ۾ تاڻيل هجن

تيستائين شهزادا بادشاهه جي اکين آڏو هجن
۽ بادشاهه سلامت پنهنجي تخت تي فائز هجي

عنايت جي نگاهه، انهيءَ نيڪيءَ جي درياهه، روشن دل، حقيقي مجازي گوهر، الاهي فيض جي مجسمي، سنجيدگيءَ جي سرچشمي، فطرت ۽ جوانمرديءَ جي نظير، حاتم جهڙي همت، رستم جهڙي جرات، سڪندر جهڙي حشمت رکندڙ، خوشيءَ واري باغ جي سدا بهار گل، رات جاڳندڙن جي شبستان جي شمع، منظور نظر، فيض اثر، زماني جي خاقان، وزارت جي شان، سخن فهم، سخندان، جنگ جي ميدان جي ساڪ، محفل جي سونهن مرزا شاهه محمد بيگ عادل خان تي*:

---

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات پڻ حوالا ۽ متعلقات، ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾.

دنيا ۾ جيڪو ٻه ٻار پنهنجي جيجل جي پيٽان ڄڻي
خدايا، اهو هن ڍانگي سخاوت ۾ ساراهيل هجي؛
سندس سخاوت جو طوفان ايڏي اوج تي آهي،
جو آسمان سندس جهڙو ڪو ٻيو نه ڏٺو هوندو؛
هزارين آفرينون هجن انهيءَ پيءُ تي،
جنهن ساڻ هي روشن ڏيئو جوهر جيان جرڪيو.
جيئن ڪ موتي درياهه جي پيدائش آهي،
تڏهن ٻه درياهه پاڻ هن موتيءَ جي ڏائي تي ناز ڪري ٿو؛
پٽ ٻه اهو چڱو جيڪو سياڻو هجي،
سو تي پڻ اهو ڀليرو، جنهن تي درياهه پاڻ فخر ڪري؛
گل ٻه اهو سهڻو، جنهن ڪان باغ هاڪارو هجي؛
شراب پڻ اهو شاندار، جيڪو ساقيءَ جي واکاڻ ڪرائي؛
جيڪو ساقيءَ جو نالو مشهور نه ڪري، سو شراب ڪهڙو!
اهو گل ٻه ڪهڙي ڪم جو، جيڪو باغ جو شان نه وڌائي!
جيڪڏهن ٻار سياڻو ناهي، پڪ ڄاڻجي،
ته اهو وڏن جو نانءُ ناموس ٻوڙي ڇڏيندو.

سندس والد ماجد خان دوران نواب شاهه بيگ خان عاقل، فاضل، افضل، اهو روشن چراغ، جنهن کي قصور توڙي فتور وارو ڪو ٻه اٽائو واءُ اجهائي نٿو سگهي، مرحوم مغفور پنهنجي سر صف شڪن، ولايت گير ۽ ارغون ترخان اميرن جو افتخار هو. آن جي ئي دستگيريءَ سان هي خاڪسار، انصاف وارن جي پيرن جي پٺي ۽ ظالمن جي اکين جو ڪنڊو طاهر محمد نسياني ولد سيد حسن ٺٽوي عروج تي پهتو ۽ سندس پاران شاهي دربار ڏانهن عريضي نويسيءَ تي مامور ٿيو. نواب موصوف اهل علم ۽ صاحب ذوق هو. هن پنهنجي آستان جي خاڪ جي ذري کي نوراني نگاهه سان نوازي، فرش کان عرش

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات ۾ حوالا ۽ متعلقات * ڏسو جناب ڊاڪٽر بلوچ جو مهاڳ ــ 7 ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

تائين رسائي حڪم فرمايو، ته ڪيئي ارغون ۽ ترخان گوشي نشينيءَ ۾ گذاري هن جهان مان هليا ويا آهن، جن جو احوال ڪنهن به قلمبند نه ڪيو آهي. جيڪو ورهين تائين يادگار هجي. هاڻ اهو ڪم توتي رکيو وڃي ٿو. تون انهيءَ آباد خاندان [٨] جو جنهن کي دنيا جي حادثن هيٺ مٽي ڪري ڇڏيو آهي، اهڙو تذڪرو لک جو انهن ناميارن جو نالو باقي بچيل پلارن جي نالي جيان هن مٽي تائين جيئرو رهي! ۽ تو کي پڻ هرڪو هن زماني جي آتاهين هستين مان شمار ڪري.

ان باري ۾ ماضيءَ جي سنهندارن جو جيڪو حق ٿي سگهيو ٿي آن جي ادائي لاءِ سون پريشان دل پو رهيت، انسانيت جي پاگي، هيءَ اٿائو بار ڪلهن تي کنيو ۽ چاڪاڻ ته جنهن معرفت جي چراغ سون کي فضيلت جي هدايت ڪئي ۽ سنهنجي ضمير جو زنگ پنهنجي سخاوت جي سونهن سان صاف ڪري برڪت ڀرئي احسان سان، سندم دل ۾ معنائن جون مشعلون ٻاريون تنهن جي امر کان انڪار ناممڪن هو. سون نٿي چاهيو ته هن جي حڪم کان نابري واري هڪ پاسي جواهرن جي خريدار آڏو نظم ۽ نثر جا جواهر پيش ڪان محروم ٿيان ته ٻئي پاسي پنهنجي انهن شهپارن کان، جيڪي عالمن جي اصلاح موجب املهه ماڻڪ بڻجي ٿا سگهن، ماڳهين پاڻ کي نرهه ڪرڻو پو يم، ان ڪري قلم هٿ ۾ کڻي ڪتاب جي شروعات ڪري ڇڏيم:

لکڻ وارن جون لکڻيون،
مري ويلن جو نالو جيئارين ٿيون.
سون جيڪي ڪجهه به لکيو،
تنهن ۾ سنهنجي محسن جي مهر شامل هئي.
ڪيترا مئل جيئاري ڇڏيم.
۽ ڪيترن بي روحن ۾ روح وڌو اٿم.

گهڻي وقت کان منهنجي من جي اها آرزو هئي، ته ڪنهن آرام ۽ واندڪائيءَ ملڻ تي [٩] پنهنجي ڊاڪٽر مغفرت پناهه مرزا غازي بيگ "وقاري" جهڙي ماضيءَ جي مور، حور قصور جي همدوش، شراب طهور جي ساقي، حضوري شهيد، حسن، حسين جي هم نسين، ارغونن، ترخانن جي افتخار جي نمڪ حلاليءَ سان سندس ڪٽنب ۽ ٻين سردارن بابت جيڪي ان کان اڳ الملڪ جا مهندار هئا، ڪجهه ته ڪجهه لکي پاڻ کي سخن سنوارينڊڙ دوستن جي لڙهه مان ڪڍائجي. ڪهڙو عجب آهي، جيڪڏهن انهيءَ وسيلي آءٌ پنهنجي اصل مقصد جي ساک، يعني عرش عظمت حضرت بادشاهه جي بارگاهه تائين رسائي ڪري هن زماني جي ڏکن سورن کان، جيڪو ڪمينن کي نوازيندڙ ۽ دغاباز مان آهي، امان ۾ رهي، حياتيءَ جا پڇاڙيءَ وارا ڏينهن سک سانت سان گهاري سگهان! جيئن ته هر ڳالهه جو پنهنجو وقت ٿيندو آهي، تنهنڪري مون هن کان اڳ به گهڻا حيلا هلايا، پر فرصت نه ملي سگهي، ته تو ڙ تائين پهچي وڃان، آخرڪار هيءَ گهڙي ئي منهنجي واسطي سجائي ٿي:

هر خواهش پنهنجي موقعي تي مدار رکي ٿي
ان کان سواءِ ڪا به خواهش پوري ٿيڻي ناهي

وڻ ڪٿي ڪيڏو به سرسبز ڇو نه هجي
ته به موسم کان سواءِ ميوو نٿو ڏئي

سپ ته سدائين پاڻيءَ ۾ رهي ٿي
پر مينهن جي بوند بنا موتي نٿي اپائي

خدا جو شڪر آهي، جو مون ان کان جيڪي گهريو، سو مون کي عطا ڪيائين. هن وقت پنهنجي آس پوري ٿيندي ڏسي، ڊرتي ۽ آپ جي آپائيندڙ اکيان؛ جيڪو ساري مخلوق

ڪي روزي [١٠] رسائيندڙ آهي، اِلتجا تي ڪجي، ته سڀني اِنسانن جي دلين جون مرادون پوريون ٿين:

مون پنهنجي مولا کان جيڪي گهريو،
سو مون کي گهرج مطابق مليو ويو.

مون پنهنجي خواهش تي ايڏو ڀروسو رکيو،
جو مَن جون مرادون پوريون ٿي ويون.

جيڪڏهن تون به پورو يقين نه رکندين،
ته ڪڏهن به ڪا مراد ماڻي نه سگهندين!

جيڪڏهن طلب ڏانهن وِک نه وڌائيندين،
ته ڪو به مطلب حاصل ڪري نه سگهندين!

بيشڪ اهو ئي شخص ميدان ملهائيندو،
جيڪو هر وقت مقصد جي ڳولا ۾ هوندو.

جيئن ته هي عاجز، بي زبان، گهٽ حوصلي وارو، يارن جي جٿيءَ جي جاءِ والاريندڙ، بي انصاف، خود غرض ۽ پاڻ پڏائيندڙ ناهي، تنهن سان گڏ هميشه پنهنجي دل ۾ درست اعتقاد رکندڙ آهي، ان ڪري پنهنجي منزل مقصود تي پهچي اها اُميد ٿو ڪري، ته جڏهن هيءَ سڄي ڪمائي ڪنهن سيائي، سُڃاڻ ۽ پارکوءَ جي نظر مان گذري ۽ منجهس اصلاح لائق ڪو به عيب ڏسڻ ۾ اچي ته ان کي سُڌاري هن مسڪين جي خام خياليءَ کي پختگيءَ ۾ بدلائڻ جي نوازش فرمائي. اهڙيءَ تربيت مان اهو نتيجو نڪرندو، جو اڳتي هلي آءٌ هن کان وڌيڪ سرهاڻ ڀريا گل پيش ڪرڻ جهڙو ٿي سگهندس.

راوين ۽ دانشمندن اِئين اها حقيقت ٻڌري آهي، ته هن ملڪ (سنڌ) جي ماضي ۽ حال واري احوال خرابي سنڌ

(ارغوني دور) کان وٺي مغلن جي زماني* تائين [١١]، لکڻ جو اصل ڪارڻ اهو آهي، تہ هتي جا رهاڪو، چوندا آهن، تہ هرڪو حڪمرانن جي دين تي هلي ٿو، مُلڪي حاڪمن جي تابعداريءَ ۾ هئا. آڳاٽن سومرن ۽ سمن سردارن جو تعلق هندو ڌرم سان هو. جيڪڏهن انهن جي اياڪاريءَ ۾ ملڪ جو احوال لکيو ويجي ها، تہ اهو ضرور هندي ٻوليءَ ۾ ئي هجي ها، جيڪا هتي ايتري مشهور ڪانہ هئي.

ان ڪان پوءِ جڏهن وري مغلن، ارغونن جي حڪومت آئي، تہ نثر ڪان وڌيڪ نظم کي وارو مليو، ان ڪري ڪنهن بہ سنڌ جي تاريخ يعني گاديءَ جي هنڌ ديبل بندر ۽ ٺٽي ننگر وغيره بابت ڪو تفصيلي احوال قلمبند نہ ڪيو، جنهن مان ڪي خاص ڳالهيون انتخاب يا اڪتساب طور ڪٽي، هتان جو احوال تحرير يا ترجمي ذريعي تڪميل تي پهچايو وڃي ها. حقيقت ۾ اهڙيون ڳالهيون عام طرح چرچي يا چرپائي برابر سمجهيون ٿي ويون. ان ڪري بہ ڪنهن لکندڙ هن پاسي ڌيان نہ ڏنو، تہ هتان ڪٿي ڪلڻ هاب نہ ٽيٽو پوي. پيو تہ هندي ٻوليءَ ۾ لکڻ سان ڪنهن کي بہ ڪا پروڙ پئجي نہ سگهي ها، بلڪ اها سوچ ئي گهٽتائيءَ واري هئي.

ٻئي پاسي سچ ائين آهي، تہ ملڪ ۽ حاڪم جي احوال کان واقف ٿيڻ ۽ چڱي مٺي جي پرک ڪرڻ بہ پنهنجي جاءِ تي هڪ وڏو ڪارنامو آهي. جيڪڏهن ڪي سڄاڻ هن علم جا خواهان نہ هجن ها ۽ قلمڪار بہ ڪجهہ لکڻ نہ چاهين ها، تہ آدم ڪان هيستائين هن جهان ۾ جيڪي ڪجهہ بہ وهيو واپريو آهي، تنهن جي ڪنهن کي ڪهڙي ڪل پئجي سگهي ها!

واضح رهي تہ هتان جا خاص عام نهايت وضعدار، شريف النفس ۽ شعر شاعريءَ سان دلچسپي رکندڙ هئا [١٢].

---

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ثبوت لاءِ مرزا غازي بيگ ترخان تخلص "وقاري"* جو هڪ شعر نموني طور هتي پيش ڪجي ٿو، جيئن ان دور جي ادب دوستيءَ جو اندازو لڳائي سگهجي:

من خسم برسر ديبا نتوانم آسود
بستر شعله بگستر که به صد ناز آفتم

آءٌ ڪک آهيان، ڪيمخواب تي ليٽي نه سگهندس، مون لاءِ چڻين جو هنڌ وڇاءِ ته سَرهو ٿي سُمهان. اهوئي ڪارڻ هو، جو هن خاندان جو سچو احوال پردي ۾ رهندو آيو، ڇو ته هرڪو فراغت جي خيال کان نثر ڇڏي نظم ڏانهن مائل ٿي چڪو هو. سپاهي توڙي شهري، شعر تي انعام ملڻ جي لالچ ۾ شاعر ٿيندا ويا، ڪو به انهي سولي ڏنڌي کي ڇڏي، ڪنهن آٿائي ڪم ڏانهن رَغبت رکڻ لاءِ تيار نه پئي ٿيو.

هيءَ (نسياني) دانائن جو ديوانو، جيڪو عاسين مان هو، پنهنجي سگهه ۽ ڏاهپ نه هئڻ سبب، انهن انسانن جي صحبت تائين رسائي ڪري نه سگهيو، جن کي اصالت ۽ انسانيت جو گوهر ۽ جوهر تصور ڪيو وڃي ٿو، جيتوڻيڪ انهيءَ اهل نواز خاندان سان پنهنجي پُراڻي واسطيداري رهندي ٿي آئي. انهيءَ معاملي تي پنهنجي غيرت مان ڏاڍي پشيماني ۽ پريشاني ۾ مبتلا ٿيٺو پيو، خاص ڪري سال ١٠١٤ هه ۾ جڏهن خاقان زمان، عرش آستان اڪبر بادشاهه وفات ڪئي، ته مون سندس موت جي تاريخ فقط "فوت اڪبر شهه" لکي، جا سندم ڪم علميءَ جي پڪي ثابتي هئي.

نيٺ ڇا ٿيو جو جنهن زماني ۾ مرزا غازي بيگ تنڌار تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ نواب شاهه بيگ خان سان گڏجي روانو

---

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ڏيڻ لڳو ته آءٌ پنجويهن ورهين جي ڄمار ۾ وڏائيس سوڪلائي لئي هليو آيس، جيڪو منهنجو ماڳ هو. هتي پهچي ٻيا سڀ ڪم ڇڏي، پڙهڻ ۾ لڳي ويس. [١٣] تن ڏينهن ۾ آخوند مولانا اسحاق بکري(١)(جيڪو بکر جي حاڪم محمود خان ولد فاضل خان ڪوڪلتاش جي ملازمت ۾ سندس معلم رهي چڪو هو) جي خدمت ۾ رهي شعر جي فن تي عبور حاصل ڪير. آخوند موصوف پاڻ صوفي مشرب ۽ صاحبدل شخص هو. کيس شيخ سعدي، مولانا جامي ۽ مولانا روميءَ جي ڪلام تي پوري دسترس هئي ۽ شاعريءَ سان بہ شغف تي رکيائين.

ان کان علاوه فصاحت بلاغت جي گوهر ۽ علمن جي کاڻ مير ظهيرالدين ثاني(٢) عرف سيد جادم ولد شڪرالله شيرازيءَ وٽان ملڪ الشعراء امير خاقاني ۽ سير سلوڪ جي صاحب حڪيم انوريءَ جا قصيدا پڙهي پورا ڪير. ياد رهي تہ هن بزرگ (مير ظهيرالدين) جو ڏاڏو سنڌ جي اڳين دور واري حڪمران مرزا شاهہ بيگ ارغون سان گڏجي قنڌار مان [١٤] سنڌ ۾ وارد ٿيو هو، جنهن کيس ٺٽي جو قاضي مقرر ڪيو. هن صاحب شريعت جي پيرويءَ ۾ عدل انصاف درجي شاهي خدمتون سرانجام ڏنيون. مشهور آهي تہ مرزا شاهہ بيگ هن ٻلاري جي آزمائش جي ارادي سان ڪنهن سوداگر وٽان گهوڙو خريد ڪيو ۽ هروڀرو ان کي پئسا نہ ڏنائين، تہ جيئن هو قاضيءَ وٽ دانهين تي وڃي. آخر ائين ٿيو ۽ سوداگر جڏهن قاضيءَ وٽ ويو، تہ هن هڪدم مرزا شاهہ بيگ کي گهرايو. دل ۾ سوچيائين، تہ جيڪڏهن مرزا شاهہ بيگ شريعت جي فيصلي کان منهن موڙيو، تہ سندس سر جو خير نہ هوندو.

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات ۾ حوالا ۽ متعلقات.

(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

هوڏانهن مرزا شاهه بيگ پڻ سوچ ڪئي، ته قاضي انصاف ڪان ڪم نه ورتو، ته سندس سر قلم ڪيو ويندو. (١)

انهيءَ ڪندي عدالت جي ڪارروائي شروع ٿي. مرزا شاهه بيگ پرينديءَ ئي قاضيءَ ڪان پنهنجي مان مرتبي مطابق ويهڻ لاءِ جاءِ جي گهر ڪئي، پر قاضيءَ هن جي اها گهر ليکي ۾ نه آندي؛ وري قاضيءَ ڪان پڻ گهڙين لاءِ گهر وڃڻ جي مهلت گهريائين، ته به قاضيءَ ڪيس ڌيان ۾ نه آندو، ان تان مرزا کي ڏاڍي سٽيان لڳي ۽ ان ڪان اڳتي جو شاهي رعب ۾ ڳالهه ڪجهه ڪري، قاضيءَ مٿس به چار چهبڪ وهائي ڪڍيا ۽ تيستائين مان نه ڪيائين، جيستائين حقدار کي پنهنجو حق پلئه نه پيو. جيئن ئي فريادي کي انصاف پلئه پيو، قاضي صاحب وڏي آدرڀاءُ سان مرزا شاهه بيگ کي ڪوٺي شاهاڻي نموني جاءِ ڏني. مرزا جيئن ئي آرام سان ويٺو ته ڪيس پنهنجي مسند هيٺان تلوار ڪڍي ڏيکاريائين، ته اجهو مون هيٺان دل ۾ رٿي هئي. جيڪڏهن تون شريعت جي معاملي ۾ ڪا ٿوري به مداخلت ڪرين ها، ته تنهنجو سر سلامت نه هجي ها! اهو ٻڌي مرزا شاهه بيگ ورائيو: آءٌ به خنجر چيلهه سان ٻڌي عدالت ۾ گهڙيو هوس، انهيءَ ارادي سان ته توکان رسول اڪرم جي راهه ۾ جيڪڏهن ڪا خطا سرزد ٿئي، ته توکي هڪ ئي ڌڪ سان دنيا مان رخصت ڪيو ويندو.[١٥]

آفرين آهي اهڙي انصاف ڪندڙ قاضي ۽ دادگر حاڪم تي، جن اهڙي عدل ۽ احسان سان ملڪ هلائڻ ٿي چاهيو. انهن ئي عادل حاڪمن ۽ عامل عالمن جي ڪري، جيڪي دل جي سچائيءَ سان عدل، عمل ۽ داد انصاف جا پابند رهندا ٿي آيا، رعيت ۽ سپاهه، غريب ٿوري مسڪين، امن آرام

---

(١) هرڪو عالم ۽ غاصب حڪمران پنهنجي رعيت تي رعب وجهڻ لاءِ اهڙا سانگ رچائيندو آهي اها ڪا وڏي ڳالهه ناهي. (مترجم)

سان زندگي بسر ڪندا پئي رهيا ۽ انهيءَ ني دين داريءَ، داد پروريءَ سان پرائي ملڪ کي پنهنجو ڪري ڇڏيائون:

بادشاهه کي عدل ڪرڻ گهرجي، جئن ملڪ آباد ٿئي،
خدا ڪري شال ظالم حاڪم ملڪ کان پراهون هجي.

بادشاهه کي اهڙو عادل هئڻ کپي، جو ان جي عدل سان،
ظالمن جي بربادي ٿئي ۽ مظلوم سدائين آباد رهن.

جنهن جي ڏينهن لاءِ برات واري رات جي گهرج ناهي،
تنهن جا ڏينهن ۽ راتيون سچ چنڊ هوندي به اونداها آهن.

جيڪو ان کي پنهنجي ساهه کان ويجهو نٿو سمجهي،
سو ڪيڏو به چڱو هجي، ته به ڪانئس ڪوهين ڏور رهي ٿو.

مون به اهڙن پلارن، دين جي بزرگن، سچارن، سخن فهم ۽ سخندانن وٽان، مٿي ڄاڻايل چمار ۾، هڪ سال جي عرصي اندر تعليم جي تحصيل ڪئي ۽ لکڻ پڙهڻ لائق ٿيس، پر افسوس جو اهو صاحب فاضل، اهل نواز ۽ حاتم همت (مرزا غازي) دارالفنا مان دارالبقا ڏانهن راهي ٿي ويو، هن خادم جنهن جلد آئين جي خدمت جي شوق ۾ علم جي فضيلت حاصل ڪئي، سو [١٦] قضا الاهي گذر ڪري ويو، پر چون ٿا ته جنهن رات هن هي جهان ڇڏيو، ماڻهن جي وات اها وائي هئي، ته سندس موت قدرتي طرح نه پر زهر ملڻ سبب ٿيو. اهو زهر کيس پنهنجي خانداني خادمن* مان ئي ڪن نمڪ حرامن ڏني، پاڻ تي بدناميءَ جو ٽڪو لاتو هو. انهيءَ سچي بيان جي بنا تي ڪي شعر سندس وفات بابت ادا ٿيا آهن:

افتخار آل ترخان ميرزا غازي ڪ خلق
خواند اورا آفتاب آبر ڪف دريا دلش
از خرد سندي جهان را داد داد و داد برد
بهر تحويل زبان تحصيل گشتم حاصلش

---

*ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

کرد تنخواه آنچه تحویل قدر بوده بر او
چون قضا افگند پای زندگاني دربگش
زهر در کاسش غلامان ریختند از بهر آن
تا بگیرند جای او آیند اندر منزلش
سال تاریخ وفاتش خواستم گفتا خرد
برکشیدند کینه دادند زهر قاتلش
(۱۰۲۱ هه)*

ترجمو:
مرزا غازي جيڪو ترخان گهراڻي جو تڪ هو،
تنهن کي هرڪو آبر ڪف آفتاب ۽ درياهه دل سڏي ٿو.
هن دانائيءَ سان دنيا کي داد ڏنو ۽ داد مليس،
جنهن جي آس ڪيائين، سو کيس هڪدم حاصل ٿيا.
جنهن جي جهڙي حيثيت هئي، ان کي اوترو نوازيائين،
ايستائين جو قضا کيس ڌرتيءَ جي گود ۾ سمهاريو.
هن کي پنهنجي چاڪرن ان ڪري زهر ڏنو جو،
سندن خيال هو ته ائين ڪرڻ سان هن جي جاءِ والاريندا.
هن جي وفات جي تاريخ جو سال گهريم ته عقل چيو:
کيس قاتل زهر ڏني، نمڪ حرامن پنهنجو ساڙ پورو ڪيو.
معنائن جي لال ڪنوار کي سينگارڻ واري طبيعت، پنهنجي
اقبال آثار جي ارمغانيءَ لاءِ تڪميل تي پهچي تيار ٿي، انهيءَ
ابد سان لائون لهندڙ ڳيرو ۽ ڳاڙهي گهوٽ کي پنهنجي
مسيح صفت قلم سان خضر وانگي قيامت جي ڏينهن تائين
سدا حيات بنائي ڇڏيندي. اهو سو رهيم جيڪو درماندن جي
دستگيري ڪندڙ ۽ پنهنجي طبقي جو سورمو هو پر ڪم ظرف
زماني جي ستم ظريفيءَ ڪان حڪمرانيءَ واري مسند ڇڏي وڃي
پنهنجي مالڪ سان مليو آهي، [۱۷]

*ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

قلم جي امرت سان جيڪو جيئرو رهيو، سو ڪڏهن
مرڻ وارو ناهي، اهو ئي شخص جيئري مثل ليکيو
ويندو، جنهن لاءِ ڪجهه به نه لکيو ويو هجي،

اڄ ته اي نسياني! پنهنجي حياتي بخشيندڙ سخن سان عادل خان جهڙن لئي، ديبل بندر ۽ ساموئي نگر* جي گذري ويل سومرن جي سار لهجي؛ جيڪي ارغون، ترخان گهراڻن مان هئا، جن مان اٺن لاڳيتين هستين پورا پنجانوي سال (٩٢٧ هه - ١٠٢٢ هه) هڪٻئي پٺيان حڪومت هلائي ۽ اڄ انهن مان ڪو به باقي نه رهيو آهي. خدا جي حڪم سان جيڪو اڏڻ جي مٽي مان هوا ڪڍي، ڪين اهڙيءَ ريت تخت تان لاهي تختي پيڙو ڪري ٿو، جو جڻ ته هئائي ڪين! بيشڪ جيڪو ماءُ جي پيٽ ۽ پيءُ جي پُٺ مان ٻاهر اچي ٿو، سو موت جي وهم چڪڻ کان بچي نٿو سگهي. جيڪو به هن پراڻي سراءِ ۾ جا بنا خار جي گل نٿي رکي ۽ جنهن سواءِ خزان جي بهار نه ڏٺو آهي، اچي ٿو ۽ ان جي ٿڻن مان تيج ٿو چوسي، تنهن جي رت وهائڻ مان ڪيس ڪير ٿو جهلي پلي سگهي! هيءَ ماءُ جيڪا بي مهر ۽ اولاد خوار آهي، تنهن ڪنهن کي ڪير پيارڻي وري ان جو رت نه پيتو آهي! اهو ڪير ٿي سگهي ٿو، جنهن سندس تيج ڏائي پاڻ نه ڪهايو هجي! هن جي عادت ئي اها آهي ته جنهن کي پالي تاتي، تنهن کي ئي جان کان بيجان ڪري، جيستائين هن جي پيڙهه پختي آهي ڪو به هن وٽان سلامت نه لنگهي سگهندو ۽ اها ڳالهه ڏاڍي آتائي پئي لڳي.[١٨]

تون جيڪڏهن عقل وارو آهين، ته هن ڪلراٺي ٻنيءَ مان ڪنهن مٺي ميوي جي اميد نه رک. هي اهو دڪان آهي، جتي ماڪيءَ جي طلب بيڪار ليکجي ٿي، پر جي تون

---

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

هتي هلي آيو آهين، ته پنهنجو دامن گناهن جي ڪنڊن ۽ ڪوڙن مدعين کان سلامت رکي، ائين منزل مقصود تائين (موجودات جي وعده گاهه آهي) پهچڻ جي ڪر، جو توکي پڇاڙيءَ شرمسار نه ٿيڻو پوي. ڇو ته پاسي توکي هن لا حاصل دنيا مان ڪجهه به حاصل نه ٿيندو. تون ان جي هٿ تي جيڪا رکيو ڪين ڏيڻهن تائين آهي، ڪو ڀروسو نه رک، نه ته توکي خوار خراب ٿيڻو پوندو. هن ڪرنڊڙ ڪوٽ واري سراءِ تي جيڪي آسرا اڏيا اٿئي، تن تان آهو ڪڻ، ڇو ته هيءَ تنهنجي ڪم جي نه آهي، انهيءَ شيءِ جي آڏل ٿي نه وٺ، جيڪا اڄ نه سڀان جهڙي ۽ ڀڄي ويندي.

جيڪو هن جهان ۾ آيو آهي،
هفتي کان وڌيڪ هتي نه رهندو،
پراڻي سراءِ ۾ ڪنهن کي به پناهه نه ملي،
ڀل ته محلاتون مچاءِ ۽ محل بڻاءِ.
جڏهن چور تو ڏانهن هٿ وڌايو،
ته تو وٽ ڪا به موڙي نه رهندي.
جيئن توکي نفعي نقصان جو چٽو مليو،
تيئن توکي سڀڪجهه معلوم ٿي ويندو.

سبحان الله! انسانيت، اهليت، شجاعت ۽ سخاوت جي اهڙي خاندان مان، جنهن کي اقبال ۽ دولت جي آثار تي هر طرح جي نيڪ ناميءَ جو لحاظ هو، ڪو به هن جهان ۾ نه رهيو، جو ڪنهن عالم، فاضل، سخندان ۽ سخن فهم کي هٿ ڪري، انهيءَ سخن سنجيءَ سان، جا جڳ جي جهريلن لاءِ ڪائنات جو درجو رکي ٿي، زنده ڪري آيا تن تائين عالم آشڪار بڻائي ڇڏيا ها.

هي فقير [١٩] پورا نو ورهيه (١٠٢١ هه کان ١٠٣٠هه) انهيءَ جاکوڙ ۾ هو، ته ڪو [١٩] اهڙو ماڻهو ملي وڃي جيڪو هن خير جي ڪم ۾ مون خاڪسار جو ٻانهن ٻيلي

ٿي ڪري اهل دين ٻڌجي ڇڱن جو نالو ۽ پنهنجو مقصد ڏيان ۾ رکي، انهن سورمن جو احوال قلمبند ڪرڻ ۾ مددگار ٿئي، جيڪي سورهيائي جا اهي ڪارناما سرانجام ڏئي ويا آهن، جن ڪان ڪو به واقف ناهي.

خدا وند ڪريم هن عاقل، فاضل، عادل* ۽ عامل ڪي، پنهي جهانن ۾ ڪامياب ۽ ڪاران ٻڻائي، جنهن هن بندي کي مخص انهيءَ لاءِ پنهنجي نوازش سان (جيڪا پوتار پنهنجي تابعدارن تي ڪندا آهن) اها فرمائش ڪئي، ته ٺٽي جي تاريخ لکي پوري ڪر! خدا ڪندو ته اتان ٺي تنهنجي من جون مرادون پوريون ٿينديون. جيئن ته پاڻ قول جو ڏاڍي هو، تنهنڪري سندس زبان مان نڪتل اکر مالڪ در قبول پيا، بلڪ بعض اوقات مون جڏهن انهن مُلڪ جي مالڪن جو ذڪر دل وندرائڻ جي خيال سان سندس مجلس ۾ ٿي شروع ڪيو، ته پاڻ هن زرخريد غلام کان پڇا پئي ڪيائين، ته فلاڻي ڳالهه ڪيئن آهي؟ جڏهن مون اها ڳالهه ڪيس پيرائتي پئي ٻڌائي ۽ دل سان ٿي لڳس، ته خوش ٿي پين کي بيان ڪري ٿي ٻڌايائين، ته هن (نسياني) اسان وٽ رهي ارغونن، ترخانن جي تاريخ ترتيب ڏني آهي. آءٌ سندس نمڪ حلاليءَ جو سُنهن ڪئي ٿو چوان، ته مون انهيءَ اقبال جي صاحب جي اهڙي ذره نوازي ڏسي، هيءَ تاريخ قلمبند ڪئي آهي، پنهيءَ صورت ۾ مون ڪابه نظم نثر ۾ تصنيف ڪانه ڪئي هئي.

جنهن وقت (مرزا شاهه محمد بيگ عادل خان) منهنجي ايڏي قدرداني ڪئي (جو پاڻ وڏي فخر سان هن ڪتاب جي تياريءَ بابت پين کي ٻڌائيندو هو) ته خوشيءَ مان منهنجي ڏاڙهيءَ جا وار آيا ٿي ويا ٿي- ڪنهن ڏينهن هن ڪتاب جو پهريون ڀاڱو[٢٠] لاهور پهچي آصف خان جي ڀاءُ مُلا جي

* ڏسو حواشي ۽ تعلقات.

● ڏسو حواشي ۽ تلعقات.

حويليءَ ۾ ملاحظي لاءِ ڪيس پيش ڪير، تہ مجلس ۾ موجود ڪن بي محابن دوستن ڪي اها ڳالهہ نہ وڻي، سو منهنجي دل شڪي ڪرڻ لڳا، پر رب پاڪ انهن صاحبن کي سندن انصاف جي نظر تي دين دنيا ۾ وڏو اجر عطا ڪري، جيڪي هرحالت ۾ انصاف کي هٿان وڃڻ نٿا ڏين، نہ وري هنن اهڙو ڪسو ڪم ڪيو آهي. سو پاڻ جڏهن منهنجي ڪتاب مان ڪي عبارتون پڌڻ فرمايائين، تہ داد ڏيندي مون تي هيڪاري وڏيڪ مهربان ٿيو، جنهن ڪان منهنجي فضيلتن ۾ واڌارو ٿيو:

قدر وارن جو مان هر حالت ۾ مٿاهون آهي،
موتين جو پتو انهن کي ئي پوندو جيڪي پارکو آهن.

جنهن شخص کي چڱي سمجهہ جي پرورش ڪانهي،
تنهن مان چڱائيءَ جي اميد رکڻ اجائي ٿيندي.

اڃا اهو معاملو ايستائين هو، تہ بي همت آسمان هن بندي کي پنهنجي مالڪ کان ائين جدا ڪيو جيئن ڪنهن جو ڏڙ سسيءَ کان ڌار ڪيو ويندو آهي، يعني پاڻ لاهور کان ڪانگڙي روانو ٿي ويو، جتي ڪيس ملڪي مهم سرانجام ڏيڻي هئي. ان ڪري مون کي واپس پنهنجي اباڻي مسڪن "دربيلي" ۾ اچڻو پيو، جو ريل وارن بزرگن جو ماڳ آهي. انهيءَ وچ ۾ مون کان اهو ڪونہ پڳو، تہ هن اڌوري ڪم کي پورو ڪري پاڻ تان بار لاهي ڇڏيان ها. ان ڪري اها ڳالهہ ائي ئي رهجي وئي.

وري هڪ سال جي عرصي کان پوءِ جڏهن ڪيس ١٠٣٠ هہ ڌاري بادشاهہ وٽان ڪانگڙي کان تنڌار وڃڻ جو حڪم مليو، تہ لاهور وڃي هيءَ ڪتاب سندس خدمت ۾ پيش ڪير، [٢١] مون نٿي چاهيو، تہ اهڙي جوهر شناس جي قدردانيءَ کان محروم رهجي وڃان. هن زماني ۾ جيڪو ڪوڙ تي پاڙي چڱائيءَ بدران منڌائيءَ تي مدار رکي ٿو، اها روش عام

آهي، ته ڪن سنگدل ماڻهن جي هٿان سچارن ڪي بيمانو ٿيڻو پوي ٿو. ڪوبه نٿو چاڻي ته هن بازار جا ڀلارا جيستائين ڪنهن شوقين خريدار تائين پهچي نٿي سگهيا، پنهنجي نظم نثر جا شهڪار ڪچ ۾ ڪري دربدر ڀٽڪندا ٿي رهيا، ڀا وري ماڳهين پنهنجا سونهري سخن صحيفي جي صفحي تي آڻڻ لاءِ تيار نه پئي ٿيا. هي عاجز پڻ ان جي باوجود پنهنجي جهول ۾ ڪچڪول ڏنيو ٿي هليو. نيٺ ٻئي ڀيري پنهنجي مربيءَ جي حضور ۾ وڃي عرضدار ٿيو، ته جيڪڏهن اوهان جو حڪم هجي، ته هن اڌوري ڪم کي آڪلائي ڇڏجي! ايتري ۾ پاڻ سفر تي آسهيو ۽ آءٌ به ساڻس گڏجي ملتان تائين آيس، جتي هڪڙي رات ڪچهري ڪندي مون کي عنايت سان ارشاد فرمايائين، ته اهو خير جو ڪم جاري رکيو وڃي:

خير جي ڪم لاءِ ڪنهن استخاري جي ضرورت ناهي!

هن ڀانهي جڏهن خريدار جو اتساهه ڏٺو، ته قلم کڻي پنهنجي ڪم کي لڳي ويو. آخر ڪيترن ڏينهن ۽ مهينن جيءَ محنت کان پوءِ سچو مسودو تيار ڪري وٽس کڻي ويس، جو نوازش سان منظور فرمائي مون کي مانائتو ڪيائين [٢٢]. جڏهن پاڻ قندار ڏانهن روانو ٿيو، ته آءٌ ڪانئس موڪلائي پنهنجي ڳوٺ دريلي هليو آيس ۽ پاڻ سان آندل مسودو نئين سر بياض تي نقل ڪيم- الاهي عنايت مان اها اميد اٿم، ته جڏهن اهو مسودو صاحب موصوف وٽ رسايم، ته پنهنجي دل جي مراد، جيڪا مربي ڪنهن مصنف جي پوري ڪندا آهن، ضرور حاصل ڪري وٺندس. هر مصنف جو هڪ مربي ٿيندو آهي ۽ هي اهل انصاف جي قدمن جي خاڪ هن قحط الرجال جي زماني ۾ منظوم منثور معنائن جي ڪنوار کي سينگاري انهيءَ همت، سخاوت، شجاعت ۽ انسانيت جي مجسمي کي سونپي، مضمونن جا گوهر انهي الفاظ ۽ معانيءَ جي جوهر شناس جي

ثنا جي سيراهي سان سل ڪري، پوئي، سيڪي ۾ ڪم آندل پنهنجي سون ۽ ڪوٽ پري، چانديءَ ڪي سندس صفت ۽ شڪراني سان ڪرو ڪري، اميد رکي ٿو، ته انهيءَ اهل شناس صاحب جي اڪيچار احسانن سان، جيڪو پاڻ سخندان آهي هن بي مروت ۽ نالائق زماني ۾ ڪامياب ۽ ڪامران ڪندو، ته جيئن ان ڪان پوءِ هيءُ مسڪين ڪنهن ٻئي جي ڪاڻ نه ڪڍي، چاڪاڻ ته هاڻ مون جهڙي بي حوصلي شخص جي تنگدستي، بادشاهن جي خدمت جو وڏيڪ بار برداشت ڪري نه سگهندي.

خدا شاهد آهي ته آءٌ اهڙي اهل دوست صاحب جي ملازمت ۾ دنيا جي لاڀن کي درگذر ڪري، رڳو هن ڪتاب جي خاطر هن وٽ حاضريون پريندو ٿي رهيس. منهنجي حالت اها هئي، جو خانداني ريت مطابق پنهنجي پست رهاڻ لاءِ، پرم جي بڪ پلي سمجهي، پيٽ کي پٽيون ٻڌي پئي گذاريم ۽ ٻکن ۾ پاهم ٿي، راتيون جاڳي ڏينهن ٿي ڪيم [٢٣] مون شاهي نديمن جي شڪار موجب شاهاڻي مجلس ۾ پنهنجي زبان سوال جواب ڪان بند پئي رکي، اهوئي سبب هو جو آءٌ ان نوڪر نواز جي چاڪريءَ ڪان محروم ٿي ويس ۽ خدا تي پروسو رکي، هن بي توشي واري گوشي ۾ ويهي رهيس ۽ اجا تائين بادشاهه سلامت ۽ پنهنجي محسن جي سر کي دعائون ڪندو رهان ٿو، آسرو اٿم ته مولا سائين منهنجي مربيءَ کي شاهي حضور ۾ شاناتو ڪندو ۽ پوءِ مون کي ڪنهن ٻئي جو ڪيجهو ڏيٺو نه بوندو.

جيڪڏهن دل سچي آهي.
ته دعا ضرور ڏٺيءَ جي در اگهامندي.

انهن ديد وارن ڪان، جيڪي هر ڪنهن جو عيب ۽ عار پنهنجي بصارت واري ديد سان ڏيڪيندا رهن ٿا، اميد ٿو

رڪان، تہ جيئن عين ناقص نوازيءَ سان درستي ۽ راستيءَ لاءِ جتن ڪندا ٿا رهن، تيئن منهنجون گهڻ وڏايون به پنهنجي اصلاح سان سنوارڻ فرمائيندا. هن فقير ۽ حقير موت جي خوف کان چند ڏينهن جي جياپي کي غنيمت سمجهي، ٽڙتڪڙ ۾ هيءَ راهہ طئي ڪري قلم واري مسيح جي دم سان (ارغون ترخان گهراڻي) جي سو رمن کي سدا حيات ڪري ڇڏيو آهي:

لکندڙ جي زبان ۾ مسيحائي اثر آهي،
جيڪو قلم وسيلي مئن کي جيئاري ٿو.
فردوسي به محمود غزنوي کي جيئرو نہ ڪري ها تہ،
سندس نالو اڄ ڪنهن جي بہ زبان تي نہ هجي ها.

اهل سخن ۽ نڪتہ دان دوستن جي خدمت ۾ هيءَ التماس آهي، تہ مون هي ڪتاب ڏهن ڀاڱن جي رنگين مضمونن سان سنواري، اوهان جي آڏو رکيو آهي. اهي مضمون هن کان اڳ ۾ پيش ڪيل نہ آهن. ڀلائي ڪري ان جي نازڪ نڪتن جي چاشني چکيءَ پوءِ گهرج آهر اصلاح ڏانهن ڌيان ڏنو وڃي.(۱)

مصنف (نسياني) ديباچي جي پڇاڙيءَ ۾ دلوراءِ ۽ سندس پاءِ چُٽي آءِ ائي جو احوال شامل ڪيو آهي، جنهن کان پوءِ ڪتاب جي پهرئين ڀاڱي (طبقي) جي شروعات ٿئي ٿي. اهو احوال هن هيٺ ڏنو وڃي ٿو: (مترجم)

هن ملڪ جي وڏڙن وٽان ائين ٻڌو ويو آهي، تہ [۲۴] سومرن ۰۰ ۷ هہ کان ۸۴۳ هہ تائين هڪ سؤ ڏيتاليهہ سال هن ملڪ تي حڪومت ڪئي. اهي سومرا هندو ڌرم

---

(۱) ڀاڱن جي تفصيل بابت ڏسو حواشي ۽ تعليقات

وارا هئا (١) اهو هنڌ جيڪو اڃا سوڌو پڊرو ڏسڻ ۾ پيو اچي، ان جي ويراني سنڌو ندي، يعني پنجاب واري درياهه جي پاڻيءَ جي گھٽتائي کان شروع ٿي هئي (٢) اهو درياهه (سنڌو ندي) بکر کان هيٺ ٿي انهيءَ پنجاب واري درياهه جي نالي سان سڏجي ٿو. ان پاسي پوکن کي آباد ڪندڙ پاڻيءَ جو وهڪرو بلڪل گهٽ هو.

سومرن جي گاديءَ وارو هنڌ محمدطور (ماهم تور) (٣) جيڪو اڄ ڪلهه ويران آهي ۽ درڪ (٤) پرڳڻي مان ليکيو وڃي ٿو، اهو نه رڳو راقم (نسياني)، پر انهيءَ پاسي جي ڪيترن ئي ماڻهن به پنهنجي اکين سان ڏٺو هو، سيڪنهن کي ان جي پوري ڄاڻ آهي. ان جي ويران ٿيڻ کان پوءِ هتان جا رهاڪو لڏي پلاڻي وڃي ساڪري (٥) واري پرڳڻي ۾ اچي اڏي ويٺا، جيڪو سمن ڄاڻن جو آباد ڪيل هو. ان کي به ساڳئي نالي محمد طور سان سڏيو وڃي ٿو.

هتان جا ننڍا وڏا خدا جا پيارا ۽ ڀلارا ماڻهو آهن، جيڪي خليفا سڏائين ٿا ۽ مرڻي ملتاني پير بهاءالدين جا مريد آهن. (٦) ملا خليفو سنڌي، (٧) جنهن جي هندستان ۾ گهٽي هاڪ آهي، هن ئي علائقي سان لاڳاپو رکي ٿو. هي شهر ۽ هتان جا ڳوٺ، جيڪي هڪ هزار ورهين جي عرصي کان آباد رهندا ٿي آيا، تن جي تباهيءَ جو ڪارڻ اهو آهي ته پنجاب جو ٽن نالن (هاڪڙي، واهند ۽ واهڻ) (٨) سان مشهور درياهه اروڙ (٩) کان اڳتي وڌي پوکون آباد ڪندو سمنڊ ۾ وڃي چوڙ ڪري ٿو [٢٥] هتي ڪڏهن

---

(١) کان (٦) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(٧) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

(٨ ۽ ٩) ڏسو حوشي ۽ تعليقات.

دلوراءِ (١) جي حڪومت هوندي هئي، جيڪو اِڏو ته ظالم ۽ زاني (٢) هو، جو هر رات، هڪ سهڻي ڇوڪري پاڻ وٽ ٿي رهايائين.

هندستان جا سوداگر جڏهن پيڙيءَ ۾ هتان آڪرندي ديبل بندر ڏانهن وڃڻ جي ڪندا هئا ته دلوراءِ جي حڪم مطابق راهداريءَ جي بهاني انهن کان زوريءَ مال جو اڌ وصول ڪيو ويندو هو. انهيءَ زيادتيءَ جي ڪري سوداگر ڏاڍي آزار ۾ هوندا هئا. هڪ پيري ڏيساور مان ڪو وڏو واپاري پنهنجو مال ڪٽائي اچي هتي پهتو، جڏهن انهيءَ سان به اهڙي ڪار ٿيڻ لڳي، ته هو ارمان ۽ اچرج ۾ پئجي ويو. دلوراءِ جي ڪارندن جڏهن وٽس گهڻي انداز ۾ قيمتي مال ڏٺو، تڏهن ائين ٻڌائيائون، ته هيءُ ڪنهن ڏورانهين ڏيهه تان پيو اچي؛ پوءِ ته هيڪاري وڌيڪ ان کي وڪوڙي ويا. انهيءَ واپاريءَ سان سندس بديع الجمال(٣) (نهايت حسين) ڌيءَ به ساڻ هئي، جنهن پنهنجي سونهن سان سج چنڊ کي به لڄائي ٿي ڇڏيو. اها خبر جڏهن عدل، مروت کان بي خبر ۽ بيدادگر دلوراءِ تائين پهتي، ته هڪدم ان کي پاڻ وٽ حاضر ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. واپاري خدا پرست ۽ داناءُ هو. سو هڪدم سهي ڪري ويو، ته هن ظالم وٽان سواءِ خواري ۽ سچائيءَ جي ڇوٽڪارو ملڻو ناهي؛ تنهن هوندي به همت نه هاريائين، دل ۾ چوڻ لڳو: جيڪڏهن خدا سگهه ڏني، ته هن جابر سان اها جُٺ ڪندس، جو قيامت تائين هرڪو پيو ياد ڪندو. اهو سوچي مال جي محصول ۽ ڌيءَ موڪلڻ لاءِ ٽن ڏينهن جي مُهلت گهريائين، جا کيس ملي وئي. پوءِ هڪدم دولت جي زور تي اهڙا ڪاريگر گهرائي ورتائين، جيڪي فرهاد

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(٢) ڏسو حوالا ۽ تعليقات.

(٣) ڏسو حواشي ۽ تعليقات ۽ ٻن حوالا ۽ متعلقات.

وانگي هٿن تي پرتا ڏيکاري، اڳئين ۾ نهر جاري ڪرڻ ۽ سڪندر واري بند ٻڌڻ ۾ اڳرن کان اڳرا هئا.

انهن رات وچ ۾ اروڙ هيٺان درياهه تي بند ٻڌي، ان کي اڪي ۽ سيوهڻ ڏانهن وهائڻ شروع ڪيو. خدا جي قدرت سان پاڻيءَ ۾ ايڏو ته زور پيدا ٿيو، جو واپاري ٻيڙيون ۽ سڄو مال انهيءَ بدڪار حڪمران ونان بچائي نڪري ويو. صبح جو جڏهن دلوراءِ جا ڪارندا اتي آيا، ته پاڻيءَ جي اڇلان ڏسي دنگ رهجي ويا. اها خبر وڃي دلوراءِ تائين پهتي، ته اُهو واپاري هيٺ انڪل ڪري ٻيڙي سير تي چاڙهي هليو ويو آهي. جواب ۾ هنن کي حڪم ڪيائين، ته ڏسو متان ناري ۾ پاڻي رهيل هجي، پر اهو نارو ۽ پاڻيءَ جي چا سٽ جهلي سگهيو ٿي، جنهن جو ڪيس آسرو هو. آخر ڏاڍا جڪ کائڻ لڳو، پر وريس ڪي به ڪونه:

او بيوقوف!

جڏهن ڪوبه ڪم هٿن مان هليو وڃي،
ته پڇتاءَ مان ڪجهه به ورڻ اٿئو جاڻ.
ڪنن مان ڪپهه ڪڍي، سڌير ۾ آءَ،
جو غفلت ۾ گهارڻ چڱو نه آهي.

اهڙيءَ ريت درياهه جي رُخ بدلائڻ ڪري[٢٧] زمين آباد ٿيڻ کان رهت ٿي وئي ۽ ملڪ ۾ ڏڪار اچي منهن ڪڍيو، جنهن کان ماڻهن توڙي ميرُن ۾ موت ڪامي پيو؛ پر ظالم دلوراءِ پنهنجي ظلم ستم کان باز نه آيو. نتيجو اهو نڪتو، جو هن جي بڇڙائين کان بابن واهه* برباد ٿي مٽيءَ ۾ ملي ويو.

هي داستان پڻ آڳاٽي دور جي ماڻهن کان ٻڌل آهي، ته انهيءَ دلوراءِ جو هڪ پاءَ چنو آمراڻي هو، جنهن کي

* ڏسو حواشي ۽ تعديلات.

خدا ننڍپڻ کان وڏي توفيق عطا ڪئي هئي. هن پنهنجي پيءُ کي سندس ٻچڙاين کان باز رکڻ لاءِ گهڻيئي نصيحتون ڪيون، پر هو ڪونه مڙيو، نيٺ بيزار ٿي پنهنجو ملڪ ڇڏي وڃي ڪنهن هنڌ قرآن پڙهڻ لڳو. جڏهن سڄو قرآن ياد ڪري واپس آيو، ته مائٽن ڪيس شاديءَ لاءِ زور ڀريو، پر هن سندن ٻچڙا پرڪار ڏسي انڪار ڪري ڇڏيو. تڏهن ڪنهن ڪيس چيڙائيندي چيو، ته تون شايد مسلمان ٿي ڪعبي ڏانهن هليو ويندين ۽ اتان فلاڻي بزرگ جي ڌيءَ سان نڪاح ڪري ايندين!

هن (چشتي اسرائي) جا پاڪ ٻولارا هئا ۽ سندس نيت به سچي هئي، اهي ڳالهيون ٻڌي گهر ڇڏي ڪعبي جي طواف لاءِ سندرو ٻڌي نڪتو. جڏهن اتي پهتو، ته هڪڙي هنڌ ڪنهن زال کي ڏٺائين، جا ماني پچائيندي قرآن جي تلاوت ڪري رهي هئي. اُن جو آواز ايڏو ته مٺو هو، جو هيءُ ڪا گهڙي ڪن ڏئي اتي بيٺو رهيو [٢٨]. آخر مائيءَ ڪيس ڏسي ورتو ۽ پڇيائينس، ته ڪير آهين، هتي ڇا پيو ڪرين؟ هن وراڻيو: مسافر آهيان، دل ٿي چوي، ته تو وٽان قرآن پڙهان! مائيءَ جواب ڏنس ته هتي فلاڻي بزرگ جي ڌيءَ اسان کان وڌيڪ قرآن جي قارياڻي آهي ۽ ڪيترين ڇوڪرين کي قرآن پڙهائي ٿي، جيڪڏهن تون ويس بدلائي اُن وٽ ويندين، ته تنهنجي مراد پوري ٿي ويندي. چشتي اسرائي چيو: اهو ڪم به تو وٽان ٿيندو، جو ملڪ تنهنجو آهي. اهو ٻڌي ان زال هن جي مدد ڪئي ۽ هيءُ زالاڻو ويس ڪري وڃي بزرگ جي ڌيءَ وٽ قرآن پڙهڻ وِيٺو.

هڪ ڏينهن ڪا مائي انهيءَ قرآن پڙهائڻ واريءَ وٽ آئي ۽ ڪانئس سوال ڪيائين، ته اسان جي گهر ۾ جوان جماڻ ڌيءَ ويٺل آهي، جنهن جي فلاڻي ڪي فلاڻي هنڌ شادي ڪرڻ ٿا چاهيون، ڀلائي ڪري ٻڌاءِ، ته اهو سڱ مناسب

ٿيندو يا نه؟ جيڪڏهن مناسب هجي ته واهه، نه ته وري ڪنهن ٻئي هنڌ ڪا ڳنڍ ڪجي. ان تي قرآن پڙهائڻ واريءَ، جنهن قرآن جي تعليم سان گڏ علم نجوم جي تحصيل به ڪئي هئي، ڦار وجهي سوال ڪرڻ واري مائيءَ کي مناسب جواب ٻڌايو ۽ دلجاءِ ڪري هلي وئي.

چنّو امراڻي، جيڪو زالاڻي ويس ۾ بزرگ جي ڏيءَ وٽ قرآن پڙهي رهيو هو ۽ هن ويچاريءَ کي انهيءَ راز جي ڪا به خبر نه هئي، ته هي ڪير آهي، اهو تماشو ڏسي ڇوڪريءَ کان پڇڻ لڳو: تون ٻين جي قسمت جو حال ته ٻڌائين ٿي، پر پنهنجي باري ۾ به ڪا ڦار وجهي ڏس، ته تنهنجو لکيو ڪهڙي هنڌ آهي! هن جواب ڏنو: تو ڳالهه ته وقتائتي ڪئي آهي، پر مون ان بابت ڪڏهن سوچيو ئي ناهي. ائين چئي پنهنجي نالي جي ڦار وڌائين. ڪيس پتو پيو ته چنّي نالي ڪو شخص سنڌ مان ايندو، جنهن سان پاڻ شادي ڪندي. اها ڳالهه زالاڻي ويس پهريل چنّي سان ڪيائين، ته هن وري پڇيس: ڀلا اهو شخص جيڪو تون ٻڌائين ٿي، پنهنجي ملڪ مان روانو به ٿيو آهي يا نه؟ ڇوڪريءَ چيو: ها، اهو شخص هن شهر ۾ پهچي چڪو آهي. چنّي پڇيو: سمجهين ٿي ته ڪٿي هوندو؟ قرآن پڙهائڻ واري چوڻ لڳي: اهو اتي ئي منهنجي گهر ۾ موجود آهي ۽ تون ئي آهين[٢٩].

ان ڏينهن کان پوءِ چنّي هن جي گهر ۾ اچڻ وڃڻ ڇڏي ڏنو. ڇوڪريءَ اها ڳالهه پنهنجي ماءُ سان ڪئي، جنهن تي سندس گهر جا سمورا ڀاتي راضي ٿي ويا ۽ هن جو نڪاح چنّي امراڻيءَ سان پڙهي ويو(١). چنّو ڪجهه وقت کان پوءِ اتان موڪلائي زال سوڌو برهمڻ آباد اچي پهتو، جتي سندس ڀاءُ دلوراءِ جي حڪومت هئي ۽ اهو شهر سندس ڳاديءَ جو هنڌ هو، چنّي جي زال فاطمه، جنهن کي هن حق پرستيءَ جي خيال کان پردي اندر ويهاري ڇڏيو هو، دلوراءِ

(١) ڏسو حوالا ۽ تعليقات.

جي سامهون نہ ايندي هئي، پر ٻئي لڪي ڇپي هڪٻئي کي ڏسندا هئا. هڪ ڏينهن دلوراءِ پنهنجي ڌيءُ ڇٽي کي ڪنهن ڪم جي بهاني ٻاهر موڪليو ۽ پاڻ ان جي زال جو منهن ڏسي دل خوش ڪرڻ جا جتن ڪرڻ لڳو. اتفاق سان هوءَ پاڪدامن زال غسل ڪري رهي هئي. دلوراءِ وجهہ وٺي هن جي آگهاڙ ڏسي ورتي. اها خبر فاطمه پنهنجي مڙس کي ٻڌائي، جنهن کي سخت غيرت آئي ۽ ٻئي زال مڙس پنهنجا ميٽ مائٽ ڇڏي، شهر مان نڪري هليا. ٿورو پرتي وڃي ماڻهن کي واڪو ڪري ٻڌايائون، تہ جيڪو بہ هن شهر ۾ هوندو، سو گهڙيءَ ڪان پوءِ تباهہ ٿي ويندو.

هي جنهن ڏينهن شهر مان نڪتا، تنهن رات ئي شهر تي مصيبت نازل ٿيڻ واري هئي، پر اها ان لاءِ ٽري وئي، جو هڪ رن زال سڄي رات چرخو ڪتيندي رهي. ٻيءَ رات بہ ڪنهن ٻلاري جي محابي شهر کي خدا پناهہ ڏني، پر ٽين رات جيڪا هنن نياڻين جي تباهي واري رات هئي، اڪيچني سڄو شهر ماڻهن سميت اٺين ڏرتيءَ جي پيٽ ۾ داخل ٿي ويو، جو چڻ تہ دنيا جي تختي تي هوئي ڪونہ! هاڻ هڪ منارو وڃي رهيو آهي، جيڪو شهر جي بربادي تي ماتم ڪندو رهي ٿو(١).

ڇٽو امرائي پنهنجي زال فاطمه کي ساڻ ڪري، سيوهڻ جي شهر ۾ وڃي ويٺو، جتي خدا جي عبادت ۾ مشغول رهي خير جو وقت گذارڻ لڳو. جڏهن دنيا مان لاڏاڻو ڪيائين، تہ جيئن حياتيءَ ۾ وڏي پهچ وارو وليءُ هو، تيئن مرڻ کان پوءِ بہ ڪيس اهڙو ئي مان مرتبو نصيب ٿيو. جيڪو بہ پنهنجي مراد کڻي سندس مزار تي وڃي ٿو، تہ ان جي مراد پوري ٿئي ٿي. اها مزار سيوهڻ جي شهر ۾ آهي، جتي جمعي واري ڏينهن تي ڪيئي عقيدتمند ويندا رهن ٿا.

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

تاريخ طاهري

(ٺٽي شهر جي تاريخ)

ٻيو ڀاڱو

سومرن جي باري ۾ اوائلي راوين کان ڏنل احوال

سومرا اڳ ڍهيل ۽ هندو هئا (۱)، هي ٻاڻ کي راج ڀاڳ جو اڪوائڻ ۽ سرواڻ سمجهندا ۽ سڏائيندا ٿي رهيا. سندن هڪ سرواڻ عمر سومرو به هو، جنهن جي حڪمرانيءَ جي عرصي بابت پوري ڄاڻ نه پئجي سگهي آهي، پر اڳتي ۾ بيان ٿيل آيل انگن اکرن موجب اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو، ته هي به انهيءَ سومري دور (۸۰۰ هه کان ۸۴۳ هه) اندر پنهنجي وقت جو وڏو حاڪم (۲) ۽ ٽڪي (خاص نشان) (۳) وارو هو. سندس باري ۾ مشهور آهي، ته راج جون زالون زوريءَ کڻائي، پنهنجي محل ۾ ويهاري ٿي ڇڏيائين. جيئن ته سارئي نالي (۴) هڪ سهڻي، سلڇڻي ۽ پرڻيل زال کي

---

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات

(۲) عمر سومرو ٻيو جنهن ۷۹۳ هه / ۱۳۹۰ع ۾ سنڌ جي ڏاکڻين ڀاڱي تي ۳۵ ورهيه حڪومت ڪئي. سندس گادي، جو هند ٿرپارڪر ضلعي جي هاڻوڪي شهر عمرڪوٽ ۾ هو

(۳) ڏسو حواشي ۽ تعليقات پڻ حوالا ۽ متعلقات مآثرالامرا جي حوالي سان

(۴) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

۱- تاريخ سنڌ اڙدو اعجازالحق قدوسي ص ۴۳۴ مرڪزي اردو بورڊ لاهور

۲- جنت السنڌ سنڌي رحيمداد خان مولائي شيدائي ص ۳۱۶ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد

(مترجم)

سنڌس مائٽن (ماروئڙن) سان ڪٺائي، عمرڪوٽ جي محل ۾ آڻي رکيائين، جنهن کي نيٺ وڏي چڪتاڻ کان پوءِ مائٽن ڏانهن آماڻي ڇڏيائين. اهو قصو هن ريت آهي ته: مارئي نالي هڪ ڇوڪريءَ کي پنهنجي مائٽن ننڍي لاڪر ڦوڳ نالي هڪ ذات واري سان مڱايو هو. [۳۱] پر اها جڏهن وڏيءَ ۾ آئي، ته کيس ڦوڳ سان پرڻائڻ بدران ٻي هنڌ اُتاري (شادي ڪرائي) ڇڏيائون. ان تان ڦوڳ ڪروڌ ۾ اچي ويو ۽ دل ۾ چيائين، ته جيڪڏهن مارئي مون کان وئي، ته مائٽن ۾ به رهي ڪانه سگهندي. اهو ٻهه ڪري عمر ڏانهن دانهين ٿي ويو. هن کي اها لالچ ڏنائين، ته هيلتائين مون مارئي کي پنهنجي وني ڪري ٿي سمجهيو، پر هاڻ آسرو ٻلي ڇڏيو اٿم ۽ اها تو کي پرتي، ڇو ته اهڙي ملوڪڙي زال تنهنجي محل ۾ سونهي ٿي، ائين چئي وري وڌيڪ ٻڪ ڏيارڻ لاءِ عمر کي ٻڌايائين ته: مارئي ڪا جهڙي تهڙي شيءِ ناهي، آءٌ ساک سان تو چوان، ته جيڪڏهن تو ٻلجي به هڪ پيرو ان کي ڏٺو، ته پيهر سنڌس ڇڙئي نه ڇڏيندين.

اهي ڳالهيون ٻڌي عمر اکيون ٻوٽي ڦوڳ جي ڦندي ۾ ڦاسي ويو ۽ ويس بدلائي مهري اُٺ تي چڙهي وڃي مارئيءَ جي ماڳ رسيو. ڏينهن-به تاڙ ۾ رهي جيئن مارئي کي ڏٺائين، ته منس موهت ٿي پيو، نيٺ موقعي ملڻ تي هن کي ڪنهي اُٺ تي چاڙهي، عمرڪوٽ آڻي ڪيڍيائين. محل ۾ پهچڻ کان پوءِ ڏاڍا وس ڪرڻ لڳو، ته مارئي سنڌس سڌ پوري ڪرڻ لاءِ راضي ٿئي، پر آفرين هجي ان ستيءَ کي جنهن شاهي محل ۾ رهڻ ۽ عيش ڪرڻ واري آڇ کي ٺڏي ڇڏيو ۽ پنهنجي دامن کي داغدار ٿيڻ نه ڏنائين. هر پيري عمر کي اهو جواب ڏيندي رهي، ته اها روش ڪهڙي قوم ۽ مذهب جي ريت موجب جائز ٿي سگهي ٿي، ته آءٌ تنهنجي چئن ڏيهاڙن جي حڪومت ۽ دولت جي دلبي تي لڳي، مڙس جو

جيڪي پڇي، ان جو ڏوهه پنهنجي ڪڇيءَ ۾ وجهي پاڻ ڪي ڏسي وائسي ڦڪائيءَ ۾ آڻيان، نيٺ ته مون ڪي هي جهان ڇڏي اڳتي هلڻو آهي، ۽ ان حال ۾ پلا اتي ڪهڙو منهن ڪڻي هلنديس؟

هن جي اهڙن آزين نيزارن جو عمر جي دل تي چڱو اثر پيو ورپ ۽ ڪيس سال ڪن پاڻ وٽ رهائي، جڏهن سنيس پاڪدامنيءَ جي پڪ ڪيائين، ته هن جي مڙس ڪي پاڻ وٽ گهرائي، مارئي ڪي مال ملڪيت سميت سندس حوالي ڪري ڇڏيائين. مارئيءَ جو مڙس ڪيس واپس ته وٺي ويو، پر سندس شڪ دل تان اهي نه سگهيو. انهيءَ ساڻ ڪان هو مارئيءَ جو پاسو ڇڏي، ڪانئس پرانهون رهڻ لڳو. جڏهن ۽ وجهه ملپس تي، ته هن ويچاريءَ تي طعنن تنيڪن جا تير تي وساڻائين. هوريان ڏاڍيان اهي ڳالهيون وڃي عمر جي ڪن تائين پهتيون [٣٢]، سو مارئيءَ جي ستت ۽ پنهنجي پت ثابت ڪرڻ جي لاءِ لشڪر چاڙهي وڃي مارن جي ماڳ تي ڪڙڪو ڪيائين. اهو حال ڏسي ويچارا مارو وڏي ڏهڪاءَ ۾ اچي ويا، نيٺ پتو پيو، ته عمر هن ان ڪري ڏمرجي آيو آهي، جو مارئيءَ جو مڙس پنهنجي زال ڪي شڪ جو شڪار بڻائي هر گهڙي آزار ڏيندو تو رهي. اهڙيءَ ريت عمر جهڙي زورآور حاڪم ڪي به جواز پئي ڪيائين.

هو ڏانهن مارئيءَ جو ڏئو، ته اهو سارو وڪوڙ سندس ئي ماءِري تان ٿيو آهي، ته پنهنجي قبيلي وارن ڪي ڍ ۾ دلاسا ڏئي، پاڪدامنيءَ جي پرم سان عمر وٽ لنگهي وئي ۽ کيس چيائين ته: تون ملڪ جو حاڪم آهين، تو ڪي جڏهن اڳوات ئي ڪنهن جي ننگاوتيءَ جو لحاظ هجي ها، ته هيءُ نڪي ابلان جي عزت وڃي ها، نه وري تنهنجو ڪو نالو وڃي ها. هي جو تو پرائي ڌيءَ ڪي هيترا ڏينهن پاڻ وٽ

رهائي ۽ عيبن هاڻو ڪري ڪڍيو، تنهن تان ماڻهن ڇا وات ڪلي ڇڏيا ۽ هيڏا هاڃا ڪري ڇڏيائون ۽ اها ڪا ڳجهه ڳالهه ڪانهي ۽ ٿي سگهي ٿو، ته منهنجو مڙس حسد ۾ اچي، ڪنهن ڏينهن منهنجو سرُهه رُلائي ڇڏي. چونڊا ناهن ته گناهه ڪان ان جو ڀتانو وڏيڪ ڀڄڙو ٿيندو آهي! تون جنهن نموني منهنجي مظلوم قبيلي تي ڪاهه ڪري آيو آهين، تنهن لاءِ پاڻ ئي انصاف ڪري ڏس، ته ايڏي ارڏائي ڪا ٺهي ٿي! هاڻ به اهو نبيرو تو ڪي ڪرڻو پوندو، ته هن معاملي ۾ اصل ڏوهي ڪير ٿي سگهي ٿو!

مارئيءَ جي انهن آهن ۽ الاهن عمر جهڙي پٿر دل انسان کي لانجهو ڪري وڌو. هن جيڪي ڪيو تنهن تي پشيمان ٿي، اتان ميڙيل لشڪر کي ٽڙو ڪري ڇڏيائين. پوءِ مارئيءَ کان پڇڻ لڳو، ته پهرين تنهنجي مڙس کي ڳهرائي ڪانئس هندڪيءَ ريت مطابق قسم ساک وٺي آئينديءَ لاءِ مات ڪرائي ڇڏجي! مارئي کيس وري سمجهائيندي چيو [۳۳]، اها ساک مون کي ئي ڏيڻي پوندي ۽ ائين ڪرڻ سان ئي منهنجي قبيلي وارن جون دليون صاف ٿي سگهنديون. ساڳي وقت مون تان به خواريءَ جو ٽڪو لهي پوندو ۽ تنهنجي به پت رهجي ويندي.

آخر اهو فيصلو ٿيو، ته هندڪي رواج موجب ان ڳالهه جي صفائي ٿيڻ کپي. سو هڪدم باهه جو مچ ٻاري ان ۾ لوهي سيخ وڌي وئي. جڏهن اها تپي وڃ وانگي تجلا ڏيڻ لڳي، تڏهن مارئيءَ پهريان اهو پهه ڪيو، ته اگني وڏي تتل سيخ مچ مان ڪڍي پنهنجي هٿ ۾ جهلي سَت جي سچائي ثابت ڪري ڏيکاري ۽ پر پوءِ سوچيائين ته ائين ڪرڻ سان به اندر ڪاري مڙس جو مير ڌوپي نه سگهندو. جيئن چيو اٿن، ته خدا حق وارن جو حامي هوندو آهي، هو ڪنهن

ٻه ڪوني ڪري سان ناحق ڪرڻ نٿو چاهي ۽ بنا ڏوهه جي ڪنهن کي ٻه اشڪنجي ۾ آڻي، يا خلق اڳيان شرمندو نٿو ڪري، سو هيءَ جو عمر جهڙي ظالم، نڪمي ۽ بي ترس حاڪم پنهنجي ارهه زوراڻيءَ سان مون کي ڏيهن ۾ خوار ڪري، منهنجي پت وڃائي آهي، ان حالت ۾ چڱو ائين ٿيندو، ته اڳو پوءِ سچ ۾ ٽپو ڏئي وڃي پار پئجي، پوءِ پاڻيهي سڀڪنهن کي حق ناحق جي سڌ پئجي ويندي. نيٺ هن ائين ئي ڪيو، پر هيڏي ساري سچ ۾ سڙي نـاس ٿيڻ بدران صحيح سلامت ٻاهر نڪري آئي. ان تان عمر توڙي مارئيءَ جي قبيلي وارن ننڍن وڏن جا ڪنڌ مٿي ٿي ويا ۽ جيڪي هيلتائين شرم کان ڪٻهه ڪيو نٿي سگهيا، تن جون اکيون کلي ويون. ٻئي پاسي مارئيءَ جو شڪي مزاج مڙس جيڪو رات ڏينهن پنهنجي ليکي ٿي کاسيو پچريو [۳۴] تنهن جي هياوَ تي پڻ چنڊو پيو ۽ مارئيءَ سان ڪيرڪنڌ تي ويو.

انهيءَ واقعي جو نقل جيڪو اڪبر بادشاهه جي درٻار ۾ پيش ڪيو ويو.

جنهن زماني ۾ مرزا عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي ڪاهي نٿو هٿ ڪري، هتان جي حاڪم ۽ ترخاني خاندان جي شاناٿي اڳواڻ مرزا جاني بيگ کي پاڻ سان اڪبر بادشاهه جي درٻار ۾ کوني ونئي ويو، ته ساڻس گڏ ڳائڻن جي هڪ ٽولي هئي، جنهن تي شاهي درٻار ۾ مجري پڙهڻ جو ڪم رکيل هو. انهي ٽوليءَ وارن جيئن اڪبر بادشاهه جي اڳيان مارئي ڳائي(۱) پيش ڪئي، تنهن مان هن کي ڪابه ڳالهه سمجهڻ ۾ نه آئي. ان تي مرزا جاني بيگ ڏانهن منهن ڪري کيس اهو خيال ڏيکاريائين، ته اهڙو ماڻهو هجي، جيڪو اصل داستان جيئن جو تيئن پيش ڪري، مرزا جاني بيگ عرض ڪيو ته

---

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

مقيم نالي (١) سنڌي فارسي زبان جو شاعر هتي حاضر آهي، جيڪو انهيءَ داستان بيان ڪرڻ ۾ مهارت رکي ٿو. جيڪڏهن حڪم ٿئي، ته ان کي گهرايو وڃي.

مرزا جاني بيگ جيتوڻيڪ مقيم جي پرڪارن کان پوريءَ طرح واقف هو، تڏهن به سندس نالو ان ڪري پيش ڪيائين، ته مان انهيءَ شانگي هو به شاهي عنايتن حاصل ڪرڻ جهڙو ٿي پوي. خير، حڪم ملڻ تي مقيم شاعر اچي حاضر ٿيو، پر مارئيءَ جي داستان کان واقف نه هئڻ ڪري، خالي ذهن سان زبان هلائيندو، هڪ جو ٻيو بيان ڏهرائڻ لڳو: چئي، مارئيءَ کي عمر مان هڪ پٽ پيدا ٿيو ۽ هيئن ٿيو هونئن ٿيو وغيره. اهڙي چِسي بيان بازيءَ کان اڪبر بادشاهه جو روح ڪڪو ٿي پيو ۽ مقيم شاعر پڻ ڦڪائيءَ مان منهن پيلو ڪري ويهي رهيو. پڇاڙيءَ مرزا جاني بيگ پاڻ اهو داستان اڪبر بادشاهه آڏو بيان ڪيو، تنهن کان پوءِ ڳائڻن جي ٽوليءَ سنڌي بيتن ۾ جوڙيل مارئيءَ جو داستان ڳائي ٻڌايو (٢).

جيئن مير معصوم بکريءَ (٣) سسئي پنهونءَ جو داستان "حسن و ناز" جي نالي [٣٥] ۽ مير ابو القاسم (٤) ولد شاهه قاسم ولد سيد قاسم (٥) ارغون ليلا چنيسر جو داستان چنيسر نامه جي

ڪان ٤ تائين ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(٥) فارسيءَ جي اصل عبارت ۾: مير ابو القاسم ولد شاهه ابو القاسم ولد شاهه قاسم ارغون (ص ٣٦) لکيل هو. ساڳي غلطي جنت سند (ص ٤٢٣) ۾ ورجايل آهي، جنهن کي مثنوي چنيسر نامي (ص ٥) مطابق هيٺينءَ ريت: ابو القاسم سلطان بن شاهه قاسم خان زمان بن سيد قاسم بيگلار، درست ڪري لکيو ويو آهي.

(مترجم)

نالي ڦارسيءَ ۾ منظوم ڪيو هو، تنهن مون (نسياني) پڻ مارئيءَ
جو داستان نثر ۾ لکيو آهي، جيڪو اميد تہ پڙهندڙن کي
پسند ايندو.

ان واقعي بابت ٻيو بيان هن ريت آهي: (۱)

گنگا نالي ٿهيم قوم وارن جي نينگري ماڻهن ٻالڃتيءَ ۾
عمر سومري جي نالي ڪري ڇڏي هئي. اڃا هن جي سونهن
جون ريکائون پوري طرح نروار نہ ٿيون هيون، نہ ٿوري سندس
ڇهري جي سُگڙيءَ سگهند جو ساٿ ورتو هو، تہ ايتري ۾
عمر ڪنهن نموني ڪيس ڏسي ورتو ۽ پرڻي جو خيال دل تان
لاهي ان جي ماڻهن کي چوائي موڪليائين، تہ اوهان ڀلي
پنهنجي مرضيءَ سان ڇوڪريءَ کي ڪٿي بہ پرڻائي ڇڏيو،
مون کي ان جي ڪابہ گهرج ڪانهي. ان تي ماڻهن نينگريءَ
کي پنهنجي هڪ مائٽ عمر ٿهيم سان پرڻائي ڇڏيو، جيڪو
عمر سومري جو دوست هو.

ڪيترن ورهين کان پوءِ جڏهن گنگا ڀرپور وهيءَ ۾
آئي تہ هن جا انگ انگوريا ۽ سندس سونهن جي سرهاڻ
سڄو ملڪ سُرهو ڪندي روحن کي راحت رسائڻ لڳي. ڪنهن
ڏينهن ڌوٻيءَ هن جا ڪپڙا ڌوئي آس تي سُڪڻ وڌا. اتفاق
سان عمر سومرو اچي آتان لانگهائو ٿيو. ڪپڙن مان جا ڪُٺو ريءَ
جهڙي مهڪار ٿي نڪتي، تنهن ڪوهن تائين سُرهاڻيون
پکيڙي ڇڏيون هيون. اها مهڪار جو عمر سومري جي دماغ
تائين پهتي، تہ ڏاڍي اچرج ۾ پئجي ويو. دل ۾ چيائين تہ
هي ڪپڙا ضرور ڪنهن جا تہ هوندا، جن ۾ ايڏي سرهاڻ
سمايل آهي! نيٺ اڳتي وڌي ڌوٻيءَ کان [۳۶] پڇا ڪيائين
جنهن مالڪن جي منع هوندي بہ ڳالهہ پڌري ڪري ڇڏي،
تہ هي ڪپڙا فلاڻيءَ نووڙنيءَ جا آهن، جيڪا عمر ٿهيم جي

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

سهاڳڻ آهي. اتي عمر سومري کي ڳالهہ دل سان لڳي، تہ هيءَ اهائي ڇوڪري گنگا هوندي، جنهن کي ڀاڻ ڪڏهن دل تان لاهي ڇڏيو هيائين. پوءِ تہ ڏاڍي ڀڄتاءَ ۾ پئجي ويو ۽ وٽ ڪائيندو وڃي گنگا جي گهر تائين پهتو. جيئن چوندا آهن، تہ عاشقن جا ارڪان ٿي اور تين ٿا، هن بہ انهن آرين ڀارين انڪل سان اها پڇا ڪرائي تہ گنگا جو مڙس گهر ۾ آهي يا نہ؟ انهيءَ ارادي سان تہ جيڏهن هو نہ هجي، تہ هي ڪنهن بهاني گهر ۾ گهڙي گنگا جو درشن ڪري اچي.

جڏهن خبر پيس تہ گنگا جو مڙس گهر ۾ ڪونهي، تہ هيڏانهن هوڏانهن نهاري گنگا جي گهر جي ڇت تي ڪبوترن جي جوڙي ويٺل ڏٺائين؛ يڪدم تير ڪمان سان جوڙي اوڏانهن تي ويو، هي پاسي هڪڙو ڪبوتر ڪلهي ڪائي اندرين طرف وڃي ڪريو. هن جا ڪيو جو ڏوڪي پرائي گهر ۾ گهڙي ويو. گنگا جو آمالڪ اوپري ماڻهوءَ کي گهر ۾ ايندو ڏٺو تہ آتاوليءَ سان پردي ۾ هلي وئي ۽ عمر کي هڪل ڪيائين تہ اها ڪتان جي ڇگهڙسي آهي؟ تيستائين عمر سومرو بہ اکيون ٺاري چڪو هو، سو تڪڙو پوئتي وريو. گنگا جي پنبڻين جا پيڪان سندس دل تي اهڙو ڪاري وار ڪري ويا جو اڌ مئي نانگ جيان وڪوڙ ۾ سڪوڙ ٻو رهيو.

پڌڻ ۾ آيو آهي تہ تير يا ترار جو گهاءُ،
ملم رکڻ سان چڱي سگهي ٿو؛

پر محبوب جي پنبڻين جي پيڪان جو قٽ،
عاشق کي آفت ماري اوجهل ٿي وڃي ٿو.

گنگا جهڙي محبوبڙيءَ جي محبت جو تکو تير عمر سومري جو اندر گهائي ويو. هو اڌ چريو اڌ مئو ٿي اونڌي منجي ڪري پئجي رهيو. ڪاڏو پيتو تہ وسري ويس، پر ننڊ بہ حرام

تي پيس نه پاڻ تي ڪجهه ڪچيائين نه وري ڪنهن ٻي جو ڳالهائڻ ٻولائڻ تي ڌيس. سندس امير وزير سڀ وائڙا ٿي ويا، ته الاجي هن کي ڇا ٿي ويو آهي! آخر اصل حقيقت کان واقف ٿيا، ته [٣٧] عمر سومري کي دلداريون ڏيڻ لڳا، ته تون هيڻو دل نه ٿيءُ ان جو علاج بلڪل سولو آهي. اميرن جيءَ آٿت ملڻ تي هو ڪجهه سرهو ٿيو. پوءِ هن جي ماڻهن ڏينهن ٻن ۾ صلاح ڪري ورتي، ته ڪهڙي به حيلي سان گنگا کي پنهنجي مڙس عمر ٿهيم کان ڇڏرائي عمر سومري جي زينت بڻايو ويندو.

گنگا کي پنهنجي مڙس کان ڇڏرائڻ لاءِ عمر سومري جي اميرن وزيرن جي ڪيڏ.

عمر سومري جي اميرن وزيرن پنهنجو ڪم پڪو ڪري ڪيس ٻڌايو، ته تون جيڪڏهن سچ پچ گنگا کي هٿ ڪرڻ ٿو چاهين، ته هن جي مڙس عمر ٿهيم کي پاڻ وٽ گهرائي، ان جي ايڏي خوشامد ڪرڙي ڪر، جو هو خود حيران ٿي وڃي، وڌيڪ اسان پاڻهين سڄو معاملو راس ڪري وٺنداسين.

عمر سومري پنهنجي يار عمر ٿهيم کي پاڻ وٽ گهرائي هن جي ايڏي ته خاطر تواضع ڪئي، جو هو ويچارو واقعي حيرت ۾ پئجي ويو. آخر ڪنهن مهل عمر سومري جي ماڻهن کان پڇي ورتائين، ته هيءَ ماجرا ڇاهي؟ هنن ته اڳ ۾ ئي سيٽي ڇڏي هئي، سو ٺهه ٺهه کيس ٻڌايائون، ته اصل ۾ ڳالهه هيءَ آهي، ته عمر سومرو توکي پنهنجي ڌيءَ جو سڱ ڏئي توسان ياريءَ جو ناتو پڪو ڪرڻ ٿو چاهي! اتي عمر ٿهيم جي واڇ نڙي وئي ۽ خوشيءَ ۾ ڪيرو ٿيڻ لڳو. سچ چيو اٿن، ته جڏهن ڪنهن جي مت ڪسجي وڃي ٿي، ته ڪوڙ کي به سچ سمجهي، ان تي ڪيت ڏيڻ ٿو لڳي. عمر ٿهيم به مت جو موڙهو ٿي، توکين جي وڪڙ ۾ اچي ويو، نيا ڳي

کي اها ڪل ئي ڪانہ پئي، تہ ڏکن جي ڏاهم تي لڳي، آخر پنهنجي پياري زال بہ هٿان وڃائڻي پوندس.

هڪ ڏينهن عمر سومري جي ڪچهريءَ ۾ شراب جو دور شروع ٿيو، جنهن تہ شور ۽ شر ڪان سواءِ ڪي بہ نہ هوندو آهي ۽ جتي گهٽ حوصلي وارن جو هوش ڪوبہ ڪم ڏئي نٿو سگهي. دور هلندي، عمر ٿهيم کي [۳۸] ايترو شراب پياريو ويو، جو هو انت ڪان نڪري ويو ۽ وڦل ۾ اچي پيو. عمر سومري جي مالهن جيئن ئي ڏٺو، تہ هيان همراهہ هٿيڪو تي چڪو آهي، تہ سٺيل منصوبي موجب هڪدم ڪٽي ساٿس شاديءَ جي ڳالهہ چوريائون. ٿوري گهڻي ريڙهہ پيڙهہ کان پوءِ ڳالهہ اتي اچي بيٺي، تہ پهريان عمر ٿهيم پنهنجي زال گنگا کي طلاق ڏي، تہ پوءِ ساٿس عمر سومري جي ڌيءَ جي شادي ڪرائي ويندي. عمر ٿهيم جيڪو نشي جي اندہ ۾ پنهنجا چوصلا خطا ڪري چڪو هو، انهن ٻوهن جي لاهين چاڙهين تي لڳي، نيٺ پنهنجي زال هٿان وڃائي ويهي رهيو.

پئي ڏينهن نشي جي نپاڳي نند مان سجاڳ ٿيو، تہ پاڻ سان ٿيل سڄي ويڌن جو پتو پئجي ويس؛ بس پوءِ مٿو اگهاڙو ڪري ڏوڙ وسائيندو دهليءَ ڏانهن اٿي پڳو ۽ سڌو وڃي علاؤالدين جو سلام پرپائين.

سلطان علاؤالدين جو عمر سومري کي دهليءَ گهرائي قيد ۾ وجهڻ.

هتان جي چاٽن ڪان بہڏڻ ۾ آيو آهي، تہ عمر ٿهيم جڏهن مظلوم بڻجي دهليءَ جي سلطان علاؤالدين اڳيان فريادي ٿيو، تہ هن راتو واهہ عمر سومري ڏانهن ماڻهو موڪلي، کيس چتاءُ ڏنو، تہ جيڪڏهن حڪم ملڻ شرط دهليءَ پهچي فريادي سان ڦاهہ ڪندين، تہ واهہ، نہ تہ بي صورت ۾ [۳۹] تنهنجي ملڪ تي ڪاهي توکي سڄي ڪٽنب سميت قيد ڪيو ويندو.

نيابي ملڻ تي عمر سومرو سوڪڙيون پاڪڙيون ساڻ ڪري
دهليءَ وڃي رسيو ۽ علاؤالدين جي دربار پيشيائين.

شاهي حڪم موجب پوري دربار ۾ مقدمو هليو، تہ سڄو
ڏوهہ عمر سومري تي ثابت ٿيو، جنهن تي هن کي قيد ۾
وڌو ويو. سلطان کي هن بدبخت تي ايڏي تہ ڪاوڙ هئي،
جو چاهيائين ٿي، تہ پلي هي هچارو (عمر سومرو) بنديخاني ۾ ئي
ٻچڙو ٿي مري وڃي، جيئن ان مان ٻيا بہ سبق سکي وٺن؛ پر
عمر سومري کي سفارشي وچ ۾ آندا، جن جي ڪوشش سان
هي سمورا ڏنڊ ڏوهہ باسي، هرسال ڏن ڏيڻ جو ذمو پاڻ تي
کڻي، پنهنجي جند ڇڏائي اچي ساڳي پيڙو ٿيو.

انهيءَ کان پوءِ هتان جي حاڪمن تي هندستان جي
بادشاهن طرفان شاهي نائب مقرر ٿيندا رهيا، عمر سومرو سلطان
علاؤالدين وٽان آزاد ٿي، جڏهن پيهر اچي گاديءَ تي ويٺو،
تہ قيد بند جا ڏکيا ڏينهن وساري سمن سان ظلم ڪرڻ لڳو،
جيڪي هتان جا آڳاٽا رهواسي هئا، آخرڪار هن جي انهيءَ
آزار کان ڪڪ ٿي، سمن جا ڪيئي پريا مڙس ۽ سندن
قبيلا پنهنجو وطن ڇڏي، وڃي ڪڇ ملڪ ۾ ويٺا، جيڪو
سنڌ ۽ گجرات ڏيهہ جي وچ تي آهي. ٻچاڙيءَ خدا جي حڪم
سان اهو ملڪ بہ پنهنجو ڪري ڇڏيائون.

سمن جي باري ۾ روايت آهي تہ:

سومرن جي گاديءَ جو هنڌ پهريان محمد طور (ماهم توز)
هو. اڳتي هلي ٻين هنڌن تي بہ پنهنجون گاديون قائم ڪيائون،
اهو شهر محمد طور جيئن مٿي بيان ٿي آيو، اروڙ جي ٻنڌ ٻڌجڻ
کان پوءِ ويران ٿي ويو [٤٠] خدا جي مرضي اها هئي تہ
سومرن جون پاڙون پٽجي وڃن ۽ ڪٿي بہ سندن نالو نشان
ڏسڻ ٻڌڻ ۾ نہ اچي. ان ڪري ڪيئن ڪڌا ڪرتوت پاڻ
وڌائين، جنهنڪري نندي وڏي تي ظلم ڪرڻ سندن ڪرت
تي چڪي هئي.

هنن جو ڏرم وري اهڙو هو، جو ماهيو گوشت جام ٿي کاڌائون، پر ڪُتي گوشت جي ويجهو بہ نہ ٿي ويا. سندن رعيتي زميندارن (سمن) وٽ چوپايو مال گهڻو هوندو هو. هيڏانهن هي پاڻ (سومرا) شراب ڪباب جا شوقين هئا. اهڙو ڪوبہ ڏينهن نہ هو، جو هنن شراب ۽ شراب سان گڏ گوشت نہ ٿي واپرايو.

هڪ دفعي سمن مان ڪو ڀاڳيو ڪنهن ڪم سانگي ٻاهر هليو ويو، تہ سومرن آن جي پرپٺ سندس گهران پاڏو ڪاهي، ڪُٺي ڪباب ڪري کائي ڇڏيو. جڏهن اهو ڀاڳيو واپس آيو، تہ گهر ۾ گهرڙندي جوءِ طعنو هڻي ٻڌايس: اڄهو اڄ سومرن گهر ۾ گهڙي اسان جو پاڏو ڪاهي وڃي شراب سان کائي ڪپائي ڇڏيو آهي؛ جي اهي حال آهن، تہ سڀاڻي سمن جون زالون بہ ساڳي بي عزتيءَ سان گهران گهلي ڪڍي هليا ويندا ۽ وڃي پنهنجي گهر ويهاري ڇڏيندا، چڱو ائين آهي، تہ اڳي پوءِ پنهنجين زالن کي پيڻ ـ ماءَ سڏي سومرن ڏانهن روانو ڪري ڇڏيو، نہ تہ هتان نڪري ساڳين هلي ڪنهن ٻئي ملڪ جا وڻ وسايو.

اهو ڀڳيو پنهنجي برادريءَ جو چڱو مڙس هو، جيئن اها ڳالهہ ٻڌائين، تہ غيرت سان ننهن کان چوٽيءَ تائين باهہ وٺي ويس. هڪدم جو هڪل ڪري اٿيو، تہ برادريءَ جا ڪيئي ننڍا وڏا ساڻس گڏ نڪري پيا. سڀئي هيڪانديا ٿي وڃي سومرن تي ڪڙڪيا ڪيترن جا سر ڪار ڪري، ٻيئي پير پوئتي موٽيا ۽ ٻڌي ڪڇ جي پاسي هليا ويا. هنن کي ڏسندي پين سمن بہ اباڻا ڪڪ ڇڏيا ۽ وڃي انهن سان گڏ ويئا. لڏڻ ست سومرا بہ هنن جي پٺيان ويا ۽ رڻ ڪڇ ۾ وڃي ڪين رسيا [٤١]. سمن کي صلح جي آڇ ڪيائون، پر هو واپس ورڻ لاءِ تيار نہ ٿيا. نيٺ ٻنهي ڌرين ۾ ڇتي ويڙهہ شروع ٿي، جنهن ۾ ڪيئي سما توڙي سومرا مارجي ويا.

سمن پوءِ وجي ڪڇ وسايو، جتي چاوڙن جو راڄ هو. هي پنهنجي چوپائي مال سميت اتي پهچي هڪڙي پٽ ۾ ٺانيڪا ٿيا. گهڻي وقت گذرڻ کان پوءِ جڏهن پنهنجن سردارن کي گولي لڌائون، ته انهن جي وسيلي چاوڙن سردارن سان ملي، ڪانئن اهي پٽ هٿ ڪيائون، جن ۾ پناهي ٿي چڪا هئا. انهيءَ شرط سان، ته هي جڏهن هڪ هنڌ جوڳا اڏي امن سان زندگي گذارڻ لائق ٿيندا، ته چاوڙن تي ڪو بار نه ٿي پوندا، بلڪ اتي پيل پنيون آباد ڪري، پوکي راهيءَ مان ٿيندڙ آپت جو ڪجهه حصو گهر ويٺي چاوڙن کي پيا پهچائيندا. سما جيئن ته چاوڙن جا مهمان ٿي چڪا هئا، ان ڪري کين اها رعايت ڏني وئي. آخرڪار سما انهن قولن قرارن تي پنهنجي ڪم ڪار ۾ لڳي ويا. پيچاڙي سڄو ملڪ قبضي ڇڏيائون.

اها حقيقت هن ريت آهي ته: سما ڪيترا سال ڪڇ ۾ پوکي راهي ڪري چاوڙن کي آن ۽ گاهه پٽو پهچائيندا رهيا. جڏهن سندن پير پختا ٿي ويا ۽ ملڪي حالتن سان گڏ حاڪمن جي حال کان به پوريءَ ريت واقف ٿي چڪا، ته پنهنجي حڪومت هلائڻ جا خواب لهڻ لڳا [٤٢]. ڪنهن ڏينهن پاڻ ۾ گڏجي صلاح ڪيائون، ته چونه ڪڇ جي چاوڙن حاڪمن سان لهه وچڙ ۾ اچي، اهڙي ڪيڏ ڪجي، جيئن ملڪ انهن جي هٿن مان نڪري، پنهنجي ڏاڪ ۾ اچي وڃي. نيٺ اها رٿ رٿيائون، ته جيڪي گاڏيون حاڪمن جي ڪوٺن ڏانهن آن ۽ گاهه کڻي وڃن ٿيون، تن ۾ هڪڙو ماڻهو گاڏيءَ جي مٿان ويهارجي ۽ ٻه ماڻهو اندر لڪائي ڇڏجن، جيڪي هٿيار بند هجن، ڪوٺن ۾ پهچڻ کان پوءِ هو اوسي پاسي لڪيندا وڃن ۽ وقت اچڻ تي نڪري نروار ٿين. انهيءَ رٿا سان ٻه ٻه هٿيار بند ماڻهو گاڏين وسيلي ليڪ چپ ۾ ڪوٺن اندر موڪلڻ شروع ڪيائون.

هوڏانهن چاوڙن حاڪمن پنهنجي حفاظت جي خيال کان، هرهڪ ڪوٽ جي دروازي تي نجومي وِهاري ڇڏيا هئا، جن غيب جي رستي ٻاهران ايندڙ ڳاڏيون ۽ سامان جاچي پهريدارن کي، نفعي نقصان کان آگاهه ٿي ڪيو. پهريون ڀيرو جڏهن ڳاهه سان ڀريل سمن جي هڪ ڳاڏي جنهن ۾ ٻه هٿيار بند لڪل هئا، ڪوٽ جي دروازي تي اچي پهتي ته نجومين جاچي ٻڌايو: هن سان ساٿهوءَ جي ساهه جي ڌپ پئي اچي. ان تي پهريدار ٻرڇيون کڻي ڀڄندا آيا ۽ آهي زور سان ڳاهه اندر ٽنبڻ لڳا. ٻرڇيون جيئن ڳاهه ۾ پيون، ته ان ۾ لڪل هٿيار بند جي جسم سان پار ٿينديون ويون، پر مجال آهي، جو ڪنهن ڪا دانهن به ڪئي. انللندو هنن ٻرڇين کي ڪپڙي جي پلاند سان اگهي صاف ڪري ٻاهر ٿي آنائيو. هرروزاها ڪار ٿيندي رهي ۽ نجومي واڪا ڪندا رهيا. نيٺ هنن جي همت نجومين کي ئي ڪوڙو ڪري ڇڏيو [٤٣]. ائين سما پنهنجي سورهيائي لڪائيندا پار پوندا ويا ۽ سال ٻن اندر سمن جون سوين ڳاڏيون هزارين هٿيار بند همراهه چاوڙن سردارن جي ڪوٽن ۾ پهچائي ڇڪيون.

هڪ ڏينهن جيئن سج لٿو ۽ رات پر پکيڙيا، ته سما هٿيارن پنوهارن سان گهرن سان نڪري چاوڙن جي ڪوٽن ڏانهن روانا ٿيا ۽ انهن کي گهيرو ڪري ويهي رهيا. اڌ رات ٿي ته اندر لڪل همراهن هٿيار سنڀاريا. پهرين جملي ۾ چاوڙن سردارن جون سسيون لاهي وڃي ڀيئر تي ڏونڪو هنيائون. ٻاهرين جيئن اهو آواز ٻڌو ته ڪوٽن جا در جهليائون، جيڪو ٿي ور چڙهين، تنهن کي تڏي تي پورو ڪندا پئي ويا. چاوڙا جن کي اهڙي ڪابه ڄڻ ڪن ڪانه هئي، تن جون ايتريون جانيون ضايع ٿيون، جو نيٺ هارائجي ويا. ائين سڄو ڪڇ سمن والاري ڇڏيو، جتي اڃا تائين انهن جا پويان حاڪم

ٿي رهندا اچن ٿا. ڪڇ جا ننڍا وڏا سما حاڪم راءِ پارو (۱) ۽ ڄام سهتو انهن مان آهن.

اِهي سما هڪ ٻئي پٺيان ڪڇ تي حڪومت ڪندا ٿا اچن ۽ چاوڙا سندن حڪم هيٺ آهن. جڏهن به ڪو نئون سمون ڄام گاديءَ تي ويهي ٿو، ته چاوڙا پنهنجي ريت سوجب ان وٽ نذرانا پهچائڻ وڃن ٿا [۱۲۶]. هي، جيڪي ڪڏهن سمن جا حاڪم هئا ۽ هاڻ انهن جا رعيتي ٿي چڪا آهن. ڪڏهن به ڪڇ ۾ ڪو ڪوهه يا تلاءُ کٽائڻ چاهين ٿا، ته ڪين سمن وٽان اجازت وٺڻي پوي ٿي.

سمن کان اڳ سومرن ۾ اها ريت هئي، ته سرنديءَ وارا ماڻهو، ننڍ وڏائيءَ جو فرق ظاهر ڪرڻ لاءِ، عام ماڻهن جي ڪلهن تي ڏنب ڏياريندا هئا. انهيءَ ريت جي پوئواريءَ ۾ دودي سومري پڻ پنهنجي ڀائرن جي ڪلهي تي ڏنب جو نشان ڪري ڇڏيو هو. اها رسم اهڙي ضروري هئي، جو ان تي سختيءَ سان عمل ڪيو ٿي ويو. جنهن به انهيءَ کان ڪنڌ ٿي ڪڍايو، تنهن جو ماٿهين ڪنڌ تي لاٿو ويو. هي ايڏا ته جاهل هئا جو سنوارت (حجامت) ڪرائڻ مهل هٿن پيرن جا ننهن پاڙون ڪڍائي ٿي ڇڏيائون، انهيءَ ۾ اجل جيڏا عذاب به برداشت ڪري ٿي ويا. هڪ پيري ڪنهن سياڻي ماڻهوءَ کانئن پڇا ڪئي: اوهان کي آخر ڪهڙي گتي پئي آهي، جو هر و پرو پاڻ کي اهڙي جهول ۾ ٿا وجهو؟ جواب ڏنائون ته: اسان ۽ ٻين ماڻهن جي وچ ۾ اهو ئي ته سنڌو آهي، جيڪي اسان ڪريون ٿا، سو ٻين جي وس وٽان ناهي.

هنن جي ٻي خاص رسم اها به هئي، ته ڪو به ڪوورو (نئون) ڪپڙو هڪڙي پيري هنڊائڻ کان پوءِ وري نه واپرائيندا هئا. اهو ڇڻ سندن وڏو ڪارنامو هو. ساڳيءَ طرح

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات

جنهن زال هيڪر ٻار ڄڻيو پيهر ان جي ويجهو ئي نه ويندا هئا، ڇو ته هنن ساں ڪنهن مڙس جي زال ڏاڍي عقلمند هئي ۽ مڙس کي به گهڻي قدر پيارو گهرندي هئي. اها جڏهن ڳورهاري ٿي، ته انهيءَ ڳالهه ٿيءَ اچي وراڻيس، ته وير کان پوءِ مڙس ته هٿ لائڻ به ڪونه ڏيندو، ڇو نه اهڙي ڳالهه ڪجي جيئن مڙس منهنجي پاڪائيءَ جو قائل ٿي پوي ۽ ويم کان پوءِ بوءِ بڻانس جو خيال سندس دل تان لهي وڃي. ان لاءِ پهريون ڪم اهو ڪيائين، جو سندس مڙس جيڪي نوان ڪپڙا پهري لاٿا هئا، تن کي ڌوٻي صاف ڪري رکي ڇڏيائين، ڪنهن ڏينهن سندس مڙس وهنجي سهنجي واندو ٿيو، ته بدن اگهڻ لاءِ زال کان ڪپڙو گهر يائين. هن هڪدم ڌوتل ڪپڙن مان چادر ڪڍي ڏنس، جيئن انهيءَ سان پنهنجو بدن اگهڻ لڳو، ته نرم ڪپڙي جي ڪري ڏاڍو لطف آيس، زال کان پڇيائين: هي ڪپڙو ڪهڙي ڪپهه جو ٺهيل آهي؟ زالس اصل ڳالهه ٻڌايس، ته اچرج ۾ اچي چوڻ لڳو: ڇاڪو جي ائين آهي ته اڄ کان ڌوتل ڪپڙا پيو هنڊائيندس. زال ڏٺو ته هاڻ وجهه مليو آهي، سو ٻنا هيڪ حيض جي ڳالهه ڏنائينس ته، زالن جو مثال به ائين سمجهڻ کپي، پر خبر ناهي توهان مردن کي الائي ڇو اهي ڳالهيون دل سان نه ٿيون لڳن. مڙس ڦڪو ٿي ڪيس آئيندي لاءِ ٻنهي عادتن ترڪ ڪرڻ جي پڪ ڏياري. ان سان گڏ قبيلي وارن کي به ٻڌائي ڇڏيائين، ته اهي ڪڏهون رسمون ڇڏي ڏيڻ کپن (١). سومرن جي پوين مان ڪي اهڙا ماڻهو به پيدا ٿيا، جيڪي سچا مسلمان، درويش ۽ ولي هئا، انهن مان درويش دائود، ميان همون ۽ ميان اسماعيل سومرو (٢)

---

(١) اچا به سومرن کي عربي نسل جو مسلمان سمجهيو وڃي ٿو! ڏسو حوالا ۽ تعليقات.

(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

جيڪو سماواتي پرڳڻي جي اگهم ڪوٽ جو رهواسي ۽ مشهور بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس مدرسي ۾ پنج سؤ حافظ قرآن جي تلاوت ڪندا هئا. مرزا محمد باقي مرحوم ترخان پنهنجي سخت گيريءَ جي باوجود (جنهن جو احوال سندس گهراڻي سميت اڳي ايندو) انهيءَ خدمت جي خيال ڪان، سندس زمين جي سڄي پيداوار بنا ڪنهن ڏل جي کيس بخش ڪري ڇڏي هئي. ؛

هڪ ڀيري مرزا باقيءَ جي عملدارن سان ڪنهن اندرڪاري چغليءَ جي نيت سان، مرزا کي ٻڌيو، ته ميان صاحب جي زمين جي پيداوار ايڏي ته گهڻي آهي، جو آن جو ڪاٿو ئي ڪري نٿو سگهجي، ايتري قدر جو هن سموري پرڳڻي ۾ ڪابه غيرآباد زمين ڪانه ڇڏي آهي. چڱو ائين ٿيندو، ته اوهان راڄ جي زمين به سندس حوالي ڪري ڇڏيو، ته پلي پيو پاڻ آباد ڪرائي، راڄ کي وري ڪنهن ٻئي ڪم سان لڳايو ويندو. مرزا باقيءَ جواب ڏنو: اسان جي حڪومت ۾ هي درويش زمين تي ته ڇا، پر جي مٽي تي به هر هلائيندو، ته اسان [۴۵] ارها ڪونه ٿينداسين.

هيءَ بزرگ پنهنجي زمين جي سموري پيدائش غريبن ۽ بيواهن جي پرگهور تي خرچ ڪري ڇڏيندو هو، سندس لنگرخاني ۾ پين لاءِ ته قسمين قسمين طعام پيا تيار ٿيندا هئا، پر پاڻ سدائين روزي ۾ پيو گذاريندو هو، سو به جَوَن جي الوٽي مانيءَ سان ٿي کوليائين. هڪ ڏينهن ونس اهڙو مهمان اچي سهڙيو، جنهن کي شڪ هو، ته ميان صاحب جو هيڏو سارو لنگر پيو هلائي، سو پاڻ ضرور انهيءَ ڪان به ڪي آڇا طعام کائيندو هوندو! جڏهن مانيءَ جي مهل ٿي، ته ان آگهاتي لاءِ ست رڇيون اچي ويون، جن کي ڏسي سنهن ڦيري ڇڏيائين. بزرگ پڇيس: ماني ڇو نه ٿو کائين؟ ورندي ڏنائين، ته مون کي اهڙا ماني ڪانه ٿي کپي، آءٌ اوهان سان گڏجي

آهـائي ماني کائيندس جيڪا خاص اوهان لاءِ تيار ٿئي ٿي. بزرگ خوش ٿي ورائيو: ان کان و ٿي سون عيبدار جي ڪهڙي عزت ٿي سگهي ٿي. جيئن روزي ڏولڻ جو وقت ٿيو، ته بزرگ لاءِ جوَن جي ماني آئي. ساڳي ماني مهمان کي به ملي، بزرگ ڀرڪي چوڻ لڳو: اسان جي اجها اها خوراڪ اٿئي، اوري سري اچ ته ٻئي گڏجي کائون. ان تي مهمان اٺي ڪڙو ٿيو ۽ بزرگ کي چيائين: مون ڀانيو اوهان جي ماني مهمانن جي مانيءَ کان وڌيڪ سٺي هوندي، پر وڏي گستاخي ڪري وينس، جنهن لاءِ معافي ٿو گهران. مون کي ساڳي ماني گهرجي جيڪا سوير واپس ڪري ڇڏي هيم. بزرگ چيو بابا اهي طرحين طرحين جا طعام اوهان لاءِ ئي رکيا ويا آهن، اسان کي رکو جوَن جي ماني سونهي ٿي.

نفس اماره کي مات ڪرڻ ۽ دنيا تياڳڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. دنيا بيوفا ۽ ناتي خوار آهي. مرد کي کپي ته اُن سان دل نه لائي، چو ته اهو نامردن جو ڪم آهي. مرد اهو ئي ليکيو ويندو، جيڪو ان بيوفا زال کي هن ئي جهان ۾ طلاق ڏئي، پنهنجا پلو آجا ڪري ڇڏيندو.

ديني بزرگ دنيا جا طلب گار نه آهن ۽ مرد اهڙي زال جا محتاج نٿا رهن، جيڪڏهن تون اهڙي بيوهه جو گهجهو آهين، ته پنهنجي مڙسيءَ جي ٻٽاڪ نه هڻ. تو شايد ڪتابن ۾ اهو ڪونه پڙهيو آهي، ته [١٤٦] انهيءَ ندوري امام حسن ۽ حسين سان ڇا ڪري ڇڏيو. اها نيڪ توڙي خراب زال انهيءَ لائق آهي، ته کيس هڪڙي پير تي بيهاري ڪُٽيو وڃي...

سومرن هٿان ملڪ تباهه ٿيڻ جا ڪارڻ ۽ سمن جي ڏاک چماڙڻ

دلوراءِ جي انڌيري کان پوءِ سنڌو ندي اروڙ وٽان رُخ بدلائي سيوهڻ وڏان وهڻ شروع ڪيو ته انهيءَ پاسي جوَن

سنڪيون پنهنجون سايون تي ويون، پڻ طرف سومرن جا وسندڙ پٽ پاڙيءَ جي اٿاٽ ڪري پڙ پانگ تي ويا. دودي سومري ساٿين جي ڪلهن تي ڏنڀ ڏيڻ جي جيڪا رسم شروع ڪري ڏني هئي (١)، تنهن تان هنن دهليءَ وڃي سلطان علاءالدين کي دانهن ڏني ۽ کانئس انصاف جي طلب ڪيائون.

سلطان انهن مظلومن جي دانهن ورنائي، سالار نالي پنهنجي سپهه سالار جي اڳواڻي ۾ سومرن مٿان لشڪر چاڙهي موڪليو. هيڏانهن سومرن به پوري تياري ڪري ڇڏي ۽ پنهنجا ڪٽنب ابڙي آبڙائيءَ جي سام ۾ ڏئي آيا. اهو ابڙو به سمو هو، جنهن سومرن جي آزار کان سنڌ ڇڏي وڃي ڪڇ ۾ پناهه ورتي هئي، جيئن هن کان اڳ سمن، سومرن واري ويڙهه بابت بيان تي چڪو آهي. هنن پنهنجي قومن ۾ سنڌن اڳوڻي رواج مطابق مڱڻهارن، پنن ۽ چارڻن جو وڏو مان هوندو هو. جيڪي اڄا تائين سنڌن سورهيائي جا داستان ڳائيندا اچن ٿا.

سومرن پنهنجا ڪٽنب ابڙي وٽ سام ڇڏي اچي علاءالدين جي لشڪر سان جنگ جوٽي جنهن ۾ سانڍ نالي دودي جو سپهه سالار مارجي ويو ۽ پين کي مايوس تي ميدان ڇڏڻو پيو. شاهي لشڪر آتان واندو ٿي سومرن جي ڪٽنب پٺيان روانو ٿيو. محمدطور کان وٺي ڪڇ تائين منزلون هڻندو ويو [٤٧] جتي به رات ٿي پئي، ته ابڙي جي ڍڪاءَ کان چوڪاري کاهيون کوٽائي انهن جي وچ ۾ ڊاهو ٿي ڪيائين، اهي کاهيون اڄڏيون ته وڏيون هيون، جو پاڻ ته شاهي لشڪر کي تلاءَ تيار ڪرائي ڇڏيا هئا، آخر لشڪر وڃي ڪڇ جي حدن ۾ داخل ٿيو. ايتري ۾ ابڙي سمي به

---

(١) دودي جهڙي وطن دوست سورمي تي ايڏو الزام محض ان جي قومي ڪردار کي داغدار ڪرڻ لاءِ مڙهيو ويو آهي، تاريخي لحاظ کان ان الزام جي ڪا اهميت ناهي. - مترجم

پريان منهن ڪڍيو، جو مڙنيءَ سان ٻاڻ ملهائي پنهنجا پساهه پورا ڪري ويو. پڇاڙيءَ شاهي لشڪر انهن عورتن مٿان ڪاهي پيو، جن ويچارين سڀني ڄمار ۾ ڪنهن اوپري جو پاڇو به ڪونه ڏٺو هو. هنن لاءِ خدا کان سواءِ ڪو وسيلو نه رهيو. شاهي لشڪر جي پهچڻ کان اڳ ڏٺيءَ در دانهون ڪرڻ لڳيون: الاهي! اسان کي تو کان سواءِ ڪنهن جو به آسرو ڪونهي، تون جبل کي حڪم ڪر ته اسان کي اماڻ ڏي، جيئن ظالمن جا هٿ اسان جي دامن تائين پهچي نه سگهن. خدا جيڪو سڀني قريبن کان قريب تر آهي، جنهن جي دوستي وقت تي واقعي مددگار ثابت ٿئي ٿي، تنهن هنن جون آزيون اگهايون. هڪدم جبل ڏري پيو ۽ سڀئي پاڪدامن زالون اُن ۾ داخل ٿي ويون ۽ جبل وري جيئن هو تيئن ٿي ويو، پر ڪن زالن جي پوتين جا پلاند ٻاهر رهجي ويا هئا. جڏهن شاهي لشڪر اچي اتي پهتو، ته پوتين جا اهي ٻاهر نڪتل پلاند ڏسي عبرت ۾ پئجي واپس هليو ويو. اهي نشان اڃا سوڌو ڪيچ جي پاسي موجود آهن.

جڏهن سومرن مان سنڌ ۾ ڪا پهر باقي نه رهي جيڪا حڪومت جي دعوا ڪري سگهي ها(١) تڏهن سمن پيهر سنڌ ۾ اچي درياهه جي اوسي پاسي پنهنجيون آباديون شروع ڪري ڏنيون. [٤٨]

ٻاڱو ڀيو

سومرن جي تباهيءَ کان پوءِ جام* جي اولاد (سمن) هٿان ساموئي نگر جو آباد ٿيڻ

سومرن جي حڪومت جي پڄاڻي ٿي، ته سمن جو وارو آيو، جن ٨٤٩ هه کان ٩٢٧ هه "خرابي سنڌ" جي تاريخ (٢) تائين حڪومت هلائي. اهي زميندار سما جيڪي سومرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌن رعيتي هئا، مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي پنهنجو ڪوٽ اڏي ويٺا. شهر جو نالو ساموئي نگر ۽ ڪوٽ جو تغرآباد (٢) رکيائون. ننهي ماڳن (٣) جي پيڙهه جام تغرور پنهنجي زماني ۾ وڌي هئي، پر هيلتائين ٻئي اڌوري حالت ۾ هئا. ان کان سواءِ ڪيترا ٻيا ڳوٺ ۽ واهڻ به سمن اڏيا هئا، جيڪي اڃا سوڌو سنڌ ۾ موجود آهن.

سمن اهڙيءَ ريت ملڪ کي ٺاهيو، جو هرهنڌ ڪيچ ٿي وياء ڪٿي به ڪا غير آباد زمين ڪانه رهي. ٺٽي جو صوبو ۽ پرڳڻو، جيڪو، اڃا تائين سرڪاري دفترن ۾ ساڳئي نالي سان ساريو پيو وڃي، سمن جو ئي آباد ڪيل هو. سما پاڻ زميندار به هئا، تہ پورهيو به پاڻ ئي ٿي ڪيائون، انڪري چڱيءَ طرح ملڪ آباد ڪري ورتائون.

---

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(١) ڳان (٣) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

هن مان جڏهن ڄام ننڊو (نظام الدين) گاديءَ تي ويٺو، ته سڀني پنهنجي ريت موجب (١) گڏجي ان کي ڄام جو لقب ڏنو. تڏهن کان هن ملڪ ۾ اهڙي رونق پيدا ٿي، جو ڄڻ ته نئين سر عدم مان وجود ۾ اچي چڪو هو. هن ڄام جي دور ۾ اسلام سان گڏ، عدل انصاف جو عروج ٿيو، جيڪو هر حالت ۾ ٻين حاڪمن جي دور کان وڌ هو. سندس عهد ۾ جيڪي به وهيو واپريو، تنهن جو بيان وڏي چمار وارن کان ٻڌي، دل سان هنبائي هتي درج ڪيو ويو آهي:

ڄام ننڍي بابت چيو وڃي ٿو، ته پاڻ رات ڏينهن خدا جي بندگيءَ ۾ مصروف رهندو هو. هن جي وقت ۾ غريب ۽ بي پهچ ماڻهن کي سولائيءَ سان انصاف پلئه ٿي پيو. ڪنهن کي به اها طاقت نه هئي ته ڏاڍي هٿ ڪري هيٺين مٿان هٿ هلائي سگهي. اهڙي ريت هر ڪنهن صبح شام هن نيڪ دل حاڪم جي وا ڪاڻ پئي ڪئي. جيستائين ملڪ ۾ امن امان جي سنڀالهه جو تعلق آهي ڄام نظام پنهنجي حڪومت دوران ڪنهن به ٻئي ملڪ تي ڪاهه ڪانه ڪئي، نه وري ڪو ڌاريو سندس ملڪ تي ڪاهي آيو. پاڻ روزانو صبح جو شاهي ڪُڙهه ۾ وڃي گهوڙن جي ٻڌيءَ تي هٿ گهمائي چوندو هو ته خدا اهڙو اڻانو ڏينهن نه آڻي، جو آءٌ اوهان تي سوار ٿي ڪنهن پرائي ملڪ تي ڪاهه ڪرڻ وڃان. يا ڪو اوپرو اسان جي ملڪ تي ڪاهي اچي، شال ڌڻي سڀڪنهن کي پنهنجي پنهنجي ماڳ تي امن امان سان آباد رکي.

ساموئي نگر ۾ گهڻو وقت گهارڻ کان پوءِ ڄام نظام الدين هڪ نئين ۽ نرالي قسم جي شهر اڏائڻ جو ارادو ڪيو، اهڙو شهر جتي سدائين سک ۽ سانت جي فضا هجي. انهيءَ خيال سان ڪي جوتشي ۽ برهمڻ گهرايا ويا، جن آس پاس جاچي

انت اها جاءِ شهر لاءِ پسند ڪئي، جتي هاڻوڪو ٺٽو موجود آهي (١)۔

شهر جي اڏاوت دوران ڪاريگرن ورهاست ڪري چوطرف ننڍا وڏا گهر ۽ اوطاقون جوڙي سچو ڪم راس ڪيو [٥٠] هيءَ نہ رڳو اڏاوت جي سيبتائيءَ سبب، پر هونءَ بہ وڏي ڍڳ وارو شهر ثابت ٿيو. هن جي آباد ٿيڻ کان پوءِ هتان جي ڪنهن بہ شهريءَ ڪڏهن بہ ڪو ڏک نہ ڏٺو، هر ڪنهن پنهنجي ٿوري توڙي گهڻي ڪمائيءَ تي قناعت ڪفايت ڪان ڪم وٺي حياتيءَ جا ڏينهن سک سلامتيءَ سان بسر پئي ڪيا. اچا تائين جيڪا خوشي ۽ خوشحالي هتان جي رهاڪن ۾ لڳائي پئي، سا ورلي ڪنهن ٻئي هنڌ هوندي. هتي هر مهيني ڪي اهڙا ڏينهن ٿين ٿا، جيڪي عيد برابر ليکيا ٿا وڃن، جهڙوڪ: نئين چنڊ جو پهريون جمعو، جنهن کي سنڌيءَ ۾ سڦرو جمعو ڪوٺيو وڃي ٿو. ان ڏينهن تي سڪليءَ جي ايراضيءَ ۾ زالين مڙسين ايڏو تہ آدم اچي ڪٺو ٿئي ٿو، جو پير رکڻ جي جاءِ نٿي لڀي، ننڍا وڏا اهو ڏينهن ائين ملهائيندا آهن، جو چڻ چؤ تہ واقعي سنڌن لاءِ ڪا عيد اچي وئي هجي! ساڳيءَ ريت هر مهيني جو پهريون سومار، جيڪو پڻ هتي سڦري سومار جو ڏينهن سڏجي ٿو تنهن کي بہ حج اڪبر سمجهيو ويندو آهي. ان ڏينهن تي رونشي-ڪوڏيا ساٿهو پنهنجي وسعت آهر ڪاڏو پيتو پاڻ سان کڻي ڪاهو ڪلهي ۾ سلائي اچي هتي حاضر ٿين ٿا. پاڻي هنن کي خاص ڪري ساڻ کڻڻو پوندو آهي. انڪري جو اهو سڄي درياهہ جو هوندو آهي ۽ سڪليءَ جي ٽڪريءَ تي تلائن جو پاڻي ملي ٿو، جيڪو سيئهن جي سنڌ ۾ ڪارائين پنين سان وهي اچي

(١) ڏسو حواشي ۽ تعلقات.

(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

هيڪاندو ٿئي ٿو، اهو پاڻي پيئڻ لائق نہ هوندو آهي. صرف وضوءَ ڪارڻ ڪتب اچي ٿو. اهو لقاءُ سارو ڏينهن سج لٿي تائين هلندو رهي ٿو، ايستائين ماڻهو قبرن جا طواف ڪري وندر ۾ گذاري سج لهڻ کان پوءِ پنهنجي گهرن ڏانهن وروندا آهن.

ٻئي پاسي پيرپٺي (١) جي مزار تائين، ڏهن ٻارهن هنڌن تي سماع جون محفلون ٿين ٿيون. جتي ڪيترن درويشن کي حال اچي ويندو آهي ۽ ذڪر ڪندي پاڻ کي وجد جي حالت ۾ مڪليءَ جي پٿرن تي آچلائيندا رهندا آهن؛ پر جيئن تہ ڪامل استادن ۽ مرشدن جو توجهہ ساڻن [٥١] شامل حال هوندو آهي، انڪري کين ڪابہ تڪليف نٿي پهچي. اهي ڳالهيون جيتوڻيڪ بلڪل غير شرعي آهن ۽ آڳاٽي سمي کان هلنديون پيون اچن؛ تنهنڪري وقت جي عالمن توڙي حاڪمن جي روڪڻ سان بہ ختم نہ ٿيون ٿين. هتي سي کان وڌيڪ مزو مينهن جي موسم ۾ ٿئي ٿو. جيڪو ڇهن مهينن جي عرصي ۾ ڪو ڪي ڏينهن وسندو آهي، انهيءَ مينهن جي پاڻيءَ مان مڪليءَ تي هڪڙو وڏو تلاءُ ڀرجي ڪنن ڪر ٿي ويندو آهي، جنهن کي ڪيرو (مٺي پاڻيءَ وارو تلاءُ) ڪوٺيندا آهن. جيستائين اهو پاڻي تلاءُ ۾ هوندو آهي شهر جا هندو توڙي مسلمان زالين مڙسين هر روز قطارون ڪري اتي پهچي رات ٿيڻ تائين رڌ پچاءُ ۾ لڳي ويندا آهن ۽ اها وندر هڪ وڏي جشن جي صورت ۾ هلندي رهندي آهي.

اهڙيءَ ريت اهي مڙئي ڏينهن، سڀئي ماڻهو گڏجي اُئين ملهائيندا رهندا آهن، جو عيد براد جي جاءِ ناهي. اها سڌ انهيءَ ڪي ئي هوندي، جنهن پنهنجي سر اتي وڃي اهو مزو ڏٺو يا ورتو هوندو. هي رهاڻ پڙيا ڏينهن اڄ تائين ڏوم ڏام سان

(١) ڏسو حوالا ۽ تعليقات.

ملهايا پيا وڃن، انهن جو دور ڪڏهن به ختم ٿيڻو ناهي، جيتوڻيڪ انهن ڏينهن ملهائڻ جي ڪري ماڻهن جي عاقبت ۽ استعداد گهڻي قدر ابتر ٿي وڃي ٿي، ڇو ته اهڙن موقعن تي هي ماڻهو جيڪڏهن ڪو هڪڙو ڏينهن انهن شادمانين ۾ سيڙائن ٿا ته سڄو هفتو انهن کي بيڪار ٿي گذارڻو پوي ٿو ۽ ڪائڻن پيو ڪو به ڪم نٿو پڄي. هوئن به هنن وٽ ڪم جي اون گهٽ ۽ واندڪائي گهڻي هوندي آهي.

دريا خان جو احوال جيڪو لکدير وزير وٽان ڄام نندي تائين پهتو

ڄام نندو (پنهنجي ڄام جو پٽ) جڏهن ننڍي ۾ ڪچهريون قائم ڪري ويٺو، ته هي شهر اهڙو وسن جهڙو ٿي ويو، جو هر شخص ڄام نندي جي عدل ايترو ڪي واکاڻيندي، پنهنجي گهر ٻار سان سکي ستابي حياتي گذاري ڪيس دعائون ڪرڻ لڳو، جيئن چيو اٿن ته:

بهشت اتيئي آهي، جتي ڪو به جنجل نه هجي،
۽ ڪو به ماڻهو ڪنهن جي ڪاڻ نه ڪيندو هجي.

هڪ ڏينهن [٥١] ڄام نندو پنهنجي وزير لکدير سان گڏجي شڪار تي روانو ٿيو. لکدير وٽ قبولئي نالي هڪ غلام هو، جنهن کي پاڻي پيارڻ جي ڪم تي پاڻ وٽ رکيو هئائين. اصل ۾ هيءَ سيّد زادو ڪٿي ٻاندي هو، جتان لکدير کيس خريد ڪري، پنهنجي ملازمت ۾ آڻي رکيو. هيءَ هروقت ان سان گڏ رهندو ٿي آيو.

ڄام نندي کي شڪار ۾ هلندي آڃ لڳي ۽ پاڻي طلب ڪيائين. اتفاق سان ان وقت پاڻيءَ تي مقرر ٿيل شاهي ملازم موجود ڪو نه هو، جنهن تي لکدير پنهنجي غلام قبولئي کي پاڻي آڻڻ لاءِ چيو. هي جيتوڻيڪ ننڍو نينگر هو، پر خدا وڏي

هوش ۽ عقل وارو ڪيو هئس. حڪم ملڻ تي پاڻيءَ جو پيالو ڀري جام نندي اڳيان اچي حاضر ٿيو، جنهن ۾ جاڻي واڻي ٿورا ڪک وجهي ڇڏيائين. جام نندو گهٽي اُڃ جي ڪري پيالو هٿ ۾ وٺي ڪک سوريندو پاڻي پيئندو ويو، جڏهن پيالو خالي ٿيو، تہ قبولئي ڏانهن نهاري ڪانئس پڇيائين: پاڻيءَ ۾ ڪک ڇا لاءِ وڌل هئا؟ قبولئي ادب سان ورائيو:

سائين اوهان کي سخت اُڃ هئي؛ جيڪڏهن بلڪل صاف پاڻي هجي ها، تہ اوهان شايد هڪ ئي ساهيءَ ۾ پي وڃو ها، ائين ڪرڻ سان اوهان کي سواريءَ مهل پيٽ ۾ تڪليف پيدا ٿيڻ جو انديشو هو. تنهنڪري مون پاڻيءَ ۾ ڪک وجهي ڇڏيا هئا، تہ جيئن اوهان کي آهستي ۽ آرام سان پاڻي پيڻو پوي.

جيتوڻيڪ اها ڪا وڏي ڳالهہ ڪانہ هئي، تڏهن بہ جام نندي جهڙي مردم شناس بادشاهہ جي دل تي ان جو وڏو اثر پيو، جنهن غلام جي قسمت ئي بدلائي ڇڏي. هن کي لڪدير وٽان آزاد ڪرائي، جام نندي پنهنجي ملازمت ۾ رکيو ۽ سندس تعليم تربيت جو انتظام ڪيائين. جيئن تہ قدرتي طور منجهس شاهي وزارت جا جوهر موجود هئا، انڪري ٿوري ئي وقت اندر آن منصب تائين پهتو. آخر کيس مبارڪ خان جو خطاب مليو(۱) ۽ هيءُ جام جي نوازش ڀري نگاهہ ۾ ايڏو تہ اُتاهون ٿي ويو، جو هو پنهنجي اولاد ۽ عزيزن کان وڌيڪ کيس پيارو لڳو.

جام نندي وٽ لڪدير کان علاوہ، دلشاد جهڙو سڄاڻ وزير بہ موجود هو، جنهن ۹۱۲ هہ ۾ ويرشهراج کي [۵۳](۲) ٺٽي شهر مان هڪالي ڪڍيو هو. تڏهن بہ

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(۲) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

مبارڪ خان جي پذيرائي وڌيڪ هئي. ڄام ننڍي پنهنجي پُٽ ڄام فيروزَ هوندي، حڪومت جون ذميداريون مبارڪ خان کي سونپي ڇڏيون هيون. هن پنهنجي تدبر سان ملتان کان وٺي ڪيچ، قنڌار، مڪران ۽ ڪڇ جي سرحدن تائين سمورا علائقا ڄام ننڍي جي حڪومت ۾ داخل ڪري ڇڏيا هئا. اڌ رات منجهه هن جو ڪو به ماڻهو ڪنهن ڪم ڪار جي سانگي انهن صوبن ڏانهن ويندو هو ته راڄ توڙي وڏيرا سندس حڪم اڳين تي رکي سيڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندا هئا. هن مڙس جي ايڏي ته هيبت ۽ حشمت هئي، جو سندس نالي ٻڌڻ سان ان پاسي جون گهوڙيون زالون بار پيٽ ۾ جهلي نه سگهنديون هيون ۽ ننڍڙا ٻار ڪنهن ڳالهه تان مچندا يا ميڇرندا هئا، ته هن جو نالو وٺي کين چپ ڪرائي ويندي هئي. جڏهن ڄام ننڍي جي حياتيءَ جا ڏينهن پورا ٿيڻ تي آيا ۽ نيهتر ورهين جي ڊگهي عرصي واري حڪومت هلائي (١) ٩١٤هه ۾ هي جهان ڇڏڻ لڳو، ته حڪومت جي واڳ پنهنجي اهل عيال سميت هن جي آيل ۾ ڏئي، کيس ڄام فيروز سان، (جيڪو اڃا ننڍي وهيءَ جو هو) وفادار رهڻ جي پارت ڪري ويو.

مٿيان واقعا ۽ شاهه بيگ ارغون جي سنڌ تي چڙهائي ڪرڻ، وري سمن کي موٽائي ڏيڻ ۽ قنڌار روانو ٿيڻ (٢)

هتان جي وڏن کان ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته جڏهن ڄام ننڍي جو دور ختم ٿيو ۽ ڄام فيروزَ سندس گادي وسائي [٥٤] ته هن پنهنجي پيءُ جي پُٽيلي ۽ پياري مبارڪ خان (دريا خان)

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(٢) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

سان ڦٽائڻ شروع ڪيو: هن ڪي نوان ۽ ڪم ظرف ماڻهو پاڻ وٽ ملازم ڪري رکيا هئا، جيڪي رات ڏينهن سنڌس ڪن ڀريندا هئا ته ملڪ جا مڙئي راڄ ڀاڳ وارا مبارڪ خان جي چئي آکيي ۾ رهي سندس آهريءَ تي پيا هلن ۽ تو کي ته ڪير ليکي به ڪو نه ٿو. هرڪو پيو سمجهي ته ڄام ننڊي کان پوءِ ملڪ جو مالڪ مبارڪ خان آهي؛ سو هر هنڌ ان جون ئي ڳالهيون پيون ڳائجن. تون جيستائين ملڪ پاڻ نه سنڀاليندين، تيستائين ڪو به تنهنجي حڪم تي هلڻ لاءِ تيار نه ٿيندو.

نياڻي فيروز کي انهن نالائق ملازمن سان گڏ قوم ۽ قبيلي وارن مان ڪيترن ماڻهن ڀڙڪائي، انهيءَ آڌ تي ته مبارڪ خان کي معزول ڪري، ڪانئس سمورا اختيار کسي کيس گمناميءَ جي اوڙاهه ۾ اڇلايو وڃي. ڄام فيروز ائين ڪرڻ لاءِ ڏاڍا حيلا هلايا، پر ڪامياب ٿي نه سگهيو. هن جو اڳ ۾ ئي ڀاڳ ڦٽي چڪو هو، تنهنڪري لاهي پاهي مبارڪ خان جهڙي مدبر ۽ محب وطن پنهنجي پيءُ تي هٿ وجهڻ ڀانيو به ڪيو ڇا ڪيو. پر هن ڪي هٿائڻ لاءِ ڄام فيروز جي ماءُ مدينا ماڇياڻيءَ کي آڏو ڪيو، جو هن کي هٽائڻ لاءِ ڄام فيروز جو هاڻ ڪو به دخل نه رهيو آهي، سڄو ملڪ هن غلام (مبارڪ خان) جي حڪم تي هلي ٿو. هيلتائين هن کي هٽائڻ لاءِ جيڪي جتن ڪيا ويا، آهي اجايا ثابت ٿي چڪا، هن حالت ۾ چڱو ائين ٿيندو، ته مغلن کي قنڌار مان گهرايو وڃي، جيڪي اچي مبارڪ خان جي مٿي مان هوا ڪڍي ڇڏيندا. جيڪڏهن مغلن وري ملڪ موٽائي ڏنو ته واهه، نه ته به ايترو ته ٿيندو، جو هن زرخريد غلام مان اوهان جي جند آزاد ٿي ويندي.

اهي جاهل پنهنجي عاقبت کان بي خبر ٿي اهڙين ذليل حرڪتن سان ملڪ جي زوال جا سانباها ڪرڻ لڳا. نيٺ

مدينا ماڇيائي کي ٩٢٢ هہ ۾ فريادي بڻائي شاهہ بيگ ارغون ڏانهن قندار موڪلي ڏنائون. هن آئي وجي شاهہ بيگ کي هتان جي ذري پرزي جي خبرچار پڇائي، ڇاڙيءَ کيس پاڻ سان گڏ سيوهڻ جي باغبان پرڳڻي وٺان جابلو رستي کان سنڌ ۾ آڻي ڪڍيائين.

شاهہ بيگ باغبان پرڳڻي کي لٽي ڦري پينگ ڪري، درياهہ جي ڪنڌيءَ سان قنڌار واري لنگهہ کان هلندو، سڌو لٽي جي ساهمڻ خان واهہ تي اچي لٿو، جيڪو مبارڪ خان ساڪري واري پرڳڻي ۽ پين پاسن جي آباديءَ لاءِ جبل جي هيٺاهين ۽ شهر جي حدن ۾ کوٽايو هو. هتي پاڻيءَ جو سيهو ڏسي شاهہ بيگ رات اتي ترسي پيو صبح تائين ٽڪ پڇي تيار ٿي، ڪُمهلا نغارا وڄائيندو اڳتي وڌيو.

درياخان جڏهن اهو حال ڏٺو، تہ جام فيروز کي ڪن ڪٽائيندي چتاءُ ڏنائين: تو هيءَ مصيبت اسان تي نہ آندي آهي ۾ پنهنجي پير تي پاڻ ڪهاڙو هڻي ڪڍيو اٿيءِ. ڀلائي ان ۾ آهي تہ هاڻ پاڻ سنڀالي سڀئي گڏجي انهيءَ آفت سان منهن ڏيون تہ هي فتنو ڏري وڃي، جي نہ تہ اڳتي هلي توکي ئي پڇتائڻو پوندو. جام فيروز هن جي ڳالهہ ٻڌي اڻ ٻڌي ڪري ڇڏي ۽ ٻي اونو تي وڃي گهر ويهي رهيو. مبارڪ خان نيٺ پنهنجي لشڪر کي اڳ ۾ ڪري وڃي مغلن سان وڙهيو پورا ٽي پهر سائن چڪريون ڏيندو رهيو. آخر کيس ڪنڌ تي [٥٦] ترار جي وار ٽيڪ ڪري شهيد ٿيڻو پيو(١). لشڪر جا ٻيا سپاهي ڇڙوڇڙ ٿي اچي شهر ۾ رسيا. ڄامن سان ڪوبہ مغلن جي مقابلي ۾ نہ آيو، شهر وارا وري اهڙا نڪمٽا، جو هن سڀڪي گهمسان ۾ پري کان ويهي تماشو ڏسندا رهيا. مغل پنهنجي هيبتناڪ مهانڊن ۽ هٿيارن سان (جيڪي هن کان اڳ

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

نٺي وارن ڏنائي ڪين هئا، شهر ۾ داخل ٿيا ته ڄام فيروز بد-روز ڊوڙندو وڃي شاهه بيگ جي قدمن ۾ ڪريو ۽ سندس اڳ مڃي ڪيس ملڪ جو مالڪ تسليم ڪيائين. اهڙيءَ ريت هن پنهنجي ڪڇيءَ ۾ ڌارين جي غلامي ۽ پنهنجي بي شرميءَ جو ڳٽ وجهي ڇڏيو. پوءِ چؤطرف راڄن ۽ زميندارن لاءِ حڪم جاري ڪيو ويو، ته سال به سال هر ڪنهن فصل تي پوري دل شاهه بيگ جي خدمت ۾ پهچائيندا رهن. شاهه بيگ موٽ ۾ ڄام فيروز کي پنهنجو پٽ ٺائي پنهنجي پاران سنڌ جو حاڪم مقرر ڪري قنڌار روانو ٿيو. چون ٿا ته ملتان ۾ ۽ ڪن جو(١) چوڻ آهي ته پاڻ انهيءَ سال قنڌار ۾ فوت ٿيو ۽ سڄو ڪجهه پنهنجي پٽ شاهه حسن لاءِ ڇڏي ويو.

شاهه بيگ جو مرڻ ۽ سمن جو شاهه حسن کان باغي ٿيڻ (٢)

شاهه بيگ ٩٢٤ هه ڌاري هن فاني جهان مان ڏاڍي [٥٧] بقا واري جهان ڏانهن راهي ٿيو ته اهي ساٿهو جيڪي سندس تابعداريءَ ۾ هئا، سندس پٽ مرزا شاهه حسن کان باغي ٿيڻ لڳا. ظاهر ۾ ته سڀئي سندس ادب ڪندا ۽ کيس وڏو سمجهندا ٿي رهيا، پر خاص ڪري سمن کانئس اهڙيون اکيون ڦيريون، جو نه ته کيس دل تي پهچايائون نه وري سندس پيءُ جي مرڻ تي ونس عذرخواهيءَ لاءِ آيا. اٿلندو هن جي موت کي غنيمت سمجهي، ملڪ پنهنجي ميراث ڄاڻي هن جي تابعداريءَ کان ته ويا پر ڄاڻ سڃاڻ وارو رهيو کهيو رستو به ڇڏي ڏنائون. سندن اها بي مروتي شاهه حسن کي ڏاڍي ڏکي لڳي، تنهن تي خط پٽ لکي کين ميارون ۽ ڌمڪيون ڏيڻ لڳو ته: اها ڪهڙي انسانيت ۽ شرافت آهي ۽ ان روش

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.
(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ڪيئن اتحاد، آشنائي ۽ اطاعت تصور ڪيو ويندو، جو جيستائين منهنجو پيءُ جيئرو هو، اوهان سان سڀ چڱايون ڪندو آيو، پر جڏهن سندس پساهه پورا ٿي چڪا ته اهي دوست جيڪي هن دربار سان دلي لاڳاپو رکندا ٿي آيا، تن جا پرڪار پڌرا ٿي پيا، جنهن ڪان دل کي وڏو صدمو رسيو آهي. عجب ته انهن جي حال تي اچي ٿو، جيڪي هن خاندان جا خيرخواهه هئا ۽ ڏڪ انهن جو ٿو ٿئي، جيڪي نهايت چڱا ساٿهو هئا، اهي سيئي هاڻ هن حادثي کي غنيمت سمجهي، ان ملڪ کي جيڪو اسان رت وهائيندڙ ترارين جي زور تي هٿ ڪيو، پنهنجي ملڪيت ڄاڻي اسان کي نظرانداز ڪري رهيا آهن [٧٨]، خير ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي! اڳ به اوهان ڪان ڪيئي بچڙايون ۽ نادانيون ٿي چڪيون آهن، پوءِ سچائي يا پرينهن ضرور اسان جو به وارو اچڻو آهي. جيڪڏهن توهان پانيو ٿا ته منهنجو پيءُ پنهنجي ڪئي لاءِ پاڻ ذميوار هو ته اها اوهان جي ڀُل آهي. اسان فيصلو ڪري چڪا آهيون ته خام خيال ساٿهن کي اها سيکت ڏني ويندي، جو دنيا ان مان عبرت حاصل ڪندي؛ سو اوهان کي ڄاڻ ٿو ڏجي، ته اڄ نه سڀاڻ اسان جا جوان ڪنڪن جي صورت ۾ مينهن واڳ هڪ ڪري اوهان جهڙن ڪڪن ڪانن جي حيثيت رکندڙن تي اچي ڪڙڪو ڪندا.

هن جي انهن دڙڪن ڪان پوءِ به هي بيوقوف بلڪل بي پرواهه ٿي بغاوت تي سندرو ٻڌي بيٺا ۽ ائين ئي جنگ جا سبب پيدا ڪري، ان جي لشڪر جي واٽ نهارڻ لڳا، انهيءَ خيال سان ته جيڪڏهن مغلن برابر چڙهائي ڪئي ته انهن سان چڱيءَ طرح منهن ڏنو ويندو. اجا انهيءَ سنبت ۾ ئي هئا ته شاهه حسن اچي ڪڙڪو ڪيو. هنن کي به باهيون ته گهٽي ئي هيون، پر جنگ شروع ٿيڻ ڪان پوءِ ميدان ملهائي نه سگهيا، نه وري ڪين اها سگهه ٿي، ته شاهه حسن

جي آڏ مڃي ڪي چڱا مڙس وچ ۾ آڻي معافيون وٺي، اڳي وانگي هن جا تابعدار ٿي رهن. آخر شاهه‌حسن ٺٽي ۾ گهڙي هنن چنڊالن جي قتل عام تي لهي پيو، مغل سندن ڪوهارين زالن جا ڪڇا ڀار پيٽان ڪيرائي، نيزن تي چاڙهي شهر جي گهٽين ۾ گهمائيندا ڦيرائيندا، سڀني لوڪ کي ڏيکاري ڏهڪائيندا رهيا. جيڪو به سندن سامهون ٿي آيو [٥٩]، تنهن کي بنا ڪنهن پڇا ڳاڇا ۽ ڪهل قياس جي ترارين سان ڳڀا ڳڀا ڪري ٿي ڇڏيائون. فيروز نا-ٻيروز اگهاڙين پيرين وٺي گجرات ڏانهن ڀڳو. سمن جون زالون ٻار ڪڇن ۾ ڪري وڃي انهن سوڊيون درياهه ۾ ٻڏي مُيون، جيڪي باقي بچيا تن کي مغلن چوڪنڊو ٻڌي بنديخاني ۾ هٽي ڇڏيو.

هي اهڙا ته ٻيڙا ٿيا، جو خدا ڪنهن مؤمن يا ڪافر کي به اهي ڏينهن نه ڏيکاري، اها بربادي نه رڳو شهر جي ماڻهن تائين رهي، پر سڄو ملڪ تباهيءَ ۾ اچي ويو.

"خرابي سنڌ" جي تاريخ به ان ڏينهن مان ڪڍي وئي ۽ ائين ٺٽي سمن جي آخري حڪومت ختم ٿي. ڄام فيروز چوڏهن سال حاڪم رهيو. مغل ٩٢١ هه ڌاري سنڌ ۾ آيا جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي ان کان پوءِ به سمن ٩٢٧ هه تائين حڪومت هلائي. پڇاڙيءَ مرزا شاهه‌حسن ارغون اچي هنن کان حڪومت ورائي ورتي اڄا تائين انهن جا مقبرا مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي يادگار طور موجود آهن (١).

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ٻاڳو ڀاڱو

مرزا شاهه حسن جو احوال جنهن ٩٢٧ھ کان ٩٦٢ھ تائين پورا پنجٽيهه ورهيه سنڌ تي حڪومت ڪئي●

سمن جي هار کان پوءِ مرزا شاهه حسن جنهن کي ڪي ماڻهو شاهه حسن غازي پڻ ڪوٺيندا آهن، حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو، ته ملڪ جي اصلي مالڪن کي اهڙو نيست ۽ نابود ڪري ڇڏيائين، جو ڄڻ ته سنڌن وجود ئي ڪونه هو. سمن مان ڪوبه هن ملڪ ۾ باقي نه رهيو[٦٠]. مغلن سڄو ملڪ سنڀالي ورتو ۽ فسادي سمن جون پاڙون ئي پٽجي ويون. جنهن به مغلن جي تابعداريءَ کان منهن ٿي موڙيو، تنهن کي جيئرو نٿي ڇڏيو ويو ۽ جنهن به ڪو وکوڙ ٿي ڪيو، تنهن کان هرڪو پري ڀڄندو ٿي ويو.

هتان جي سردارن توڙي زميندارن سان اهڙيون جٺيون ٿيون، جو سنڌن هوش جاءِ تي اچي ويو. ان ڏينهن کان پوءِ سما ترار جي بدران هر جي ڇني هٿ ۾ کڻي پوکي راهيءَ ۾ لڳي ويا. نيزا ڀالا وساري ڏانو هٿ ۾ کڻي، ڪنبو ٻڌي گاهه ٻنني جي ڪرت ڪرڻ لڳا، گهوڙا ڇڏي، ڍڳا پنهنجي ڪڍ لائي، انهن ته هاريءَ ۽ ٻني پورهئي ۾ جنبي ويا، جو ملڪ جي حڪمرانيءَ واري آکڙ ئي وڃائي ڇڏائين وئي.

ملڪ ۾ جنهن به ڪر ٿي کنيو، تنهن کي مرزا شاهه حسن سک سان سمهڻ نٿي ڏنو. زالن توڙي مردن تي مغلن جي

● ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

اهڙي هيبت طاري ٿي وئي، جو هيڪل جهنگ ۾ ڪنهن مغل کي ڏسندي ڇگن ۾ پلن جو ساهه سُڪي ٿي ويو ۽ زالن جا ٻار ڪِري ٿي پيا. انهيءَ هيبت سان مغل سڄو ملڪ پنهنجي چنبي ۾ آڻي، بي اونا ٿي ويهي رهيا. ٿوري وقت گذرڻ کان پوءِ ماڻهن جي دل وٺڻ شروع ڪيائون ۽ هوريان ڏاڍيان ملڪ آباد ٿيڻ لڳو. جن کي اندر ۾ ڦٽ هئا، تن کي دم دلاسو ڏئي [٦١]، پنهنجي پاسي ڪري ڇڏيائون. نيٺ سڀني ماڻهن جي دلين تان مڙئي داغ ميساري هر ڪنهن کي اهڙو خوش ڪري ويا، جو ڄڻ ته اهي دوزخ مان نڪري جنت ۾ داخل ٿي چڪا هئا.

هڪ ڏينهن مرزا شاهه‌حسن سوچ ڪئي، ته هتان جا ماڻهو سياسي انتظام کان پوءِ به اسان جي عدل ۽ مروت جي ڪاٻه چاڙ نٿا رکن، هنن کي رڳو اسان جي جنگ ۽ سياسي گرفت جي خبر پئجي سگهي آهي، پر اسان جي انصاف ۽ رحم کان بي‌خبر رهندا ٿا اچن، تنهن ڪري اڄ به اسان مان ظلم‌ستم واري جنگي روش ۽ سياسي گرفت جي اميد ٿا رکن. چڱو ائين آهي، ته هاڻ پنهنجي سر هر هنڌ پهچي، ماڻهن جي ذهن تان اهي خوف خطرا دور ڪري ڇڏجن، جيئن وري ملڪي معاملن ۾ ڪو خلل نه پئجي سگهي. انهيءَ خيال سان اها رٿ ڪيائين، ته ملتان ۽ ٺٽي جي وچ ۾ ڪڏهن ٻيڙين تي، ته ڪڏهن خشڪيءَ رستي گهمي هر هڪ ڳوٺ ۽ ديهه ۾ پهچي ماڻهن جا مسئلا ٻڌي سندن داد ڪرڻ ۾ اچي، سُتت ئي شهرن مان نڪري ننڍن وڏن ڳوٺن ۾ منزلون ڪرڻ لڳو، تان جو سڀني تائين پهچي، انهن کي پوريون تسليون ڏنائين، تنهن کان پوءِ ارادو ڪيائين، ته سمن جي ساموئي نگر خالي ٿيڻ تي جيڪي ماڻهو اتان ڇڏي وڃي ڪڇ ۾ وينا آهن، تن کي به پنهنجي تابعداريءَ ۾ آڻي ڇڏجي، جيئن ڪو ٻاهريون خطرو نه رهي. ان لاءِ ڪڇ جي زميندار

راءِ کنگهار سمي (١) ڏانهن خط لکي موڪليائين ته: اسان هن پاسي ڪڏهن ڪان اوهان جي ڀاءُ پيءُ وارن جو ملڪ پنهنجي قبضي ۾ آڻي چڪا آهيون، جيڪو هن وقت ميڙني ڪکن ڪانڊيرن ڪان صاف ڏسڻ ۾ پيو اچي. هاڻ اهو اوسيئڙو آهي، ته اوهان ڪي ڪڏهن تي اها ڳالهه ڏيان ۾ اچي، ته اسان هن ملڪ تي ڪيئن قبضو ڪري ورتو ۽ اسان جي جنگي مهم ڪهڙيءَ طرح هتي هٽي ساري هنڌ ڪيو آهي. ته اوهان کي گهرجي، ته هڪدم ڪڇ جا ڀلا گهوڙا [٦٢] مانڊوي (٢) بندر رستي ٻيڙين ۾ چاڙهي، اسان ڏانهن ڏياري موڪليو، جن جي هنڌين ماڳ هاڪ آهي. ان سان اهو حڪم به ڏجي ٿو ته اسان وٽ حاضر ٿي تابعداريءَ جو عهد ڪري، اسان جي نائب جي حيثيت ۾ ملڪ پنهنجي هٿ هيٺ رکي، امن امان ۽ آرام سان زندگي گذارڻ جي سوچ ڪريو! ڀلا اها ڪهڙي سورهيائي ڇئبي، جو اوهان اسان جي پاڙي ۾ رهي، اسان سان ئي سينو ساهي، پاڻ کي هرو ڀرو ڏاڍو مڙس سمجهي، ايڏي لاپرواهيءَ ٿا ڏيکاريو؟ جيڪڏهن اوهان کي اسان جي ماتحت ٿي رهڻ وارو شرط منظور آهي، ته پوءِ پنهنجي عريضيءَ سان گڏ، قيمتي سوکڙيون آڻي ۽ گذريل وقت وارين خطائن جي معافي وٺي، اسان جي قدم بوسي پنهنجي سعادت سمجهي، ملڪ کي محفوظ رکي، پنهنجي ميراث ڪري ڀائيندا، ٻيءَ حالت ۾ آءٌ احمد آباد ۽ گجرات تي ڪاهي وڃڻ جي سانگي سان، جڏهن انهيءَ پاسي آيس، ته هڪ ئي ڌڪ سان اوهان جي ملڪ کي تاراج ڪري، اوهان جون ستيون ستنجهائي ڇڏيندس.

هن جي انهن ڳالهين جو کنگهار تي جيڪو اثر پيو سو هنڌ رهيو، ماڳهين اهو سڀڪجهه مسخري ۽ بڪواس

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.
(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

سمجهي، پنهنجي اڻ ڄاڻائيءَ ڪري ان ڪنن ۾ ڪپهه وجهي ويهي رهيو.

راءِ ڪنگهار سمي جو شاهه حسن کي جواب موڪلڻ

راءِ ڪنگهار سمي جهڙي جاهل ماڻهوءَ شاهه حسن ڏانهن جواب ڏياري موڪليو، ته اسان جابلو ماڻهو پڻ جيان سخت جان آهيون، پاڻ سدائين پهاڙن ۾ گذاري، پنهنجو ناڻ ناموس بچائي، پاڻي ۽ پوکي راهي تي گذر بسر ڪندا رهون ٿا، اوهان جي ڇوڻ موجب اسان گهوڙا ۽ پيون جنسون ڪيئن پنهنجن ماڻهن وٽان اڳاڙي موڪليون؟ اسان جو حال اهو آهي جو پنهنجا ڪي بکيا، اگهاڙا راجپوت [٦٣] قدر لَسُت جي لاءِ سنڌ ۽ گجرات ڏانهن ٿا اماڻي ڇڏيون، جيڪي پنهنجي ترار جي ضرب ۽ بازوءَ جي زور تي آتان ڪجهه نه ڪجهه هٿ ڪري ٿا اچن، جنهن تي اسان جو گذارو ٿئي ٿو، هاڻ جيڪو به پنهنجي ننگ ۽ ناموس جي ڪائي ڪي هنن پاهٺن (راجپوتن) تي اڇلائڻ چاهي ۽ جيڪا به سڏي موڙي ڪيس پين وٽان هٿ آئي هجي، سا هنن ڏڙيوالن جي حوالي ڪرڻ گهري، ته سندس مرضي آهي. اسان کي ان ڪان وڏيڪ پيو چا کپي، جو خدا گهر ويٺي اهڙي قسم جي روزي رسائي! توهان جيڪڏهن اهڙي مهرباني ڪندا، ته اسان وڏي چاهه سان اوهان جي وات نهاريندا رهنداسين.

مرزا شاهه حسن اهو جواب ٻڌي، تپي باهه ٿي ويو ۽ تڙ تڪڙ ۾ گهوڙا سنجي نڪري پيو. آخر رڻ اڪري آن واتوڙي (ڪنگهار) جي علائقي ۾ وڃي رسيو، هن پنهنجي جواب دوران، شاهه حسن کي پنهنجيون جيڪي سورهيائيون ڄاڻايون هيون، تن جي باوجود ڪيس راجپوتن جو لشڪر وٺي ميدان ۾ اچڻ جي همت نه ٿي ڪا نه ٿي، باقي سندس ساٿياري رات جي اونداهيءَ ۾ راتاها هڻي شاهه حسن جي لشڪرين کي خوب

تنگ ڪندا رهيا. سڄي ترٿ جيڪي بہ پاڻيءَ جا ڪوهہ ۽ تلاءَ هئا تن ۾ سردار ڏورن جا ڏونڊيءَ ٿوهر جا ٻوٽا اڇلائي هر هنڌ پاڻي گندو ۽ زهريلو ڪري ڇاڻ وڃي ڪڇ جي ٻهاڙن ۾ پناهي ٿيا، تنهن هوندي بہ مرزا جي ماڻهن ۾ ايڏو تہ حوصلو هو، جو جتي بہ ڪين پاڻيءَ جي ڳهرج پئي ٿي، اُتي بيلدارن کان جيڪي زمين تہ ڇا، ٽڪر بہ ٽڪي ٿي سگهيا، نوان کوهہ کٽائي ٿي ڇڏيائون.

مرزا شاهہ حسن پوءِ سڄي ملڪ جون آباد ٿيل ٻنيون ساڙائي پٽ ڪري، وڃي ان هنڌ پهتو، جتي ڪڇ جي سمي لاکي ڦل جا بہ طلسمي چشما "جهرڪ جهرڪي" جي نالي مشهور ۽ موجود هئا. چون ٿا تہ انهن چشمن ۾ لاکي ڦلاڻيءَ طلا پرس (سونو ماڻهو) لڪائي ڇڏيو هو.

مرزا شاهہ حسن جو طلا پرس يعني سوني ماڻهوءَ جي حقيقت کان واقف ٿيڻ، جيڪو لاکي ڦلاڻي "جهرڪ جهرڪي" جي نالي ٻن چشمن ۾ لڪائي ڇڏيو هو.

سنڌ جي انهن سڄاڻ ماڻهن کان، جيڪي پنهنجي سياڻپ ۽ سيبتائيءَ جي ڪري پنهنجي ٻوليءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن، ائين ٻڌو ويو آهي، تہ ساموئي نگر جي سمن مان لاکي ڦلاڻيءَ نالي هڪ سورهيو ٿي گذريو آهي. اهي سما پنهنجيءَ پر موجب هندو توڙي مسلمان جي هٿن جو پڪل کاڌو کائڻ ۾ ڪوبہ عار نہ ڪندا هئا. جوڳين جي پوڄا ۽ هٿن حد کان وڌيڪ ويساهہ رکڻ بہ سندن اصلوڪي ريت هئي.

هيءَ تڏهن جي ڳالهہ آهي، جڏهن حڪومت جي نوبت انهيءَ قبيلي جي حاڪمن مان ڦرندي ڦل جي پٽ لاکي سمي

* ڏسو حواشي ۽ تعلقات.

تائين اچي پهتي هئي. قضا سان انهيءَ زماني ۾ ڪو اهڙو جوڳي پيدا ٿيو، جنهن کي جهنگ جي جڙين ٻوٽين جي خاصيتن جي پوري ڄاڻ هئي. هڪ ڏينهن هن کي جهنگ ۾ ڦرندي ڪو ڏنار مليو، جنهن اتي ٻڪريون ٿي چاريون. ڪچ جي انهيءَ جهنگ ۾ جڙيون ٻوٽيون جام ٿينديون هيون. ڏنار سان ڳالهائيندي جوڳيءَ کي هڪ ٻڪري ڏسڻ ۾ آئي، جنهن جي ٻوٿ تي ڪنهن ٻوٽيءَ جي ڳاڙهاڻ لڳل هئي. هن اڪ وٺي ان ٻڪريءَ جي تاڙ ڪئي. ڪيس پتو پيو ته اها ٻڪري هڪ اهڙي ٻوٽيءَ تي هريل آهي، جنهن جي ڪائڻ سان هن جو سڄو وات ڳاڙهو ٿي پوي ٿو، ان ڪان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به ٻوٽيءَ جي ويجهو نٿي وڃي. هن انڪل سان اها ٻوٽي پاڙون ڪڍي پاڻ وٽ رکي. انهي ٻوٽيءَ ۾ اها خاصيت هئي، ته جيڪڏهن ان کي ڪنهن ماٺهوءَ سان گڏ باهه ۾ ڦٽو ڪيو ٿي ويو، ته اهو ماڻهو سڄو سونو ٿي پئي ويو. انهيءَ سوني ماڻهوءَ جو ڪو به عضوو وڍي الڳ ڪرڻ تي ٻئي ڏينهن اهو وري اڳ وانگي سڄو ٿي ويندو هو. اهو راز رڳو ان جوڳي کي ئي معلوم هو. ٻوٽيءَ سان ڪم وٺڻ لاءِ هن کي ساڳيو ڏنار مناسب نظر آيو ۽ سڏو وجي ان جو پاسو ورتائين. اها نيت ڪري ته جيئن ڪيس ريهي ريبي ٻوٽيءَ سان گڏ [٦٥] باهه ۾ اڇلائي، سولي نموني پنهنجو مطلب پورو ڪري سگهي. آخر ڏنار کي وڪڙ ۾ آڻي ڪيس چيائين ته آءٌ باهه جو سچ ٻاري پوڄا ڪرڻ ٿو چاهيان، جيڪڏهن تون به مون سان گڏجي پوڄا ڪندين ته تنهنجا پاپ به ڇڄي ٿي پوندا.

ڏنار به اتان جي ننڍي وڏي وانگي جوڳين ۾ ويساهه رکندڙ هو، انڪري جوڳيءَ جي چوڻ تي ان سان شامل ٿيڻ جي هام ڀريائين. جڏهن سچ تيار ٿي ويو ته جوڳيءَ ڏنار

ڪي چيو: اڄ تہ هاڻ ٻئي ڳڌجي مَڇ جي چوڌاري ڦيرا پايون. ڏنار ڪي پنهنجي نيڪ نيتيءَ جي ڪري اڻڄاڻ هوندي بہ عقل اچي ويو تہ جوڳيءَ ٻنهنجي اندر ۾ مَتان ڪا سٽ نہ سٽي هجي! انڪري چڱو ائين آهي تہ هي ڍلي اڳ ۾ هلي، آءٌ سندس پويان پيو ڦيرا پائيندس. جوڳي پاڻ اڳيان ٿيو تہ ڏنار هڪ ٻن ڦيرن کان پوءِ پنهنجي جان جي خوف کان ان کي ڌڪو ڏئي اڳتي وڌي ويو ۽ هو جڙي ٻوٽيءَ سميت وڃي مَڇ ۾ پيو.

ڏنار پوٽي نهاري پڪ ڪئي تہ جوڳيءَ جو وڃڻ مشڪل آهي، پوءِ اهڙو تہ ڪڙين تي وٺي زور رکيائين جو جٽ انهيءَ جوءِ ۾ آيو ٺي ڪو نہ هو. وري ڪيترن ڏينهن تائين انهيءَ پاسي نال چارڻ ويو ٺي ڪين.

نيٺ هڪ دفعي دل ۾ ڏي جهنگ جو گس ورتائين، جڏهن مَڇ واري هنڌ تي پهتو تہ اتي رُڳي رک پيل ڏٺائين. دل ۾ چوڻ لڳو: هتي تہ سيڪجهہ سڙي خاڪ ٿي چڪو آهي. هن وقت هتي ڪو بہ ڪونهي، تنهنڪري چو نہ انهيءَ رک مان هڏا ڪڍي ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي پوري ڇڏجن، جيئن سياڻي ڪنهن کي بہ اها ڳالہ پڄي نہ سگهي تہ هتي ڪجهہ ٿي چڪو آهي. ائين ڪندي پير سان رک [٦٦] اٿلائڻ لڳو: ڇا ٿو ڏسي تہ ان ۾ هڏن ٻدران جوڳيءَ جو سچو ٻٽ سونو ٿيو پيو آهي ۽ ڏاڍا جرڪاٽ پيو ڪري! هن کي ڏاڍي حيرت لڳي تہ قدرت ڪهڙو نہ عجيب ڪرشمو ڪري ڏيکاريو آهي. پر هاڻ جيڪڏهن هي سمورو سون پنهنجي گهر کڻي ويندس تہ سڄي ڳالهہ ظاهر ٿي پوندي ۽ جي هتي جهنگ ۾ ڇڏي ڏيندس تہ ٻئي ڪنهن جي هٿ لڳي ويندو. آخر گهڻي سوچ کان پوءِ پنهنجي ڪهاڙيءَ سان (جنهن کي هتان جا رهاڪو هٿيار طور ساڻ کڻي هلندا آهن) جوڳيءَ جي

سوني بُت مان هڪڙو عضوو وڍي گهر کڻي آيو، باقي بُت اتي ڪٽي ڪنڌ پاسي ٽانڪو ڪري ڇڏيائين. ٻئي ڏينهن وري جاچ لهڻ لاءِ آتي آيو. ڏٺائين ته وڍيل عضوو ساڳيءَ طرح سڄو ٿي ويو آهي جيئن اڳ هو. ڏاڍو اچرج لڳس ۽ دل ۾ چيائين، هيءَ ته ڪالهه کان به وڏي ڳالهه آهي! بهرحال سون کي هن مان ٿورو ڪي گهٽو ڪٽائي پچاڙيءَ لاءِ پاسيرو ڪري رکڻ کپي. پوءِ وري ان سوني بُت مان ٻه ٽي عضوا ڀڃي الڳ ڪري گهر کڻي ويو. اهڙيءَ ريت روزانو سون گهر ۾ آڻيندو رهيو. ٿوري وقت ۾ سندس سڄو گهر سون سان ڀرجي ويو. هيڏو سارو سون گهر ۾ ڏسي وري گهٽي وڃائي ويس. جڏهن ڪو ٻيو چارو نه ڏٺائين، ته لاکي ڦلانيءَ وٽ وڃي کيس هن ساري روداد کان واقف ڪيائين. لاکي پهريائين ته ويساهه ئي نه ڪيو، پر پوءِ جيئن پڪ ٿيس ته هڪدم پنهنجا ماڻهو ساڻ ڪري اتي اچي پهتو ۽ اهو لقاءُ اکين سان ڏسي ڏندين آڱريون اچي ويس. اوڏيءَ مهل سڄو سونو بُت پنهنجي گهر کڻائي آيو. تنهن ڏينهن کان پوءِ هر روز ان سوني بُت مان هڪڙو عضوو وڍي کڻي آڻيندو رهيو [٦٧]. هن کي يقين هو ته اهو الاهي خزانو کٽڻ وارو ناهي، انڪري دل کولي اهو سون خلق جي ڀلائيءَ ۾ خرچ ڪرڻ لڳو. ٿوري وقت ۾ سندس ناماچار انهن راڻن ۽ راڄائن کان وڌي ويئي، جيڪي هن کان وڏيڪ ناميارا ليکيا ٿي وياهيءَ پاڻ کي انهن کان مٿاهون سمجهي، ويتر وڏيڪ خير جا ڪم ڪرڻ لڳو. ايتري قدر جو سج اڀرڻ سان سوا لک جيترو سون خيرات ڪري، پوءِ ڏندڻ پاڻي ٿي ڪيائين. جيستائين جيئرو هو، تيستائين ائين ڪندو رهيو.

جڏهن سندس هلاڻيءَ جا ڏينهن ويجها آيا ته انهيءَ اڻ کٽ قدرتي خزاني کي ڪنهن ٻئي جي حوالي ڪرڻ بدران طلسم ذريعي ”جهرڪ جهرڪي“ نالي هڪ چشما تيار

ڪرائي انهن ۾ اهو پتلو لڪائي ڇڏيائين. اها اوڪا پوڪا لاهي، پوءِ سيني کي هدايت ڪيائين ته اها امانت اتي ئي سوگهي رهي جتي رکي وئي آهي ۽ ڪنهن به ڪنهن ٻئي کي نه ڏني وڃي. هي پاڻ وڏو سخي هو(١)، انڪري اهي چشما خدا جي حڪم سان اڄا سوڌا ماڻهن جي هٿ چراند کان حفاظت ۾ رهندا اچن ٿا.

مرزا شاهه حسن جڏهن اهو قصو ٻڌو ته (گرڙ وانگي) سندس وات مان گيگ وهڻ لڳي، هڪدم ڏاڪا ٻڌي انهن چشمن ڏانهن چڙهي ويو ۽ ماڻهن کي حڪم ڪيائين ته ٻنهي مان هڪڙي چشمي تي (جنهن لاءِ اتان جي ماڻهن کيس پڪ ڏياري هئي، ته انهيءَ ۾ ئي اهو سونو بت (طيلا پرس) موجود آهي) نار ٻڌي سمورو پاڻي ٻئي چشمي ڏانهن وهايو وڃي ۽ جيئن چشمي جو تر ظاهر ٿئي ته هڪدم اهو سونو بت کڍي وٺجي. ماڻهن چشمي تي نار ٻڌي بيگار وهڻ شروع ڪري ڏني. هئندي مارينديءَ جڏهن چشمي جو تر ظاهر ٿيو، ته سوني ماڻهوءَ جو بت (طيلا پرس) ڏسي هرڪو خوش ٿيو، پر سڄ لهڻ ڪري ان کي آتي ڇڏي. مٿان پهريدار بيهاري هليا ويا. ٻئي ڏينهن جيئن ان کي اتان ٻاهر ڪڍڻ جي ڪوشش ڪيائون ته طيلا پرس اڪ ڇنب ۾ انهيءَ چشمي مان اڏامي وڃي ٻئي چشمي اندر پيو. ماڻهو وري ان چشمي مان پاڻي ڪڍڻ لڳا، پر جڏهن پاڻي ڪڍي ويو ته طيلا پرس وري ساڳئي اها تعدي ڪرڻ لڳو، هن خالي ٿيل چشمي مان آڏامي وڃي پريل چشمي اندر ٿي گم ٿي ويو. ائين واري واري مان پاڻي ڪيندا رهيا، ته مان اهو سونو بت (طيلا پرس) هٿ

---

(١) لاڪي ٿلائي بابت ڏسو حواشي ۽ تعليقات. طيلا پرس جي بيان ۾.

لڳي ويئي، پر هر ڀيري [٦٨] سائن ساڳي ڪار ٿيندي رهي. آخر سيڪو بيزار ٿي مات ڪري ويهي رهيو.

مرزا شاهه‌حسن کي به پڪ ٿي، ته اهو طلسم آهي ۽ ڪنهن کي به سونو ٻُٽ هٿ اچڻو ناهي، تنهنڪري هن به آسرو پلي ڇڏيو ۽ بيگار وارن جي جند ڇڏيائين. هوڏانهن ڪڇ جا سرڪش سما جڏهن شاهه‌حسن جو مقابلو نه ڪري سگهيا ته صلح جي لاءِ چڱن مڙسن کي وچ ۾ آندائون، هر سال ڏن ڀرڻ جو وعدو ڪيائون ۽ سندن پلوءَ آجا ٿي ويا. جيڪا ڪوتاهي بروقت ڪانئن ٿي چڪي هئي، تنهن جا به ڏنڊ ڏوهه پوري ڏنائون. اهڙيءَ طرح مغلن جي مارا ساري ڪان بچي ويا. شاهه‌حسن پوءِ ٺٽي واپس اچي، وري ملتان تي ڪاهي وڃڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو.

سال ٩٣٣هه ۾ شاهه‌حسن جو ملتان کي تباهه ڪرڻ ۽ مير شمس جو اتي حاڪم مقرر ٿيڻ

مرزا شاهه‌حسن کي جڏهن هتان جي باري ۾ هر طرح دلجاءِ ٿي، ته ملتان تي ڪاهي وڃڻ لاءِ سپهه سالارن کي سنبرائي خشڪي ۽ درياهي رستي پنهنجو لشڪر اڳ ۾ ڪري هليو. انهيءَ وچ ۾ سيوهڻ ۽ بکر تي ڀروسي جوڳا ماڻهو مقامي حاڪمن طور مقرر ڪري ڇڏيا هئائين. هتان روانو ٿي سيت پور پهتو ته اُتان ڀلا گهوڙا هٿ ڪري ۽ ڪيترن ورهين جي پل اُکاڙي، منزلون هڻندو، وڃي ملتان رسيو، جنهن کي ديني بزرگن جو شهر ڪوٺيو وڃي ٿو.

ملتان ۾ داخل ٿيڻ شرط هن ايڏو ته رڻ ٻاري ڏنو [٦٩] جو شهرين تي ڄڻ ڪا آسماني آفت نازل ٿي وئي. رعيت سان گڏ فوجين ۾ به ڪنڪو پئجي ويو. اهڙي محشر جهڙي ماحول ۾ پيءُ پٽ کان ته ڀاءُ ڀيڻ کان وڇڙي وڃي غنيم

جي وَر چڙهيو. انهن پيو پانهنجي جڻ ماڻهوءَ جو پاڇو به
ڪانئس بيزار ٿي چڪو هو، جيڪو به پاڻ بچائي ٿي نڪتو
تنهن پنهنجي سلامتيءَ کي غنيمت ٿي سمجهيو. اهي زالون جن
ڪڏهن به ڪنهن ڌاريي ماڻهوءَ جو منهن نه ڏٺو هو، پر آواز به
ڪونه ٻڌو هو ۽ سدائين سندن سَتُ سلامت رهندو ٿي آيو،
اوپرن جي هٿان قيد ٿي ويون.

جڏهن سڄو ڪم مرزا جي مرضيءَ موجب ٿي چڪو ۽
سندس راهه جون سڀئي رڪاوٽون دور ٿي ويون ته پنهنجي
گماشتي مير خواجه شمس کي پنهنجي پاران ملتان جو حاڪم
مقرر ڪري واپس ٿي هليو آيو. بکر پهچڻ تي محمود خان
ولد فاضل خان ڪوڪلتاش کي اتي جو حاڪم ڪري رکيائين
۽ بکر سان گڏ سيوهڻ جي سرحد کان وٺي ملتان، سبي، گنجابي
(گندا واهه) تائين سمورا علائقا پڻ ان جي تحويل ۾ ڏنائين.
تنهن کان پوءِ ڪجهه وقت اتي رهي، سا ڳئي درياهي رستي
سان ملڪ جي اندرين حصن ۾ اچڻ وڃڻ جو انتظام ڪرايائين.
پوءِ جيئن ئي ڏانهن وريو، ته وات تي طغرل آباد وارو قلعو،
جنهن کي سما چام اڏ ۾ رهائي ويا هئا، مرمت سان مضبوط
ڪرائي سڀئي حويليون ارغون اميرن ۾ ورهائي ڇڏيائين.
قلعي کي بازار ۽ لشڪرگاهه سان به نئين سر سينگاريائين،
جيئن هرڪو اتي امن سان رهي سگهي، تنهن ڏينهن کان پوءِ
سندس حڪومت ۾ ڪو به فتور پيدا نه ٿيو.

سال ٩٤٠ هه ڌاري همايون بادشاهه جو سنڌ ۾ اچڻ* [٧٠]

سنڌ جي پراڻن ماڻهن جو بيان آهي ته مرزا شاهه حسن
ارغون سلطان کان لاهري يعني ديبل بندر(١) تائين جيڪو

*ڏسو حوالا ۽ تعليقات.

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات پڻ حوالا ۽ متعلقات.

سمنڊ جي ڪنڌيءَ تي آهي ۽ گجرات جي سرحدن کان وٺي قنڌار، مڪران، ڪيچ تائين اهڙو ته ڏاڍو جمائي ڇڏيو، جو اتان جا هڙئي رهاڪو سندس حڪم هيٺ اچي ويا هن جيئن چاهيو تيئن پئي ٿيو.

سال ۹۴۸ هه ۾ (۱) همايون بادشاهه هندستان جي هنگامن ۽ نمڪحرام افغان (شير شاهه) (۲) جي بڇڙاين کان بکر هليو آيو، جتي سندس لشڪر قلعي کي گهيري ۾ آڻي ويهي رهيو.

بکر جي حاڪم محمود خان ڪوڪلتاش جيڪو مرزا جو خاص غلام هو، قلعي بندي ڪري اوسي پاسي واريون پنيون پيلائي ناس ڪرائي ڇڏيون. جنهن ڪري ڪٿي ڪو زمين جو ٽڪرو آباد ٿي ڪيو، ته هن پنهنجي ساڻ کان آن جي ڪل لهرائي، ٻيهر سان پرائي تي ڇڏي. حالتون وڃي اهي ٿيون جو ماڻهن پاڻي ۽ پوسل جي گاهه کان سواءِ آن ڪٿو اکين سان ڪونه ٿي ڏٺو. مانيءَ ڳپو انسان جي جان برابر، بلڪ ان کان به مٿي هو. هرڪو ماني ماني ڪندو مرندو تي رهيو.

سچي سنڌ ۾ ايڏي ته پينگ ڪاهي پئي، جو جتي ڪڏهن ساوڪ ۽ رونق ڏسي پکي پسون لاتيون پيا لنوندا هئا، اتي چيرن جا چرڙات پڌڻ ۾ تي آيا. امن امان جو وري اهو حشر ٿي چڪو جو ڪٿي به ڪنهن لاءِ ڪو سک آرام ڪو نه رهيو. مرزا به سڀني زميندارن کي پوکي راهيءَ کان جهلي ڇڏيو هو. جيڪي ٿورا گهڻا فصل ڪنڌ پاسي پوکيل هئا، اهي پڻ پيلي ناس ڪرايا ويا. انهيءَ خيال سان ته جيئن شاهي لشڪر آڻاٽ ۽ اڻ هوند کان ڪڪ ٿي جنگ ۾ ڪو جٽاءُ ڪري نه سگهي. تنهن کان بکر تائين هر هنڌ مرزا

---

(۱) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

(۲) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

جو اهو ئي حڪم هلندو ٿي رهيو؛ آخرڪار سخت ڏڪار اچي منهن ڪڍيو جن وٽ آن جا ڪي داڻا ڪٺا هئا، تن پنهنجي ورڇ لاءِ سوگها ڪري رکيا، باقي جن ويچارن وٽ ڪي به نه هو، اهي بڪ وگهي جان ڪان بي جان ٿيندا ويا.

همايون بادشاهه پنهنجا حيلا هلائيندي به، ايڏيون جٺيون ڏسي، لاچار ٿي پنهنجي لشڪر کي بکر جي پس گردائيءَ ۾ چڙهچڙ ڪرڻ لڳو ۽ سڀون سڌو محمودنا- مسعود اوباش بدمعاش ڪوڪلتاش سان مڙهاڏو انڪائي ڏنائين. شاهي لشڪر هتان جي ماڻهن کي لٽي ڦري ناس ڪري قلعي کي پنهنجي گهيري هيٺ رکندو آيو. نيٺ، هو نا- محمود مردود پنهنجي موت جي ڊپ کان همايون کي آزيون ڪرڻ لڳو ته: آءٌ اوهان جي غلامن جو به غلام آهيان، مون ۾ ڪهڙي طاقت آهي، جو اوهان جي سر سان سرڪشي ڪريان! نه وري پنهنجي منهن اهڙي ڪا ڳنڍ هٽي ٿو سگهان، ته اوهان جي هاٿين سان جيڪي اصحاب فيل جي هاٿين جهڙا آهن، جنگ جا ڪونتل ڪڍائڻ جي ڪريان! آءٌ ته رڳو پنهنجي نمڪ حلاليءَ جي ڪري مجبور ٿي پيو آهيان، جنهنڪري پنهنجي سرپرست (مرزا شاهه‌حسن) جو ساٿ ڏيڻو ٿو پويم؛ هن حال ۾ قلعو اوهان جي حوالي ڪرڻ منهنجي وس جي ڳالهه ناهي؛ هن ملڪ جو مدار ارغونن جي اڳواڻ ۽ منهنجي حاڪم شاهه‌حسن جي مرضيءَ تي آهي. آءٌ ان سان ڪا به نالائقي ڪرڻ نٿو چاهيان. مناسب ائين ٿي ٿيندو ته اوهان پهريان ان سان جنگ ڪري کيس شڪست ڏيئي، قيد ڪري، پنهنجو مطيع بڻايو، تنهن کان پوءِ آءٌ به اوهان کان ڪنڌ ڪونه ڪڍائي سگهندس. اها ڳالهه همايون قبول ڪئي.

رعيت مان جيڪي به ننڍا وڏا ارباب ۽ زميندار، پنهنجي ڪٽنب قبيلي جا سردار، هن چڪتاڻ ۾ گهر کان بي گهر ٿي چڪا هئا؛ پنهنجي پراڻي حاڪم جي اشاري تي بادشاهه جا اچي سلامي ٿيا؛ پر تڏهن به کين اهو ڊپ رهيو ته اڳتي هلي

جڏهن شاهه‌حسن کي وارو مليو تہ پاڻ کي الائي ڪهڙا ڏينهن ڏسڻا پوندا.

ارباب عمرشاهه ۽ دائود جو همايون وٽ اچي حاضر ٿيڻ*

انهيءَ عرصي ۾ ارباب عمرشاهه ۽ دائود سهتو (ٻئي ڀيڻ ۽ پٽ)، جيڪي درٻيلي جي اربابن مان هئا (جن سان هن ڪتاب جي مصنف "نسياني" جي ليچ لڳي ٿي)، همايون جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيا ۽ پاڻ کي سندس حضور مان سرفراز ڪري، شاهي فوجون بکر جي آس پاس وچي رهايائون؛ رعيت ۽ زميندارن کي بہ سمجهائي ڇڏيائون، تہ هندستان جو بادشاهه "همايون" ارغونن ۽ ترخانن جو ڪعبو قبلو آهي، ان جي حڪم کان منهن سوڙڻ پاڻ کي تباهيءَ ۾ وجهڻ ۽ گمراهي ۾ رکڻ برابر ٿيندو.

هنن جي انهي چتاءَ کان پوءِ بہ ڪي اهڙا ماڻهو هئا، جن پنهنجي حماقت ۽ مصلحت جي ڪري ڪنهن ڳالهہ تي ڪو ڌيان نٿي ڏنو ۽ بادشاهه جي تابعداريءَ کان نابري واريندا رهيا؛ پر، ارباب عمر وارن [٤١] شاهي حڪم پنهنجي پرڳڻي ۾ پهچائي، هر ڪنهن وٽان ان جي حيثيت آهر ڪاڏ خوراڪ جو سامان آڳاڙي شاهي لشڪر جون ضرورتون پوريون ڪيون ۽ سڀني راڄن کي پوکي راهي ڪرڻ، گهرن اڏڻ لاءِ همٿائي دل ڏڍرايائون، جيئن انهيءَ وسيلي شاهي لشڪر کي اَن داڻو مهيا ڪري ڏئي سگهجي. اتان واندا ٿي، ٻئي ڀيڻ پٽ پوري عقيدتمندي ۽ خلوص نيتيءَ سان صبح شام شاهي لشڪر جي سار سنڀال لهندا ۽ ان تي چوڪي ڏيندا رهيا. بادشاهه سندن

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

جان نثاري ڏسي، ڪين سواري ۽ خلعت سان نوازي، پنهنجي هٿ اکرن ۾ هيٺيون فرمان لکي ڏنو:

آءٌ همايون بادشاهه پٽ ظهيرالدين بابر بادشاهه، پٽ عمرشيخ، بادشاهه جي حيثيت ۾ خدا جي خدائي ۽ رسول جي رسالت جو اقرار ڪندي، هي فرمان لکي ٿو ڏيان، ته جيڪڏهن خداوند ڪريم بکر جي حڪومت مون کي عطا ڪئي، ته مان (توهان مون سان وعدو وفا ڪريو، ته آءٌ اوهان سان وعدو وفا ڪندس) ان تي قائم رهندس. مون دربيلي جو پرڳڻو ارباب دائود ولد عمرشاهه سهتي ۽ سندس اولاد کي بخش ڪيو آهي.

پڇاڙيءَ جيئن خدا جي خواهش هئي، ته شاهي گهوڙن جي سنبن سان زمين جو هي ٽڪرو پاسال ٿيڻ کپي، بادشاهه بکر مان ٺٽي جي صوبي ڏانهن چڙهائي ڪئي*. وات تي [٤٧] اڪبر عمرڪوٽ ۾ پيدا ٿيو، جنهن پنهنجي ڀاڳ ڀري پيشانيءَ سان هن خاندان جي سلسلي کي اچي روشن ڪيو (١).

مرزا شاهه‌حسن کي جڏهن اها خبر پئي ته شاهي لشڪر بکر مان روانو ٿي ٺٽي اچي رهيو آهي ته ڏاڍو پريشان ٿيو. ڪيس اها اچي لڳي ته الاجي همايون جا لشڪري ساڻس ڪهڙو سلوڪ ڪندا! نيٺ ٻي ڪا واهه نه ڏسي، ٺٽي مان نڪري وڃي ريڄ درياهه جو پاسو ورتائين (٢) جيڪو

---

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(١) اڪبر بادشاهه رجب ٩٤٩ هه مطابق ١٥- آڪٽوبر ١٥٤٢ع عمرڪوٽ ۾ پيدا ٿيو.

حاشيه مقالات الشعراء قانع ص ٨٦٤. (مترجم)

(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات ۾ حوالا ۽ متعلقات.

سنڌو نديءَ مان نڪري بدين طرف وهي ٿو ۽ چاچڪن واري سرڪار (جنهن ۾ نوَ پرڳڻا آهن)، تنهن جون زمينون آباد ڪري ٿو. جڏهن اتي پهچي پنهنجو لڏو لاٿائين ته ارغونن ۽ ترخانن کي پنهنجي آسائش لاءِ، درياهه جي ڪنڌيءَ سان باغن پوکڻ جو حڪم ڏنائين. ان تان ڪيترن ارغونن ۽ ترخانن جيڪي ساڻس گڏ هئا، پنهنجي نالي باغ پوکايا ۽ هڪ ديهه بڌي، ان تي فتح باغ (۱) نالو رکايائون، اها ديهه اڃا سوڌي آباد آهي (۲).

هيڏانهن وري ڇا ٿيو جو همايون بادشاهه به فتح باغ پهچي ويو ۽ هتي کان به ڪوهه پرتي منزل ڪرڻ چاهيائين، پر مرزا شاهه حسن جهڙي بد ديانت، بدبخت ۽ بدبنياد پنهنجي توڙي پنهنجن وڏن جي خداوند جي بندگي کان منهن موڙي، جنگ ۾ منهن وڌو. هيءَ پنهنجي انهيءَ بڇڙائي ۽ نمڪ حرامائي (۳)

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(۲) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

(۳) مرزا شاهه حسن جي نمڪ حرامائي - اصل ڳالهه هيئن هئي ته ۹۲۱ هه/ ۱۵۱۵-۱٦ع ۾ شاهه حسن پنهنجي پيءُ مرزا شاهه بيگ کان ڪاوڙجي وڃي بابر بادشاهه جي دربار ۾ پهتو، جنهن کيس پنهنجي لطف ڪرم سان نوازيو. شاهه حسن ٻه سال بابر وٽ رهيو. هيءُ ايڏو هوشمند ۽ عقل وارو هو، جو بابر خود سندس باري ۾ پنهنجي اميرن کي چوندو هو ته شاهه حسن اسان وٽ ملازمت جي نيت سان نه، پر حڪمرانيءَ جي ڍنگ سکڻ لاءِ آيو آهي. ٽن سالن کان پوءِ ۹۲٦ هه / ۱۵۱۹-۲۰ع جي ڀڄاڙيءَ ۾ بابر ٻاران قنڌار جي آخري گهيري کان ٿورو وقت اڳ، مرزا شاهه حسن بابر کان موڪلائي پنهنجي پيءُ وٽ قنڌار هليو ويو. تاريخ سنڌ مولانا قدوسي ج ۲ ص ۲۰-۲۱ مرڪزي اردو بورڊ لاهور.

انڪري ئي ڪتاب جي مؤلف (نسياني) هن کي نمڪ حرام لکيو آهي، جو هن بابر جي لطف ڪرم کي وساري همايون سان ڪونه رهايو هو.

(مترجم)

جي ڪري پنهنجو ڀاڳ ڦٽائي اکو پوءِ ڏڏڙ ۾ پير هڻي چنبڙائي پٽري ويهي رهيو (۱). سياڻن سچ چيو آهي ته جنهن جي قسمت ڦٽي ٿي، سو چڱائي ڇڏي لڳائيءَ ۾ وڃي پوي ٿو. اهو پنهنجي محسن ۽ دوست جي هدايت توڙي شناس ڪان اکيون پوري، گمراهي ۽ نافرمانيءَ واري راهه اختيار ڪري ٿو [۷۳].

بادشاهه جڏهن اهو حال ڏٺو ته پاڻ به جنگ ۾ ٽپي پيو. ٻنهي پاسن ڪان لاڳيتي ويڙهه هلندي رهي. شاهي خاندان ڪي مرزا شاهه‌حسن سان بندگي ۽ خدمتگذاريءَ جون جيڪي اميدون هيون، اهي اجايون ثابت ٿيون. مرزا شاهه‌حسن هروڀرو اڻ چاڻائيءَ ڪان ڪم وٺي، پنهنجي عاقبت خوار ڪرڻ تي لهي آيو. جنگ هلندي رهي ته ايتري ۾ چاچڪن واري سرڪار، شاهي تحصيلدار جي قبضي ۾ اچي وئي، جتان شاهي لشڪر کي اناج جا ذخيرا هٿ آيا ۽ ڏڪار جون سختيون سڪار جي سٺائين ۾ بدلجڻ لڳيون. ساڳئي وقت هر روز ٻنهي پاسن ڪان جنگي جوڌا صفون ٻڌي لڙندا رهيا. انهيءَ دوران هڪ عجيب واقعو رونما ٿيو، جيڪو هن ريت آهي.

هڪ ڀيري مرزا شاهه‌حسن جي لشڪر مان، هڪ سپاهي اڪيلي سر گهوڙو هڪلي وڃي شاهي لشڪر ۾ ڪاهي پيو ۽ اهڙي بهادريءَ سان هٿيار هلايائين جو دشمن به کيس داد ڏيڻ لڳا، نيٺ پنهنجي چستي ۽ دليريءَ جي باوجود سخت زخمي ٿي پيو، ته شاهي لشڪر کيس گرفتار ڪري ورتو. جڏهن هن کي بادشاهه وٽ پيش ڪيو ويو ته بادشاهه پاڻ سندس بهادري کي ساراهيندي ملم پٽي جو حڪم ڏنو. انهيءَ

---

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

خيال سان ته هيءَ ڏاڍو ڪارائتو جوان آهي، جيڪڏهن بچي ويو، ته ڪيس شاهي ملازمت ۾ رکيو ويندو، پر هو [٤٦] مرزا شاهه حسن سان نمڪ حلاليءَ جو دم ڀريندي، بادشاهه کي عرض ڪرڻ لڳو: آءٌ اوهان جي ملازمت ۾ رهڻ انڪري مناسب نٿو سمجهان جو مون کي هر حالت ۾ مرزا سان وفادار رهڻو آهي. مون کي اجازت ڏني وڃي ته هن ئي حال ۾ پنهنجي حاڪم وٽ وڃي اُن جي خدمت چاڪري ڪريان. پيءُ صورت ۾ اوهان ڀلي مون کي قتل ڪرائي ڇڏيو، جيئن آءٌ نمڪ حراميءَ جي الزام کان بچي وڃان. بادشاهه هن کي گهڻو ئي سمجهايو، پر هو ڪم عقل پنهنجي ڳالهه تي قائم رهيو. هن پنهنجي جان ڏيڻ گوارا ڪئي، پر شاهي ملازمت نه قبوليائين، اها ئي سنڌس نمڪ حلاليءَ جي ساک پٽ هئي. پڇاڙيءَ بادشاهه جي حڪم تي ڪيس قتل ڪيو ويو. هن جا ٻه پٽ خاڪي ۽ سنڌس ڀاءُ، مرزا شاهه حسن جي سنڀال هيٺ رهيا. سندن پيءُ جي قتل کان پوءِ هن انهن جي چڱي پر گهور پئي لڌي. هي پئي اچا چوڪرا هئا، تنهنڪري جڏهن به مرزا شاهه حسن وٽ ارغونن، ترخانن جي ڪچهريءَ ۾ وڃي ٿي وينا، ته هنن کين ويهڻ جي جاءِ ته نٿي ڏني، پر بيهڻ لاءِ به نٿي سٺو چاڪاڻ جو اهي (ارغون ترخان) ناسيارا بهادر ۽ وڏي مان مرتبي وارا هئا، جن کي ڏسندي ڪيترن جا ڏيل ڏڪي ٿي ويا [٤٧]. اها اڻنگي روش ڏسي، هنن چوڪرن پاڻ ۾ صلاح ڪئي ته اسان کي به اهڙو ڪارنامو ڪري ڏيکارڻ گهرجي، جيئن هن نئين وهيءَ ۾ پنهنجو ۽ پنهنجي سورهيه پيءُ جو نالو هرهنڌ واکاڻجي وڃي.

خاڪي ۽ سنڌس ڀاءُ جي شاهي لشڪر تي چڙهائي

ڪنهن ڏينهن شاهي لشڪر جا بهادر جوان روزاني دستور موجب ميدان تي نڪري فوجي مشق ڪرڻ لڳا ته هي

هئي ڀائر به نهي سنبري گهوڙن تي چڙهي، پنهنجي اڳواڻ مستي ساربان وٽ ويا ۽ ڪيس چوڻ لڳا ته اسان کي اجازت ڏني وڃي ته اج وڃي شاهي لشڪر سان ٻه ٻه هٿ ڪري اچون! مستيءَ سياڻپ سان کين سمجهايو ته اوهان کان اڳ اوهان جو پيءُ به اهڙي نادانيءَ ڪري سوٽ جي سنهن ۾ وڃي پنهنجو سر وڃائي ويٺو، سوٽ ته ان کي به گهٽو ئي جهليو هو، پر ڪونه مڙيو ۽ نتيجو ڏٺائين. توهان به ته انهيءَ ويڙهه وڻ جون ٽاريون آهيو، جو ٿا پنهنجي لاءِ پاڻ آزار پيدا ڪريو! وڃي ڪنهن ٻئي ڪم کي لڳو، هتي گهٽائي ميدان جا سانجهي موجود آهن، اوهان جي ڀاءُران انهن جو وارو آهي، جيڪي سير ترڻ تي رکي، جنگ جو تماشو ڏسيو ويٺا آهن توهان جنگ ڏٺي ئي ناهي، ته اوهان کان ڪهڙا ڦاڙها ماريا ٿيندا، چڱو چاٺو ته انهيءَ آٽ تان لهي وڃو!

مستيءَ کي اميد هئي ته ٻئي ڀائر سندس صلاح تي ڪجهه سوچيندا، پر هو ڪن لاٽار ڪري، گهوڙن کي اڙي هٽي وڃي شاهي لشڪر سان منڍيان منهن ٿيا [٧٦]. اتفاق سان اُن وقت بادشاهه پاڻ ڪڻين جي اڏيل ٻيهي (ٿل) تان لشڪر جي مشق جو نظارو پئي ڪيو. جيئن ئي هي ٻئي جٽا ڦڙتائيءَ سان شاهي لشڪر جي وچ سان لنگهي سڌو ڪاهيءَ ڏانهن وڃي پهن تي وار ڪري، پاڻ به ڏک ڪائي وري اچي پنهنجي لشڪر سان مليا، ته بادشاهه سندن ايڏي سورهيائي ڏسي سلامتيءَ جون دعائون گهرڻ لڳو ۽ کين آفرين ڪندو رهيو. خدا هن جي دعا سان ٻنهي ڀائرن کي امان ڏني ۽ سلامتيءَ سان وڃي پنهنجي ساٿ سان پهتا.

مستي ته هنن جي حيرت انگيز بهادري ڏسي، بيهوش ٿيندي وري هوش ۾ اچي ويو. ٿوري دير اڳ هنن کي جيڪي ڪجهه چيو هئائين، تنهن تي پشيمان ٿيڻ لڳو، پر

رات جو جڏهن مرزا جي ڪچهريءَ ۾ ويو، ته اتي هُنن جي هيڏي ڪارناسي جو ڪو ذڪر ئي نه ڪيائين! نه وري هنن (چوڪرن) کي ان ڳالهه جي ڪا پرواهه هئي، سو پاڻ به مرزا تائين ڪا خبرچار نه رسايائون. سڄي رات پنهنجي گهر ۾ پنهنجي ۽ گهوڙن جي ملم پٽي ڪندا رهيا، ائين ئي صبح ٿي ويو.

بادشاهه جو مرزا شاهه حسن وٽان ٻهي پائرن کي گهرائڻ

ٻئي ڏينهن همايون بادشاهه پاڻ مرزا شاهه حسن کي لکيو ته اهي ٻئي (٧٧) سورما اسان ڏانهن آماڻيا وڃن. اتي مرزا شاهه حسن کي سڄي سڌ پئجي وئي ته ڳالهه اصل ڇا هئي. هن خيال ڪيو ته جيڪڏهن اسان جا بهادر اهڙي قسم جو ڪو به معمولي يا غيرمعمولي ڪارنامو ڪندا آهن، ته ڪين هڪ اڌ نه، پر ڏهه ڏهه ڀيرا اسان جي مُجري ۽ مخبري تي اچڻو پوندو آهي، پر عجب آهي ته هنن چوڪرن پنهنجي هيڏي سورهيائيءَ جي اسان کي اڃا تائين ڪابه سڌ نه ڏني آهي! خير، پڇا ڪرايائين، ته ڪالهه رات ڪنهن جي چوڪي هئي، هڪدم مستي ساربان اچي حاضر ٿيو ۽ مرزا جي وڏيڪ پڇڻ کان اڳ، ڪيس پيرائتي ڳالهه ڪري ٻڌايائين. مرزا سڄي ڳالهه ٻڌي، خار مان ڪائنس پڇيو ته پوءِ ڪهڙو سبب هو، جو اسان کي انهيءَ عجيب واقعي کان بي خبر رکيو ويو؟ ڇا توهان مان ڪنهن جي انهن بهادر ۽ وفادار ڀيڻ جي پٽن سان ڪا دشمني هئي؟ مستي لاجواب ٿي شرم کان ڪنڌ هيٺ ڪري بيٺو رهيو. مرزا هڪدم ٻنهي ڀائرن کي پاڻ وٽ گهرائي، ڪين انهيءَ ڪارناسي تي آفرين ڏيڻ لڳو. پوءِ هنن کان خبرچار پڇيائين. هنن سڄي حقيقت بيان ڪري مرزا کي پنهنجا ۽ گهوڙن جا زخم ڏيکاريا. هن ڪين شفقت سان نوازيندي وري پڇا ڪئي

پلا ڪالهہ چاجي ڪري اوهان سون وٽ اچي اها روئداد پيش نہ ڪئي. هنن جواب ڏنو: اها ڪهڙي وڏي ڳالهہ يا ڪا وڏ ماڻهپي هئي، جنهن تي فخر ڪندي، اوهان جي حضور ۾ اچي بيان ڪجي ها. الله ۾ اميد آهي تہ ان کان بہ ڪو وڏو ڪارنامو [٧٨] سرانجام ڏئي پوءِ اوهان کي ان جو ڄاڻ ڪيو ويندو.

بيشڪ سورهين ۽ جنگي جوڌن جو دستور بہ اهو ئي آهي، جو ڪانئرن وانگي هرو ڀرو پاڻ نٿا پڌائين؛ جيڪي ٿوري گهڻي ڳالهہ تي وڏيون ٻٽاڪون هڻندا وتندا آهن ۽ جن کي پنهنجي آڏو وڏائيءَ ۾ ننگ ناموس جو بہ ڪو لحاظ رکڻ نہ ايندو آهي.

مرزا هنن جي سورهيائي ۽ نهٺائيءَ کي پسند ڪندي، کين پڌايو تہ بادشاهہ اوهان کي پاڻ وٽ گهرايو آهي. هي جيئن تہ پنهنجي سچائيءَ تي ثابت قدم هئا، انڪري مرزا کي عرض ڪيائون تہ اسان اوهان جا ئي فرمانبردار آهيون، اوهان جو هر حڪم اکين تي، پر جيستائين اوهان خود مطمئن نہ ٿيندا تيستائين اسان بادشاهہ وٽ ڪونہ ويندا سون. مرزا هنن کي دلجاءِ ڏني، تہ آءٌ اوهان جي باري ۾ پوريءَ طرح مطمئن آهيان، تڏهن وڃڻ لاءِ تيار ٿيا، پر سڀني جو اهو رايو ٿيو، تہ رکيو خاڪي بادشاهہ جي خدمت ۾ وڃي. نيٺ خاڪي اڪيلو وڃي بادشاهہ جي حضور ۾ پهتو.

بادشاهہ هن کان گذريل ڳالهيون پڇڻ چاهيون، پر هن ڪو بہ جواب نہ ڏنو، تنهن تي بادشاهہ کي ڪجهہ حيرت ٿي وري کانئس پڇيائين: تو جهڙا ٻيا ڪيترا بهادر شاهہ حسن وٽ ملازم آهن؟ خاڪيءَ جواب ڏنو: آءٌ پنهنجي مرهيات پيءَ جو معمولي پٽ آهيان، مون کي مرزا شاهہ حسن جي ارغون

۽ ترخان ملازمن کين جهڙو تي سمجهيو ۽ سندن نگاهم ۾ منهنجي ڪابه وُقعت ڪانه هئي. انهن چوڻ سان هن بادشاهه کي اهو باور ڪرائڻ ٿي چاهيو ته مرزا وٽ ٻيلئون ڀَل بهادر ملازم آهن، آءٌ انهن جي ڀيٽ ۾ ڪجهه به نه آهيان [٩٧].

بادشاهه وري خاڪيءَ کي چيو: مرزا شاهه حسن پنهنجن ملازمن کي پراڻين سارين جي چند خرارن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه ڏيندو آهي، اهي ساريون به وري اهڙيون جو گڏهه به کُونه کائين! توهان جهڙا بهادر ڪيئن ٿا انهيءَ معمولي اُجوري تي ان وٽ زندگي ضايع ڪندا رهن. سون توکي ان لاءِ پاڻ وٽ گهرايو آهي ته تنهنجي قدرداني ڪري، توکي ڪنهن وڏي عهدي تي ملازم ڪري رکان. خاڪيءَ وراڻيو: قبلا! پنهنجي دوست کان جيڪي (تورو ڪي گهٽو) ملي، تنهن تي شڪر ڪرڻ واجب آهي. بادشاهه جڏهن ڏٺو ته هيءُ واقعي پنهنجي پير تي پورو آهي، تڏهن ڳالهه بدلائي کانئس پڇيائين: ڀلا اهو ٻڌاءِ ته توسان گڏ ٻيو ڪهڙو جوان هو؟

خاڪيءَ چيو: اهو منهنجو ننڍو ڀاءُ هو. بادشاهه مجلس ۾ ويٺل ساٿين ڏانهن منهن ڪري چوڻ لڳو: سون پاڻ ان وقت ائين ٿي ڀانيو ته اهو هن جو ڀاءُ هوندو. موڪلائڻ مهل بادشاهه خاڪيءَ کي ڀلو گهوڙو ۽ قيمتي وڳو عطا ڪيو. سندس ڀاءُ جي لاءِ به ڪيس اهڙو انعام ڏئي واپس آماڻي ڇڏيائينس.

انهيءَ وچ ۾ ڀڪر جي حاڪم محمود خان ڪوڪلتاش، مرزا شاهه حسن کي چڙائي موڪليو ته هتان جا ڪي زميندار شاهي لشڪر سان ملي، ان جي مدد ڪندا رهن ٿا ۽ شاهي عملدارن کي پاڻ وٽ رهائي، بادشاهه سان سنمک ٿيڻ جي ڪوشش ڪندا رهن ٿا. انهن سان عمرشاهه ۽ دائود ته ماڳهين شاهي ڪارندن جو ڪم پيا ڏين، جن جون ڪارگذاريون سڀ کان وڌيڪ توجهه طلب آهن. بادشاهه جڏهن اروڙ ۾

آيو هو ته عمرشاهه تڏهن فوت ٿي چڪو هو. ان جا پٽ جن اوهان سان دغا ڪرڻ ۾ ڪين گهٽايو هو. ۽ اوهان جي حڪم سوجب نه هليا هئا، اهي وري ساڳين پيرن تي اچي بيٺا آهن، جيڪڏهن هنن کي ڪا سيکت نه ڏني وئي، ته ٻيا زميندار به زور وٺي ويندا ۽ جيئن شاهي عملدارن جو ساٿ ڏئي چڪا آهن، تيئن آئينده به انهن سان هوندا، ضروري آهي ته هنن کي جوڳو سبق ڏنو وڃي[٨٠].

مرزا شاهه حسن جي حڪم تي دائود ۽ سنڌس ٻاءُ جو محمود خان ڪوڪلتاش هٿان قتل ٿيڻ

جڏهن محمود خان بکريءَ جو اهو پيغام مرزا شاهه حسن تائين پهتو، ته عمر شاهه جي پٽن شاهي لشڪر سان ملي ڳالهه ايستائين پهچائي آهي، جو بکر وارو قلعو اجهو اسان جي هٿن سان نڪري شاهي اميرن جي حوالي ٿيو. هاڻ مصلحت اها ٿيڻ کپي، ته انهن سان ڪا وڏي تعدي ڪئي وڃي، جيئن هرڪو عبرت حاصل ڪري!

مرزا شاهه حسن حڪم ڏنو، ته محمود خان پنهنجي مرضيءَ مطابق ملڪ جي ڀلي لاءِ انهن ڇهن کي قتل ڪرائي سگهي ٿو.

محمود نامسعود، جيڪو گهڻي وقت کان بادشاهه جي انهن خيرخواهن جي رت وهائڻ جي ڪِڏ هو، سنڌن موت جي حڪم تي خوش ٿي هڪ کي جوال ۾ (١) سيبرائي، بکر جي خوني برج مٿان درياهه ۾ اڇلائي ڇڏيائين. ٻئي جي کل لهرائي ان ۾ ٻهه ڀرائي مرزا ڏانهن ڏياري موڪليائين. هنن جا پويان جلاوطن ٿي احمد آباد گجرات هليا وياه وڃن جيڪو

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

شاهي فرمان هو، اهو منهنجي ڏاڏيءَ ڏانهن آماڻي ڇڏيائون. جنهن زماني ۾ (٨١) اڪر بادشاهه (جي ڪارندن) هن ملڪ تي قبضو ڪيو ۽ محمود بکريءَ کي اتان معدوم ڪيائون ته اهي جلا وطن وري هتي واپس آيا. ڪين ملبل شاهي فرمان مرزا جاني بيگ ترخان واري حادثي ۾ گم ٿي ويو، جنهن شاهي لشڪر جي خوف کان ٺٽي جو شهر ساڙائي ڇڏيو هو. انهيءَ فرمان جي گم ٿيڻ جو پين کي ته ڏيڍ ارمان ٿيو، پر مون (نسياني) کي خاص ڪري گهڻي ڳڻتي ٿي پئي. انهيءَ لاءِ ئي آءٌ ڪوشش ڪندو رهيس ته ڪنهن به صورت ۾ شاهي دربار تائين ڪا رسائي ڪري سگهان.

منهنجي هيءَ تصنيف به انهيءَ سلسلي جي هڪڙي ڪڙي آهي. اميد اٿم ته ان جي وسيلي ۽ پنهنجي محسن جي مدد سان، شاهي دربار تائين رسائي ڪرڻ جو شرف ضرور حاصل ڪري وٺندس.

خدا وند ڪريم شال جهانگير، جهاندار، جهان بخت کي ڪاميابي ۽ ڪامرانيءَ جو تخت بخت عطا ڪري. آسرو آهي ته نيٺ ڪڏهن نه ڪڏهن حقدار کي پنهنجو حق ملي ويندو. شاهي غلامن کي انهيءَ نسبت ۾ پين واسطن سان اها وڇايل ميراث هٿ اچي سگهي ٿي، جيڪا بادشاهه کين بخش ڪري ويندا آهن. خدا آخر هر ڪنهن جي حق رسي ڪرڻ وارو آهي.

چاچڪان جي زميندارن کي شاهي جاگيردارن جي قتل جو حڪم

خداوند ڪريم شل ڪنهن کي به ڪڏهن مصيبت ۾ مبتلا نه ڪري، ڇا لاءِ ته اها ڏاڍي بڇڙي بلا ثابت ٿئي ٿي. حڪومت جي خير خواهن جو بخت بلند هجي، خاص ڪري

بادشاهن کي [٨٢] کو وبال ۽ زوال نصيب نہ ٿئي، جو اهو رعيت جي تباهي ۽ بربادي ۽ جو ڪارڻ بڻجي ٿو. بادشاهہ گردي اصل ۾ خلق جي اسن آرام کي بہ گردش ۾ آڻي ڇڏي ٿي. جڏهن بادشاهہ سلامت (همايون) هند ڇڏي سنڌ ۾ آيو تہ ساٿهن ياران سائس هر قسم جون نمڪحراميون ۽ نافرمانيون ڪرڻ لڳيون، نيٺ ملڪ وڃي حقدارن جي حوالي ٿيو.

اهي نادان جن حماقت ڪري پنهنجي موروثي محسن سان وفا نہ ڪئي، تن مان ڪنهن کي وري ڪهڙو فائدو رسي سگهيو ٿي! انهن نمڪحلالن جون ڳالهيون جڏهن زميندارن تائين پهتيون تہ پنهنجي عاقبت جو خيال ڪندي، مرزا جي طرفداري ۾ ئي پنهنجي ڇڱائي سمجهيائون. هنن تڪڙ ڪري نہ رکيو شاهي دربار سان وفاداري ڏيکاري هئي، پر پاڻ بچائڻ لاءِ ڪي اڳ ئي ڪا طريقا بہ اختيار ڪري چڪا هئا. مرزا شاهہحسن کي چيائون تہ اسان آخر اوهان جا ئي آهيون، جيئن آنءَ جو منهن جنبڻ ڏانهن هوندو آهي، تيئن ئي اسان جو مثال سمجهيو وڃي. هن وقت شاهي عملدارن لاءِ جيڪو بہ حڪم ڪندا سو هڪدم پورو ڪيو ويندو.

هن بدبخت (شاهہحسن) انهن صلاحڪارن جي چئي تي لڳي، اها سوچ ڪئي تہ جيڪڏهن چاچڪان واري سرڪار مان شاهي عملدارن کي ڪڍيو ويو تہ ڏاڍو چڱو ٿيندو. آخر اهو اعلان ڪرايائين تہ: بڪر جا ارباب جيڪي بادشاهہ جا طرفدار ٿي چڪا آهن، تن کي معلوم هئڻ گهرجي، تہ هن وقت اوهان جي قسمت زور آهي، جو اوهان پنهنجو ملڪ شاهي لشڪر جي قبضي ۾ ڏئي ڇڏيو آهي؛ پر جنهن ڏينهن بادشاهہ هتان هليو ويو، توهان سڀني جي اهڙي خبر ورتي ويندي جو ڏيهن کي پيا ڏس ڏيندا.

جيڪڏهن اوهان ۾ ڪا سچائي آهي ۽ گذريل ڏوهن جي تلافي ڪرڻ چاهيو ٿا ته انهن ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏيو ۽ سندن مال ملڪيت تي قبضو ڄمايو، جن کي اوهان رعيت کان وٺي، جاگيردارن تائين هر هڪ ديهه ۽ [٨٣] ڳوٺ ۾ ورسائي و بهاري ڇڏيو آهي. انهن جي قتل لاءِ اوهان کان ڪابه پڇا نه ڪئي ويندي. قتل کان پوءِ هر هڪ جي سِسي ڌڙ کان ڌار ڪري اسان جي حضور ۾ پيش ڪئي وڃي.

انهيءَ حڪم ملڻ تي موقعي پرستن ۽ اهلڪارن ٻن ڏينهن اندر اهو انتظام ڪري ورتو، ته فلاڻي رات هر جاگيردار ۽ تحصيلدار کي هٿين قتل ڪري صبح تي انهن جون سِريون لاهي مرزا وٽ پيش ڪيون وڃن، حڪم ان تي عمل شروع ٿي ويو. اها دڪداڻڪ خبر جڏهن بادشاهه تائين پهتي، ته ڏاڍي مونجهاري ۾ پئجي، شاهه حسن کي بد دعا ڪيائين ته جيئن هن اسان جي ماڻهن کي مڪر ۽ فريب سان قتل ڪرايو آهي، تيئن سندس قوم ۽ ملڪ ۾ به اهڙو قتل عام ٿيندو!
انهيءَ بد دعا جي اثر کان اڳتي هلي مرزا باقي ولد مرزا عيسيٰ ترخان ارغونن تي ايذا ظلم ڪيا ۽ سندن ايذا ڪوس ڪرايائين، جو انهن جي بيان کان قلم قاصر آهي. مرزا باقيءَ ارغونن جا ننڍا وڏا ته ماريا، پر مائن جي پيٽ ۾ پيل ڪچا ٻار به چيڪي ٻاهر ڪڍائي، ترارين جي ور چاڙهيائين، جيڪي بچيا اهي نه گهر جا رهيا نه گهاٽ جا رهيا.

بيشڪ هن خاندان جي ڪرامت ۾ خدا جي ڪرم سان وڏي طاقت رکيل آهي. جيڪو به سندن دل ۽ نگاهه تان ڪريو وري نه سگهارو ٿي سگهندو.

بادشاهہ جو خراسان ڏانهن وڃڻ ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جو ساڻس ساٿ ڏيڻ

جنهن شخص پنهنجي ملڪ ۽ محسن جي ادب اخلاص جو حق ادا نہ ڪيو، جيڪو مٿس واجب آهي، تہ اهو ڪڏهن بہ عزت آبرو وارو نہ ٿيندو. خدايا! جيڪو پاڻ کي سڀ کان ڏاڍو ۽ وڏو سمجهي، تنهن کي دولت ۽ رزق کان محروم ڪر، تہ جيئن [۸۴] پاڻ کي سڃاڻي پئي جو قدر ڪري، اها ئي ان لاءِ سعادت واري ڳالهہ آهي. جنهن پاڻ کي نہ سڃاتو، اهو خدا کي بہ نہ سڃاڻي سگهندو. خدا سان آشنائي دراصل خود شناسيءَ جي وسيلي ئي ٿي ٿئي. خودشناس ئي انسان آهي، جيڪو خود شناس ناهي، بلڪل نا-شناس آهي.

آدميءَ کي آدميءَ جي شناس هئڻ کپي- ناشناسي انسان جي خصلت ناهي جيڪو آدمي کي نہ سڃاڻندو هجي سو ڪڏهن بہ انسان ٿي نٿو سگهي. نسياني!

پهريان تون پاڻ چڱو ٿي هل، پوءِ کي چا لاءِ ٿو نصيحتون ڪرين!

هرڪو پنهنجي چڱائي پاڻ ئي سمجهي ٿو.

بادشاهہ جڏهن هتان بد دل ٿي خراسان ڏانهن روانو ٿيڻ لڳو، تہ ڪوٽ علي پوٺي ۽ سلطان اويس وٽان درياهہ پار ڪرڻ چاهيائين. مرزا شاهہ حسن ماڻهن کي منع ڪري ڇڏي هئي تہ بادشاهہ کي ڪو بہ درياهہ اڪرڻ لاءِ ٻيڙيون نہ ڏئي. تنهن تي مرزا عيسيٰ ترخان کيس روڪيندي چيو تہ بادشاهہ سان اهڙي هلت ڪرڻ انسانيت وٽان نہ آهي؛ چو تہ اهي ڳالهيون خود تنهنجي حڪومت جي زوال ۽ خانہ خرابيءَ جو باعث ٿي پونديون.

مرزا شاهہ‌حسن تڏهن بہ [٨٥] پنهنجي ٻچڙائيءَ کان باز نہ آيو، نيٺ مرزا عيسيٰ پنهنجي عزت ۽ بادشاهہ جي خدمت جو خيال رکندي، اهو ڪي ڪيو، جو بادشاهن جي خيرخواهہ ٻڌن ڪسي ڪرڻ گهرجي. هن ٻيڙيون، آٽ ۽ ٻيو سامان بادشاهہ وٽ ڏياري موڪليو، ڪانئس ٻيو بہ جيڪي پڄڳو، تنهن ۾ بہ ڪسر باقي نہ رهايائين.

بادشاهہ جڏهن لشڪر سميت درياهہ پار ڪيو، تہ مرزا عيسيٰ ترخان تي ڪيئي نوازشون ڪندي، اهو فرمان عطا ڪيائين تہ اسان توکي ڇهن پيڙهين تائين هي ملڪ ڏئي ڇڏيو. جيئن تہ هنن دين دنيا جي ڏيئڻ جي ولايت ۽ پهچ ۾ ڪو شڪشبهو تي نٿو سگهي، تنهنڪري اِنت ائين ئي ٿيو. مرزا عيسيٰ جي اولاد، شاهہ بيگ ۽ شاهہ‌حسن ارغون جي ايڪيتاليهن (١) ورهين جي حڪومت ختم ٿيڻ کان پوءِ ٽيونجاهہ سال (٢) هن ملڪ تي حڪومت ڪئي. مرزا شاهہ‌حسن ٿورن ورهين اندر اهڙو عدم رسيد ٿيو جو ساڻس گڏ سندس اولاد جو ڪو نالو نشان زماني ۾ ڪونہ رهيو.

ارغونن کان پوءِ ترخانن جي حڪمرانيءَ جي شروعات

خدا جڏهن ڪنهن جي ڀاڳ کي نياڳ ۾ بدلائي ٿو تہ اڪب ۾ [٨٦] ان جي تباهيءَ جا ڪارڻ سندس ئي پرڪارن مان پيدا ڪري ٿو ۽ پوءِ اهو سڀني چڱين عادتن توڙي سعادتن کان محروم ٿي وڃي ٿو. مرزا شاهہ‌حسن بہ آخر ائين چڱائين کان نيرهہ ٿي ويو. هن پهريان پنهنجي موروثي مالڪ (همايون بادشاهہ) جي نمڪ جو حق ادا نہ ڪيو ۽ ان سان سچو نہ

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.
(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

رهيو. پڇاڙيءَ ان جي عتاب کان اونڌي مُنهن وڃي ڪڏ ۾ ڪِريو. پيو تہ هن پنهنجي وڏن جي نيڪنامي وساري ڇڏي، جيڪي ورهين کان نمڪ حلالي جي ڪري، پاڻ کي بادشاهہ جو خادم سمجهندا ٿي آيا.

اها حڪومت جنهن تي هن سدائين غرور ٿي ڪيو، سا ڪجهہ عرصي کان پوءِ پوري ٿي چُڪي ۽ اڃا تائين سندس بي مروتيءَ جون ڳالهيون هلن پيون. نيٺ ملڪ سندس هٿن مان هليو ويو ۽ ترخانن ان تي قبضو ڪري ورتو.

مرزا شاهہ حسن جي عزيزن، ملڪ ۽ ملڪيت جي تنازعي ۾ هڪ ٻئي سان سخت وير و ڀچا وڌا. ارغون ۽ ترخان جيڪي حڪومت هلائڻ ۾ هن سان شريڪ ۽ سندس ساٿياري هئا، تن کي پاڻ تڏي حڪومت جو سڄو ڪاروبار اهڙن ڪميڻن ماڻهن جي حوالي ڪري ڇڏيائين، جيڪي سندس حڪومت جي زوال جو باعث بڻيا. انهن مان اسماعيل ٻٽارو ۽ عربي ڳهو(١) جيڪي سنڌ جي ڳرڻاٽن مان هئا، تن کي خاص مقرب ڪري رکيائين ۽ سندن ئي آهاريءَ تي هلندو رهيو. هنن ڪيس جيڪي بہ ڪوڙيون ۽ ڪميڻپ جهڙيون ڳالهيون ٿي ٻڌايون، تن تي اکيون ٻُوٽي عمل ٿي ڪيائين، ايتري قدر جو ٻئي ڪنهن جي ڪا چڱي ڳالهہ بہ ڌيان ۾ نٿي آندائين. هن وٽ انهن ماڻهن کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي بہ ڪا عزت ڪانہ هئي. ملڪ ۾ جيڪا بہ چڱي مدي ٿيندي پئي رهي، تنهن جي ڪا خبرچار ڪانہ ٿي رهي، نہ وري اهڙي ڪا پرواهہ ئي هيس. اهي ٻئي اهڙا ٻڇڙا ماڻهو هئا جو ڪنهن کي بہ چڱي نگاهہ سان نٿي ڏٺائون. عربي ڳهي کي هڪ شرابي ۽ بدڪردار پُٽ هو [٨٧]. جڏهن بہ ديوان خاني ۾ ٿي آيو تہ سڀڪنهن کي آزار

(١) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

۾ وجهي ٿي ڇڏيائين. ڪيس ڪارڳند ڪان سواءِ ڳالهائڻ ئي ڪو نہ ٿي آيو. سندس وڏائي انهيءَ حد تائين هئي، جو پڻڪي پڌڻ مهل زري توڙي چانديءَ پريل وَرُ وڌي ٿي ويس، تہ ان کي آتان قاڙي قٽو ٿي ڪيائين.

اهڙن بڇڙن ماڻهن جو زور ۽ غرور ڏسي، ارغون ترخان سپاهي ۽ شهري سڀ مرزا کان ناراض ٿي ويا، هن جي قوم جا اهي ماڻهو جيڪي پاڻ کي رستم ۽ اسفنديار سمجهندا هئا، تن فيصلو ڪيو تہ ڪيس (شاهہ حسن کي) تخت تان لاهي تحت الثري ۾ اڇلايو وڃي، جيئن سندس ڪو نالو ئي نہ رهي.

هن جي انهن افعالن کي ڏسي، همايون بادشاهہ واري بد دعا سچائي ثابت ٿي، ارغونن سان جيڪي هلندي پڇندي وارا هئا، مرزا عيسيٰ ترخان جو ساٿ ڏيڻ لڳا، جيڪو حقيقي طرح بادشاهہ جي عنايت جو نوازيل هو. سندن صلاح هئي تہ مرزا شاهہ حسن جي هٿان هيڏيون ساريون بي عزتيون برداشت ڪرڻ کان بهتر آهي تہ حياتيءَ تان آسرو لاهي ڇڏجي؛ ڇا لاءِ تہ مرزا پاڻ کي ڪن اوباش جي اختيار ۾ ڏئي، ائين ٿو چاهي، تہ اسان انهن کي پنهنجي مٿي جو ٻوڙ سمجهي، سندن حڪم جي پيروي ڪندا رهون.

مرزا عيسيٰ جيتوڻيڪ مرزا شاهہ حسن جي معمولي غلامن مان هو ۽ دربار ۾ سڀني ارغونن ترخانن جي پويان ٿي ويٺو، تڏهن بہ سعد س بخت ايڏو بلند هو، جو هر روز هن جي گهر ۾ برڪتون ٿي پيدا ٿيون. هيءُ واپاروڙي ۾ اهڙو بختاور هو، جو پنهنجي قوت آهر جيڪا بہ شيءِ مٺلهہ ڳڻهي ٿي سگهيو، سا خريد ٿي ڪيائين [۸۸]. دنيا جي اهڙي ڪا شيءِ ڪان هئي، جيڪا پاڻ وٽ نہ رکي هئائين. سدائين اهڙيون ڪوششون ڪندو ٿي رهيو، جيئن قيمتي شيون وٽس موجود هجن.

هونئن به هن جڳ جو چرخو اهڙو آهي جو سائو جيستائين جيئرو رهي ٿو، تيستائين مال ميڙڻ کان پنهنجو هٿ نٿو روڪي ائين سمجهڻ کي اها لوري لڳي پئي آهي.

هن (مرزا عيسيٰ) کي شاه حسن کان ناراض ٿيل ارغونن جي صلاح ڏاڍي وڻي ۽ پنهنجي فائدي جو به فڪر ڪندي، مرزا شاه حسن جي تختي اونڌي ڪرڻ ۾ انهن سان شامل ٿي ويو. سڀني جي اها صلاح هئي ته مرزا شاه حسن کي ڪنهن نموني ٺٽي مان سيوهڻ ۽ بکر جي پاسي روانو ڪري، وات تي سندس خاتمو ڪيو وڃي. ايتري ۾ مرزا شاه حسن پاڻ ئي بيمار ٿي پيو ۽ هنن منافقن جي چوڻ تي ٺٽي مان نڪري بکر ڏانهن روانو ٿيو.

هنن بکر جي حاڪم محمود خان ڪوڪلتاش کي اکوات پڏائي ڇڏيو هو، ته مرزا شاه حسن کي رکو هڪ نياٽي آهي سا به مرزا ڪامران (همايون جي ڀاءُ) سان پرڻائي ڇڏي اٿائين ان کان سواءِ ڪيس پٺيتو اولاد ڪونه آهي. هتان اسين آئندي لاءِ جيڪي سوچيو آهي، تنهن لاءِ توکي به هتي پهچڻ وڃڻ گهرجي، جيئن سڀني جي صلاح سان، ملڪ جي قسمت جو فيصلو ڪري سگهجي. مرزا عيسيٰ ته خاص طور مخفي نموني محمود خان کي لکيو ته ارغونن ۾ نفاق پئجي چڪو آهي، اهي ڪنهن به صورت ۾ مرزا شاه حسن جي ماتحتي ڪرڻ لاءِ تيار نٿا ٿين، سندن ويچار اهو ئي ٿو ڏسجي ته مرزا شاه حسن جي مرڻ کان پوءِ مون کي ان جي گاديءَ تي ويهاريو وڃي، پر آءٌ پاڻ ۽ دوستيءَ جي پراڻي ناتي جي ڪري ائين ڪڏهن به نه ڪندس. جيڪڏهن مرزا شاه حسن کان پوءِ اهڙي ڪا صورتحال پيدا ٿي ته بکر جي سرڪار جو معاملو تو تائين رهندو، يعني تون ئي اتي حڪمراني ڪندين. آءٌ هر حالت ۾ انهيءَ فيصلي تي قائم رهندس [٨٩]. تون انهيءَ

قول اقرار تي اعتبار ڪري، بکر سرڪار جو سڄو انتظام نئين سر رکي هيڏانهن هليو اچي؛ ڇالاءِ تہ ماڻهو هاڻ مرزا شاهہ حسن کان بلڪل بيزار ٿي چڪا آهن ۽ ڪيس هر حيلي ختم ڪرڻ ٿا چاهين.

محمود خان بکر جو قلعو پنهنجي پروسي جو ڳين اميرن جي سنڀال هيٺ ڏئي مرزا شاهہ حسن ڏانهن روانو ٿيو؛ جڏهن ساڻس گڏجي روبرو سندس بيماري ۽ بدحاليءَ جو عالم ڏٺائين تہ سمجهي ويو تہ ٿني وارن واقعي هن جو انتظام ڪري ڇڏيو، هاڻ تہ هيءَ ڪنهن بہ ريت هن مصيبت مان جند ڇڏائي نہ سگهندو. اها پڪ ڪري سوچڻ لڳو: جيتوڻيڪ مرزا شاهہ حسن جي فوت ٿيڻ کان پوءِ ملڪ جو هڪ حصو مون کي هٿ اچي ويندو، پر خزاني جو مالڪ وري بہ مرزا عيسىٰ ٿي ويندو، تنهنڪري جيستائين مرزا شاهہ حسن هي جهان ڇڏي، تيستائين مون کي سندس پاسو ڇڏڻ نہ کپي، هن اجا اهو پئي سوچيو تہ ايتري ۾ هئي پاسي ٿني جي ڪن بکين ۽ پينگين ارغونن کي ڇرچ ڏئي، شهر ۾ فساد شروع ڪرايا ويا.

مرزا شاهہ حسن جا جيڪي بہ نوان مقرب اتي موجود هئا، تن کي ملازمت مان الڳ ڪري ڇڏيائون. اها خبر جيئن مرزا شاهہ حسن تائين پهتي تہ بيماريءَ جي حالت ۾ ئي ٿني ڏانهن واپس وريو. جڏهن ڳوٺ علي پور جي گهيڙ وٽ آيو (جتان همايون بادشاهہ کي درياهہ پار ڪرڻ نتي ڏنائين)، تہ پنهنجن ملازمن هٿان ساڻس بہ ساڳي ڪار ٿي... اهو حال ڏسي هانءُ لاهي وڌائين ۽ اتي ئي سندس روح جو پکي پرواز ڪري ويو.

ڪن جو چوڻ آهي تہ کيس بيماريءَ ۾ زهر ڏنو ويو، جنهنڪري سندس موت واقع ٿيو؛ پر اصل ڳالهہ اها هئي تہ هيءُ انهيءَ مرض ۾ مري ويو، جنهن کان بچڻ لاءِ سڄي

چمار [٩٠] ننڍي کان بکر تائين پيڙين رسّي پئڪندو ٿي رهيو. بهرحال قدرت ڪيس انهيءَ ٿي پيچ ڊڪ ۾ تخت تان لاهي تختي پيڙو ڪيو. ان ڪان پوءِ ارغونن جي صلاح سان، مرزا عيسيٰ کي حڪومت جي گادي نصيب ٿي. محمود خان ڪوڪلتاش، مرزا شاهه حسن جي بيماريءَ دوران ساڻس گڏ رهي، جيڪو خزانو هٿ ڪيو تنهن سان اڌ مرزا عيسيٰ جي حوالي ڪيائين. ملڪ جو هڪ حصو اڳين قول قرار موجب محمود خان کي مليو، جو دلجاءِ ڪري بکر ڏانهن روانو ٿي ويو.

مرزا عيسيٰ پڇاڙيءَ مرزا شاهه حسن جو ميت مڪليءَ جي انهي مقبري ۾ رکايو جيڪو عارضي طور هن لاءِ مخصوص هو. ڪجهه عرصي کان پوءِ مرزا شاهه حسن جي بيگم جي مرضيءَ مطابق (جنهن سان پاڻ نڪاح ڪرڻ ٿي چاهيائين، پر وقت جي مصلحت ڪري ساڻ ۾ هو) مرزا شاهه حسن جو لاش مڪي شريف موڪلي، پاڻ ملڪ جو حاڪم ٿي ويهي رهيو (١).

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ٻيو ڇڙو

مرزا عيسيٰ ترخان جو پيرائتو احوال

جڏهن مرزا شاهه حسن ارغون ايڪيتاليهه سال (١) سنڌ تي حڪومت هلائي، هن جهان مان هليو ويو ته ملڪ جي حڪمرانيءَ جي واڳ مرزا عيسيٰ ترخان جي هٿ هيٺ آئي، جيڪو مرزا شاهه حسن جي دربار ۾ نئين درجي وارو ملازم رهندو ٿي آيو. هيءُ ڏاڍو محنتي نيڪ ۽ زماني شناس هو، پر وڏي مشڪل کان پوءِ ان رُتبي تي پهچڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. رعيت ۽ عزيزن قريبن سان اهڙي سهڻي روش اختيار ڪيائين، جو ننڍو وڏو ڪيس دل سان دعائون ڏيڻ لڳو، پر جيئن ته موروثي طرح حاڪم نه هو، انڪري ناڪام ثابت ٿيو تڏهن به خطرن کان بي خبر ٿي ملڪ هلائيندو رهيو [٩١].

سنڌس انتظامي حالت اها هئي، جو جيڪڏهن اتفاق سان ڪنهن ماڻهوءَ کان ڪا مزا جوڳي خطا سرزد پئي ٿي، ته ان تي ڪو به قدم نٿي کنيائين. هن جا اهي پرڪار ڏسي ناسيارا ارغون جهڙوڪ: ڪيڪ فرخ ۽ تيمور وغيره (جيڪي مرزا شاهه حسن جي دور ۾ ان جي حڪومت جا پرجهلا رهي چڪا هئا ۽ انهن جي ٿي مدد سان هي ملڪ مرزا شاهه حسن جي ڏاک هيٺ رهندو ٿي آيو) اهڙا لاپرواهه ٿي ويا، جو گاهه بيگاهه شراب پي بدمست ٿي، سنڌس حويليءَ تي گهوڙا چاڙهي نچندا ڪڏندا اچي دربار ۾ ٿي رسيا ۽ هلندي ڪچهريءَ ۾

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

رڪيب سان پير پاهر ٿي ڪڍيائون. اهڙو ڪو ڏينهن نه هو، جو انهيءَ گستاخيءَ سان چاتي تاٺي، قرضين وانگي زور سان سندس در ڪڙڪائي، ڪيس اهي آگرا لفظ نه پئي چيائون ته... جلد ڪر مرزا شاهه حسن وارو خزانو اسان کي ورهائي ڏي(١)

خدا جنهن انسان کي جيترو دولتمند ۽ پاوند بڻائي ٿو، تنهن کي اوترو بردباري به عطا ڪري ٿو. هنن جيئن کيس اڻنگي نموني ٿي هيسايو ۽ دٻايو، تيئن هي صبر کان ڪم وٺندو ٿي رهيو. جڏهن سندن اها ارڏائي ۽ بڇڙائي ليڪا لنگهي ٿي وئي، تڏهن به هي انهن بيهودن، بيمانن کي دلداريون ڏيئي ٿي لڳو ته: سون کي مرزا شاهه حسن جي خزاني جي ڪابه لوڙ ناهي، آءٌ ته پاڻ اوهان پائرن جو خزانچي آهيان، پر ڳالهه چاهي ته جيڪڏهن اڄ ان جي ورهاست ڪئي ويندي، ته هرڪو پنهنجو حصو وٺي شراب ڪباب ۽ ٻئي عيش عشرت ۾ ضايع ڪري ڇڏيندو، تنهن ڪري ملڪ ۽ حڪومت جي مصلحت انهيءَ ۾ آهي، ته هي خزانو هر حالت ۾ محفوظ رکيو وڃي، ڇو ته پوءِ پرينهن جيڪڏهن ڪو حريف هن ملڪ تي چڙهائي ڪري آيو، ته اسان لاءِ ويل ٿي ويندو ۽ ڪجهه به ڪري نه سگهنداسين. هي خزانو ان لاءِ ئي سانڍي رکيو ويو آهي، ته جيئن آئيءَ ويل ڪم اچي سگهي. اوهان کي اها خبر هئڻ گهرجي، ته هر نئين پراڻي ملڪ ۽ حڪومت جو دارومدار خزاني تي رهي ٿو[٩٢]، توهان ڇو ٿا هرو ڀرو ان کي برباد ڪرڻ چاهيو! ۽ ملڪ کي ڌارين جي قبضي ۾ ڏيڻ جا سبب پيدا ڪريو! توهان کي چڱيءَ طرح معلوم آهي، ته هر طرف کان غنيم ۽ نوان پراڻا حريف اسان ۾ اکيون وجهيو وينا آهن ۽ اسان ماڻهو ڏورانهين ڏيهه کان اچي هتي پنهنجا گهر اڏي ويهي رهيا آهيون، خدا ڪندو خير،

---

(١) مرزا عيسيٰ ۽ سندس حڪومت جي احوال بابت وڌيڪ ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

پر جي هتان بہ اسان جا پير آ ڪڙيا، تہ هن ملڪ جا رهاڪو اسان جي اهل عيال سان چاچا نہ ڪري گذرندا!!

انهيءَ نموني هن هڪ پاسي انهن وڳوڙين سان منهن پئي ڏنو، تہ ٻئي طرف پنهنجي ساک ٿي بچايائين، جيئن وقت اچڻ تي هر ڪنهن کي پنهنجو حصو ڏئي روانو ڪري ڇڏي ۽ پاڻ بہ خيريت سان گذاري سگهي.

ارغونن هن کي ايذو تہ ڪنباڻي ڇڏيو هو، جو زماني جي ريت موجب ڪڏهن شهر ۾ ڪو پڙهو گهمرائي اعلان ڪرائڻو ٿي پيس، تہ ارغونن جي خوشامد ۽ دل وندڻ لاءِ پڙهي واري کي سمجهائي ٿي ڇڏيائين، تہ انهن جي پاڙن ۾ پڙهو ڏيڻ وقت حاڪم سان گڏ سندن نالو بہ ضرور ورتو وڃي، تہ جيئن اهي وري ڪو نئون آزار ڪڙو ڪري نہ ڏين. انهيءَ انڪل سان ملڪ پنهنجي هٿ هيٺ رکي، حڪومت هلائيندو ٿي رهيو، تان جو سندس اولاد مرزا محمد باقي، مرزا صالح، مرزا جان بابا ۽ مرزا غالب پري ياڳي وهيءَ ۾ پير پاتو، جن کي هن پنهنجن ملازمن ملا بهبود، شيرنگ خان، صالح ۽ فتح خان جي سنڀال ۾ ڏنو. انهن کان سواءِ ڪي ٻيا پروسي جوڳا ماڻهو بہ هنن جي تربيت لاءِ مقرر ڪيائين، جيڪي پنهنجي علم ۽ تدبر ۾ لاثاني هئا. هي جڏهن پنهنجين حويلين مان، جيڪي ٺٽي جي شهر ۾ هيون، گهوڙن تي سوار ٿي والد جي سلاميءَ تي ٿي نڪتا، تہ ارغون جيڪي ڪنهن کي بہ پنهنجو ثاني نہ سمجهندا هئا، هنن کي ڏسي ڪورنش ۾ اچي ٿي ويا [٩٣] ۽ ڪنهن بہ قسم جي گستاخي ڪرڻ جي ڪين همت نہ پئي ٿي. هنن کي پنهنجي انهيءَ بي عقلي ۽ بي همتيءَ تي ڏاڍا ڇتڪ ٿي آيا، جنهن جي ڪري پنهنجي حڪومت پاڻ ترخانن جي حوالي ڪري ڇڏي هئائون. پر جيئن تہ هنن اها جنت پاڻ سان پاڻ ئي ڪئي هئي، ان ڪري انهي پشيمانيءَ مان ڪين ڪا هڙ حاصل نہ پئي ٿي، ٻئي پاسي

ظاهر ظهور ته ڪابه اڙانگائي نٿي ڪيائون، پر اندرئي اندر انهيءَ وڻ جي پاڙن پٽڻ جا سانباها ڪندا ٿي رهيا، جيڪو هنن پنهنجي ئي هٿن سان پوکيو هو. انهيءَ مقصد جي لاءِ ويهن ئي آڳرين جا زور لاتائون، پر ڪجهه به ڪري نه سگهيا. هوڏانهن چا ٿيو، جو مرزا عيسيٰ جا ازخودئي پير پختا ٿيندا ويا. ارغونن جون جيڪي ارڏايون هيون، سي سندس پُٽن جي رعب تاب کان بنهه دٻجي ويون. انهيءَ عرصي ۾ هن ٺٽي جي قلعي اندر پنهنجي حويلي قائم ڪري ورتي. سندس پُٽ جيڪي هيلتائين شهر ۾ چڙو چڙ جاين تي رهندا هئا، تن به انهيءَ حويليءَ ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي ۽ ڪاميابيءَ سان زندگيءَ جون منزلون طيءِ ڪندا رهيا.

مرزا محمد باقي ۽ مرزا محمد صالح جي پاڻ ۾ دشمني پيدا ٿيڻ ۽ وڳوڙ پوڻ*

مرزا عيسيٰ جڏهن اچي پوڙهو ٿيو، ته سندس جوان پٽ حڪومت ۾ دخل ڏيڻ لڳا، هنن جو مٿو ايڏو ته اچي ڦريو، جو سندن بي عقليءَ جي حدئي نه رهي. مرزا صالح ڪڏهن آڪڙ ۾ اچي اها ٻٽاڪ ٿي هنئي، ته جڏهن به اڪبر بادشاهه پنهنجي ملازمن ۽ بيگمن سان گڏ شڪارگاهه ۾ ويو، ته ڪيس پڪڙي هتي آڻي ڪيندس. هن احمق کي اها ڪل ئي ڪانه هئي، ته انهيءَ شاهي شڪارگاهه جا معمولي هرڻ به سواءِ ڪنهن ٻبر شينهن جي شڪار ڪري نٿا سگهجن.

اهڙيءَ ريت هن نادان پنهنجي جوانيءَ جي اند ۽ حڪومت جي هلڪي سلڪي ڏيڏ تي [٩١٤]، پاڻ کي وڏي شيءِ ٿي سمجهيو ۽ اهڙا خيالي پلاءَ پچائي حڪومت پنهنجي هٿ آڻڻ ٿي چاهيائين. هوڏانهن مرزا باقي به پاڻ کي ملڪ جي ڌاهن مان سمجهڻ لڳو. هن ته پنهنجي پيءُ جي حڪومت سان وري

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

اڄڙي هٿ چڙاند لائي ڏني، جو سڄي سارائي به باز اچڻ جي نٿي ڪيائين. هر ڪنهن ڏاڍي کي پاڻ کان هيٺو سمجهي آپ ڌارڻ تي لڳو. آخر اها چڪتاڻ وڃي انهيءَ حد تائين پهتي، جو جيستائين ڪنهن ٻئي جو ڪو وارو اچي، تنهن کان اڳ هي ٻئي پاڻ ۾ اٽڪڻ لڳا ۽ اهو ڏينهن به اچي ويو، جو تراريون ڪڍي هڪٻئي تي آيا ٿي ويا. مرزا عيسيٰ پنهنجي اورچائيءَ سان گهڻو ئي ڪين روڪيو ۽ سمجهايو، پر هي هڻ ٻڌي تائين ڪونه مڙيا.

مرزا باقي هر حالت ۾ سياڻو، سچو ۽ ڪوڏي ڪري جي پرک وارو هو، تنهن ڪري پيءُ جي ڏٺڻ کان ٻاهر نٿي ويو. باقي مرزا صالح جيڪو نالي ۾ صالح پر اصل ۾ طالح هو، پنهنجي هلڪڙائي ۽ هوڙهيائيءَ کان ڪابه ڳالهه مڃڻ لاءِ تيار نه پئي ٿيو. نيٺ پوڙهي پيءُ (مرزا عيسيٰ) کي هڪڙي ڪنڊ ۾ ويهاري، هٿ ڏوڻي حڪومت جي ٻنيان پنجي ويو. سڀ کان اول غالب کي، جيڪو سنڌ ۾ ننڍو ڀاءُ (۱) هو، ٻار سمجهي پنهنجي سنڀال هيٺ رکيائين. مرزا باقيءَ کي بي دخل ۽ ملڪ بدر ڪري، ڪڇ جي حاڪم کنگهار (راءِ ڀاري جي پيءُ) ڏانهن تڙي ڪڍيائين. جان بابا جيڪو سڀني کان وڏيک پيءُ کي پيارو هو ۽ هن ڪيس پاڻ کان پري ڪرڻ نٿي چاهيو، سو به [۹۵] هن خودسر ڀاءُ جي ظلم ستم کان تنگ ٿي، پيءُ جو پاسو ڇڏي، پنهنجن ماڻهن سميت ڏانهن هليو ويو. ائين هو (مرزا صالح) ملڪ کي ڀائرن کان خالي ڪري ۽ پيءُ کي پٽن کان ڇني، جڏو سمجهي، پنهنجي مرضيءَ موجب ملڪ تي حڪومت هلائڻ لڳو.

---

(۱) مرزا غالب، مرزا صالح جو ننڍو ڀاءُ نه پر سنڌ ۾ پٽ هو جيئن ترخان نامي لکيو آهي: مرزا محمد غالب پٽ محمد صالح پٽ مرزا عيسيٰ جنهن کي مرزا باقي ۹۷۹ هه ۾ مارائي ڇڏيو.

ڏسو ترخان نامه ص ٦۱ (مترجم)

جان‌بابا کي سميجن پاڻ ونَان پرٺايو ۽ پنهنجي وس آهر سندس خدمت ڪندا رهيا. هن جي انهيءَ گهر مان اڳتي هلي مرزا عيسيٰ ترخان ثاني پيدا ٿيو. مرزا باقيءَ پنهنجا خاص ساٿهو خميسو قاضي، ٻڌتو جولي، خليل خدمتگار ۽ ٻيا هندو ساڻ ڪري، هتان جو هتي دربدر ۽ بدحاليءَ جو شڪار ٿي ويو. هڪ ڏينهن انهيءَ دربدراني ۽ بدحاليءَ ۾ ٻڪ ڪان ساٿو ٿي، ڪپڙو منهن تي وجهي ستو پيو هو، ته سندس ساٿهن ڪي ڪٺان ڪي ٻاجهريءَ جا سنگ هٿ اچي ويا، جيڪي ڪچا چٻاڙڻ لڳا، مرزا هيٺانئيءَ مان ڪپڙو منهن تان لاهي ڪائڻ پڇڻ لڳو، ته ڇا پيا کائو؟ جواب ڏنائون: اسان اهڙا شيءِ پيا کائون، جيڪا اوهان جي کائڻ لائق ناهي. تنهن تي پاڻ چيائين، ته اهي کهڙيون ڳالهيون پيا ڪريو، مان ڪو فرشتو ته ناهيان، جو ٻنا ڪنهن کاڌي پيتي جي جيئرو رهي سگهندس، توهان وٽ جيڪي به آهي، هيڏانهن ڪريو، ته مان به کاوان! اهڙيءَ طرح ڪيترن ڏينهن جي ٻکن کان پوءِ ٻاجهريءَ جا داڻا کيس نصيب ٿيا.

سندس پٽ مظفر ترخان کان هڪ نقل

مرزا باقي دربدري واري دور ۾ جڏهن لاڳيتيون ٻکون ڪاٽي بيزار ٿيو، ته پنهنجن ساٿهن کي چوڻ لڳو: هاڻ ته ٻک ڏاڍو بيزار ڪري ڇڏيو آهي، توهان هيڏانهن هوڏانهن وڃي ٿڙي پکڙي هٿ پير هڻي ته ڏسو، مان کاڌي جي ڪا شيءِ ملي پوي! سندس ساٿهن چارئي ڪندون جاچيون، ڪين پيو ته ڪجهه به هٿ نه آيو، پر قاضي خميسي کي ڪتي جا اوباريل [٩٦] جانورن ڪٿا هٿ آيا، جن تي ڪتي آلتي به ڪري ڇڏي هئي. هو اهي جانور مرزا باقيءَ وٽ کڻي آيو ۽ کيس ٻڌايائين، ته هي جانور هيئن هٿ لڳا اٿم، هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي. مرزا باقيءَ چيو: قسمت جا به عجب رنگ آهن،

پر چا ڪجي مجبوري آهي، جلدي ڪريو، اهي چانور ڌوئي رڌي ڪٽي اچو، جو هن بکئي ۾ اهي به حلال آهن. جڏهن چانور رڌجي تيار ٿيا، ته مرزا باقي بنا ڪنهن سڱونگ جي کائي ڇڏيا.

اها تنگي مرزا باقيءَ تي ته چا، پر ڪيترن بزرگن تي به اچي چڪي آهي، هن فقير (نسياني) پنهنجي وس آهر هرڪا ڳالهه ورورڪري ماڻهن جي واتان ٻڌي، پوءِ هتي درج ڪئي آهي، پيو ته هتي بيان ڪيل هر اها ڳالهه جنهن جو ڪنهن سان لاڳاپو آهي ته آن جي واسطيدار سيٽ مائٽ وغيره ڪان پيچي پڪ ڪري پوءِ لکي وئي، اڳتي به ائين ئي ڪرڻ ۾ ايندو. هن باري ۾ جيڪڏهن ڪٿي به ڪا گهٽ وڌائي نظر اچي، ته اها اصل بيان ڪرڻ واري کان سمجهي وڃي.

آءٌ نن پيڙهين کان ارغون ترخان گهراڻن سان لاڳاپو رکندو اچان ٿو. مون کي هنن جي ننڍي وڏي هرڪا ڳالهه چڱيءَ طرح معلوم آهي. انهن ڳالهين جي آڌار تي ئي آءٌ هن ڪتاب جي تياريءَ جو سوڙو سر تي کڻي چڪو آهيان. پڙهندڙن کي به عرض آهي، ته جيڪڏهن هتي بيان ڪيل ڳالهين کان وڌيڪ ونن ڪا ڳالهه هجي ته هن ڪتاب ۾ شامل ڪري ڇڏين، جو حاجتمندن جي باغ ۾ وڻ پوکڻ سان ڦل کائڻ جي اميد رکي سگهجي ٿي.

مرزا باقي (جيئن مٿي بيان ٿي چڪو) پرائي ملڪ ۾ پٺڪندي [٩٧] بکن وگهي ڏاڍين ڏکيائن ۾ اچي ويو. هڪ رات سندس ساٿيارين مان ڇتي جوليءَ ڪا ٻڪري ڪٿان چورائي آندي، جنهن کي ڪُهي وڏي ٺاهي باهه تي پچائڻ لڳا، ته ايتري ۾ ٻڪريءَ جو مالڪ به سندن پيرو کڻي اچي اتي پهتو ۽ سيني کي سڱڀ سوڙو اڳڀ ۾ ڪري، اتان جي حاڪم ڪنگهار وٽ وٺي ويو.

ڪنگهار پرينديءَ ئي مرزا باقيءَ کي سچائي ورتو، سندس بچڙا حال ڏسي ڏاڍو افسوس ڪيائين. پوءِ سندس مدد ڪري، ڪيس عزت آب سان پاڻ وٽ رهايائين، تنهن ڪان سواءِ پين ماڻهن به مرزا باقيءَ جي چڱي دلجوئي ڪئي. صاحب نالي (١) سمن جي چڱي مڙس، مٺهري جاڙيجي پنهنجي ڌيءَ ٻائي جاڙيجيءَ جو سڱ سندس نڪاح ۾ ڏنو، جنهن مان پوءِ مرزا مظفر ڄائو، جيڪو هاڻ ڪڇ جي پاسي رهي ٿو.

مرزا باقي ڪيترا ڏينهن سمن ۾ رهي زماني جي رولڙن کان آجو ۽ آسانتو ٿيو ته سندس سهرو ڪڇ مان راجپوتن سمن جو لشڪر سنهرائي، هن سان گڏجي سنڌ ۾ آيو. اهو ارادو ڪري ته جيئن تلوار جي زور تي مرزا عيسيٰ جي ماڻهن کان بدين ۽ چاچڪن وارا علائقا کسي مرزا باقيءَ کي ڏياري. هن اهو به سوچي ڇڏيو هو ته جيڪڏهن مرزا صالح انهيءَ ويڙهه ڏاري وچ ۾ نه پيو ته ان سان مٿهن ڏنو ويندو. اهڙيءَ ريت هن مرزا باقي جي مدد ۾ وسان ڪين گهٽايو، پر ڪامياب نه ٿي سگهيو ۽ مرزا صالح هٿان، جنهن جو انهيءَ جنگ ۾ نه پوڻ يقيني هو، هار کائي ڏاڍي ڦڪائيءَ سان واپس هليو آيو [٩٨].

مرزا عيسيٰ ترخان جي جيئري ملڪ ۽ ملڪيت جي ڦڏي تان مرزا باقي ۽ مرزا صالح جي وچ ۾ جنگ لڳڻ

خدا جيستائين ڪنهن کي هيٺاهينءَ مان مٿاهينءَ تي نٿو آڻي، تيستائين ان ڪان ڪجهه به نٿو پڄيءَ چاڪاڻ ته

(١) صاحب سمي نالي جاڙيجي تور جي هڪ معزز فرد پنهنجي نياڻي مرزا باقيءَ کي (نڪاح ۾) ڏني هئي جنهن مان مظفر پيدا ٿيو. صاحب سمو سمن جي هڪ شاخ جو به نالو آهي. مڪلي نامو ص ٥٥٧.

(مترجم)

هر ڪنهن چڱي مٺي جي قسمت جو فيصلو قادر جي هٿ ۾ آهي. انهيءَ جي نوازش ڪان سواءِ ڪو به اگهو ڪنهن سگهو نٿو ٿئي، جي اهو ڪنهن کي بچائڻ ٿو گهري ته اُن کي ڪو به ماري نٿو سگهي.

مرزا باقي آخر پاڻ ڪڇ کان راجپوتن جو لشڪر ساڻ ڪري وڏي ڏيل سان رڻ* (ڄمُوڻ) رستي سنڌ ۾ داخل ٿيو. هوڏانهن مرزا صالح به زخمي بکر وانگي سنڌس ويري ٿيو ويٺو هو، جيئن راجپوتن جي لشڪر جي ڏاهم پسيو، تيئن ان جي مقابلي لاءِ ٺٽي سان مغلن جو لشڪر تيار ڪرايائين، جنهن ۾ سندس پيءُ مرزا عيسيٰ جي ماڻهن سميت سنڌ سان هن جا پيا ساٿياري به شامل هئا. آخر انهيءَ هام سان جنگ جي ميدان ۾ ڏوڙيا وسايا ويا، ته پنهي پاسن سان ڪنهن ڏڪ کي ضرور پاڪ پڙائيندو ۽ ڪو ته ڪنهن تي سو پارو ٿي رهندو!

جنگ شروع ٿي ته مغلن جي لشڪر اتنديئي ڪم ڪري ڏيکاريا. هوڏانهن مرزا باقيءَ جي سپاهه ڪو خاص پونو ڪونه پاريو. نيٺ هٿين پٺين لڙائي شروع ٿي وئي، ته به مغل سرسي ڪندا رهيا. راجپوت پنهنجي ريت موجب گهوڙن تان لهي پنهنجن سندرن جا پلاند هڪ ٻئي سان ٻڌي وڙهڻ لڳا ته به ڪا غذا نه ڪيائون.

مغلن جي توبچين جيئن توبون ٿي ڇوڙيون ته ڏڏڪي تي راجپوتن جا ڪچي گهوڙا جن اڳ ۾ اهڙو لقاءُ ڪونه ڏٺو هو، پٺيءَ پٺائي پڇڻ لڳا. ويڙهه هلندي هڪڙي پيري مرزا باقيءَ جي سڱهري دل جهلي مرزا صالح تي وار ڪيو، سندس نيزو گهوڙي جي زين سان پار ٿيندو وڃي مرزا صالح تائين رسيو، پر هو زخمي ٿيندي به پاڻ بچائي، هن جي ٻئي وار کان اڳ آتان پاسيرو ٿي ويو.

مرزا باقي لاچار ٿي جاڙيجن سان گڏ سڀ بچائي ميدان مان نڪري ويو. جڏهن [٩٩] ڪو آسرو نه ڏٺائين، ته پنهنجي سُهري ڪان موڪلائيندي ڪيس چوڻ لڳو:

اوهان پنهنجي همت ۽ سڙسيءَ سان منهنجي چڱي مدد ڪئي، جنهن جي اوهان کي آفرين هجي، اوڪيءَ ويل پنهنجن عزيزن ۽ دوستن مان اها اميد رکي سگهجي ٿي. هاڻ پنهنجي الهه واهي آهي، توهان کي به خدا جي حوالي ڪجي ٿو، پنيان گهر ٻار جي پارت هجيوَ، آءٌ هڪ پيرو بکر وڃي محمود خان وٽان مدد وٺي وري اچي مرزا صالح جو مقابلو ڪندس. ائين چئي بکر روانو ٿي ويو (١).

محمود خان اڳ ۾ ئي سڄي ماجرا معلوم ڪري چڪو هو، تنهن هوندي به مرزا باقي زور ڪري ڪڇ جي راجپوتن جي سورهيائيءَ کي ساراهڻ لڳو، انهيءَ خيال سان ته جئن محمود خان به جوش ۾ اچي ڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي، پر هن ڪيس ڪُٺو جواب ڏنو، ته تنهنجي پيءُ مرزا عيسيٰ ۽ سنڌم وچ ۾ هڪ ٻئي جي علائقي تي چڙهائي نه ڪرڻ جو معاهدو ٿيل آهي، جنهن موجب آءٌ تنهنجي ڪا به مدد ڪري نٿو سگهان.

مرزا باقيءَ چاتو ٿي، ته هو ڪيس اهڙو ئي جواب ڏيندو، سو اڳواٽ ئي سوال سوچي آيو هو. محمود خان کي چيائين، ته ڀلا پيو ڪجهه نه، ته به آءٌ جنهن صورت ۾ توکي پنهنجي پيءُ جي جاءِ تي سمجهي تو وٽ لنگهي آيو آهيان، ڪو اهڙو رستو ڪڍي ٻڌاءِ، جو هن ڏوجهري ڪان جند ڇٽي پوي، نه ته جيڪي ٿي چڪو آهي، تنهن جي شرمساريءَ کان دل چوي ٿي، ته جيڪر پاڻ کي ٻورو ڪري ڇڏجي.

محمود خان اڳ ۾ پوءِ سوچيندي، هن کي اها صلاح ڏني، ته مون توکي پنهنجو حال ٻڌائي ڇڏيو. تون ڪجهه وقت

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ترس، تہ حالتن جي ٺيڪ ٺيڻ تي آءٌ توکي اڪبر بادشاهہ جي دربار ڏانهن آماڻيندس، خدا ڪندو تہ مرٽئي سڻائي تي پوندي، تون پاڻهين ڏسندين تہ ڇا ٿو ٿئي.

جيستائين آسمان جي گردش ڪجهہ ڪري يا غيب جي پردي مان مشڪل آسان ٿيڻ جو ڪو امڪان پيدا ٿئي، تيستائين تہ ڪجهہ بہ ڪري نٿو سگهجي، مرزا باقي اهي ڳالهيون ٻڌي، هيڻ دل تي پنهنجي هيٺي حال تي رت جا ڳوڙها ڳاڙڻ لڳو. ڪيس انهي اورا ڪورا اچي ورايو، تہ هن ڪان پوءِ بہ الاجي ڪيڙا ڏ ليا ڏينهن ڏسڻا پون. سندس پٽ مرزا مظفر ڪان نقل آهي، تہ جڏهن اسان جي مرزا کي محمود خان وٽان اهو جواب مليو، تہ پاڻ اوندي منجي ڪري پئي رهيو ۽ رات ڏينهن انهيءَ جهوريءَ ۾ جهرڻ لڳو، تہ هي مصيبتون الائي ڪٿي پهچي دنگ ڪنديون.

انهن ڏينهن ۾ مل هندو جيڪو مرزا باقيءَ سان گڏ رهندو تي آيو، هڪ ڏينهن قضا سان سانجهيءَ مهل [١٠٠] جهنگ جو خيال ايندي درياهہ جي ڪناري ڏانهن تي ويو، تہ وات تي مهاڻن جون بہ زالون ڏٺائين، جيڪي جهنگ جي خيال سان پوڙن ۾ وينيون ڳالهائي رهيون هيون. هڪڙي ٻيءَ کي چوڻ لڳي: محمود خان اج نہ سڀاڻي مرزا باقيءَ کي اڪبر بادشاهہ ڏانهن آماڻڻ جا اجايا پٽهہ پيو پچائي. هن ويچاري جو تہ اوڏاهين داڻو پاڻي لکيل ئي ڪونهي ۽ جيڪڏهن ويو بہ تہ سگهو پنهنجي مُلڪ موٽي ايندو، ڇو تہ سندس پاءُ مرزا صالح کي ڪالهہ پنهرين جو سريد نالي هڪ بلوچ ديوان خاني ڏانهن ويندي قتل ڪري ڇڏيو آهي. ڇاڪاڻ تہ ان جي ماڻهن کي هن قيد ۾ وجهي ڇڏيو هو، اجها تي اها خبر مرزا باقيءَ تائين پهچي!

مل هندو جيڪي هنن جي واتان ٻڌو، تنهن سندس ڪپات ڪواي ڇڏيا، زالون آتان اٿي هلڻ لڳيون، ته هيءَ به انهن جي پويان هلندو، سندن گهر تائين آيو، جڏهن پڪ ٿيس ته اهي اتي ئي رهن ٿيون، ته سڌو مرزا باقيءَ وٽ وڃي پهتو ۽ کيس سڀ ڳالهه ٻڌايائين. مرزا باقي ايڏو ته حيران ٿي ويو، جو ان تي اعتبار نٿي آيس. چي، ائين ٿيڻو ئي ناهي، جيستائين پاڻ اکين سان نه ڏسجي، يا وري انهن زالن کي گهرائي اهو واقعو سندن واتان نه ٻڌجي؛ ڇو ته جي حڪمت جي ڳالهه خود لقمان حڪيم جي زباني ٻڌي ويندي، ته وڏ يڪ مزو ايندو. نيٺ مل هندو کيس پڪ ڏيارڻ لاءِ انهن زالن ڏانهن ويو ۽ کين چيائين، ته فلاڻي هنڌ اوهان جيڪي ڳالهيون ٿي ڪيون، اهي مون ٻڌي ورتيون آهن، اها خوشخبري خود مرزا باقيءَ کي ٻڌائي اٿم، جنهن تي خوش ته ڏاڍو ٿيو آهي؛ پر [١٠١] وري به سڄي حقيقت اوهان جي زباني ٻڌڻ ٿو چاهي. جيڪڏهن اِهي ڳالهيون برابر سچيون آهن، ته ٻنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي هلي مرزا باقيءَ جي روبرو بيان ڪريو. هو اوهان کي چڱو انعام ڏيندو، ان سان گڏ کين اها دلجاءِ به ڏنائين، ته اهو راز فاش نه ڪيو ويندو. مرزا باقيءَ جو خيال آهي ته جيڪڏهن ائين هجي، ته پوءِ سپاهي محمود خان کان موڪل وٺڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏجي ۽ هن خبر جي آسري تي ويهي رهجي. زالن ڀوريائين ته لنوائڻ جي ڪئي ۽ دهمان ٻڌڻ لڳيون، ته اسان کي غيب جي ڪهڙي خبر، تو هروڀرو اسان کي ڏچي ۾ وجهي ڇڏيو آهي؛ پر پوءِ هلڻ لاءِ تيار ٿيون ۽ مل هندو سان گڏجي مرزا باقيءَ وٽ ويون، جنهن کي سڄي ڳالهه ٻڌائي چوڻ لڳيون، ته اوهان اهو سڀڪجهه پنهنجي دل ۾ رکجو، ڇو ته ڏينهن کان پوءِ اهوئي ٿيندو، جيڪو اسان بيان ڪري چڪيون آهيون، ثبوت

لاءِ ٿيڻ ڏينهن وچينءَ جي نماز مهل پاڻهين رت لڳل چولو اوهان ڏانهن پهچي ويندو.

مرزا باقيءَ ان ڏينهن کان پوءِ پيا ڪم ڇڏي، انهيءَ اوسيڙي ۾ رهندو آيو، آخر ٽيئن ڏينهن ساڳئي وقت تي سندس سڀني پيٽ (جيڪا ڪيس گهڻو پائيندي هئي) قاصد هٿان مرزا صالح جو رت لڳل چولو ڏياري موڪليس. هيءَ پيٽ هوندن به هن جو گهڻو خيال رکندي هئي، ايذي پريشاني ۽ دربدريءَ واري دور ۾ بندوقن جي ڪنداڪن ۽ حويليءَ ڏانهن موڪليل تيل جي دٻن کي خالي ڪري، انهن ۾ اشرفيون ۽ سون پوري مرزا صالح ۽ مرزا عيسيٰ کان ليڪ چوري هن ڏانهن موڪليندي ٿي رهي [١٠٣].

مرزا صالح جي قتل واري روئداد به هن ئي مرزا باقيءَ ڏانهن لکي موڪلي هئي ته: بلوچ قوم مان مريد جت نالي هڪ شخص، پنهنجي ماڻهن جي ويڙ وٺي لاءِ، جن کي مرزا صالح لٽي قري قيد ڪري ڇڏيو هو، هن جي قتل جو قسم کڻي، پنهنجي قوم ۽ قبيلي وارن اڳيان وڏي واڪي هام هڻندو ٿي رهيو، ته جيستائين مرزا صالح کي ديوان خاني جي در وٽ، ماڻهن جي ميڙ ۾ قتل نه ڪيو اٿم، تيستائين مٿي تي پڳ ڪونه ٻڌندس. انهيءَ نيت سان هو جهنگ ڇڏي شهر ۾ آيو ۽ چرين وانگي گهٽين، بازارين ۾ گهمندو ۽ وقلندو ٿي وتيو. هن جي همت ۾ وڏي ڇري هئي، جنهن کي دڪانن جي دڪيءَ تي گسائي تکو ڪندو، ائين چوندو ٿي رهيو: ها ڇري ٻڌاءِ ڀلا! منهنجو ڪم ڪندينءَ يا نه؟ هان، اي دل! تون به همت ٻڌي مڙس ٿي رهجانءِ، متان ڪانئراڻپ ڪرين! مون اوهان جي ئي آسري تي هيڏن سارن ماڻهن جي سچي ۾، هن ڏکئي ۾ ڏکئي معرڪي سر ڪرڻ جو سانباهو ڪيو آهي. هن جي اها وقل سپاهين توڙي شهرين سڀني تي ٻڌي ۽ ٻڌ چيرا ڪيڏي ڪيس چيڙائيندا ٿي رهيا، هر ڪنهن ائين

تي ڀانيو، ته ڪو چريو ڪريو هوندو، پر اهو ڪونه ٿي ڄاتائون، ته هي چريو به پنهنجي ڪم ۾ هوشيار هو.

هڪ ڏينهن مرزا صالح، جيئن ديوان خاني وڏان گهوڙي تي سوار ٿي محل ڏانهن وڃڻ لڳو، ته مريد وجهه وٺي چڙهي ڪاغذ ۾ ويڙهي، انصاف انصاف پڪاريندو اڳتي وڌيو. مرزا صالح جي چوبدارن جڏهن ڪانئس ڪاغذ وٺڻ جي ڪوشش ڪئي، ته هن ڪڙڪو ڪري چيو: آءٌ پاڻ ٿي ٿو هي ڪاغذ سندس هٿ ۾ ڏيان، اوهان پري ٿيو! مرزا صالح جنهن جي سر تي اجل اچي چڪو هو، قاتل کي سڏي [١٠٣] ڪاغذ پيش ڪرڻ لاءِ چيائين. هو جڏهن سندس ويجهو آيو، ته هڪدم چڙهي ڪاغذ مان ڪڍي آندر جي ٻاهم مان هڪل ڪري مرزا صالح جي پيٽ ۾ وهائي ڪڍيائين، ته ٽڏي تي سندس آندا ٻاهر نڪري آيا، نيراني جيڪا رب ڪاڏي هڻائين، سا به ٻاهر نڪري آيس. مرزا جي ماڻهن هن کي سو گهو جهلي اتي ئي پورو ڪري ڇڏيو (١).

مرزا عيسيٰ ترخان جو مرزا باقيءَ کي بکر مان گهرائڻ

دوستو! دنيا جي ڪنهن به شيءِ تي ڀروسو نه ڪرڻ گهرجي! پنهنجي آسائش ۽ حڪومت تي به وڏائي ڪرڻ اجائي آهي، ڇو ته اسان هن زماني جي حاڪمن کي محڪم ۽ طاقت وارن کي ڪمزور ٿيندي ۽ ڏسندا اچون ٿا. پنهنجي بيڪسي ۽ بيوسيءَ تي پڻ هيانءُ نه هارڻ کپي. خدا جڏهن به چاهي، ته ڪن پل ۾ ڏک سکن ۾ بدلائي سگهي ٿو. جيئن هنن ٻنهي ڀائرن مرزا صالح ۽ مرزا باقيءَ جي حال ۽ مثال مان ظاهر ٿي چڪو آهي.

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ٻورن ڏينهن اندر مرزا صالح جي قتل واري ڳالهه هر هنڌ هلي وئي. مرزا عيسيٰ پنهنجي پٽ مرزا باقيءَ کي پاڻ وٽ گهرائڻ لاءِ محمود خان کي لکي موڪليو، ته انهيءَ کي ڀٽي ڪنهن پاسي دربدر ٿيڻ بدران هيڏانهن روانو ڪيو وڃي. ساڳئي وقت مرزا باقيءَ کي به لکيائين، ته آءٌ تو جهڙي يوسف پٽ جي ديدار لاءِ حضرت يعقوب جهڙي پيءُ وانگي بيتاب آهيان [١٩٤]، هاڻ بنا ڪنهن دير جي هيڏانهن هليو اچ! تنهنجو بگهڙ جهڙو ڀاءُ (مرزا صالح) نيت انهيءَ ڪوهه ۾ وڃي پيو، جيڪو ٻين جي لاءِ کوٽيو هئائين. هن وقت تو سواءِ ٻيو پٽ جو دور آهي. آءٌ هوندي به پيرو تي چڪو آهيان، هي ملڪ جنهن جي حڪمراني تو کي ئي سونهي ٿي، تنهنجي حوالي ڪري ڇڏيندس، تون ئي ٻين کان وڌيڪ ان جو حقدار آهين:

جيڪڏهن مٽي ۾ ميٽ پيل هجي ته هٽي اچي ڏوهه!
جيڪڏهن ڪجهه چوٽو اٿئي، ته به هٽي اچي چؤ!

مرزا باقيءَ کي جڏهن اها خوشخبري ملي، ته ڪپڙن ۾ نٿي ماپيو. محمود خان کان به جيڪي پڳو سو انسانيت ۽ مردانگي سان پورو ڪري مرزا باقيءَ کي بکر جي سرحد تائين نپائي، وڏي شان مان سان سندس پيءُ ڏانهن روانو ڪيائين. هي زماني جو ستابل پنهنجي مراد موجب سچو پنڌ جهاڳي پنهنجي پيءُ وٽ اچي پهتو، جنهن سندس ڦٽن تي مرهم رکيو. پيءُ جي هوندي پاڻ حڪومت ۾ اهڙو هٿ وڌائين، جو ڄڻ ته ملڪ جو دارومدار ئي مٿس هو. هر ڪنهن کي پنهنجي سياڻپ ۽ ماڻهپي سان پنهنجو ڪندو ويو. پر ارغون اهڙائي نڙ رهيا، جهڙا اڳ ۾ هئا. هنن اچا تائين مرزا شاهه حسن جي خزاني جي پچار تي ڪئي ۽ ان جا پڙ پڻيندا ٿي رهيا. ان لاءِ هر وقت اها تاڙ ڪندا ٿي آيا، ته ترخانن ۾ ڪو ڦيٽاڙو پوي [١٠٥]، جيئن سندن حڪومت جو تختو اونڌو ڪري،

ڀاڻ ملڪ جا مالڪ ٿيڻجي وڃن، انهيءَ ڪري ڪروڌ ۾ اچندي ويهندي، مرزا عيسيٰ سان ڀڻ گوڙ وڳوڙ ڪندا ٿي رهيا، پر هن سڀني تي هنن کي ٿاڻي جي ڪئي ۽ حڪومت ۾ ڪو رُخنو وجهڻ نٿي ڏنائين. هنن ۾ جيڪي چوند وڳوڙي هئا، تن کي انڪل سان حڪومت کان الڳ ڪري ڇڏيو هئائين ته ٻه ٿاپر ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي آئي.

فرنگين جي ٺٽي تي چڙهائي، شهر ساڙڻ ۽ قُرانت مچائڻ*

مرزا باقي پنهنجي پيءُ جي آڏل ۾ پنهنجون پاڙون پختيون ڪري ويو، ڪيس چڱي ٺٽي جي حال ۽ چال جي پوري پروڙ هئي. دل ۾ سوچ ڪيائين ته جو نه هن پوڙهي شينهن (مرزا عيسيٰ) جي جيئري ٺي محمود خان سان سرحدن جو نبيرو ڪيو وڃي، متان سڀاڻي سندس فوت ٿيڻ کان پوءِ ارغون وجهه وٺي محمود خان سان ملي ملڪ ۾ ڪو مهيلوڙ نه مچائي وجهن! نيٺ سندس صلاح سان مرزا عيسيٰ پنهنجي عمر جي پڇاڙيءَ ٩٧٣ هه ۾ مرزا باقيءَ سان گڏجي بکر روانو ٿيو. هي ٻئي جڏهن دربيلي پرڳڻي ۾ پهتا ته محمود خان خبر ملڻ تي بکر واري قلعي کي سوگهو ڪري، پنهنجو لشڪر هنن ڏانهن چاڙهي موڪليو. کين چوايائين ته اوهان آخر ڪهڙي نيت سان معاهدو ٽوڙي هيڏانهن چڙهائي ڪري آيا آهيو؟ مرزا باقيءَ جو ارادو هو، ته دربيلي وارو پرڳڻو، بکر سرڪار کان ڪسي، سيوهڻ جي سرڪار ۾ شامل ڪيو وڃي؛ پر ائين ٿيڻ مشڪل هو، ڇو ته هن پاسي محمود خان جو لشڪر وڌيڪ طاقتور هو. نيٺ ٻئي ڌريون جنگ لاءِ تيار ٿي ويون.

---

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

اوچتي هنن کي خبر ملي، ته فرنگي لاهري بندر ٽپي ٺٽي پهتا آهن (۱)، اوهان کي جلد واپس اچڻ کپي. جيڪڏهن نه ته حريف زور آهي [۱۰٦]، پاڻ اچي ساٿس منهن ڏيو. اها خبر ٻڌي هي اکٽي ڪونه وڏيا ۽ سرحد جو جنگڙو ڇڏي، هڪدم پويان پير ڪيائون. هنن جي پوچڻ کان اڳ فرنگين سڄي شهر کي لٽي ڦري، باهيون ڏئي ڪيئي ماڻهو قتل ڪري ڇڏيا، ڪيترا شهري ڀڄي وڃي مير فرخ ارغون جي جامع مسجد ۾ لڪي ويهي رهيا، جڏهن مرزا جي اچڻ جي خبر پڌائون تڏهن ٻاهر آيا.

فرنگين جي اچڻ جو واقعو هن ريت هو ته: ٺٽي ۽ لاهري بندر جي وچ تي خشڪي ۽ درياهي رستي ٻن ڏينهن جي پنڌ جو فاصلو ٿيندو. ان کان پوءِ سمنڊ تائين هڪ منزل ٿيندي. اتان نار نالي هڪ سوڙهو واهه نڪري بندر تائين اچي ٿو، جنهن جي ڊيگهه ڪٿي ڏهه طناب (۳) ته ڪٿي وڌيڪ ٿيندي، پر انهيءَ واهه جي اونهائي گهٽي آهي. درياهه جي وچ اڳ (سون مياڻي) ۾ ٻي ڪابه آبادي ناهي. اتي مير بندر جي چوڪي آهي، جنهن ۾ هڪڙي توب تيار رکي وڃي ٿي. جڏهن به ڪا ٻيڙي سمنڊ مان اچي ان واهه تائين پهچي ٿي ته توب ڇوڙي ٿي وڃي، جنهن مان چوڪيدارن کي خبر پوي ٿي ته سمنڊ مان ٻيڙي واهه ۾ داخل ٿي رهي آهي. جواب ۾ هيڏانهن به توب ڇٽي ٿي، جنهن جو آواز بندر تائين پهچي ٿو ۽ اها ڄاڻ پوي ٿي ته نئين ٻيڙي اچي رهي آهي، پوءِ سڄو

---

(۱) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

(۲) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(۳) طناب زمين جي ماپ ڪرڻ لاءِ سٺيءَ مان وٺيل سٺ وال ڊگهي نوڙي جيڪا اڪبر جي زماني ۾ رائج هئي. آئين اڪبري ابوالفضل ج ۲ ص ٦۰۵. (مترجم)

تفصيل لئي جي سوداگرن ڏانهن سوڪلي چوڪيدار پاڻ ننڍين ٻيڙين ۾ چڙهي، نار جي منهن وٽ پهچي جاچ تا ڪن ته اها ٻيڙي ڪنهن جي آهي. جنهن جي ٻه ٻيڙي هوندي، ان جو ڄاڻ ٻين واسطيدارن ڏانهن پهچائيندا، جيڪي وري [۱۰۷] غوراب ۾ چڙهي، سڌو اتي هليا ايندا. پوءِ جيڪڏهن ٻيڙي پنهنجي بندر جي هوندي ته ان کي نار ۾ لاهي لاهري بندر تي لنگر هٽائيندا، پر جي ٻئي ڪنهن بندر جي هوندي ته ان کي اتي ترسائي، سڄو سامان غوراب ۾ پري شهر ڏانهن آڻيندا.

جڏهن فرنگي انهيءَ رستي سان هن پاسي آيا، کين خبر پئي ته ملڪ جو والي گهٽو پري نڪري ويو آهي، پويان ڪوبه اهڙو مضبوط ساٿهو موجود ڪو هي، جيڪو منهن ڏئي سگهي ۽ جيئن اڳتي وڌيا ته مير بندر هنن کي روڪڻ جي ڪئي، پر فرنگين وٽس ساٿهن جو زور نه ڏسي، جواب ڏنو ته اسان کي بندر تي ترسڻو نه آهي، جن غورابن تي آيا آهيون، انهن سوڌا لئي هليا وينداسين، جتان گهمي ڦري خريداري ڪري وري اچهو تا واپس اچون، جيڪو محصول مڙو هوندو سو اتي ڏئي ڇڏ يينداسين.

بندر وارا هنن جي اڳيان ايڏو ست نه ساري مجبوريءَ کان ماٺ ٿي ويا، هي بندر مان لنگهي، پنهنجا غوراب منئي پاڻيءَ مان هڪالي، لئي ڏانهن ڏوڪيندا ويا. واٽ تي جيڪا به آبادي ڏٺائون، تنهن ۾ ٿرلسٽ مچائي ڏنائون. ملڪ ته اڳئي نڌڪو هو، ان ڪري ڪنهن کي به هنن جي اڳ جهلڻ جي سگهه ڪانه ٿي ۽ هي بنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي شهر ۾ ڪاهي پيا.

مرزا جو جيڪو لشڪر لئي ۾ رهيل هو، تنهن هيڪر مڙسي ڪري درياهه جا پاسا جهليا، پر پوءِ [۱۰۸] پڄي نه سگهيو. هنن (فرنگين) کي جيئن وٽيو، تيئن هاڃا ڪري ڇڏيائون، جڏهن پتو پين، ته ملڪ جو مالڪ زور آور لشڪر

سان بکر کان موت کائي اچي رسيو آهي، تہ لسٽ قُٽر جو ساسان غورابن ۾ هٽي ويندا رهيا (١). مرزا جيتوڻيڪ هن کان اڳ ارغونن جي خطري سبب قلعي کي مضبوط ڪرائي ڇڏيو هو، تہ بہ هاڻ وڏيڪ خطرو سمجهي، پنهنجي حويلي ۽ شهر جي چوڌاري وڏو ڪوٽ ڏياري ڇڏيائين. جڏهن سندس عمر جا پويان ڏينهن آيا، تہ ٩٨٤هہ ۾ حڪومت مرزا باقيءَ جي آسري ڇڏي آلهہ واهي ڪيائين (٢).

مرزا باقي ۽ ترخان گهراڻي جو تفصيلي احوال

جڏهن آسمان جو چرخو ڦيريو ۽ سنڌ سان گڏ سنڌ وارن تي بہ ڏکيا ڏينهن آچي ويا. مرزا عيسيٰ ترخان جيڪو دادگر، دين پرور ۽ جنت آشياني همايون بادشاهہ جو نمڪ خوار، سپهہ سالار ۽ رعيت نواز هو، حڪومت جو تختو ڇڏي تابوت جي تختي ۾ ويو. مرزا باقيءَ جي مرضي ٿي، تہ پراڻي رسم موجب پاڻ ائين حڪومت جو تخت ماڻي، جو ملڪ جا ميڙني ننڍيرا توڙي وڏيرا ڪيس پنهنجو اڳواڻ مڃي ماٺ ڪري ويهي رهن.

ڪيترا ارغون، جيڪي اڳ ۾ ئي پنهنجي ڪئي تي پشيمان ٿي وري وکوڙ ۾ منهن وجهندا ٿي رهيا، ان ڳالهہ تي زور ڏيڻ لڳا، تہ ملڪ جي حڪومت توڙي ملڪيت سندن ئي ميراث آهي، جيڪا پنهنجن رڳن جي ڪري مرزا باقيءَ جي پيءُ مرزا عيسيٰ وٽ امانت رکي هئائون [١٠٩].

---

(١) اصل ۾ مرزا عيسيٰ پاڻ ئي پورچوگيزن کي دعوت ڏئي پنهنجي مدد لاءِ گهرايو هو. محترم مولائي شيدائي لکي ٿو: سلطان محمود (بکر جي حاڪم) خلاف مرزا عيسيٰ پورچوگيز حاڪم کان مدد گهري هئي. سندس غير حاضريءَ ۾ پورچوگيزن جو ٻيڙو (١٥٥٥ع) ڏاري لاهري بندر کان ٺٽي پهچي ويو. جنت سنڌ ص ٤٠٦. (مترجم)

(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

هو جيئن تہ سيني جو وڏو ۽ وڏيءَ ڳڻ ڳوت وارو هو، تنهن ڪري ڀاڻ هرو ڀرو بيحيائيءَ تي چڙهي، پنهنجي امانت ان ڪان واپس وٺڻ نٿي چاهيائون؛ پر اها ريت مرزا باقيءَ سان رکڻ نٿا گهرون. اسان پنهنجي برادريءَ مان جنهن کي بہ لائق سمجهيو، اها امانت ان جي حوالي ڪنداسون.

اهي ڳالهيون ڪندي، مرزا باقيءَ کان پڇڻ لڳا: هاڻ تون پاڻ ئي انصاف ڪر تہ اسين جيڪي چئون ٿا، سو برابر آهي يا نہ؟ جيڪڏهن اسان سچا آهيون، تہ توکي سنئين سڌي جواب کان ڪيٻائڻ نہ گهرجي، پر جي تون اسان کي ڪوڙو ٿو سمجهين، تہ پوءِ اسان تي بہ ڪا ميار ناهي!

مرزا باقي اهي ڳالهيون ٻڌي، عقلمند ۽ تجربيڪار هوندي بہ منجهي پيو. سندس دل گواهي ڏيڻ لڳي، تہ هي جيڪي ڪجهہ چئي رهيا آهن، سو برابر سچ آهي. اصل ۾ ملڪ انهن جي ميراث هو، پر هاڻ ڪا اهڙي ڏل ڪرڻ گهرجي، جيئن ملڪ ۽ ملڪيت، ٻئي پنهنجي هٿ ۾ رهن. آخر وڏي سوچ کان پوءِ هنن کي پاڻ وٽ گهرائي چيائين: اوهان جو سوال بلڪل صحيح آهي، ايتري قدر جو انهيءَ جي لاءِ ڪنهن بہ جواب جي جاءِ ناهي؛ پر توهان پاڻ ويچار ڪريو تہ اسان کي هن مان مرتبي تي اوهان ئي رسائي چڪا آهيو تہ پوءِ وري ڪيئن ٿا اسان کي نقصان رسائڻ جي ڪوشش ڪريو؟ اهي تڪرار ڪنهن بہ صورت ۾ ٺيڪ نہ آهن. اسان جو والد (مرزا عيسيٰ) بہ اوهان جي پرهم سان هو، آءٌ بہ اوهان سان آهيان ۽ اها اميد پيو ڪريان تہ جي پنهنجي والد جي گادي وساير تہ اوهان کي پهتل سيني نقصانن جي تلافي ڪري ڇڏيندس. هن ملڪ ۽ سموري ملڪيت جا مالڪ اوهان ئي آهيو، ڀلي جنهن کي وڻيو، تنهن کي ڏئي ڇڏجو! آءٌ ڪاٻہ اڙي يا اڙانگو ڙي ڪانہ ڪندس؛ پر سون کي ڀڪ آهي تہ اوهان

جيئن منهنجي پيءُ کي حڪومت جي گاديءَ تي ويهاري [۱۱۰]، پنهنجو حاڪم بڻايو هو، تيئن مون سان به اهڙو ساٿ ڏئي پنهنجي چڱمڙسي موڪيندا؛ مون کي هر حال ۾ اوهان جي آيل جي ضرورت آهي، جيڪو خزانو منهنجي پيءُ پاڻ وٽ رکي ڇڏيو هو، سو حاضر ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، پوءِ جيڪا به اوهان جي مرضي ۽ صلاح تي تيئن ڪري رهجو! جيڪر مون کي به انهيءَ صلاح مشوري ۾ شامل ڪندا ته اوهان جي وڏي مهرباني ٿيندي. آءٌ چاهيان ٿو ته اهو خزانو اوهان جي ئي هٿان سڀني ڀائرن ۾ ورهايو وڃي.

شهر جا جيڪي چڱا مڙس سيد علي شيرازي، شيخ عبدالوهاب پوراني ۽ ٻيا آتي موجود هئا، تن کي به مرزا باقي ستوهم پريو، ته ارغونن کي سمجهايو ته حڪومت کي مضبوط بڻائڻ ۾ مددگار ٿين، جيئن هي ملڪ پنهنجي هٿن مان نڪري نه وڃي. ڪي ارغون مرزا باقيءَ جي انهيءَ مڪر فريب ۾ اچي مٿس ترس ڪري ساڻ تي ويا، ته هي ويچارو واقعي پنهنجو خيرخواهه آهي، ته ڪي ڪروڌ ۾ اچي چوندا رهيا، ته اسان پنهنجي وڏن جي ميراث ڪنهن ٻئي جي حوالي ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نه آهيون.

مرزا باقيءَ جڏهن ڏٺو، ته هاڻ هنن جون هڪ مان ٻه ڌريون ٿي چڪيون آهن ۽ ڪو به ڪنهن سان نٿو ٻڌجي، تڏهن سندن نفاق کي غنيمت سمجهي، پنهنجن نون پراڻن ۽ ننڍن وڏن موافقن کي چوڻ لڳو: خدا جو شڪر آهي، جو وري به حڪومت جي واڳ اسان جي ئي هٿن ۾ آئي.

ارغونن مان جيڪي هن سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺا هئا، تن کي [۱۱۱] ڪنجهيءَ طرح ملڪ ۾ خزاني جي ورهاست جو عهدنامو لکي ڏياري موڪليائين، جنهن ۾ اها ڳالهه به هئي، ته اوهان جهڙي مڙسي ڪري، منهنجي مرحوم پيءُ جو سندس حياتيءَ ۾ ساٿ ٻئي ڏنو، تيئن منهنجي مدد به ڪندا رهندا،

انهيءَ عهدنامي ملڻ ڪان پوءِ ارغونن مان ڪيئي ناميارا هن جي طرفداري ۾ اچي ويا ۽ جيڪي هن سان نئي نهيا، تن کي توڙي تهائي ڏنائين. آخر اهي خوار خراب ٿي، ڪنهن پاسي وڃي ماٺ ڪري ويهي رهيا.

مرزا باقيءَ پنهنجي خواهش موجب جيئن گهريو ٿي، تيئن حڪومت جي گادي هٿ ڪيائين ۽ پنهنجي پاڪ سپاڪ سان پيءُ جو جانشين بڻيو. هن ارغونن جون اکيون ڏسي ڇڏيون هيون. ان ڪري پنهنجي ماڻهن ۽ خاص ملازمن کي نوازڻ شروع ڪيائين. انهن مان قاضي خميسي، ڇتي جولي ۽ مل هندو کي اهڙي تربيت ڏنائين، جو پنهنجي ناقابلي ۽ ڪمعقليءَ جي هوندي به (جن مان ڪن جو بيان اڳتي اچڻو آهي) ڏاڍا هوشيار ٿي پيا. هي پاڻ انهي آت پڻو کان ارغونن کي اکب ۾ رکندو ٿي آيو، جو هن کي دل ۾ اهو وسي چڪو هو، ته اهي موقعي ملڻ تي سندس سر وڃائڻ ۾ ڪا ويرم نه وجهندا ۽ واقعي هنن جو اهو ئي ارادو هو. جيتوڻيڪ مرزا مرحوم جو اچا تائين مرزا شاهه حسن ارغون جيڏو ادب ۽ لحاظ ڪندا ٿي آيا، تڏهن به پيائيءَ کان سواءِ رهي نٿي سگهيا؛ بلڪ مرزا باقيءَ کي ڇاٽي پڄهي پاڻ کان بنهه گهٽ سمجهڻ ٿي لڳا، ايتري قدر جو گهوڙن سودا ديوان خاني ۾ ڏوڪي اچي اتي رڪيب پيان پير ڪيدي، ساڻس گڏ مسند تي اچي ٿي ويٺا؛ ته ڪڏهن شراب پي ڪيس منهن تي گارگند ٿي ڏنائون ۽ [١١٢] اعا بڪ ٿي ڪيائون، ته مرزا شاهه حسن جو خزانو انهن کي ورهائي ڏي. پاڻ هر روز ڪا نه ڪا انڪل ڪري هنن بيوقوف بهادرن کي ڏني پٽي ۾ رهائيندو ٿي آيو؛ پر سندس ساهه انهيءَ پڪيءَ وانگي ٿي سڪيو، جيڪو باز جي پنو کان آکيري ۾ لڪي ويٺو هوندو آهي. انهيءَ آزار کان دل ۾ رٿي ڇڏيائين، ته ڪنهن نه ڪنهن طرح هنن جو پونوگار ڪرڻ کپي.

مرزا باقيءَ جو ارغونن کي فريب سان قتل ڪرائڻ

مرزا باقيءَ جي تخت نشيني کان پوءِ، ارغون هوريان ڏاڍيان پاڻ ۾ ھڏي ڪري، متس لشڪر چاڙهي آيا ۽ ڪيس ڌمڪايائون ته جيڪڏهن مرزا شاهه حسن جو خزانو اسان جي حوالي ڪرين ٿو ته واهه نه ته اڄ توکي ڌرتيءَ داخل ٿيڻو پوندو. جڏهن هنن جي انهيءَ ارڏائيءَ آڏو ڪو حيلو بهانو هلندو نه ڏٺائين، ته انڪل ڪري ڪائڻ مهلت گهري وعدو ڪيائين، ته فلاڻي ڏينهن سڄو خزانو اوهان کي ورهائي ڏتو ويندو.

ارغونن سان جنهن ڏينهن جو وعدو ڪيل هو، تنهن ڏينهن مرزا باقيءَ پنهنجي خاص ماڻهن حبش خان، شيرنگ خان، ملا صالح ۽ ٻين کي سمجهائي تيار ڪري ڇڏيو، ته اوهان مان هرڪو ۾ چار بهادر ۽ آزمودي ڪار جنگي جوان ساڻ ڪري تهخاني ۾ وڃي لڪي ويهي رهي ۽ قاضي خميسو الڳ پنهنجو ڪٽڪ وٺي ديوان خاني ۾ موجود هجي. اهو انتظام ڪري پاڻ وڃي ديوان خاني جي انهيءَ ڇڄيءَ هيٺان بيٺو، جتان ماڻهن کان سلامي وٺندو هو. جڏهن سڀڪجهه ٺيڪ ڏسي دلجاءِ ڪيائين، ته واڪو ڪري خزانچين کي چوڻ لڳو: خزاني جون سڀئي پيٽيون [١١٣] ڪڍي اچو، انهن ۾ جيڪو اڇو ڪارو مال (سون چاندي) موجود آهي، هڪ ٻئي مٿان ڍڙو ڪري ڇڏيو!

پوءِ ارغون جيئن اچي ڪاني ڪڍي ويٺا، ته انهن ڏانهن منهن ڪري چيائين: اوهان جو جهيڙو ختم ڪرڻ لاءِ مون خزاني تان دل کڻي ڇڏي، جنهن جي ڪري ٻاٻرن سان دشمني ڪرڻي ٿي پوي، هاڻ سڀئي ننڍا وڏا ميڙي اچو ته اهو خزانو (جنهن اوهان ۽ اسان ۾ دشمني پيدا ڪئي آهي) ورهايو وڃي.

اهو سڌ پڌي آجل رسيل ارغون، مال سيڙڻ جي هيچ ۾ چور ٿيي پنهنجن ويسن وڳن ۾ ڀهڪندا ۽ ڪچي گهوڙا ڪُڏائيندا، قاضي خميسي وٽ اچي ديوان خاني ۾ گڏ ٿيا. مرزا باقي مٿان چڇهريءَ سان اهو تماشو ڏسندو ۽ مشڪندو رهيو، دل ۾ پئي چيائين اجهو ٿي سندن عاقبت پڌري ٿئي.

جڏهن سڀئي ارغون هڪڙي هنڌ ڪٺا ٿي چڪا ته مرزا باقيءَ مٿان چوائي موڪليو: هن وقت جڏهن اوهان سڀئي هتي اچي گڏ ٿيا آهيو ۽ خزاني جي ورهاست ۾ به ڪا دير ناهي ته آءٌ اڪيلي سر هتي ويٺو آهيان، توهان به مٿي هليا اچو، جيئن خزاني ورهائڻ کان پوءِ قسم ساک تي هڪ ٻئي سان عهد انجام ڪريون ته آئندي اسان سڀئي هڪ ٻئي جا پائر ٿي رهنداسين.

ارغون پنهنجي سياءُ موجب آڪڙ ۾ ڦونڊجي مرزا باقيءَ کي هيچ سمجهي ۽ هيڪل ڏسي، ائين مٿي چڙهي ويا جڻ چوُ ته هڪيا تڪيا غسل خاني ڏانهن ٿي ويا. جڏهن مرزا باقيءَ اڪيان ڪَنرو ڪري ويٺا ته وري چوڻ لڳو: مون پاڻ کي اڪيلو ۽ بي وسيلو ڄاڻي خزاني تان ارواح ڪٽي ڇڏيو آهي [۱۱۴]، جيڪڏهن اوهان وانگي منهنجا ڪي سڱا پائر هجن ها ته خدا جو سُنهن آءٌ ڪنهن کي به ڪاري پائي نه ڏيان ها. هن مهل هي خزانو ورهائي اوهان کي پنهنجو پُٽُ بڻائڻ ٿو چاهيان. پاڻ چڱيءَ طرح اهو ڄاڻي سگهو ٿا ته هي ڏينهن به ڪهڙو نه سدورو ۽ سڀاڳو ڏينهن آهي، هيءَ زر وري اهڙي ندوري، نياڳي شيءِ آهي، جو پيءُ کي پٽ سان ته پُٽُ کي پاءُ سان ويڙهائيندي دير نٿي ڪري! اهو خيال ايندي منهنجو ساهه مُٺ ۾ اچي ٿو وڃي، سو توهان جي اجازت سان آءٌ هتان اٿي وڃي پريرو ٿو ويهان، مٿان گوڙ گهمسان ۾ مون تي ڪا مصيبت نه نازل ٿئي! اهو چئي پاڻ اٿيو ۽ نوڪرن چاڪرن کي سڏ ڪيائين ته خزاني جي ورهاست شروع ڪئي وڃي. هنن اڃا

پيتين جا تالا مس کوليا ۽ سون ٻاهر نڪتو ئي ڪونه. تہ اڪوات ٿيل منصوبي مطابق جنگي جوان تهخاني مان نڪري نروار ٿيا. پوءِ جيئن مرزا باقيءَ کين حڪم ڏنبي ڇڏيو هو، تيئن ارغونن جو اهڙو ڪوس شروع ٿي ويو جو ڪو هڪڙو بہ منجهائن سلامت ڪونہ رهيو. ڀڄاڙيءَ هنن جي حويلين ڏانهن ماڻهو ڇڏيا ويا، جن سندن ٻڇن ٻچو باقي نہ ڇڏيو [١١٠]. اُئين ڪن پل ۾ ارغونن جو خاتمو ٿي ويو. جيڪي ٻچيا اهي ڀاڄڙ ۾ پئجي وڃي درياهہ ۾ ٻڏي مئا، اچا بہ جيڪو رهجي ويو، تنهن کي ماڻهن واٽ ويندي ساري ڇڏيو. ڪي وري هندستان پاسي جلاوطن ٿي گجرات ۾ ٻين علائقن ڏانهن نڪري ويا. شاهہ قاسم ارغون ۽ علي شير ارغون سميجن ۾ وڃي پناهي ٿيا. غرض تہ اهڙي ڪابہ مصيبت نہ هئي، جيڪا ارغونن جي سر تي نہ آئي. علي شير جي پٽ کان درياهي ارغون جي زباني اها دردشا ٻڌڻ ۾ آئي تہ انهيءَ ڪهرام ۾ گهر کان بيگهر ٿيڻ وارن عزيزن جا آخر اهي حال وڃي ٿيا جو ويچارن کي نہ تہ کائڻ لاءِ ڪتان ڪڇهہ ٿي مليو نہ وري اوڍڻ لاءِ ڪو اوڇڻ ٿي هٿ آين، وڏن ڏيري گهوڙي، ڪٽ ڪاڏل تراز، پراڻي مياڻ ۽ ڇڳل ڇنل ڪمان کان سواءِ ڪا موڙي ئي ڪانہ رهي هئي. شهر ڇڏي جهنگ ۾ شڪار ڪندا ۽ پيٽ پاليندا ٿي رهيا. سنڌ ٻار ٻچا هڪ پاسي، تہ پاڻ ٻئي پاسي رلي پني حياتيءَ جا ڏينهن پورا ڪرڻ لڳا.

مرزا باقيءَ جو پنهنجي ماڻهن کي نوازڻ

مرزا باقي پنهنجي مرضيءَ موجب ارغونن کي ماري مڃائي ۽ گهر کان بيگهر ڪري، نيٺ سک جو ساهہ کنيو. جنهن آلڪي سندس حياتي حرام ڪري ڇڏي ۽ ڪاڏو پيتو وساري ڇڏيو هئائين، تنهن کان مس وڃي جند آجي ٿيس. انهيءَ فراغت کان پوءِ پنهنجي خاص ماڻهن جي تربيت ڏانهن توجهہ ڏنائين [١١٦]. هرهڪ کي ارغونن جي خالي ٿيل جاءِ تي

رکي ٽهڏا ڏني دلجاءِ ڪري ويئو. خسرو چرڪس جيڪو سنڌ ۾ بيءَ مرزا عيسيٰ جو پٽيلو هو ۽ جنهن کي ڏاڍي چاهه سان ملا جاني (١) ٻندري وٽان هٿ ڪري، پنهنجو مقرب بڻايو هئائين، تنهن کي پرڳڻن جي عملداري ملي وئي.

قاضي خميسي کي جيڪو آڙيءَ آڏيءَ سنڌ ساڻ ڏينهو ٿي آيو، پنهنجي حضور جو امير خان (ڪُل تي حڪم هلائيندڙ) ڪري رکيائين. هي پوءِ انهي اوج تي وڃي رسيو، جو ڪيئي هزار پيادا ۽ سوار سندس حڪم ۾ رهڻ لڳا. وٽس هڪ ئي رنگ وارن ڪيترن گهوڙن جا ڪيئي طبيلا هوندا هئا، جن ۾ انهن جون عراقي، ڪڇي، ترڪي، تازي، زهري ۽ ڪوهي جنسون موجود هونديون هيون. ايڏي اوج هوندي به سندس اخلاقي حالت اها هئي جو هڪ ڏينهن شيخ عبدالوهاب پوراني ۽ سيد علي شيرازي، ڪن ٻين بزرگن سان گڏجي هن جي جاءِ تي ويا، ته بنا ڪنهن آدرڀاءَ جي کين ٺوڪيندي چوڻ لڳو: اڇو ملاؤ! ڪيئن آيا آهيو؟ اها بي سروتي هنن ٻلارن کي ڏاڍي ڏکي لڳي ۽ پنهنجي اچڻ تي پشيمان ٿيڻ لڳا. قاضي نعمت الله جيڪو هن سان تمام تيز طبعيت وارو هو اها بي عزتي سهي نه سگهيو، هڪدم چئي ڏنائينس، ته قاضي! سلامت هجين [١١٧]. اسان کي مهرباني ڪري ملا جي معنيٰ ته ٻڌاءِ؟ جيڪڏهن سوال جو پورو جواب مليو، ته اسان کي ڏاڍو فائدو رسندو! هو (قاضي خميسو) جيئن ته اهڙين عقل وارين ڳالهين جي لائق ئي نه هو ۽ ڪنهن به شيءِ جي پرک پروڙ نه هيس، جواب ڏيندي چيائين: اسان اڻ پڙهيل آهيون، جيڪڏهن توهان کي پنهنجي سوال جو جواب نه مليو، ته ڪا اربع خطا ناهي، آءٌ ته خود اوهان کان سوال پڇڻ چاهيان ٿو، جنهن جو جواب اوهان سڀني کي ڏيڻو پوندو. هنن ورائيو ڏاڍو چڱو، اها ته پاڻ اسان لاءِ وڏي سعادت ٿيندي.

(١) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

سندن خيال هو ته هي ضرور ڪو علمي، عقلي بحث ڪندو، جيڪو اسان جي سمجهه ۾ اچي سگهندو ۽ اهو بحث به هن جي ٿي عقل مطابق هوندو. جڏهن سڀئي سندس سوال ڏانهن ڌيان ڏيڻ لڳا، ته هن پنهنجي آڱر سان زمين تي اڻ ورڻ ليڪا پائي ڪانئن پڇيو: ٻڌايو ته هي ڇا آهي؟ سڀئي عقلمند ۽ عالم سندس اهڙي حماقت ڀري ڪارناسي تي وائڙا ٿي، هڪ ٻئي جي منهن ڏانهن نهارڻ لڳا. نيٺ هن کي چيائون، ته اسان هيءَ عمر علم جي تحصيل ۾ آندي آهي، پر تو جهڙو ڪامل ۽ قابل استاد ڏٺو ٿي ڪونه هو، نه وري هن سوال جو جواب ڏيڻ وارو ڪو سياڻو سمجهو ڪٿي سڄهي ٿو! هاڻ تون پاڻ ٿي استادي ڪري خدا جي ڏني ان اسان کي ڪجهه سمجهاءِ، جيئن چيو اٿن ته: جيستائين ٻڌڙو ٿئين، تيستائين ڪجهه نه ڪجهه سکندو رهه. قاضي خميسي ٻوڪڙ ڪندي چيو: اڙي مُلاؤ! هيءَ مانيءَ جي شڪل آهي...

شيخ سعدي سچ چيو آهي ته:

ڪميڻي کي جڏهن پاڳ لڳي ٿو، ته عقل وارا به
لاچار ٿي ان جون بي عقليءَ واريون ڳالهيون ٻڌڻ
لاءِ تيار ٿا ٿين.

هن جو اهو جواب ٻڌي سڀئي کيس آفرين چوڻ لڳا، ته هي نه ته عقل جو ڪيڏو آهي، نه وري ان کي ڪو علم جي سکهجي ٿو، بلڪ سڌون سڌو معجزو آهي!! ان کان پوءِ کيس چيائون، ته جيڪڏهن اچا به ڪو پيو ڪمال اوهان کي ايندو هجي، ته اهو به ڪري ڏيکاريو، جيئن اسان ان مان به ڪجهه پرائڻ جهڙا ٿيون. قاضي خميسي وري آڱر زمين تي ڦيري هڪ شڪل ٺاهي ۽ هنن کي چيائين: هي ته ان کان به سؤلي شيءِ آهي. هو وري ساڳي حرڪت ڏسي حيران ٿيا، پر پاڻ سنڀالي جواب ڏنائون: اسان علم هيئت، حڪمت،

رياضي، ڪيميا، ريما، سيميا، توحيد ۽ تسخير سڀ پڙهي چڪا آهيون، پر هن جهڙي ٻئي شڪل ڪٿي به ڏسڻ ۾ ڪانه آئي، شڪ ناهي ته هي ڪو غيب جو علم آهي، هڪ ڀيرو ٻيهر عنايت فرمائي ٻڌايو، ته هي ڇا آهي، جيئن اسان اهو فيض به حاصل ڪري ڇڏيون. قاضي خميسي رعبدار آواز ۾ چيو: اوهان هيستائين ڏٺي جو پيشاب به ڪونه ڏٺو آهي؟ هنن ورائيو: اجهو هاڻ ڏٺوسين! ائين چئي اٿي لڳا. ته قاضي خميسي ڦِڪائيءَ سان معافي ورتي، ڪاڻ اچڻ جو ڪارڻ پڇيو، پوءِ جنهن ڪم سان آيا هئا، اهو پورو ڪري وڏي عزت سان ڪين وڃڻ ڏنائين.

هن ڪان سواءِ مرزا باقي انهن ماڻهن کي به ڏاڍو ورسايو، جيڪي مصيبت واري زماني ۾ هن جو پورو ساٿ ڏئي، ساڻس ڏکيا سکيا ڏينهن گڏ گذاري چڪا هئا[١١٩].

ٺٽي جي ميراث تي جان بابا جو مرزا باقي سان ڦڏو ڪرڻ

پيارو! هيءَ دنيا ڏاڍي آٽانگي آهي، جيڪڏهن ڪو هن کي هٿ ڪرڻ جي لاءِ حيلا هلائي ٿو ته ماڻهو ان تي حرص هوس جي تهمت ٿا مڙهين ۽ جڏهن ان کي هٿ ڪري ٿو ته ڪيس ڪيئي ٻيڙايون آڏو اچن ٿيون، پر جيڪڏهن ڪو ٻنهي دنيا کي لت هڻي ٿو ڇڏي، تہ ماڻهو چون ٿا، هن نڪمٽي ماں ڪابہ چڱائي ٿيڻي ناهي:

جيڪڏهن دنيا نہ آهي، تہ ان جي ڳڻتي ٿي ماري
جيڪڏهن آهي تہ، ان جي چڪر ۾ پورا ڪونہ ٿا پئون!

مرزا باقي جڏهن پنهنجي پيءُ جي ڏپ ڪان دربدر ٿي، ڪيترن مصيبتن ڪان پوءِ، ٺٽي جي جاءِ تي حڪمران ٿيو، تہ وري ارغونن جي وڳوڙن هن جو آرام ڦٽائي ڇڏيو، نيٺ انهن ڪان بہ حيلي بهاني جان ڇڏايائين. هاڻ وري سندس ڀيو پياءُ مرزا جان بابا، جيڪو گهٽي وقت ڪان سمن جي سام ۾ هو،

مرزا عيسيٰ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ، بکر جي حاڪم، محمودخان ڪوڪلتاش کي ساڻ ڪري پيءُ جي تعزيت لاءِ ۹۸٦ھ (۱) ۾ مرزا باقيءَ وٽ لنگھي آيو. ٿورا ڏينھن گذريا ته پيءُ جي ميراث جي ڳالھ وچ ۾ وڌائين، ته ان جي ورھاست ٿيڻ کپي. ھن چائي واٺي محمودخان کي سفارشي بنائي پاڻ سان آندو ھو ته جيئن مرزا باقي ان جي چوڻ تي لڳي، ميراث جي ورھاست لاءِ تيار ٿي وڃي. محمودخان به ھن جي چڱي وڪالت ڪئي، پر مرزا باقي ڏک ڪائي پڪو ٿي چڪو ھو. جيئن اھي ڳالھيون ٻڌائين، ته محمود خان کي چوڻ لڳو: [۱۲۰] جيڪڏھن ھي ھتي رھي منھنجي رضا تي راضي ٿي پيو ھلندو، ته آءٌ ھن لاءِ سڀڪجھ پيو ڪندس، پر ائين ٿي نٿو سگھي، ته ڪيس واپاري ٻچن واڱي ملڪ ۽ ميراث مان حصو ڏئي، ڪنھن به ٽڪري صوبي جو حاڪم بڻائي پنھنجي ڪُـڪـڀ ۾ ڪان ھٽي چڏيان ۽ ھيءَ حڪومت (جيڪا اوھان کي خبر آھي، ته ڪيڏي محنت ۽ تڪليف سان ھٿ ڪئي اٿم) پنھنجي ھٿان وڃائي ويھي رھان! توھان مان پڻ اھا آسيد ٿو رکان، ته جيئن منھنجي پيءُ پيري منھنجو ڀاءُ مرزا صالح اسان پنھي پيءُ پٽن جي وچ ۾ آيو ھو، تيئن ھن جو معاملو سمجھندا. ٻچاڙيءَ چيائين: سڀ ڪي خدا وٽ ھلتو آھي اسان ۽ اوھان جي درميان جيڪو رستو ھلندو اچي ٿو، اھو مھرباني ڪري جيئن جو تيئن، قائم رکندا.

مرزا باقي پنھنجي پيءُ کان پوءِ انھي خيال جو ٿي چڪو ھو ته جھڙو ماڻھو ڏسجي تھڙي ڳالھ ڪجي. خاص ڪري ارغونن مان ھن جيڪي جنيون ڪيون ھيون، تن مان سمجھي سگھجي ٿو ته پنھنجي حريفن سان ڇا نه ڪري گذريو! محمودخان اڳ پوءِ جو خيال ڪري جانبابا کي چيو ته تون پنھنجي ڀاءُ مرزا باقيءَ جي مرضيءَ موجب ھتي رھي سگھين ٿو، پيءُ حالت ۾

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

توکي جيئن مناسب نظر اچي تيئن ڪر، مون کي ته انهيءَ کان سواءِ ڪا صلاح نٿي سجهي!

جان‌بابا کي خبر هئي، ته جيڪڏهن محمود خان جي صلاح سان هتي رهي پيس ته مرزا باقي مون کي جيئرو نه ڇڏيندو، ان ڪري سائس گڏجي سميجن ڏانهن هليو ويو. ڪيترن ڏينهن کان پوءِ جان‌بابا چا ڪيو، جو جيڪي ارغون مرزا باقي جي قتل عام کان پاڻ بچائي پڇي نڪتا هئا، تن مان شاهه قاسم ارغون، علي شير ۽ ٻيا ڇڙوڇڙ ٿيل وري هيڪاندا ڪري، اچانڪ ٺٽي تي ڪاهي آيو. هيڏانهن مرزا باقي به پوري طرح تيار ٿي، پنهنجن ماڻهن کي همٿائڻ لڳو: وارو ڪريو! ڏينهن اچوڪو آهي جيڪڏهن وڪوڙين جو ٿڏو پٽيو ويو ته ملڪ تي پنهنجي حڪومت رهندي. ٻيءَ حالت ۾ وري اهي دربدريءَ وارا ڏينهن ڏسڻا پوندا. هاڻ ته ڪا اهڙي جاءِ به ڪانه رهي آهي، جتي وڃي پنهنجا پير پختا ڪري سگهجن، آخر سڪلي ۽ ٺٽي جي وچ واري ڪلراٺي زمين تي چٽي جنگ شروع ٿي وئي. مرزا باقيءَ پنهنجن ماڻهن کي جيڪا تربيت ڏني هئي، تنهن موجب هر ڪنهن جوصلو ڏاڍي چڱا جوهر ڏيکاريا، ملا بهبود جنهن کي باقيءَ پاڻ وٽان پرڙايو هو، تنهن جو پٽ ميرعلي (جنهن کي مرزا غازي بيگ ترخان پنهنجي زماني ۾ ميرعلي سلطان جو لقب ڏنو هو)، مرزا باقيءَ کي پنهنجي پيءُ برابر سمجهي وڏي بهادريءَ سان وڙهيو، پر پڇاڙيءَ ميدان ۾ مارجي ويو. ملا بهبود کي(۱) اهو ئي اڪيلو پٽ هو.

---

(۱) مؤلف، ملابهبود جو بيان ڪندي مونجهاري ۾ پنجي ويو آهي اها ڳالهه شايد مصحح صاحب جي ڌيان تي به نه آئي - حقيقت ۾ ملابهبود مرزا عيسيٰ جي خاص ماڻهن مان هو. مرزا باقي کيس سچل ڏسو حاشيه ۲۴

هر ڏانهن جان بابا کي اهڙي شڪست ملي، جو سندس لشڪري دل هول کان پنهنجو پاڇو پاڻ تي پهاڙ سمجهي، جان کان بيزار ٿي ماڳهين جان بابا کي ننڊڻ لڳا. نيٺ هن کي ميدان ڇڏي ڀڄڻو پيو. جڏهن ويجهڙائيءَ ۾ ڪيس ڪٿي پير کوڙڻ جي ڪا جاءِ نه ملي، ته ڪڪراليءَ جي جام ڏيسر سمي ڏانهن نڪري ويو، جيڪو ساموئي وارن سمن مان هو ۽ سمنڊ جي ڪنڌيءَ سان پنهنجي حڪومت قائم ڪئي هئائين. جان بابا کانئس مدد گهري، پر ملي نه سگهيس. اتان پنڌ پئي سمن وٽ آيو، جن جي نياٽي سندس گهر ۾ هئي[١٢٢]. انهن وٽان ڀيهر مدد وٺي ارغون ۽ ٻيا ماڻهو سڻ ڪري مرزا باقيءَ سان وڙهڻ لاءِ سندرو ٻڌي نڪتو. مرزا باقيءَ ڏنو ته هن کي وري ڪٽڪ ڪيو آهي، سو ريٺ بارگاهه ڏانهن وڌيو، جيئن هن دفعي ڪيس روهه رلا متي ڪلا ڏئي ڇڏجن.

جان بابا سان گڏ شاهه قاسم ارغون جو راتاهو ڏيڻ ۽ مرزا باقي جي گهر واريءَ کي قتل ڪرڻ

مرزا باقي سوچڻ لڳو: هي جو گهر جو پيدي جيڪو هاڻ لاهي پاهي اسان جي ڪلهي پيو آهي، جيڪڏهن ائين هڪ ٻئي پٺيان فتنو کڙو ڪندو رهيو، ته ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن اسان جو ڏينگوئي ڏيري ڪري ڇڏيندو. ان جو اپاءُ اهوئي آهي، ته ڪيس ڪنهن نموني ريهي ريبي سو گهو جهليو وڃي. پاڻ اڃا انهيءَ گڻ ۾ هو ته مٿان شاهه قاسم ارغون وڏو ڪٽڪ

جي پانهين مان هڪڙيءَ مان شادي ڪرائي، جنهن مان ميرعلي نالي پٽ پيدا ٿيس. هاڻ (ملا ڀهبود) مرزا باقيءَ جي ڏينهن ۾ جان بابا سان جنگ ڪندي سخت حمان کان پوءِ ڪم آيو (قتل ٿي ويو) سندس پٽ (مير علي) هاڻ کي ارغون گهراڻي مان سمجهي مرزا علي سلطان سڏائڻ لڳو.

ڏسو تحفة الڪرام سنڌي ص ٢٢٦ - (مترجم)

ساڻ ڪري، اڏرات جي وڳڙي ۾ اهڙو راتاهو ڏنو، جو مرزا باقيءَ جا لشڪري، جيڪي پهرين سوپ کان ذاڍي آڪڙ سان پاڻ تي ڀاڙي، بهادريءَ جا داستان بيان ڪندا ٿي رهيا، هن اوچتي لڙ گوڙ تي هڪدم ڇرڪ پري هيڏانهن هوڏانهن ٿڙي پکڙي شڪست کائڻ جا پرڪار پسائڻ لڳا. شاهه قاسم ارغون تيستائين وچي لاهري نالي مرزا باقيءَ جي ٻيڙيءَ تائين پهتو. انهيءَ ارادي سان ته جيڪڏهن مرزا باقي ور چڙهيو، ته سندس رَت جا ڍڪ پري، پنهنجي ڀاڏرن جو وير چڪائيندس.

ٻيڙيءَ ۾ مرزا باقي پنهنجي بيگم سوڌو موجود هو. جيئن شاهه قاسم کي ڏٺائين، ته پنهي گڏجي در کي اندران بند ڪري پورو زور لڳايو، پاهران شاهه قاسم به در کي ڌڪا ڏيڻ لڳو. انهيءَ وٽ پڪڙ ۾ مرزا باقيءَ کي در جي ڪڙي چاڙهڻ جو حوصلو به نه رهيو، جيئن ته غنيم ڏاڍو هو ۽ ڏاڍا زور ٿي لاتائين، ان ڪري [۱۲۳] در کلي پيو ۽ هو ڏوڪي اندر هليو آيو. مرزا باقي ساهه جي ڊپ ۾ ٻيڙيءَ جي ٻئي پاسي کان درياهه ۾ گهٽ هٽي لڙهندو هليو ويو. سندس بيگم بڙسن وانگي سڙس ٿي بيٺي، شاهه قاسم اندر داخل ٿيو، ته ڪٺندي ئي ڏيئي جي هيٺان پيل تيل واري تسري، اهڙي ته منهن تي وهائي ڪڍيائينس، جو جيستائين جيئرو هو، تيستائين سندس پيشانيءَ تي اهو داغ رهندو آيو. شاهه قاسم ايترو ته ڀهترجي ويو جو اوندهه ۾ هن کي ئي مرزا باقي سمجهي قتل ڪري ڇڏيائين، پوءِ ته سڄي لشڪر ۾ ڀاڪرڪٿو پئجي ويو.

مرزا باقي درياهه ئي پوڻ کان پوءِ ٻڏڻ کان بچڻ لاءِ هٿ پير پئي هنيا ته ايتري ۾ خليل خدمتگار (جيڪو پڻ جان بچائڻ لاءِ پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏيئو هو) اچي ڪيس ويجهو ٿيو. مرزا باقي آتاولي سان ڪيس وارن کان جهلي پڇڻ لڳو: ڪير آهين؟ هن چيو فلاڻو آهيان، ته چيائينس، جلدي ڪر هيڏانهن هوڏانهن

ڏس ڪا ڊونڊي (ننڍي ٻيڙي) هٿ اچي ته ڪاهرائي اچ. هن ڊونڊيءَ جي ووڙ ڪٺي ته ايتري ۾ مراديو ٻيڙيءَ وارو گڏيس، جيڪو اڳتي هلي مرزا جي مهربانيءَ سان ٺٽي صوبي جو مير ملاح بڻيو. نيٺ مرزا باقي انهيءَ جي ٻيڙيءَ تي چڙهي درياهه آڪري پرين ڪنڌيءَ تي پهچي علي پوٽي ڳوٺ وٽ وڃي نڪتو. پوءِ پنهنجي ماڻهن ۽ لشڪر ڏي ڏاهه ڏيڻ لاءِ ڏهل شرنائين وارا گهرايائين جن اچي ڏاهو وڄايا. آواز ٻڌي سندس لشڪر ۽ ماڻهو جيڪي هار کان هنياءَ لاهي ۽ مرزا باقيءَ کي مري ويل سمجهي ڪڪ پن تي چڪا هئا، هڪ هنڌ گڏ ٿي غنيم تي [١٢٤] حملا ڪرڻ لڳا. اها خبر غنيم کي به پهچي چڪي هئي ته مرزا باقي سلامتي سان هتان نڪري چڪو آهي ۽ هن وقت سندس پاسي اچڻ جي پيو ڪري، جيڪڏهن اچي نڪتو ته اسان مان ڪنهن هڪ جو بچڻ به ڏکيو آهي، انت انهيءَ خوف کان ڪڙيءَ تي ڪٺي زور ڏنائين.

صبح تي مرزا باقي درياهه ٽپي هن پتر آيو، ته سموري لشڪر کي گڏ ڪري غنيم جي ڪڍ ڪاهي پيو. جيستائين ان کي ملڪ جي سرحد مان تڙي نه ڪڍيائين، تيستائين پچر ڪانه ڇڏيائين. جڏهن اهو فتو به ٿري ويو ته واپس ٺٽي پهچي پوري دلجاءِ سان پنهنجي ماڻهن جي سار لهڻ ۽ مخالفن جي پاڙ پٽڻ ۾ لڳي ويو. خليل خدمتگار کي خاص مقرب بڻائي، هر ڪنهن معاملي ۾ خودمختار ۽ مهندار مقرر ڪري، کيس پنهنجي مُهر ڏئي ڇڏيائين. مراديو ملاح جيڪو سندس جان بچائي چڪو هو، تنهن کي هزارين ننڍيون وڏيون سرڪاري ٻيڙيون سونپي ۽ پڳهادار ملاح چاڪري ۾ ڏئي مير ملاح جي خطاب سان نوازيائين.

ملڪ ۾ پاڻيءَ رستي ماڻهن جي جيڪا اچ وڃ ٿئي، تنهن جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! سال جي ٻارهن مهينن مان ڇهن مهينن ۾ سياري جي موسم جي ڪري پاڻي گهٽ ٿو رهي

انهيءَ عرصي ۾ جيڪڏهن ڪو ساٿهو ڪيڏانهن وڃڻ چاهي ته خشڪيءَ جي رستي آسانيءَ سان وڃي سگهي ٿو. باقي انن مهينن ۾ اها حالت آهي جو سڄو ملڪ پاڻيءَ هيٺ غرق رهي ٿو. جيڪي ماڻهو ڪن مٿانهن هنڌن تي وهن ٿا، تن کي ته سامان سرڙي ڍوئرائڻ يا پاڻي ڪانجهي پرڻ جي ڪا ضرورت ڪانه ٿي پوي، پر پين جي لاءِ پيڙين کان سواءِ چاڙهو ڪونهي. انڪري اچ وڃ گهٽي تي پوندي آهي. تنهنڪري ايتريون پيڙيون سيڙهائيون وڃن ٿيون.

مراديو ملاح انهيءَ عهدي سان گڏ شهر جو ڪوٽوال ۾ مقرر ٿيو. اهڙيءَ ريت مرزا باقيءَ پنهنجي جان بچائڻ وارن ۽ وفادار ماڻهن کي ورسائي بي اونو ٿي، ٿڌو جمائي، سال خزاني ميڙڻ تي لهي پيو. انهي هوس ۾ هاڻا هٿندي ڪيترن چڱن ڀلن جا ڪنڌا ڪٽي ڇڏيائين.

مرزا باقيءَ هٿان ڪن بي گناهه بزرگن جو قتل ٿيڻ

جڏهن ملڪ جي چٽني پاسن ڏاپر ٿي وئي ته مرزا باقيءَ پنهنجي ننڍي ڀاءُ غالب کي قتل ڪرائي ڇڏيو، جيڪو ويچارو حڪومت ۽ سياست جي ڪنهن به معاملي ۾ دخل ڏيڻ بدران پنهنجي ليکي عيش عشرت ۾ مشغول رهندو ٿي آيو. مرزا باقي اهو ڪنڌو ڪم ان ڪري ڪيو، جو ڊپ هوس ته متان اڳتي هلي هيءُ به زور وٺي، هن کي هيسائڻ جي ڪا سازش نه ڪري.

آن کان پوءِ شيخ پرڪيو قتل ٿيو (١)، جنهن جو مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي تڪيو موجود هو، جتان رات ڏينهن ۾ ڪيئي پيرا پير تي ڏونڪو هٿائيندو ٿي رهيو. شهر جا ڪي ئي ساٿهو

(١) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

هن جا معتقد هئا ۽ سندس قدمبوسيءَ لاءِ وٽس وڃڻ وڏي سعادت ٿي سمجهائون. انهن کان سواءِ ٻاهران ايندڙ سوداگر به هن وٽ اچي دل جي حضور سان نذرانا نياز پيش ڪندا هئا، جن مان ايترو سون، ٻٽو ۽ ٻيو سامان گڏ ٿي ٿيو، جو رات ڏينهن هن درويش جو لنگر هلندو ٿي رهيو ۽ ٻيو ته پٿرن مان چونو تيار ڪرائي گچ ۽ پڪين سرن سان منارو ٺهرائي، ان جي چوٽيءَ تي روشنيءَ جو انتظام ڪرائي ڇڏيو هئائين. انهيءَ روشنيءَ تي رات جو پري کان ايندڙ ساموندي سوداگر سلامتيءَ سان اچي وٽس سلامي ٿيندا هئا. سندس ڪرامتون بيان کان ٻاهر هيون، شهرين توڙي سوداگرن جو مٿس ايڏو ته ويساهه هوندو هو، جو پنهنجا زيور ٻٽا ۽ ٻيو قيمتي سامان هن وٽ امانت ڪري رکندا هئا.

مرزا باقي هن درويش جا ايڏا ٺٽ ٺانگر ڏسي سوچڻ لڳو، ته هي به ٻئي پائيءَ توڙي سون وغيره ۾ حاڪمن کان گهٽ ناهي. پوءِ ته هن غريب جي مارائڻ لاءِ گهات گهڙڻ لڳو ۽ پنهنجا ماڻهو سندس پويان ڇڏيائين. جن چورن وانگي تاڙ ٻڌي کيس قتل ڪري درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيو ۽ پنهنجو پرائو سامان جيڪو آني هٿ لڳن، ڪٺي اچي مرزا باقيءَ جي اڳيان رکيائون. اهو ڪم ائين چٽ گهٽ ۾ ٿي ويو، جو درويش جڻ دنيا ۾ آيو ئي ڪين هو. ماڻهن کي به ڪا سُڌ نه پئجي سگهي، ته هن کي ڪيئن قتل ڪيو ويو، قاتل ڪير هئا، ڪٿان آيا ۽ ڪيڏانهن هليا ويا!

صبح ٿيو ته درويش جا معتقد مڙي آيا ۽ هن حادثي تي روڄ راڙي ۾ پئجي ويا. شهر جي ماڻهن به اها خبر ٻڌي، ته سڪايءَ ڏانهن وڃڻ شروع ڪيائون. مرزا باقيءَ کي جڏهن اطلاع مليو، ته هاسيڪاري حيرت ۾ اچي ائين لڪائڻ لڳو، جڻ ته کيس ڪا خبر چار ئي ڪانه هئي. هڪدم حڪم ڏنائين، ته سچي واقعي جي جاچ ڪري قاتل پيدا ڪيا وڃن، جيئن

هن اولياء جي قتل جو پورو قصاص ورتو وڃي [١٢٥]؛ جيڪو اسان جي حڪومت ۾ اسان وانگي ئي حڪومت هلائيندو ٿي رهيو.

اها خبر ڪنهن کي به نه پئي، ته هن (مرزا باقي) سيڪجهه پاڻ ڪري ڄاڻي واڻي ان جو ڏوهه ٻين تي مڙهي رهيو آهي. انهيءَ چڪر جاري ڪرڻ کان پوءِ مڪر ڪري اهڙو، ته اچي روئڻ ۾ چنتڪيو، جو ماڻهن مٿس وسهندي اصل حقيقت ئي وساري ڇڏي ۽ اهو معاملو اتي ئي لٽي مٺي ٿي ويو.

انهيءَ کان پوءِ مرزا باقي وري شيخ عبدالوهاب پورانيءَ جي مارڻ جا پٺيان پچائڻ لڳو، جيڪو پڻ انهيءَ درجي مان هو. هن جي مهرباني گهڻي قدر مشهور هئي. ٻاهرين ملڪن مان جيڪي به معزز ماڻهو سمنڊ رستي لاهري بندر وٽان لهي، ٺٽي شهر ۾ ٿي آيا، ته شيخ عبدالوهاب حاڪمن وانگي انهن جي آجيان ۽ ٽهل ٽڪور ۾ سندن سواري، سامان ۽ خوراڪ کان وٺي رهائش تائين سڄو انتظام پاڻ ڪندو ٿي رهيو. مرزا باقيءَ جو خيال هو، ته شيخ عبدالوهاب کي ائين ڪرڻ بدران اهڙا ماڻهو وٽس ڏياري موڪلڻ کپن. اها ئي ڳالهه هئي، جنهن تي هن انهيءَ بزرگ کي به مارائڻ تي گهريو ۽ پر مرزا باقي اهو وساري ڇڏيو هو، ته انهيءَ ئي شيخ عبدالوهاب سندس حڪومت جي ڪيتري قدر حمايت ڪئي هئي.

شيخ عبدالوهاب اهو شخص هو، جنهن کي مرزا شاهحسن ارغون کان وٺي هيلتائين جيڪي به جاگيرون ملي چڪيون، تن جي سموري آمدني خدا جي راهه ۾ خرچ ڪري ٿي ڇڏيائين [١٢٦]. گهوڙا ۽ قيمتي لباس انهن کي ٿي ڏنائين، جيڪي سندس خيال ۾ ڪانئس وڌيڪ حاجتمند هئا، اهڙيءَ ريت ڪا به شيءِ پاڻ وٽ نه رکندو هو، بلڪ گهوڙي تي سواري به ڪونه ٿي ڪيائين.

مرزا باقيءَ جنهن هر حالت ۾ شيخ عبدالوهاب کي پورو ڪرڻ ٿي چاهيو، قاضي خميسي کي حڪم ڏني ڇڏيو هو، ته حڪومت جي ڀلائيءَ لاءِ ان کي ضرور قتل ڪيو وڃي، حڪم جي پيرويءَ لاءِ قاضي خميسي پوري تياري ڪري ڇڏي، آخر هڪ دفعي عيد جي ڏينهن تي شيخ عبدالوهاب جيئن پنهنجن ساٿين سان گڏجي عيدگاهه مان نڪري گهر ڏانهن ٿي آيو، ته واٽ تي هن (قاضي خميسي) جي ساٿين سندس انتظار پئي ڪيو. جڏهن شيخ عبدالوهاب سندن ويجهو آيو، ته هنن وچ بازار ۾ کيس قتل ڪري ڇڏيو. تنهن کان پوءِ به قاضي خميسي هن ڀلاري جي پوين سان ايتري قدر آچائي ڏني، جو هو ٺٽي مان نڪري پنهنجي جاگيرن ڏانهن هليا ويا ۽ وري شهر ڏانهن رُخ نه ڪيائون.

اُن کان پوءِ مرزا باقي خليفي عبدالوهاب عباسيءَ کي مارائڻ جي ڪئي، جنهن جا وڏا مٿي ذڪر ڪيل محمد طور (ساهه تور) جي شهر مان لڏي آيا هئا. هن جي ولايت ۽ ڪرامت ايتري تائين هئي، جو پڪي به ڪانئس ڊپ نه ڪندا هئا ۽ سندس پير ۾ ٿي گهمندا ڦرندا ٿي رهيا، پر جڏهن ڪو پيو ٿي ڏنائون، ته پَرَ ڪري اڏامي هليا ٿي ويا. سندس خاندان اهڙين عجيب ڳالهين جي ڪري يگانو ليکيو ويندو هو [١٢٧].

مرزا باقي هن جي انهيءَ ولايت ۽ ڪرامت واري درجي کان چڱيءَ طرح واقف هو، تنهن ڪري ساڻس هٿ انڪائڻ جي ٿي ڪيائين، پر جڏهن انهيءَ بزرگ مرزا باقيءَ جي خاندان مان شادي ڪئي، ته هن جي ساڻس دشمني پيدا ٿي، جنهن ۾ سڀڪجهه وساري ڇڏيائين.

خليفي عبدالوهاب جي قتل لاءِ مرزا باقيءَ جو خليل خدمتگار کي موڪلڻ

مرزا باقيءَ، خليل خدمتگار تي اهو ڪم رکيو، ته خليفي عبدالوهاب وٽ وڃي کيس پنهنجي سامهون ويهاري قتل

ڪري ڇڏجانءِ، ته جيئن انهيءَ جو به ڪو نالو نشان نه رهي. حڪم جي دير هئي، خليل هڪدم پڪ ٻڌي هليو. پنهنجي ماڻهن کي سمجهائي ڇڏيو هئائين، ته جڏهن آءٌ خليفي عبدالوهاب سان ڳالهائيندي، دعا گهري بس ڪرڻ تي اچان ته اوهان مٿس حملو ڪري سندس سسي لاهي ڇڏجو!

اها خبر خود خليفي عبدالوهاب کي به پهچي چڪي هئي ته مرزا باقي خدا وارن کان منهن موڙي خودغرضيءَ تي لهي آيو آهي، پر انهيءَ کان ڪنڌ نه ڪيائين ڪپي، شايد خدا جي مرضي به اهائي هجي ۽ خليل جي اچڻ ۾ به اهوئي راز رکيل هوندو. جيتوڻيڪ اتي موجود ڪيترن بزرگن ۽ خليفن اهو فيصلو ڪري ڇڏيو هو، ته خليل جيڪڏهن انهيءَ ارادي سان وٺي لنگهي آيو ته ڪيس چوڪنيو ٻڌي واپس مرزا باقيءَ ڏانهن موڪليو ويندو، پر هو خدا ترس انهيءَ تي راضي نه ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته: اسين پنهنجي حاڪم مرزا باقيءَ جي حڪم کان ٻاهر وڃڻ نٿا چاهيون، توهان پاڻ کي پوري ضابطي ۾ رکي [۱۲۸] هتي ويٺا رهجو، منهنجي قتل کان پوءِ مرزا باقيءَ جيئن شيخ عبدالوهاب پورانيءَ جي پوين کي ڪجهه به نه چيو، تيئن اوهان جو به نالو ڪونه وٺندو. ان تي سندس پٽن چيو: اسان اوهان کي ناحق ۾ مارجي وڃڻ جي لائق نٿا سمجهون، وس پڄندي اوهان جي بچائڻ لاءِ پاڻ پتوڙينداسون، پوءِ جيڪي به ٿيو. ڏاڍو ويندو، بزرگ راضي نه ٿيو، چيائين: قضا جي پاران جيڪي ٿيڻو آهي، سو ٿيڻي ته ٿي گذري! اسان ڪنهن به حالت ۾ ملڪ جي حاڪم تي هٿ کڻڻ نٿا چاهيون، جو ته شريعت ان کان منع ڪئي آهي.

نيٺ هڪ اڌ ڏينهن کان پوءِ خليل پنهنجي ماڻهن سان لڳي نڪتو. ملاقات واري ڏينهن خليفو پاڻ ڪوٽ مان نڪري هڪ هنڌ تڏو وڇائي مرڻ لاءِ تيار ٿي ويهي رهيو. پنهنجي

ماڻهن ۽ ملازمن کي اهو چئي واپس گهر وڃڻ لاءِ زور ڀريائين ته: عجب گهڙي سر تي آئي آهي، هن حال ۾ ڪو به اسان جي ويجهو نه اچي. تنهن هوندي به ڪي ماڻهو جن جي ساڻس وڏي عقيدتمنديءَ واري واٽ هئي ۽ پاڻ کي هن ڀلاري کان سواءِ بي جان ڪري ٿي سمجهيائون، اتي ئي اچي بيهي بيٺا رهيا. سندس ننڍو پٽ ميان صادق، جنهن جي سڳي ڀائرن کان وڌيڪ ساڻس محبت هئي. ننڍي ترار ڪڇ ۾ ڪري پنهنجي سان گڏ پيءُ جي پٺ ۾ بيهي رهيو، ايستائين خليل به اچي اتي پهتو، ڏٺائين ته سڀ ڪجهه تيار آهي، ته گوڏا کوڙي بزرگ جي اڳيان ويٺو ۽ زماني جون ڳالهيون شروع ڪري ڏنائين [۱۲۸]. ٿوري دير کان پوءِ موڪل گهري دعا لاءِ هٿ مٿي کنيائين، اجا اها پوري مس ٿي ته سندس ماڻهن تراريون مياڻ مان ڪڍي هڪ ئي حملي سان بزرگ جي سِسي لاهي ڇڏي. هن جي پٽ صادق جڏهن اهو حال ڏٺو ته دل جهلي خليل جي پويان کاهي پيو ۽ پنهنجي ترار سان کيس زخم رسائيندو وڌندو ويو، خليل ان سان پڇڻ جي پيٺي نه ڏسي، پنهنجي سِر وڃائڻ کان اڳ ڀڄي جان ته ڇڏائي ويو پر سندس نڪ وڍجي پيو. پٺيان خليل جي ماڻهن صادق تي حملو ڪري کيس به ماري پيءُ جي پاسي ۾ آڻي ڦٽو ڪيو.

خليفي عبدالوهاب جا ٻيا پٽ ۽ ميٽ مائٽ سر جي خوف کان ملڪ مان نڪري هليا ويا. سندس وڏو پٽ شيخ محمد هاشم سڄي عمر عيش ۾ گذاري فوت ٿي ويو.

مرزا باقيءَ کي نجومين ٻڌائي ڇڏيو هو، ته جيڪڏهن اهو (محمد هاشم) اوهان جي سامهون نه ٿيو (مقابلو نه ڪيائين) ته اوهان کي شيخ عبدالوهاب جي پوين مان پيو ڪو به نقصان رسائي نه سگهندو، چون ٿا ته اهو محمد هاشم ٻن ترارين کان سواءِ گهوڙي تي نه چڙهندو هو. پڇڙيءَ مرزا باقيءَ جي دهشت کان گهوڙي تي سواري ڪندي آسالڪ وٺي جو چرڪ

[۱۳۰]؛ ٻُڌائين ته وچي پاڻي جي تلاءِ ۾ ڪِرِيو ۽ مري ويو، ماڻهن پاڻيءَ ۾ ميڇي مارڻ جو چار وڌو، پر هن جو لاش ئي هٿ نه آيو، خليل جيستائين جيئرو هو، بنا نڪ جي رهيو، هميشه ميڻ جو نڪ ٺاهي، ڌاڳي سان اصلي نڪ واري جاءِ تي ٻڌي ڇڏيائين ۽ مٿس ڪپه جو پوپو اڪين تائين ٽنگيائين ته جيئن نڪ بيهڙو ڏسڻ ۾ نه اچي ۽ ماڻهو ائين سمجهن ته اکين اٽڻ ڪان ائين ڪيو اٿائين.

مرزا باقيءَ دي ٺٺي جي وڏن ماڻهن کي شهر نيڪالي ڏيارڻ

مرزا باقي جيئن ته ماڻهن جون ڪنڌيون ڪٽي ڇڏيون هيون ۽ شهر ۾ ڪو به اهڙو ڪونه رهايو هئائين، جيڪو ڪيس انهيءَ روش کان روڪي سگهي؛ تنهنڪري بنا ڪنهن جهل پل جي هر ڪنهن جي ڪڍ رڻ پاري ڏنائين. سندس خيال ۾ ڪو به علم هنر وارو انهيءَ لائق نه هو جو ڪيس سلامت رهايو وڃي. جيڪي شريف وضعدار، سيد ۽ بزرگ شهر ۾ موجود هئا، تن کي سندن حويلين مان لڏائيءَ شهر کان ٻاهر ويهاريائين. اهو سمجهي ته اهي سندس حڪومت جا بدخواهه آهن. انهيءَ شڪ شبهي ۾ ايڏو ته اڳتي وڌي ويو جو سيد علي جنهن جي وڏي پٽ (۱) جي گهر ۾ مرزا صالح جي نياڻي هئي، تنهن کي به سک سمهڻ نه ڏنائين.

پاڻ نه رڳو ملڪي ماڻهن پويان پيڪهي لائي ڏنائين، پر جيڪي غريب مسافر ٻاهرين ملڪن مان هيڏانهن تي آيا، تن مان به جنهن کي وڙيس ٿي، تنهن جو مٿو تي رُلايائين. ظاهري طرح ٻاهرين ماڻهن سان ائين تي پيش آيو، جڻ ته سندن سڄڻ هو. اهي غريب هن جي مڪاريءَ کان بي خبر رهي،

---

(۱) سيد جلال ثاني (مترجم)

ائين ٿي سمجهندا رهيا، ته هن جهڙو [١٣١] مسافرن جو دوست ۽ خيرخواهه دنيا ۾ ٻي نه هوندو. جڏهن ونانس موڪلائي روانا پئي ٿيا، ته مراديو ملاح جيڪو انهيءَ ڪم لاءِ هڪيوتڪيو حاضر هوندو هو، تنهن کي حڪم ٿي ڏنائين، ته اسان جي ملڪ جي آب هوا ڏاڍي وڻندڙ آهي، ويتر درياهه ۾ ٻيڙيءَ جو سير دل کي وڏيڪ فرحت ۽ طراوت رسائي ٿو، ان ڪري مسافرن کي خاص ٻيڙين ۾ ويهاري خوب گهمائي ڦيرائي سندن دل وندرائي وڃي، آب هوا جي عشق ۽ درياهه جي سير جي شوق ۾ ويچارا مسافر ٻيڙين ۾ چڙهي، سير جي سانگي جڏهن وچ درياهه ۾ ٿي آيا، ته ملاحن سندن ٻيڙيون سير تي چاڙهي ٿي ڇڏيون.

مرزا باقي اصل ۾ اهو سمجهه ان ڪري ڪندو ٿي رهيو، ته جيئن ڪو به ٻاهريون شخص هن ملڪ جي ڪا به خبرچار پئي پاسي نه پهچائي. اهو ملڪ جيڪو پاڻ ڏاڍين ڏکيائين سان هٿ ڪيو هئائين، ان جي حفاظت ائين ٿي ڪرڻ مناسب ٿي سمجهائين. انهيءَ تحفظ جي خيال کان جنهن به ماڻهوءَ ۾ ٿورو گهڻو شڪ پيس ٿي، تنهن جو ٻڇ ڳار ڪري ٿي ڇڏيائين (١).

جيتوڻيڪ هفتي ۾ هڪڙو ڀيرو اربع جي ڏينهن، وڏي پيماني تي کاڌو تيار ڪرائي، ديوان خاني ۾ ڏياري ٿي موڪليائين، ته به ڪنجوس اهڙو هو، جو ڪا معمولي شيءِ به ڪنهن کي ڏيڻ گوارا نٿي ڪيائين (٢).

پنهنجن پراون، سپاهين توڙي شهرين مان، جنهن لاءِ به پيسي پنجڙ خرچ ڪرڻ جي ڳالهه ٿي ٻڌائين، ته ان کي پنهنجي زيادتيءَ سان خوار خراب ڪرڻ ۾ ڪين ٿي گهٽايائين،

(٢) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

(٢) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

جيستائين ان ڪي پنهنجي جهڙو نه ٿي ڪيائين، تيستائين سندس اندر رئي نه ٿي ڀريو. هر ڳالهه ۾ ”بالفعل“ تڪيو ڪلام هوندو هئس. جڏهن به ديوان خاني ۾ ٿي آيو، ته گهڙيءَ گهڙيءَ اميرن وزيرن کي پئي چيائين ته: بالفعل ڪوشش ڪري آن ۽ مال هٿ ڪري آڇو! اهو ئي ضروري ڪم اوهان کي ڪرڻو آهي: جيڪڏهن بالفعل اهو پورو ٿيو، ته ٻي تڪليف ڪرڻ جي ڪابه ضرورت ناهي، حڪومت ڪرڻ لاءِ بالفعل امرائي ڪم سرانجام ڏيڻا پون ٿا وغيره.

هن کان اڳ مرزا باقي ٻڪن، ڏکن ۽ ڏولاون جا سخت ڏهاڙا ڪاڻي چڪو هو، ان ڪري ايترو آن ۽ ڏن ميڙيائين، جو اناج رکڻ لاءِ ته قلعي ۾ ڪا جاءِ ڪانه بچي. ڪو وقت اهڙو پئي ٿيو، جو جاءِ نه هئڻ ڪري نئون پراڻو آن هڪ ٻئي جي مٿان رکڻ ڪري سڄو سينوارجي پاڻ ۾ لڳي ٿي پيو، تڏهن به گرمي ۽ گندگيءَ ۾ خراب ٿيل اهو ڪِنو آن قلعي مان ٻاهر نه ٿي ڪڍيائين، نه وري ڪنهن حاجتمند کي ڏيڻ لاءِ تيار پئي ٿيو [١٣٢]. جڏهن نئين فصل جي مُند ٿي آئي، ته اهو ئي سينواريل آن سرڪاري پگهاردار نوڪرن ۾ ورهائي ٿي ڇڏيائين.

هڪ دفعي نوڪرن کيس اطلاع ڏنو، ته قلعي اندر اناج رکڻ لاءِ جيڪي به جايون هيون، سي پرجي چڪيون آهن، هاڻ ته ڪابه جاءِ خالي نه رهي آهي، جنهن ۾ وڌيڪ اناج رکيو وڃي، اسان جي صلاح آهي، ته اهو سمورو ساڻهن ۾ ورهائي ڇڏجي، جيئن هرو ڀرو ضايع ٿيڻ کان ڪنهن جي پيٽ ۾ پوي ته چڱو! تنهن کان پوءِ خالي ٿيل جاين ۾ نئين فصل وارو آن رکيو ويندو، ته اهو خراب نه ٿيندو، ٻيءَ حالت ۾ جيڪڏهن ساڳيو پراڻو اناج نئين آن ۾ گڏائي رکبو، ته پئي سينوارجي هڪٻئي سان لڳي خراب ٿي ويندا، جنهن ڪري ڪنهن به ڪم نه اچي سگهندا.

مرزا باقي چوڻ لڳو، ان جو جواب سڀاڻي ڏنو ويندو پوءِ چا ڪيائين جو رات ٿيندي ئي اڌ مانيون ميٺيءَ مان ٺهرائي، اڌ انهيءَ سينوار يل آن سان پچرائي دسترخوان تي رکرائي ڇڏيائين. صبح جو جيئن سڀئي سنڌ سلاميءَ تي آيا ته کين سڌي دسترخوان تي ويهاريائين. هيئن کمهلي مانيءَ جو سڌ ٻڌي هرڪو حيران ٿي ويو، ته اج وري الائي ڪهڙي مصيبت سُنهن پوندي! چو ته مرزا باقي انهيءَ مان جنهن تي به تي ڏسريو ته آن کي ڳيا ڳيا ڪرائي ڍاڪئن ۾ ڍڪرائي وڏي تعظيم سان ٻين جي گهر ڏياري تي موڪليائين، جيئن اهو لقاءَ ڏسي هرڪنهن کي سيکت ملي وڃي ۽ اڳتي لاءِ مرزا باقيءَ جي هيبت پري سياست کي سڄي جمار ياد ڪندا رهن.

انهي هورا ڪورا سان دسترخوان جا پلاند اٿلايائون ته کين ڏاڍيون عجيب شيون نظر اچڻ لڳيون. هرڪنهن هڪ ٻئي ڏانهن نهاريو ته هن ماجرا جو ڪهڙو مطلب ٿي سگهي ٿو. مرزا باقي ڪڙڪو ڪندي چيو: اوهان کي اسان جي ڪاڏي کاڌڻ کان عار چو ٿو لڳي. هتي بس اهو ئي آهي، جيڪو پنهنجي اڳيان موجود ڏسي رهيا آهيو. اسان کي خبر آهي ته اوهان شاهوڪار آهيو [١٣٣]، تنهنڪري هي ڪاڌو پنهنجي شان وٽان ڪري نٿا سمجهو! هنن زورجي مارئن اهي لفظ ٻڌي، سينواريل اناج واريون مانيون کائڻ شروع ڪيون. مرزا باقي وري ان تي اعتراض ڪري چوڻ لڳو: هي ٻيون (ميٺيءَ واريون) مانيون چو نه ٿا کائو؟ هنن ڏڪندي جواب ڏنو: سائين جن پاڻ سياڻا آهن، جڳيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا، ته ميٺي کائڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. آخر اسان به انسان آهيون. خار سان ڏند ڪرٽيندي چيائين: توهان جهڙن جٽن کي اسان جي دورانديشي ۽ دانشمنديءَ تي شاهد هئڻ کپي ته جيڪڏهن اهڙو بيڪار آن به ڪم اچي ٿو سگهي، جيڪو ڪيئن به آهي، تڏهن به ميٺيءَ کان بهتر سمجهيو وڃي ٿو ۽ انسان جو پيٽ قوت ٿي

سگهي ٿو، توهان کهڙي باغ جي موري آهيو، جو مٺيءَ واريون مانيون دسترخوان تي ڏسي اسان کي سمجهائيون ٿا ڏيو. ڇا اوهان کي خبر ناهي ته جڏهن همايون بادشاهه هن ملڪ ۾ آيو هو ۽ مرزا شاهه‌حسن ارغون پنهنجي هٿن سان ملڪ کي ناس ڪرائي، هرڪنهن کي اناج پوکڻ کان جهلي ڇڏيو هو، تڏهن ماڻهن کي بک کهڙيون ٻچڙيون ٻلائون ٻچي ڇڏيون هيون! حالت اها هئي جو سڪل چمڙو پاڻيءَ ۾ پسائي ان کي ڪاڙهي ٿي ڪاڏائون! ۽ هي به سچ آهي ته:

نقل

سنڌ ۾ همايون بادشاهه جي اچڻ کان پوءِ مرزا شاهه‌حسن آباد ٿيل پوکون پيلائي ناس ڪري ڇڏيون ته جيئن شاهي لشڪر هتي گهڻو وقت ترسي نه سگهي. تن ڏينهن ۾ ملڪ اندر اهڙي ڏڪار اچي منهن ڪڍيو، جو ماڻهو سڄ بُک ۾ صفا پينگ ٿي ويا. ڪاڏي لاءِ ڪجهه نه ملڻ ڪري هرڪنهن هڪٻئي جو ماس پٽي ٿي ڪاڌو.

چون ٿا ته ڪنهن ماڻهوءَ جي ڍڳي گم ٿي وئي، سو ٻه چار ماڻهو ساڻ ڪري ان جي ڳولا ۾ نڪتو. جڏهن جهنگ ۾ پهتو [١٣٤]، ته ڪي ڇوڪرا هڪڙي هنڌ ڏٺائين، جيڪي ديڳڙي ۾ گوشت رڌي رهيا هئا. هن کي شڪ پيو ته اهي چور آهن ۽ سندس ڍڳي ڪُهي ان جو گوشت پيا رڌين. هڪدم پنهنجي ماڻهن جي مدد سان انهن کي پڪڙي ڪاٺين پڇا ڪيائين ته: هي ڇا جو گوشت آهي ۽ اهو گوشت اوهان ڪٿان آندو؟ هو ڊپ کان اصل ڳالهه ٻڌائي نٿي سگهيا. جڏهن ڍڳيءَ جي مالڪ کين ماري ڪُٽي اڌ مئو ڪيو ته چوڻ لڳا: اسان سڀئي پاڻ ۾ ڀائر آهيون: ڪنهن ڪم سانگي واٽ سان پئي وياسين، ته اهڙي بک اچي ورايو، جو مرڻ ڪنديءَ تي پهچي وياسين. اسان کي انهيءَ حال ۾ ڏسي پوڙهي ماءُ

کي (جيڪا اسان سان گڏ هئي) اسان تي ترس اچي ويو، جنهن چيو ته مون لاءِ اهڙي جيابي کان موت ڀلو آهي، آءٌ نٿي چاهيان، ته منهنجا ٻچڙا منهنجي اکين اڳيان بک وگهي ساهه ڏين! مون کي پنهنجي حياتي اوهان کان وڌيڪ پياري ڪانهي، جلدي مون کي ڪُهي پنهنجي جان بچايو.

اسان اڳيئي بک ۾ بيحال ٿي چڪا هئاسين. ويتر جو ماءُ جي اها سهڙ ڏسڻ ۾ آئي، ته وڌيڪ ترسڻ محال ٿي پيو، اکيون پوري پنهنجي هٿن سان پنهنجي جيجل ماءُ کي ڪُهي سندس گوشت ديڳڙي ۾ وجهي باهه تي چاڙهيوسين جو اجهو اچا تائين پيو رڌجي.

چوڪرن جي انهيءَ ڳالهه تي هن ڌُرکي ڪوبه اعتبار نه آيو، هنن کي چيائون: اوهان جيڪي چئو ٿا سو نسورو ڪوڙ آهي، جنهن سان اوهان پنهنجو بچاءُ ڪرڻ ٿا چاهيو، جيستائين اسان پاڻ اکين سان نه ڏسنداسين، اوهان جي ڳالهه نه مڃينداسين. چوڪرن چا ڪيو جو هنن کي وٺي وڃي انهيءَ هنڌ بيهاريائون، جتي سندن ماءُ جا آنڊا پيل هئا. هنن جو اهي آنڊا ڏٺا، ته ويتر ڪاوڙ ۾ چوڪرن کي هٿبي تبي ڪري چوڻ لڳا: اوهان ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي پنهنجي پيٽ ڀرڻ لاءِ ڪُنو آهي ۽ ديڳڙي ۾ اوهان جي ماءُ جو نه، پر انهيءَ ماڻهوءَ جو گوشت پيل آهي! چوڪرن آزي نيزاريءَ سان قسم ساک تي پنهنجي ڳالهه سچي ثابت ڪرڻ چاهي، پر هو ڪونه مڙيا ۽ ميڙين ڀائرن کي زوريءَ گهلي پاڻ سان وٺي هلڻ جي ڪيائون. ايتري ۾ هنن جي ماءُ جا آنڊا اچي انهن ماڻهن جي پيرن ۾ وچڙي ويا [١٣٥]، جنهن تان چرڪ ڀري هڪبئي ڏانهن ڏسي دانهن ڪيائون، ته هي الاجي ڪهڙي بلا اچي اسان کي چنبڙي آهي.

ان تي انهن ساڻهن سان هڪ وڏي ڇمار واري شخص چيو: ڇوڪرن جيڪا ڳالهه ڪئي آهي، سا بلڪل سچي سمجهڻ کپي؛ هي اَن ماڻ جي مهر آهي، جيڪا پنهنجي پيٽ ڄائي اولاد کي مصيبت ۾ ڏسڻ نٿي چاهي ۽ سندس آنڊا جوش ۾ اچي اوهان جي پيرن ۾ ڇنبڙي پيا آهن، جيئن انهن کي ڪا تڪليف نه پهچي سگهي.

مرزا باقيءَ جي انهيءَ سمجهاڻيءَ کان پوءِ سڀئي امير ادب سان چوڻ لڳا: اوهان جيڪي چيو، تنهن تي اسان سواءِ شرمساريءَ جي ٻيو ڪو جواب پيش ڪري نٿا سگهون. هر ڪنهن کي پنهنجي عقل مطابق ٺي ڳالهه ڪرڻي پوي ٿي.

انهيءَ زماني ۾ محمود خان ڪوڪلتاش بکر کان تڪڙو پيغام ڏياري موڪليو ته: اڪبر بادشاهه پاران مجاهد خان پنجاهه هزار سوارن جي ڪٽڪ سان اسان تي چڙهائي ڪري آيو آهي ۽ اجا تائين جنگ هلي پئي، اسان لاچار ٿي پوئتي هٽندا اچي قلعي اندر بند ٿي ويٺا آهيون، جتان ٻاهر نڪرڻ ڏاڍو ڏکيو پيو لڳي. جيڪڏهن توهان اسان کي ڪاٺ خوراڪ جو سامان پهچائي سگهو، ته دير نه ڪريو جو هن مهل اوهان دوستن جي مدد جي سخت ضرورت محسوس ٿئي ٿي؛ ٻيو ته پنهنجو لشڪر به جلد هيڏانهن روانو ڪريو، ته جيئن اسان جو ڪو بچاءُ ٿي سگهي، ٻيءَ صورت ۾ جيڪڏهن اوهان ساٿ نه ڏنو، ته شاهي لشڪر هي قلعو اسان کان هٿ ڪري، وري اوهان تي ڪاهي ايندو!

مرزا باقي پنهنجي ڪچهريءَ ۾ ويٺل اميرن کي اهو احوال ٻڌائي چوڻ لڳو: هڪ طرف اسان جو پاڙيسري محمود خان ته ٻئي پاسي اڪبر بادشاهه آهي. اسان پاڻ انهيءَ ڳڻتي ۾ آهيون، خدا ڪري شل اها آفت اتان ٿي وري اچي اسان تي نه ڪڙڪي، جيڪڏهن ائين ٿيو، ته اسان جو الائي ڪهڙو

حشر ٿيندو! هاڻ پنهنجي ڀلائي انهيءَ ۾ آهي، ته [۱۳۶] پاڻ انهن پنهي ڏرين جي وچ ۾ ڪوبه خلل نه ڏيون، گهٽ ۾ گهٽ اڪبر بادشاهه کي ته پنهنجو دشمن نه بڻايون، ڇو ته اسان جي حڪومت به شاهي عنايت سان سلامت رهندي اچي ٿي. آخر پاڻ بچائڻ لاءِ بادشاهه سان مائٽي ڳنڍڻ لاءِ ڪيس ڌيءَ جو سڱ ڏيڻو ڪيائين، ته جيئن شاهي لشڪر جي چڙهائيءَ جو خطرو ٽري وڃي.

سندس اها صلاح ڪيترن کي پسند پئي، ته ڪن وري ان تي اعتراض ڪيو، جي، جيستائين بکر جي باري ۾ پوري خبرچار نه پوي، تيستائين پاڻ به ماٺ ۾ رهجي، ڏسڻو اهو آهي، ته غيب جي پردي مان ڇا ٿو نروار ٿئي؛ پر اهو معاملو اتي ئي رهجي ويو.

ٿوري وقت کان پوءِ خبر پئي، ته محمود خان پيريءَ جي ڪري اڪين کان انڌو ٿي نيٺ مري ويو. قلعي سان گڏ سمورو خزانو شاهي ملازمن جي حوالي ٿي چڪو آهي. مرڻ کان اڳ پنهنجي ڌيءَ شاهي گماشتن سان گڏي دهليءَ ڏياري موڪلي هئائين (۱).

محمود خان جي خبر ٻڌي مرزا باقي ويتر مونجهاري ۾ پئجي ويو. نيٺ چوڪارو انهيءَ ۾ سمجهيائين، ته پاڻ به ڌيءَ جو سڱ اڪبر بادشاهه کي ڏئي، پنهنجي عاقبت بچائڻ جي ڪري. سندس ڪچهريءَ جي ڪن ماڻهن کان نقل آهي، ته

---

(۱) محمود خان ڪوڪلتاش ٻنپهرين جي نماز مهل ڇنڇر ۲۰- صفر ۹۸۲ھ مطابق ۱۵۷۴ع تي هي فاني جهان ڇڏيو. مير معصوم سندس ولادت جي تاريخ ۸۹۸ھ مطابق ۱۴۹۲ع ٻڌائي ٿو. انهيءَ حساب سان سندس عمار ۸۴ ورهيه هئي. هن جي قبر سکر نئين جي ٽڪريءَ تي معصوم شاهه جي مناري کان اتر پاسي ڇپي وڃي ٿي.

لب تاريخ سنڌ تاريخ معصومي جي حوالي مان ص ۷۳ (مترجم)

ٺورن ڏينهن کان پوءِ اڪبر بادشاهه طرفان هڪ ايلچي مرزا باقيءَ وٽ ڪبوترن جون ڪي جوڙيون ڪٺي اچي پهتو ۽ ڪيس شاهي فرمان به پهچايائين. مرزا باقي، پنهنجي ماڻهن کي سڏائي ڪانئن پڇڻ لڳو: اوهان سمجهو ٿا، ته بادشاهه سلامت اهي ڪبوتر ڇا جي لاءِ موڪليا آهن؟ هنن چيو: اوهان اسان کان وڌيڪ سڄاڻ آهيو، جيئن سمجهو ۽ اسان کي به سمجهايو، ته پاڻ به ان تي عمل ڪريون! مرزا باقي چيو: بادشاهه سلامت اسان کان هنن ڪبوترن جي لاءِ داڻي جي گهر ڪئي آهي، پر پاڻ وٽ ته اهڙي ڪابه شيءِ ڪانهي. خير جيڪي حال مطابق هوندو، سو شاهي دربار ڏانهن آماڻيو ويندو.

جڏهن شاهي ايلچي وڃڻ لاءِ موڪلائڻ آيو، ته ڪوٽيءَ (نيلوفر) جو ٻج، جنهن کي ٿاپو سڏيو وڃي ٿو (١) ۽ ڪين ٻين گاهن جا ٻج، جيڪي ڏڪار ۾ مسڪين ماڻهن لاءِ ڏڪ جو ڪم ڏيندا آهن، ڪيس گڏيل ٻڌائي پنهنجي عريضيءَ سان گڏ بادشاهه جي خدمت ۾ ڏياري موڪليائين. انهي عريضيءَ ۾ پنهنجي عاجزي ۽ مسڪيني ڏيکاريندي لکيو هئائين، ته بادشاهه سلامت اسان ڏانهن ڪبوتر موڪلي، جڻ جهرڪيءَ کي باز جو رتبو بخشيو آهي، پر اسان بدقسمتيءَ سان انهن جي داڻي پاڻيءَ لاءِ گهٽيءَ ۾ پئجي ويا آهيون، ڇو ته هن ملڪ ۾ هوندي به اناج جي اٽاٽ رهي ٿي ۽ هتي جيڪي ڪجهه پيدا ٿئي ٿو، سو شاهي ڪبوترن جي خوراڪ لائق ناهي، تنهن هوندي به حال سارو جيڪي ورهه جا داڻا پاڻ وٽ لڀي سگهيا، اهي شاهي حضور ۾ پيش ڪجن ٿا، اسيد ته هن کان پوءِ [١٣٨] به اسان کي خاص عنايت سان نوازيو ويندو، جيئن هن ويران (پڙپانگ) هنڌ تي رهندي پريشان ٿيڻ جي ڪا حاجت درپيش نه اچي.

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

جيتوڻيڪ مرزا باقي، پنهنجي وس ۽ وت آهر ملڪ ۽ حڪومت بچائڻ لاءِ حيلا هلائيندو رهيو. پر سندس حڪومت ڏينهون ڏينهن پوئتي پوندي وئي. بچاڙيءَ پنهنجو دشمن پاڻ پٺجي اهڙا آبتا پير کنيائين، جو ڪابہ تدبير سندس تقدير بدلائي نہ سگهي.

آخوند جمال الدين جيڪو سندس خاص نائب هو، تنهن ڳالهہ ڪئي تہ ننڍي لاءِ سرڪاري دفتر ۾ لکپڙهہ جي مشق پچائيندي، اوچتي سنهنجي نگاهہ وجي روزنامچي تي پئي، جنهن کي پڙهڻ مان معلوم ٿيو تہ مولانا شير، مرزا باقي جي مال سيڙڻ واري هيچ ڏسي، سندس راضپي لاءِ هاٿين جي ليڏ مان نڪتل اناج دستوري فصل لهڻ تي نئين اناج جي بدران حلال خورن (ڀنگين، ڀاليشاهين) کي پگهار طور ورهائي ڏيندو هو. مرزا باقي هن جي انهيءَ ڪارگذاريءَ کان خوش ٿي، کيس وڏي عهدي سان نوازي، آتش خان جو لقب ڏئي چڙيو.

انهيءَ جمال الدين ٻڌايو تہ اسان جڏهن مرزا باقيءَ جا اهڙا پرڪار ڏٺا تہ سوچڻ لڳاسين تہ هن جي اڳيان ڪيئن ڪا خيرخواهيءَ واري ڳالهہ ڪجي، پر انهيءَ احتياط هوندي بہ اسان کان رهيو نہ ٿيو. نيٺ هڪ ڏينهن کيس سڀڪجهہ کولي ٻڌايوسين؛ پر اسان جي ڪا ڳالهہ مڃڻ لاءِ تيار نہ ٿيو. هڪڙي پيري چوڻ لڳو: سون کي تورو سون درڪار آهي [١٣٩] جيڪو پنهنجي خزاني مان ڪڍندي دل نٿي چاهي، توهان هٿ پير هڻي، ڪٿان نہ ڪٿان صرف ۾ ٻي سير سون جا سون کي آڻي ڏيو! اسان کي سندس ظلم ۽ زيادتين جي سڄي سڌ هئي انڪري کيس ٻڌايوسين تہ جيڪڏهن سرڪاري عملدارن تي ڪنهن بہ ترس ۽ رحم جو ڪو سوال پيدا نہ ٿئي تہ اهو سمورو سون ڪن پل ۾ انهن وٽان نڪري سگهي ٿو، رڳو حڪم جي دير آهي.

جيئن چوندا آهن ته چري ڪي چرچ ٿي ڪوڙ آهي؛ تنهن وانگي مرزا به ڪئي هر نه ٿو، هڪدم نائبن ۽ ٻين ڪارندن کي گهرائي ڏاڍو زور وڌائين ته: مرزا شاهه حسن ارغون جا عملدار هر سال هيترو ڪي هيترو سون تحفي طور ان جي آڏو حاضر ڪندا هئا، اوهان کي به هر سال ايترو سون اسان جي اڳيان پيش ڪرڻ لاءِ پاڻ وٽ تيار رکڻ گهرجي. اهو حڪم ٻڌي ويچارن جا طاق لڳي ويا، گهڻي ئي دانهون ڪوڪون ڪيائون ته هر سال فصل لهڻ تي اسان تان اڳيون پويون حساب هيڪاندو چڪتو ڪري ورتو وڃي ٿو، پاڻ وٽ ته ڪوڏي به ڪانه ٿي بچي، سو هي هيڏو سارو پئسو ڪٿان پيدا ڪنداسين! مرزا باقي، جيڪو پنهنجي ضد تي چڙهيل هو، تنهن هنن جي هڪ به نه ٻڌي، انهندو سڀني کي قيد آسائي گهر بل سون هٿ ڪري پوءِ سندن پچر ڇڏيائين.

هڪ ڏينهن اسان کي گهرائي چتاءُ ڏنائين ته فلاڻو ڪم ڪرڻ گهرجي ۽ فلاڻي کي ڪهڙي ريت نوازيو يا نظرانداز ڪيو وڃي. پوءِ چوڻ لڳو: سون جيڪي اوهان کي ٻڌايو آهي، سو چڱيءَ طرح سمجهي، يادگيريءَ لاءِ پاڻ وٽ لکي ڇڏيو، آءٌ وري ڪڏهن ان تي نظرثاني ڪندس. ڪن ڏينهن کان پوءِ سچو دفتر وٺي ڪٽي ويا سين، جيتوڻيڪ حساب ڪتاب ۾ اهڙي ڪابه ڳالهه رهيل ڪانه هئي، تڏهن به سموري جاچ وٺي جڏهن واندو ٿيو، (آفرين هجي سندس يادگيريءَ تي) ته اسان کي چئي ڏنائين ته فلاڻن هنڌن تي فلاڻيون ڳالهيون اوهان کان رهجي ويون آهن. مون عرض ڪيو: انهن ڳالهين لکرائڻ جي هر و پرو ضرورت ڪهڙي آهي؟ جواب ڏنائين: مون اڳيان ٿي سچو طومار لکي پيٽيءَ ۾ بند ڪري رکي ڇڏيو هو، هي سچو حساب پڻ ان جي آڌار تي جاچيو پيم! ان مان اندازو لڳائجي ٿو، ته پاڻ هر هڪ صوبي جا معاملا پوري

ضابطي سان فيصل ڪندو ٿي رهيو، جنهن جي ٻه دستاويز ۾ جيڪي ڪجهه پاڻ داخل ڪرائي ٿي ڇڏيائين، تنهن کان ٻاهر نٿي ويو.

مرزا باقيءَ جو پنهنجي ڏياڙيءَ سنڌي بيگم کي اڪبر بادشاهه ڏانهن موڪلي ڏيڻ

جڏهن ٻڪر جو صوبو اڪبر جي گماشتي مجاهد خان وسيلي محمود خان ڪوڪلتاش وٽان شاهي ڪارندن جي قبضي ۾ آيو ته مرزا باقي جنهن اڳوات ئي خوف خطرا ساري پنهنجي باري ۾ دليل ٿي ڊوڙايا، محمود خان وانگي پنهنجي بچاءَ لاءِ پنهنجي نياڻيءَ کي اڪبر بادشاهه ڏانهن آماڻڻ جو فيصلو ڪيو. آخوند جمال الدين جو چوڻ آهي ته مرزا باقي ان باري ۾ صلاح مصلحت لاءِ ڪجهي نموني سون کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ ٻڌايائين ته: آءٌ سوچيان پيو، اڪبر بادشاهه طاقتور حڪمران آهي ۽ تازو ٻڪر جو صوبو هن جي هيٺاهين قسم جي لشڪري مجاهد خان صرفِ پنجاهه سوارن جي زور تي (١) محمود خان جهڙي ارڏي حاڪم کان جيڪو اسفنديار واڱي روئين تن (٢) ۽ ٻن درياهن جي وچ تي تعمير ٿيل محڪم قلعي جو مالڪ هو کسي ورتو آهي. هن کان پوءِ جيڪڏهن شاهي اونتار

---

(١) صرف پنجاهه سوار (اصل عبارت موجب) غلط آهي حقيقت ۾ سوارن جو تعداد پنجاهه هزار هو جيئن هن کان اڳ قلمي صفحي [١٢٥] هيٺ ڄاڻايو ويو آهي. (مترجم)

(٢) روئين تن، ايران جي بادشاهه گشتاسپ جي بهادر پٽ اسفنديار جو لقب، جيڪو رستم هٿان مارجي ويو. چون ٿا ته جنگ ۾ سندس بدن تي تير يا ترار جو ڪو به اثر نه ٿيندو هو.

فيروزاللغات فارسي حصو پهريون ص ٥٢٦.

(مترجم)

چڙهڻ تي پنهنجي فوج هيڏانهن ڏياري موڪليائين ته اسان جا تختائي نڪري ويندا (١٤١)، اڪبر وارو پاسو مڙني اسان جي اڙ هو، هاڻ ته اهو به ڪونه رهيو. ٻاڻاٽو پنهنجي پلائي ان ۾ ٿي آهي، ته ان ڪان اڳي جو شاهي لشڪر وات ويندي اسان ڏانهن لوٽو هٽي، منهنجي مرضي آهي، ته پنهنجي نياڻي سندي بيگم کي هتان جي ڪن چڱن مڙسن سان گڏي، شاهي حضور ۾ ڏياري موڪلجي، انهن ڪڻ سان اسان کي شينهن جي چنبي شاهي لشڪر جي آچات ڪان اسان ملي ويندي.

ايترو چئي مون ڏانهن منهن ڪري پڇيائين: هن بابت ٻالا تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟ مون خيرخواهيءَ جي خيال کان عرض ڪيو: اوهان جي انهيءَ خام خياليءَ سان سراسر بزدلي ۽ بي همتي ظاهر ٿئي ٿي. منهنجا اهي اوکا اکر ٻڌندي ترار مياڻ مان ڪڍي توائيءَ ۾ اچي چوڻ لڳو: تو کي منهنجي سامهون اهڙي بڪواس ڪرڻ جي همت ڪيئن ٿي؟ مون وري به خير انديشيءَ جي خيال کان گذارش ڪئي: اوهان مون کي جيڪڏهن قتل ڪري ڇڏيندا ته به قبول آهي، پر جيڪي سچائي اوهان کي پيش اچڻو آهي، سو اڳوات ٻڌائي ڇڏڻ ۾ ڪو ڏوهه ناهي. فرض ڪريو جيڪڏهن سچائي بادشاهه اوهان جي نياڻيءَ کي قبول نه ڪري ۽ ڪيس پنهنجي محل ۾ ويهارڻ بدران واپس هيڏانهن ڏياري ٿو موڪلي، ته پوءِ اوهان جي خواري ۽ خجالت جي حد يا حساب ڇا هوندو؟ اوهان ڇا جي لاءِ ٿا هروڀرو ايڏي گلا جو گهانگهو پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهي، پاڻ سان گڏ پنهنجي خاندان کي به ڪلهاب ڪريو!

اهي اکر ٻڌي ويتر پاڻيءَ کان نڪري ويو، وات مان ڪف وهائيندي واڪو ڪيائين ته: هن ڪميٽي کي هتان ڪڍي وڃو! نه ته ساٿس اها ڪندس جو سندس رت ڪتا نه چٽيندا. مون ٻاهر نڪرڻ مهل به ساڳيا لفظ پئي ورجايا ته سچ چوڻ اسان تي فرض آهي (١٤٢)، توهان پلي ڏسرجو ڇا به ڪريو!

اسان سچ چوڻ کان سواءِ رهي نه سگهنداسين. پنهنجي نياڻيءَ کي بادشاهه ڏانهن آڻڻ کان اڳ هڪ پيرو وري سوچي ڏسو! جيڪڏهن هوءَ وري اتان واپس آئي ته اوهان جي عزت ۾ ڇا رهندو! انهن به ٿي سگهي ٿو، ته بادشاهه اوهان جي نياڻيءَ کي پنهنجي اميرن مان ڪنهن جي حوالي ڪري ڇڏي جن کي هو هر حالت ۾ اوهان کان مٿاهون سمجهي ٿو ۽ بس مرضيءَ جا مالڪ آهيو، سڀڪجهه اوهان جي اختيار آهي جيئن اوهان کي مناسب نظر اچي تيئن ڪريو!

مون جيڪي ڳالهيون ڪيون اهي ڪيس ڏاڍيون ڏکيون ۽ اوکيون لڳيون، تڏهن به ٻڌيون پيس. نيٺ اهوئي ڪيائين جو ڪرڻو هوس. مون کي ڇڏي پنهنجي اميرن جي صلاح سان پنهنجي نياڻيءَ کي ڏاج ڏيوڻ ڏني، سيد عليءَ جي پٽ سيد جلال(١) (مرزا صالح جي ڇاڻي) ۽ خواجه اميربيگ ديوان سان شاهي حضور ڏانهن ڏياري موڪليائين. جڏهن اهي سڀئي هن کي پاڻ سان وٺي وڃي اتي پهتا، ته بادشاهه کي اطلاع ڏنو ويو، جنهن سنڌي بيگم کي به هڪڙي محل ۾ رهائڻ جو حڪم ڏنو، تنهن کان پوءِ رکو هڪ پيرو وٽس رهيو، وري سنڌس منهن ئي نه ڏنائين، ملازمن کي چيائين ته هيءَ مرزا باقيءَ جهڙي خونيءَ جي ڌيءَ آهي، ڪيس شاهي محل مان ڪڍي ٻئي هنڌ رهايو وڃي.

ارغون مرزا باقيءَ جي مارا ماريءَ کان پنهنجي جان بچائي بادشاهه وٽ اچي پناهي ٿيا هئا، باوجود ان جي جو مرزا باقيءَ سان هنن جي جاني دشمني هئي تڏهن به غيرت وچان [١٤٣] اها ڳالهه گوارا نه ڪيائون ۽ سنڌس نياڻي سنڌي بيگم کي گهر وٺي آيا. بادشاهه کي پڻ اها ميار ڏنائون، ته هيستائين شاهي خاندان مان ڪنهن سان به اهڙي روش روا نه رکي وئي آهي، سو پيو نه ته هن نياڻيءَ کي صحيح سلامت مرزا باقيءَ (پنهنجي پائرن جي ويريءَ) ڏانهن واپس ڪيو وڃي، جيئن اسان

---

(١) سيد جلال ثاني ولد سيد علي ثاني (مترجم)

جي پاران بہ اهو ٺورو مٿس هجي. بادشاهہ حڪم ڏنو، تہ هن ڪسي پنهنجي پيءُ ڏانهن ٺٽي موڪلڻ جو انتظام ڪرڻ ۾ اچي.

سنڌي بيگم جو اڪبر بادشاهہ وٽان واپس اچڻ

اڪبر بادشاهہ موڪلائڻ مهل سنڌي بيگم لاءِ هڪ هاٿي عنايت ڪيو جيئن ڪيس ان تي چاڙهي پٽس وٽ پهچايو وڃي، جيڪو وڏن ڪان وٺي شاهي دربار جو تابعدار هو. ان سان گڏ زمين جو ٽڪرو بہ سنڌ س نالي ڪري ڇڏيائين، جنهن سان گذر ڪري پنهنجي وقت بادشاهہ سلامت ڪي دعائون ڪندي رهي.

سنڌي بيگم جي هيڏانهن رواني ٿيڻ ڪان اڳ مرزا باقي کي سچي خبر پهچي وئي، تہ ڳالهہ ڪيستائين پهچي چڪي آهي. وري بہ شڪر ٿيو جو خدا سندس عاقبت جو خير ڪيو، نہ تہ معاملو ڏاڍو اٽانو هو. انهيءَ واقعي ڪان پوءِ مرزا باقي وري آخوند جمال الدين کي گهرائي مٿهت ڏنو، تہ تو جيڪي چيو هو، تيئن ٿي ٿيو [١٤٤]. تنهن تي هن عرض ڪيو تہ: شڪراني جا نفل پڙهي، وري خدا جو شڪر ادا ڪريو، جنهن اوهان جي لڄ رکي تہ ان سان گڏ پنهنجي پائرن ارغونن جا پڙ، توهان کي ٺورا مڃڻ کپن، جن آها مڙسي ڏيکاري آهي، هاڻ تہ اوهان کي انهن سان اهڙي هلت ڪرڻ گهرجي، جو اڳيون پويون دشمنو ازخود ئي ختم ٿي وڃي.

مرزا باقيءَ جي باري ۾ ڪو ڪٿي ڪهڙي بہ راءِ قائم ڪري، پر اها حقيقت آهي، تہ هن ۾ عاقبت انديشي ۽ حق پرستيءَ جو مادو ضرور موجود هو. جيڪا بہ چڱي ڳالهہ يا سياڻپ ڀري صلاح ٿي ڪنان پڌائين، تہ ان تي مناسب طرح عمل ڪرڻ ڪان نٿي ڪيٻايائين. انهيءَ ڪان پوءِ جتي بہ ارغونن جي هنڌ ماڳ جي خبر پيس اتي خط پٽ لکي هنن کي گهرائڻ جا جتن ڪندو رهيو. هر ڪنهن کي اها دلجاءِ پئي لکيائين، تہ اوهان جي هر اهنج آزار جي تلافي ڪئي ويندي.

ان تي ڪن ڪي اعتبار نه آيو، تہ ڪي وري پنھنجا آباڻا ڪَڪَ ساري سر جو سانگو لاهي اچي سنڌ ۾ پهتا. جن جي ڦٽن تي ملم رکيو ويو، اهڙي نموني جو ان جو ڪين گمان ئي ڪونہ هو.

هوڏانهن بکر جي جاگيردارن، بادشاهہ جي زور تي، سيوهڻ مٿان لشڪر ڪي ڇيڪ ڇڏي ڏنو، جنهن ڪيئي آباديون ويران ڪري ڇڏيون ۽ مرزا باقيءَ جي علائقي سان اچي ڪُونس لائي ڏنائون. مرزا باقيءَ پاران فتحخان نالي سندس هڪ غلام اتي حاڪم مقرر ٿيل هو، جنهن جي وري حالت اها هئي، جو هڪ هندوءَ کي پنھنجو مير منشي ڪري رکيو هئائين، جنهن جو نالو جُهوٽو هو، جڏهن بہ ڪا اهڙي ڳالهہ ٿيندي هئي، تہ بيخياليءَ سان جواب ڏيندو هو: پاڻ ڪي ان بابت ڪا بہ خبر چار ڪانهي، وڃي جُهوٽي کان پڇا ڪريو! اهو ئي سڀڪجھہ [١٤٥] جاڻي ٿو. هن جو پٽ ابوالفتح پنھنجي پيءُ کان بہ ٻہ رتيون ڪسر هو. پري مجلس ۾ پنھنجي دلپسند ماڻهن کي زالاڻا ويس وڳا پهرائي، پنھنجي اڳيان ويهارڻ ۾ ڪو بہ عار نہ ٿي ڪيائين. جنهن ڪاڏي تي مَڪَ ٿي ويٺي، سو ڪين ٿي ڪاڏائين؛ بعضي ڪيترن قسمن جا طعام تيار ڪري ونس کڻي ٿي آيا، تہ ائين چئي ضايع ڪرائي ٿي ڇڏيائين، تہ هنن ۾ ضرور مَڪَ پيل هوندي، وري پيهر پيو ڪاڏو پئي گهرايائين.

هر مهيني جون ٽي تاريخون (چوڏهين، پندرهين، سورهين) پئي پيءُ پٽ شراب جي محفلن ۾ طوائفن سان عيش عشرت پيا ڪندا هئا. پٽ پنھنجي پيءُ کان انهيءَ ڳالهہ ۾ گوءِ کڻي ويو هو، تہ جڏهن پڪي هوا ۾ آڏامندا ٿي ڏٺئين، تہ انهن تي نظر پوڻ سان اوتري تعداد ۾ فرنگي اشرفيون بيگي ۽ لاري (١) انعام طور تي ورهايائين.

---

(١) سونيون اشرفيون بيگي ۽ لاري جن کي پورچو (فرنگي) بہ سڏيندا هئا: چو تہ انهن جو ضربخانو سنڌ ۾ ڪونہ هو. انهن جو ذڪر اڳتي پڻ متن جي ص [١٦٥] تي آيل آهي. مترجم

مرزا باقي جڏهن پنهنجي ڪارندن جا اهي افعال ڏٺا، ته انهن کي هٽائي سندن جاءِ تي پنهنجي پٽن کي هرهڪ صوبي ۽ سرحد واري علائقي تي عهديدار ڪري رکيائين. پاڻ وري گاديءَ واري هنڌ اطمينان سان ويهي رهيو.

مرزا باقيءَ جو پنهنجي پٽن کي ملڪ جي مختلف صوبن ڏانهن روانو ڪرڻ

مرزا باقي کي ٽي پٽ هئا، جن کي پنهنجي نگرانيءَ ۾ تربيت ڏياري چونڊ چڱا ماڻهو سندن خدمت ۽ ملازمت ۾ مقرر ڪيا هئائين. مرزا پائنده محمد ترخان کي جيڪو سڀني کان وڏو هو، بکر ۾ ترسيل شاهي لشڪر سان منهن ڏيڻ لاءِ سيوهڻ ۾ رکيائين؛ پر جيئن ته هن جو دماغ سالم نه هو، تنهن ڪري (١) [١٤٦] حڪومت نالي ماتر سندس هٿ هيٺ رهي، باقي سڄو ڪاروبار سندس پٽ مرزا جاني بيگ جي حوالي ٿيو، جنهن جو وزير شمس ڪشميريءَ کي مقرر ڪيائين. مرزا پائنده محمد ترخان جي دماغي خرابيءَ بابت پڌڻ ۾ آيو، ته هن جائي واٽي پاڻ کي پوڙو ۽ گونگو بڻائي ڇڏيو هو، ڇو ته پڻس مرزا باقيءَ کيس ڪنهن ليکي ۾ ئي نٿي آندو. چون ٿا ته هن هڪڙي پيريءَ کا شيءِ ڪنهن ماڻهوءَ کي ڏني، ته پڻس ڪاوڙجي هن کي پنهنجي دل تان لاهي ڇڏيو. ان ڏينهن کان هن پاڻ کي ائين ڪري ڇڏيو هو ۽ سدائين چپ رهندو ٿي آيو.

جڏهن مرزا جاني بيگ پيءُ جي نالي ۾ سيوهڻ جو صوبيدار ٿيو، ته شاهي لشڪر سان هٿ چراند شروع ڪري ڏني. مرزا جاني بيگ پنهنجي ماڻهن ارغونن، ترخانن ۽ ٻين کي ساڻ ڪري نئين وهيءَ ۾ شاهي لشڪر جو اهو مقابلو ڪيو، جو آن جا وڻ ئي وڃائي ڇڏيائين، پر شاهي لشڪر تي جيئن ته بادشاهه سلامت

---

(١) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

جي اقبال جو سايو هو، تنهن جي ڪري مرزا جاني بيگ
وڏيڪ ستت نہ جھلي سگھيو ۽ پٺي جنڊ ڇڏيائين.
شمس ڪشميري ڊوڙي وڃي مرزا باقيءَ وٽ رسيو ۽ ڪيس دانهن
ڏنائين، تہ اسان جو لشڪر غنيم کان شڪست کائي چڪو
آهي. پڇڻ وقت اهو ڇٽي ميدان ڇڏيو هٿائين، تہ: جيڪڏهن
حياتيءَ وفا ڪئي تہ پيهر [١٤٧] ساڻس ڇڪري ڏني ويندي.
خدا جنهن کي جمندي چام ڪري ٿو، اهو پنهنجو مان
مرتبو سڃاڻي، ننڍي ڄمار ۾ بہ وڏا ڪارناما ڪري ڏيکاري
ٿو. مرزا جاني بيگ بروقت ٿي شمس ڪشميريءَ کي جواب
ڏنو هو، تہ هن حالت ۾ مرزا باقيءَ جي ڦٽڪارن ۾ پوڻ کان
بهتر آهي، تہ هتي ئي پاڻ کي موت اچي! جيڪڏهن اوهين
ميدان ڇڏي وڃو ٿا، تہ مرضيءَ جا مالڪ آهيو. اسان ۾ ايڏي
خواريءَ سهڻ جي سگھہ ناهي! ائين چئي گھوڙو ڇڏي هاٿي تي
چڙهيو ۽ جوڻ لڳو، تہ جيڪو اسان کي هتي اڪيلو ڇڏي
ويندو، تنهن کي ڪابہ جھل پل ڪانهي هن اهي اکر اهڙي
انداز ۾ چيا، جو سندس همت ڏسي ارغون، ترخان وري دل
ٻڌي ميدان تي آيا ۽ وڏي بهاديءَ سان جنگ ۾ جٽنبي وياه
انهن جوڌن ۾ بهادر سلطان جوڙا جنگ جراب بہ هئا، جن
ڏاڍي سورهيائي ڏيکاري. شاهہ قاسم ۽ عليشير ارغون، جيڪي
بکر ۾ ترسيل هئا، شاهي ڪارندن سان ملي ويا هئا، انهيءَ
وهم کان تہ متان اهي کين قيد ۾ وجهي ڇڏين، هڪدم
اتان نڪري سيوهڻ هليا آيا ۽ مرزا باقيءَ ڏانهن چوائي موڪليائون،
تہ جيڪڏهن اسان جون اڳيون خطائون معاف ڪيو وڃن، تہ
اسان اوهان وٽ حاضر ٿيڻ لاءِ تيار آهيون. مرزا باقيءَ جواب
ڏياري موڪلين، تہ مون اوهان جا مڙئي ڏوهہ گناهہ معاف
ڪري ڇڏيا، پوءِ مرزا جاني بيگ کي سفارش ڪيائين، تہ
انهن جي ماڻهن کي گذر بسر جو انتظام ڪري ڏنو وڃي ۽
اهي پاڻ هيڏانهن هليا اچن. آخر شاهہ قاسم ۽ علي شير ارغون

پنهنجي ماڻهن کي سيوهڻ پاسي ڇڏي، پاڻ مرزا باقيءَ وٽ وڃي حاضر ٿيا، جنهن هنن کي ڏاڍي عزت ڏني [١٤٨] پنهنجي مهربانين سان نوازيو.

اهڙيءَ ريت مرزا باقيءَ سيوهڻ تي مرزا پائنده بيگ ۽ مرزا جاني بيگ کي مقرر ڪري پٺين پُٽ مرزا شاهه رخ ترخان کي نصرپور جو حاڪم ڪري رکيو ۽ شيرعلي ڪوڪيءَ کي هن جو وزير مقرر ڪيائين. چاچڪن ۽ بدين واري سرڪار وري پنهنجي ٽئين پُٽ مرزا محمد مظفر ترخان جي حوالي ڪري، ان جو وزير علي‌خان کي ڪيائين، جيڪو شاعر هو ۽ سندس غزل جو هي شعر گهڻو مشهور آهي:

اي علي‌خان رَو نڪوئي ڪن ڪ بعد از مرگ تو—
تابگويندت ڪ اين مسڪين برحمت در گذشت

اي علي‌خان چڱائي ڪر ته، جيئن تنهنجي مرڻ کان پوءِ هرڪو ائين چوي، ته هيءَ ويچارو خدا جي رحمت سان ويو.

ان کان پوءِ نيرون ڪوٽ تي، جتان جا رهاڪو سرڪاري ڍل ادا ڪرڻ کان انڪار ڪندا ٿي آيا، مرزا محمد زمان ترخان کي حاڪم ۽ قاسم علي سلطان کي وزير مقرر ڪيائين. ٽئي وارو صوبو لاهري بندر کان وٺي نار ۽ ڪڪرالي تائين جتي سما، ڏل ۽ لانگاهه رهندا ٿي آيا، جن هڪ طرف ساموندي ڌاڙيلن جو ڪردار ادا ٿي ڪيو، ته ٻئي پاسي ٽئي تي به ڪاهيندا ٿي رهيا، خاص ماڻهن جي حوالي ڪري، سڄي ملڪ کي اهڙي ضابطي هيٺ آندائين جو هڪ هفتي جي اندر جيڪڏهن ڪنهن به صوبي سان هن وٽ ڪابه ڪارگذاري پوري وقت تي نٿي پهتي، ته آتان جي وزير کي قتل ڪرائي ڇڏڻ جو حڪم جاري ٿي ڪيائين. ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پنهنجا جاسوس پکيڙي ڇڏيا هئائين، جيڪي سندس پُٽن ۽ انهن جي وزيرن بابت سڄيون خبرون کيس رسائيندا ٿي رهيا. نه رڳو ايترو،

بلڪ انهن جاسوسن اتان جي اربابن، عالمن، سپاهين ۽ پين ننڍن وڏن جيڪي ڪم ٿي ڪيا، تن جو احوال به هن تائين ٿي پهچايو. [١٤٩]

اهي سمورا انتظام ڪري، پوءِ پاڻ قلعي جي جهروڪي ۾ ويهي حڪم ٿي ڪيائين، ته ديوان ۽ عامل جيڪي سرڪاري پگهار دار آهن، هر روز سڄي ملڪ جي هرهڪ صوبي جو حساب ڪتاب وٺي حاضر ڪندا رهن، جيئن خبر پوي، ته ڪهڙي صوبي مان ڪيتري آمدني ٿئي ٿي. اهي حڪم اهڙي سختيءَ سان عمل ۾ اچي ويا، جو ماڻهن جي حياتي زهر ٿي پئي. روزانو ڪنهن نه ڪنهن ڏوهه ۾ هڪ نه ٻئي ڪارندي جا ڪن ڪپيا ٿي ويا ۽ هيڪ نه ٻيو قتل ٿيندو ٿي رهيو. ان ۾ هندو توڙي مسلمان ڪنهن سان به ڪا رعايت نٿي ڪئي وئي.

مرزا باقيءَ جي آپگهات جو ڪارڻ

جڏهن سنڌ ۾ ظلم حد کان وڌي ويو ۽ ماڻهو هن کان تمام تنگ ٿي پيا، ته مسلمانن مسجدن ۾ وڃي سنڌس موت جون دعائون گهريون ۽ هندن هوڻ (١) شروع ڪيو. رات ڏينهن هر هنڌ اهو پڪو هلندو رهيو، ته خدايا! هن بڇڙي ۽ ظالم حاڪم جو پاڇو اسان تان لاهه! اجا انهيءَ واءِ يلا ۾ ڪي ڏينهن مس گذريا، ته سنڌس پياري پٽ ۽ نصرپور جي حاڪم مرزا شاهه رُخ وفات ڪئي (٢). جنهن جي خبر ٻڌي ۽ مرزا باقيءَ جا ڏيڏريئي ڏرا ٿي پيا. هيلتائين دنيا دولت ميڙڻ جا جيڪي جتن ٿي ڪيائين [١٥٠]، تن تان ارواح کڄي ويس. مرزا شاهه رخ جا جيڪي به خاص ماڻهو هئا، تن کي انهيءَ خار ۾ ڏاڍو خوار خراب ڪيائين ۽ مردن کي ته ڪونه ڇڏيائين پر زالن کي به شلوارن ۾ ٻليون وجهرائي، سنڌن ڇاتيون ويڙهائي

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

چوندو رهيو ته: اوهان ٿي منهنجو پٽ مون کان جدا ڪرائي ڇڏيو! ڪيترن ماڻهن کي هاٿيءَ جي پيرن سان پڌرائي، گهٽين ۽ بازارين ۾ گهلي مارڻ جو حڪم ڏنائين.

جڏهن انهيءَ وٽ پڪڙ مان واندو ٿيو، ته شاهه قاسم ارغون کي نصرپور جو حاڪم مقرر ڪيائين ۽ ملڪ احمد کي مرزا شاهه رخ جي جاءِ تي پنهنجو پٽيلو بڻايائين. جيڪي ماڻهو هن جا وڏيڪ ويجها هئا، هن واقعي کان پوءِ انهن کان ايڏو بدگمان ٿي ويو، جو جيڪو به کاڌو ونس تيار ٿي ايندو هئي، ته ان کي پنهنجي مُهر جي تصديق کان سواءِ هٿ ئي ڪونه پئي لاتائين. يعني هن لاءِ جيڪو به کاڌو تيار ٿيندو هو، ان کي پاڻ مُهربند ڪرائي ٿي ڇڏيائين. جنهن وقت اهو کاڌو ونس ٿي آيو، ته آن مهر جي پٽڪ ڪري پوءِ منجهس هٿ ٿي وڌائين. ايتري قدر جو پلاءُ ۾ مُهر کان سواءِ ڪونه ٿي پيتائين، پاڻ ايڏي خبرداريءَ سان پنهنجي حفاظت ڪندو رهيو، پر جيئن ته سندس عمر باقي نه رهي هئي ۽ موت مٿس لاسارا ٿي ڏنا، تنهن ڪري ايترن حيلن هوندي به آخرڪار بچي نه سگهيو.

مون (نسياتي) پنهنجي پيءُ ميان حسن(۱) کان ٻڌو، ته مرڻ واري رات مرزا باقيءَ پنهنجي خاص خدمتگارن مارقدم قورچي، چتي هندو ۽ درياهي آبدار سان خواب گاهه ۾ ستو پيو هو، ٻاهر سندس پٽيلي ملڪ احمد جي چوڪي هئي، جڏهن اڌ رات ٿي، ته هندن وارو هوڻ ڪارگر ٿين لڳو. مرزا باقي چپ چاپ ۾ پنهنجي پلنگ تان لهي اول ڏيئو وسايو، انهيءَ خيال کان ته متان پر ۾ سُتل خادمن مان ڪو ڪيس ڏسي نه وٺي! پوءِ ترار مياڻ مان ڪڍي آن جو مُنهو در جي طاق ۾ اڙائي، ترار جي ڇُهب کي اهڙي زور سان پنهنجي پيٽ ۾

---

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ڇڏايائين جا هڪدم وڃي ٻنڍيءَ کان ٻاهر نڪتس [١٥١].
جڏهن پنهنجي ٿي ڏٺائين ته ڪي انهي حال تائين پهچائي ڇڪو
ته هڪ هٿ ۾ پنهنجا آنڊا جهلي، ٻئي هٿ سان جيڪو رت
۾ پريل هوس، پيٽ تي ٽيڪ ڏيندو، مٿس رت جا نشان ڇڏيندو
هيڏانهن هوڏانهن ڏٺو واڙيون ڏيندو رهيو. آخر بي طاقتيءَ کان
ساٿو ئي وڃي نوڪرن جي مٿان ڌڪو ڪيائين. هو هڪدم
ڇرڪ ڀري آئيا. ڏٺائون ته مرزا باقي جيڪو هيستائين پين جو
رت وهائيندو ٿي آيو. پاڻ رت ڏيو پيو آهي! سڀني کيس پٽ
تان کڻي پلنگ تي آندو. جڏهن ڏيٺو ٻاري سوجهرو ڪيائون
ته مرزا باقي مرڻينگ حالت ۾ هو ۽ سندس رت نارا ڪري وهڻ
لڳو. اهو ڏسي سڀئي مٿا آگهاڙا ڪري ماتم ۾ پئجي ويا.
انهيءَ لاءِ نه، ته مرزا باقي مرڻ وارو آهي، پر انهيءَ لاءِ ته
هاڻ ان جي قتل جي تهمت مٿن مڙهي ويندي. هنن جو لڙ گوڙ
پڌي، سڀجي چوڪي خاني ۾ رام ڏگاٽو مچي ويو.

مرزا باقي دم نڪرڻ کان اڳ اڪ پٽي پنهنجي
پٽيلي ملڪ احمد کي سڏايو، جنهن تي آتي ويٺل ماڻهن
مان هڪ چٽو رت لڳل ڪپڙن ۾ ان کي سڏڻ ويو ۽ اها
حقيقت کيس ٻڌايائين. ملڪ احمد کي اچي پنهنجي ڏپ ورايو،
سو اچڻ کان لنوائڻ جي ڪيائين، ايتري ۾ ٻيو ماڻهو ڊوڙندو
آيو، جنهن چيس ته مرزا باقي سڪرات ۾ آهي، تو کي ڏاڍو
سڏيارو پيو، جلدي هل! [١٥٢] ملڪ احمد لاچار ٿي ميان حسن
(نسياني جي والد) کي ساڻ ڪري هليو آيو، جيئن مرزا باقيءَ
جي مٿس نظر پئي، ته کيس پٺئر پٺئر (١) چئي کڻي ٻڪڪ
وڌائين. هو ويچارو ڏبل ته اڳي ئي هو، ويتر جو مرزا باقيءَ
هن کي چڪي پنهنجي پاڪر ۾ آندو، ته سڄو رت ۾ ٻاڙهو
ٿي ويو ۽ ٻهترجي چوڻ لڳو:

---

(١) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

مون کي هن واقعي جي ڪابہ خبرچار ڪانهي،
نہ و ري اهو پتو آهي، تہ هيءَ مصيبت ڪنهن
اوهان تي آندي، پر توهان زوريءَ مون کي
ماڻهن جي روبرو قتل جو ملزم بڻائڻ جي
ڪوشش ڪري رهيا آهيو! اوهان جي وفات
ڪان پوءِ خبر ناهي، تہ منهنجو الائي ڪهڙو
حشر ٿيندو؟

جيڪي ماڻهو آتي موجود هئا، تن کي مرزا باقيءَ تاڪيد ڪيو تہ: اوهان شاهد رهجو، جيئن منهنجي مرڻ کان پوءِ ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي منهنجي قتل جي ڏوهہ ۾ نہ پڪڙيو وڃي! اها ڳالهہ منهنجي پٽن ۽ ٻين حاڪمن کي بہ ٻڌائي ڇڏجو تہ اسان پاڻ کي پاڻ قتل ڪيو آهي. ان ۾ ٻئي ڪنهن جو بہ هٿ ڪونهي. اهي اکر چئي بس ڪيائين، تہ رات جي پوئين پهر ۾ سندس پساهہ پورا ٿي ويا (٢).

پاڻ سڀڪجهہ مٽيءَ مٿان ڇڏي، حڪومت جي
گادي پوين جي لاءِ رهائي ويندو رهيو.

اها خبر واءُ وانگي جيڏانهن ڪيڏانهن پکڙجي وئي. شهر کان قلعي تائين جيڪو بہ ماڻهو هو، رڙيون ڪري روڄ ۾

٢) مرزا باقيءَ جي مزار تي لڳل ڪتبي مان سندس وفات جي تاريخ ن ربت ملي ٿي.

رزا محمد باقي ولد مرزا عيسيٰ ترخان ڇنڇر ٨- شوال ٩٩٣هہ طابق ١٥٨٥ع ۾ وفات ڪري ويو.

زغيب آمد ندا، تاريخ او گفت
ڪ کوئي سرور سردار باقي.

لب تاريخ سنڌ ص ٨٦ -مترجم

پنهنجي وڏيون سردار، سپهه سالار سڀ هڪيا ٽڪيا اچي دربار ۽ ديوانخاني ۾ گڏ ٿيا [١٥٣]. رات جي وڳڙي ۾ اصل ڳالهه جي ڪنهن کي به ڪل نه پئجي سگهي. صبح تائين جيڪو جتي هو، اتي ئي حيران پريشان رهيو. ڪنهن کي به اندر وڃڻ جي همت ڪانه ٿي، اهو ڏسڻ لاءِ ته مرزا باقي ڪهڙي حال ۾ هي جهان ڇڏي چڪو آهي.

طاهر نسياني ۽ جي والد ميان حسن عام خاص ماڻهن جي واتان، جيڪي انهيءَ واقعي پيري آتي موجود نه هئا، ائين ٻڌو ته ملڪ احمد سان گڏ، مرزا باقي ۽ اڳيان حاضر سڀني ماڻهن کي خوار خراب ڪري ڪُٺو ويندو، ڇو ته اها سڄي ڪارستاني انهن جي ئي آهي.

ملڪ احمد تي خاص ڪري اهو الزام مڙهيو ٿي ويو، ته هن سازش ڪري، سڀني ماڻهن کي پاڻ سان ملائي، ڪنهن نه ڪنهن لالچ يا احسان وسيلي ڪائڻ اهو ڪم ڪرايو آهي.

ملڪ احمد کي جيتوڻيڪ گهڻن ماڻهن اڳواٽ اها ڏاهه ڏني ڇڏي هئي ته پنهنجي ۽ ٻين جي بچاءَ جي تدبير سوچي، هر و پرو انهن حاسدن جي وڙ نه چڙهي، جيڪي اڳي ئي ساڻس اڙلي وير رکندا اچن ٿا. تنهن هوندي به ملڪ احمد ڪن لاٿار ڪندو رهيو. نيٺ پنهنجي غفلت جي ڪري پاڻ ته اڻ ڪيئي جي سزا پوڳيائين، پر ٻين کي به آوهه ۾ آڻي ڇڏيائين. ميان حسن کان سواءِ جيڪي ٻيا ماڻهو ان رات آتي (مرزا باقي ۽ جي خوابگاهه ۾) موجود هئا اهي به ناحق جو شڪار ٿي ويا.

مرزا باقي ۽ جو پٽ مرزا محمد پائنده بيگ ۽ سنڌس پوين جو احوال

جڏهن سڄ ڪتني ڪيدي [١٥٤]، ته مرزا باقي ۽ جي موت جي جاچ پڙتال ڪرڻ لاءِ اندريان ٻاهريان سڀئي ماڻهو

اچي هيڪاندا ٿيا. جن ماڻهن جي باري ۾ اڳواٽ ئي راءِ زني ٿي چڪي هئي، تہ اهي ئي قتل جا ملزم آهن، تن سڀني کي بہ پُڇڻي بنديخاني پيڙو ڪيو ويو. ان سان گڏ دستوري طرح نئين حاڪم چونڊڻ جون ڳالهيون شروع ٿي ويون. خليل سهردار، خسرو خان چرڪس ۽ ٻين ماڻهن ملا محمد فراضي، شمس الدين سلطان ۽ آخوند جمال الدين ميڙني گڏجي صلاح ڪئي، تہ مرزا باقيءَ جي پُٽ مرزا محمد مظفر ۽ مرزا محمد پائنده بيگ مان ڪنهن هڪڙي کي جيڪو لائق هجي، هتي گهرائي[١٥٥] حڪومت جي گاديءَ تي ويهاريو وڃي.

پهريائين فيصلو ٿيو، تہ مرزا مظفر کي بدين صوبي مان گهرائي گاديءَ تي ويهارجي؛ پر جيئن تہ هن جي ساءِ ڪيچ جي جاڙيجن سمن مان هئي، تنهن ڪري انهيءَ خوف کان تہ ستان سڀائي راجپوت، جن جو سدائين جهيڙي جهٽي ۾ منهن آهي، هتي اچي مرزا مظفر جي زور تي، پنهنجا پير ڪُپائي ساڳين سڄو ملڪ نہ ڦٻائي ڇڏين. جيڪڏهن ائين ٿيو، تہ پوءِ سنڌ مان مغلن جي پاڙ ئي پٽجي ويندي. نيٺ هٺندي مارينديءَ ڳالهہ اچي مرزا پائنده بيگ تي بيٺي، جيڪا سڀني کي پسند آئي؛ پر اهو (مرزا پائنده بيگ) بہ دماغي خرابيءَ ۾ مبتلا هو، جنهن تي وري چوڻ لڳا، تہ انهيءَ چريءَ کان ڪوبہ ملڪي مسئلو حل نہ ٿي سگهندو. نيٺ اها صلاح ٿي، تہ مرزا پائنده بيگ ڀلي نالي ماتر ملڪ جو حاڪم هجي، باقي سمورا ملڪي مسئلا سندس پُٽ مرزا جاني بيگ جي حوالي رهن! انهيءَ نبيري کان پوءِ مرزا باقيءَ جو لاش دفنائي، مرزا جاني بيگ ڏانهن سيوهڻ قاصد آماڻيو ويو، تہ جيڪڏهن ماني تنهنجي اڳيان رکي هجي، تہ اها ڇڏي هتي اچي پهچ! جو اِن کان وڏيڪ تنهنجي لاءِ هتي ماني تيار آهي؛ پر جي ننڊ ۾ هجين، تہ بہ سجاڳ ٿي هيڏانهن اچڻ جي ڪر، جو تنهنجي ڀاڳ

۾ حڪومت جي پاسباني لڪجي چڪي آهي! پڇاڙيءَ ۾ ڪيس صاف لفظن ۾ چڙيل هو ته:

توکي چاڻ ٿو ڪجي، ته مرزا باقي هي جهان
ڇڏي چڪو آهي، هاڻ تون جلد کان جلد
هتي پهچي وڃ، متان توکان اڳ مرزا مظفر
هتي پهچي حڪومت جي گادي والاري!

اهو قاصد پلي گهوڙي تي سوار ٿي، ٽن ڏينهن ۾ ٻه سو ڪوهه پنڌ هڻي، مرزا جانيءَ کي سيوهڻ کان نئي وٺي آيو [١٥٦]؛ پر ايتري ۾ مرزا مظفر کي، ان جي وزير عليخان، بدين صوبي مان ستر ڪوهن تان، نئي آڻي رسايو، ته جيئن پيءَ جي ميراث جو مالڪ بڻجي. اها خبر جڏهن مرزا جاني بيگ جي طرفدار اميرن وزيرن تائين پهتي، ته بنا ڪنهن ويرم جي مرزا مظفر کي شهر کان ٻاهر علي جان واهه جي ڪنڌيءَ تي روڪائي، مرزا پائنده بيگ کي گاديءَ تي ويهاري ڇڏيائون.

جن ماڻهن تي مرزا باقيءَ جي قتل جو الزام مڙهيل هو، تن مان هرهڪ کي حڪومت جي دهشت ثابت ڪرڻ ۽ ماڻهن کي سيکت ڏيڻ لاءِ سخت سزائون ڏنيون ويون. درياهي آبدار کي الن ٽوٽن ۾ بند ڪري ٻاهه ۾ ساڙايو ويو. مارقدم تورچي کي ڪرت سان چيرائي ٻه اڌ ڪري، سندس لاش جا ٽڪر شهر ۽ جهنگ ۾ اڇلايا ويا. هندوءَ کي سنگسار ڪرڻ جو حڪم مليو، جو پٿرن، ڏکرن ۽ پٿرن ۾ پورجي پورو ٿي ويو. ملڪ احمد ولد ماسف(١) کي اڳياڙين لڳين قيد مان ڪڍي

---

(١) اصل ۾ ملڪ احمد ولد ماسف لکيل هو ڏسو ص ١٦٢ س ٦١.
نوٽ: هتي ماسف جي لفظ مونجهارو پيدا ڪيو آهي. هيسر صاحب حسام الدين راشدي "مرزا غازي اور اسکي بزم ادب" جي حاشي ص٥٧٢ تي لکي ٿو: تاريخ طاهري جي ڇپيل، فارسي نسخي ۾ اها عبارت (غلط ڪتابت تي غور ڪري سڌارڻ بجاءِ) ائين ئي ڇاپي وئي آهي– ملڪ احمد ولد ماسف. حالانڪ ولد ماسف ناهي بلڪ "ملڪ احمد و والد مؤلف" (ملڪ احمد ۽ مؤلف نسياني جو پيءُ سيد حسن) آهي.

سنڌس آلت ۽ ٻيلا ٻڌي، ڇريءَ وهاڻڻ جي تياري ڪئي وئي. جلادن هن جي آڳر ۾ ٻيل مُنڊي هٿ ڪرڻ لاءِ وڌيون ٻٽاڪون هڻي، کيس موت کان بچائڻ جا آسرا ڏي ڏنا [١٥٧]، پر انهن جلادن کي خدا سلطاني قهر کان امان ۾ رکيو، نه ته سنڌن خير نه هجي ها. بهرحال هنن ننهي سان جيڪا جٺ ڪئي، سا شل ڪنهن به هندو توڙي مسلمان سان نه ٿئي. ملڪ احمد لاءِ حڪم ٿيو، ته هن کي وچ بازار ۾ ڏسي، پيرن کان چوٽيءَ تائين سنڌس کل لاهي، ڳاهه سان ڀري چوواني تي ٽنگي ڇڏجي ۽ هن جي لاش جون ٻوٽيون ڪتن اڳيان اڇلايون وڃن.

بيشڪ هرگهڙي خدا جي قهر کان ڊڄڻ گهرجي. ڪهڙي خبر ته ڪنهن غريب جي آهه ان (ملڪ احمد) تي اهڙي عذاب ۾ آڻي ڇڏيو! آفرين هجي سنڌس بهادريءَ تي، جو جنهن وقت سنڌس کل پيرن کان لاهيندي وات تائين آندائون، ته پڙڪ ئي نه ڪڇيو ۽ رب جي رضا تي راضي رهي، ڪلمو پڙهندي جان ڏنائين. ٻچاڙيءَ جڏهن ميان حسن (نسياني جي والد) جو وارو آيو، جيڪو پڻ مرزا باقيءَ جي قتل واري رات جاءِ واردات تي موجود هو، ته خليل مهرداراڳ ۾ ٿي پنهنجي مهرباني ڪندي، مرزا جاني بيگ کي سنڌس جان بخشي لاءِ عرض ڪيو: هي سيد زادو بلڪل بي گناهه آهي. هن جو اهو ئي ڏوهه ٿي سگهي ٿو، ته هي رکو ملڪ احمد جي چوڪيءَ ۾ داخل هو، مرزا باقيءَ جي قتل کان پوءِ جيئن ٻين جي تلاشي ورتي، انهن وٽان رت لڳل سامان هٿ آيو، تيئن هن وٽ اهڙي ڪا به ثابتي نه هئي، جنهن جي آڌار تي کيس ڏوهي ڪري ليکيو وڃي. هيءَ سپاهي مرد ۽ اهڙو پرهيزگار آهي، جو رات ڏينهن خدا جي عبادت ڪندو ۽ روزا رکندو رهي ٿو. ڪڏهن اوهان جي ڪم اچي ويندو. ٻيو ته جي اڄ کان پوءِ هن تي ڪو ڏوهه ثابت ٿيو ته [١٥٨] ان لاءِ آءٌ ذميوار آهيان. اڃا سنڌس حياتي باقي هئي، انڪري

خليل جي سفارش تي هن جو بچاءُ ٿي ويو. مرزا جاني بيگ کيس معافي ڏئي خليل جي حوالي ڪندي، ان کي چتاءُ ڏنو ته جيستائين مرزا باقيءَ جي قتل جو شورشر ختم نه ٿي وڃي، تيستائين هن جوان جي سنڀال پيو ڪجانءِ، متان انهيءَ تهمت ۾ کيس پيو ڪو نه قتل ڪري ڇڏي.

مجرمن کي توڙ رسائڻ کان پوءِ، مرزا پائنده بيگ جي حڪومت جو پڙهو ڏياريو ويو. هاڻ هر اهو شخص جنهن جي دل ۾ حڪومت خلاف سازش ڪرڻ جو ڪو وهم گمان هو، پنهنجي لاءِ سخت خطرو محسوس ڪرڻ لڳو. علي خان جيڪو چريائي ڪري مرزا مظفر کي گاديءَ تي ويهارڻ جي ارادي سان ٺٽي وٺي آيو هو، کيس راتو واهه بدين ڏانهن روانو ڪيو ويو. مرزا مظفر وٽ جيڪو به سامان هو، سو ٺٽي ۾ ڇڏيائين پر ٺٽي کان بدين تائين پهچندي، سڄي وات ڦرلٽ مچائيندو ويو. پنهنجي دشمنيءَ کان ڪنهن به زميندار سان ڪو نه مڙيو، نه وري ڪو رعيتي سندس آزار ۽ ڦرلٽ کان سلامت رهيو. جڏهن وڃي پنهنجي علائقي ۾ پهتو ته اتان ساڍهو ميڙي لشڪر ۾ ڀرتي ڪري، ٺٽي تي ڪاهڻ ۽ مرزا جاني بيگ جي مارائڻ جا پٽم پچائڻ لڳو.

مرزا جاني بيگ جي پنهنجي چاچي
مرزا مظفر ترخان سان جنگ

مرزا مظفر اهي پٽم ٿي پچايا، ته ايتري ۾ مرزا جاني بيگ کي ڪن ڪڙڪ پهچي وئي، ته چاچهنس (مرزا مظفر) سندس حڪومت کي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار ناهي (١٥٩) ۽ پنهنجي ئي هٿان ڦاهو ڦٽڻ ٿو چاهي. هاڻ تيڻ ائين ڪيپي ته هو جيڪا سورهيائي ڏيکاري، اسان تي ڪاهي اچڻ جا سانباها پيو ڪري، تنهن جي واڻيءَ ۾ سانس به پاڻي ضرور ڪيا وڃن، جيئن ٻيا به انهيءَ مان سبق حاصل ڪري رهن. انهيءَ ويچار سان پنهنجي

ٿيءَ مرزا پائنده بيگ کي ٺٽي ۾ رهائي پاڻ بدين ڏانهن رجوع ٿيو.

هن (مرزا جاني بيگ) ننڍي وهيءَ ۾ وڏن وانگي ويچاريندي دل ۾ چيو: جيڪڏهن هي نئون فتنو نه ٺاريو ويو ته سڄو ملڪ وڳوڙن ۾ وڪوڙجي ويندو، نتيجو اهو نڪرندو، جو فتني بازن جي وڌندڙ ظلم ستم کان رعيت بيزار ٿي، ملڪ ڇڏي دربدر ٿي ويندي. سڀ کان اول انهن ماڻهن کي دم دلاسا ڏئي، سندن دل وٽ جي ڪيائين، جيڪي اڳ ۾ ئي مرزا مظفر جي لُٽ ڦُر کان ڇڙوڇڙ ٿي چڪا هئا، تن کي هڪ هنڌ گڏ ڪري، ٿڌن هٿ ڦيري سڄو ڪم ٺاهي ڇڏيائين.

انهيءَ وچ ۾ مرزا مظفر ۽ علي خان، سڄي لشڪر سميت لهي ٺُڪي تيار ٿي ويٺا، ته سڀائي جنگ جو ميدان جوڌن جوانن جي رت سان رڱجي لال ڪيو ويندو. مرزا جاني بيگ انڪل ڪري راتو رات بدين جي مغلن ڏانهن (جيڪي مرزا مظفر جا ساٿياري هئا) ڪجهه پيغام ڏياري موڪليو ته:

> اسان جا اهي عزيز قريب جيڪي مرزا مظفر
> جا مددگار ۽ سندس لشڪر ۾ موجود آهن،
> تن کان اهو پڇيو وڃي ته ته اوهان هرو ڀرو
> ڇو ٿا مرزا مظفر جو ساٿ ڏئي، پاڻ سان گڏ
> سندس به خانو خراب ڪريو! اها ڳالهه ڪنهن
> به صورت ۾ اوهان جي شان وٽان ٿي نٿي سگهي،
> ڇو ته هن وقت جيڪي حالتون درپيش آهن،
> تن کي ٻن مٺن واري لٽ جيان سمجهڻ کپي.
> توهان پاڻ ئي سوچ ڪريو ته جيڪڏهن
> [١٦٠] جنگ ۾ فتح اسان جي ٿي ته اوهان
> جون جانيون اجايون هليون وينديون ۽ اوهان
> جي آکهه اوهان جي ئي هٿان نمڪ حراميءَ

جو ڪٿ ڪڇيءَ ۾ وجهي، اسان جي لشڪر
وٽ قيد ٿي ويندي. پر جي سوڀ اوهان جي
ٿي، ته به مرزا مظفر جا مائٽ جاڙيجا سما،
جن جي لٺ اڃ به ڳوري آهي، توهان کي
سڪ جو ساهه کڻڻ ڪو نه ڏيندا.

اوهان کي ڪپي ته سپاهپ ڪان ڪم وٺي،
سياڻن وانگي سوچي پنهنجو حاڪم پنهنجي ئي
قبيلي مان چونڊيو! اڃا ڪالهه وٺي ناهي، توهان
پڪي پروسي سان دل ٻڌي هيڪر هيڏانهن هليا
اچو ته نو يڪلائيءَ ۾ هڪ ٻئي سان قول اقرار
ڪري، سچو ڪم راس ڪجي. يقين ڪريو
ته اسان جي پاران اوهان تي، اوهان جي ئي
مرضي موجب عهدن ۽ جاگيرن جي نوازش ئي
سگهي ٿي؛ ان ڪان وڌيڪ پڻ هر قسم جي
رعايت جو اوهان سان اڳوات اقرار ڪجي ٿو.
توهان کي اسان (مرزا جاني بيگ) جي همت، شرافت
۽ بنده نوازيءَ تي پڪ پٽ ئي پورو ويساهه
ڪرڻ گهرجي!

مرزا جاني بيگ جي انهيءَ نياپي تي مغلن جي دل
(لالچ ۾ اچي) مرزا مظفر جي پاسي ڪان ڦري وئي. جواب ۾
مرزا جاني بيگ کي چوائي موڪليائون: سڀاڻي جنگ جي ميدان
۾ جڏهن ٻنهي ڌرين جا لشڪر هڪ ٻئي جي دو بدو ٿيندا ته
اسان سڀئي مغل پنهنجو سپاهه پاسيرو ڪري ماٺ ٿي بيهي
رهنداسين. اسان مان ڪو به جنگ ۾ پنهنجو هٿ پير
ڪو نه هلائيندو!

جڏهن صبح ٿيو ۽ ٻنهي ڌرين جنگ جو بگل وڄايو
[۱٦۱]، ته بهادرن ترارين چمڪائي سڄي ميدان ۾ رڻ ٻاري ڏنو.

هر ڪو سر تريءَ تي رکي هاٿيءَ جيان گوڙيون ڪندو ۽ شينهن وانگي گجندو، هڪٻئي مٿان ڪڙڪندو ۽ ڪاهيندو رهيو. ڪنهن کي به پنهنجي سر جو اونو ڪونه هو، جنهن کي جتان پئي وڻيو. وڄ جيان وازا ڪندو ڪوتل ڪڍائيندو ٿي ويو. جوانن جي هيبت ڀرين هڪلن ۽ ترارين جي ڪُنڪن جو ايڏو ته پڙاڏو پکڙجڻ لڳو، جو آسمان تي تسبيح پڙهندڙ ملائڪن جي ذڪر فڪر ۾ به خلل پئجي ويو.

بدين جا مغل، مرزا جاني بيگ سان جيڪي قول اقرار ڪري چڪا هئا، تن تي قائم رهي، جنگ هلندي هڪڙو پاسو وٺي ماٺڙي ڪري ويهي رهيا، منجهائن ڪنهن به ڪا چُرپُر ڪانه ڪئي. جاڙيجن ۽ مرزا مظفر جي خاص ماڻهن مڙسان مڙسيءَ جنگ ۾ بهرو ورتو. انهن مان ڪنهن هڪڙي به ڪا گهٽتائي ڪانه ڏيکاري، پر مرزا جاني جنگ جا [١٦٢] پاڳ زور هئا، جنهن کي جنگ ۾ شڪست ڏيڻ هنن ويچارن جي وس جي ڳالهه نه هئي. مرزا مظفر پنهنجي سوڀ لاءِ هاڻيا هلندي مغلن کي به جنگ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ زور ڀريندو رهيو پر ڪجهه نه وريس. جڏهن انهن جو اهو نفاق ڏٺائين، ته ايڏو دلگير ٿيو، جو يارن جي ياري ۽ بخت جي ياوريءَ تي ڪوبه آسرو ۽ ڀروسو نه رهيس. هڪدم پوئتي ورڻ جي ڪيائين، جو ان کان سواءِ ڪو چارو نظر نٿي آيس. نيٺ جنگ جي ميدان مان نڪري شهر ڏانهن واپس ٿيو. مرزا جاني بيگ پنهنجي ماڻهن کي منع ڪري ڇڏي، ته جيستائين مرزا مظفر پنهنجي مرضيءَ موجب مال، ماڻهن، سامان ۽ نوڪرن چاڪرن سميت شهر (بدين) مان نڪري نه وڃي، تيستائين ڪوبه شخص اندر داخل نه ٿئي. جڏهن خبر پيس، ته مرزا مظفر شهر ڇڏي چڪو آهي، تڏهن پاڻ اندر گهڙيو ۽ پنهنجي ماڻهن کي حڪم ڪيائين، ته مرزا مظفر ۽ سندس ماڻهو وينديءَ ويل تڙتڪڙ ۾ جيڪو به سامان گهرن ۾ ڇڏي ويا هجن، سو ميڙي چونڊي

امانت سمجهي، آن جي پٺيان روانو ڪيو ويو. تنهن کان پوءِ دلجاءِ ڪري، قلعي ۾ ويو، اتان جي ماڻهن کي دلداريون ڏني، لشڪر جي سار سنڀال لڌائين، جيڪو شخص جنهن به حيثيت وارو هو تنهن کي تنڌڙي نموني مانائتو ڪيائين. هوڏانهن مرزا مظفر ڪڇ ۾ پهچي، پنهنجي ناناڻن واءِ ڀارو جاڙيجي وٽ پناهه ورتي. مرزا جاني بيگ سڄي صوبي جو انتظام درست ڪري پنهنجو لشڪر اتي رهائي، پاڻ ٺٽي هليو آيو [١٦٣]، ۽ مرزا باقيءَ جي خزاني ۾ اچي هٿ ڳنڊيائين. هن جيڪي پنهنجي محنت، ظلم ستم ۽ حيلي بهاني سان هٿ ڪيو هو، مرزا جاني بيگ انهن ماڻهن کي ورهائي ڏنو، جيڪي سيوهڻ ۾ ساڻس همراهي هئا. اناج جا انبار به جيڪي قلعي اندر سانڍيل هئا، سي ڪڍي گهرجائو ماڻهن کي ڏياريائين. پراڻيون ساريون جيڪي سالن کان هڪ هنڌ ڍير ٿيون پيون هيون، آهي فقيرن کي خيرات ۾ ڏئي ڇڏيائين. جيڪو آنُ ڪنهن ڪم اچڻ جهڙو نه هو، سندس ماڻهن ساڙائي ميدان صاف ڪيو. باقي پنهنجي ذاتي خرچ ۽ فصل جي تقاويءَ لاءِ رکائي سانت جو ساهه کنيائين.

جيئن سندس بزرگن جو دستور هو، تنهن مطابق پنهنجي ماڻهن جي (١) تربيت ڏانهن توجهه ڏنائين. آهي ماڻهو جيڪي ملڪ جي اصلي مالڪن جون سندس گهرائي لاءِ هٿيڪيون شيون رکندا ٿي آيا، تن کي ته نوازيائين، پر سندس مهرڪرم سان پيا به ڪيئي ڍاپي رڃ ٿي ويا، جن مان عرب ڪوڪو، يعقوب علي ڪوڪو، نديم ڪوڪو، دستام بيگ ۽ ملا گداعلي ولد مهتر بلبل ايتري حد تائين سڳيا ستابا ٿي ويا، جو سندن رُنبو اڳ کان اڳرو ٿي ويو. خاص ڪري ملا

---

(١) تربيت=پرورش، پالڻ ۽ تاتڻ جي هتي مراد آهي ڪنهن جي سار سنڀال لهڻ يا سندس مان مرتبي ۾ واڌارو ڪرڻ.

گداعليءَ کي پائيخان جو خطاب مليو ۽ ملڪي معاملن (هر قسم جي ڇيڙي نبيري) جو کيس پورو اختيار ڏنو ويو. سپاهين توڙي شهرين سان به ايڏا پال ڪيائين، جو انهن جا اکيان پويان ڏک درد دفع ٿي ويا ۽ سائن جيڪي به گهٽ وڌايون ٿيون هيون، سي ڪانئن وسري ويون[١٦٤]. چوندا ڪونه آهن ته:

جتي به ڪو خوش اخلاق حاڪم هوندو،
آتي خلق ڪو به آزار نه ڏسندي؛
جيڪڏهن رواتيءَ وارو ڪاريگر آهي ته،
آرسيءَ تي ڪاٽ ڪٽ نه رهندي.

صادق محمد خان جو سنڌ ۾ اچڻ وري هندستان ڏانهن واپس وڃڻ*

هن ملڪ جي حاڪم گرديءَ جون خبرون چارون، جڏهن حضرت عرش آشياني (اڪبر) بادشاهه تائين وڃي پهتيون، ته هن پنهنجي ڪارندي صادق محمد خان کي کيپ ڪٽڻ لاءِ هن ملڪ تي چاڙهي موڪليو. جنهن شاهي فرمان آڻي مرزا جاني بيگ جي هٿ ۾ ڏنو ته: اوهان جيئن شاهي خطبو ۽ سڪو قبول ڪري، وڏن ڪان وٺي سال به سال اسان کي پڳهر (اڻ ڳاهيل ساريون) پهچائيندا ٿي آيا، تيئن به هاڻ به انهيءَ ريت موجب، فرض عين ڄاڻي، اسان جي بندگي پاڻ تي واجب سمجهندا. اسان چاهيون ٿا، ته شاهي دربار سان اوهان جي خاندان جي بندگي ۽ نمڪ حلالي بحال رهي. اصل ڳالهه چا هئي، ته هي گهڻو گهڻي زماني کان بادشاهه جي نالي خطبو پڙهائيندو ٿي آيو ۽ سڪي بابت پڻ اها حقيقت آهي، ته هتي سون، چانديءَ جي مهرن جوڙڻ جو ڪو به ضربخانو ڪونه هو، گهڻو ڪري يورپي (فرنگي): اشرفيون بيگي ۽ لاري رائج هيون. ڏاسي جو ڪارو پئسو به رائج هو، جيڪو مرزا عيسيٰ ترخان

---

*ڏسو حوالا ۽ تعليقات.

جي نالي پنيان عيسائي سڏيو ٿي ويو. مرزا جاني بيگ ان کي ڀڄڻي نتيو ڪرائي ان تي ميري نالو رکيو. ساڳيءَ طرح اناج پرڻ جا ماپا پڻ ننڍا ڪرائي ڇڏيا هئائين، جيئن سرڪاري آن جي بچت ٿيندي رهي. ساٺهن انهن ٻنهي ڳالهين کي بدسون سمجهي، اها وِڏ ڪيڏي، ته انهن جي ڪري ئي هن گهرائي ۾ وگوڙ پوندا رهن ٿا [١٦٥].

مرزا جاني بيگ شاهي فرمان پڙهي اکيون کوليون، بندگي ۽ نمڪ حلاليءَ جا جيڪي به اصول ۽ آداب هئا، بجا آڻيندي صادق محمد خان کي هدايائين ته: اسان جو خاندان اصل کان اڄ ڏينهن باد شاهه سلامت جي تابعداريءَ هيٺ آهي. اوهان مهرباني ڪري هتي ڪنهن به وگوڙ پيدا ڪرڻ کان پاسو ڪجو ۽ چو ته اسان گذريل ڏن ڏن ورهين کان ڏاڍي محنت ۽ جان فشانيءَ سان هي ملڪ ڦاهي هن حال تي رسايو آهي(١). اوهان جتي آهيو اتي ئي ترسو، جيئن اسان دل جي صدق ۽ خلوص سان اوهان وٽ پهچي بندگيءَ جا آداب بجا آڻيون. ان سان گڏ اهي تحفا ۽ نذرانه به پيش ڪريون، جيڪي شاهي شان شوڪت وٽان آهن. اسان پنهنجي پاڻ مرزا شاهرخ بن شاهه رخ (٢) کي اوهان ڏانهن اماڻي رهيا آهيون. جيڪا به خدمت اسان جي لائق هجي، حڪم ڪندا، ته ان جي پورائي ڪرڻ ۾ اچي. توهان پلارن جي پلائيءَ سان اها اميد رکجي

---

(١) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

(٢) شاهه رخ بن شاهه رخ غلط آهي. انهيءَ نالي سان به شخص ٿي گذريا آهن. شاهه رخ پهريون مرزا باقيءَ جو پٽ هو ۽ سندس پاران ٺٽه پور جو حاڪم هو. وفات ٩٩٢هه مڪليءَ تي دفن ٿيل. ٻيو شاهه رخ ولد مرزا محمد پائنده بيگ جنهن کي مرزا جاني بيگ اڪبر جي دربار ڏانهن اماڻيو هو.

ڏسو تحفة الڪرام فارسي سلسله ترخان سنڌ (بي) مقابل ص ١٣١. پڻ مڪلي نامه ص ٥٢٩. (مترجم)

ٿي، ته اسان جي پاڻ کي شاهي دربار ۾ باارياب ڪري، اسان جي اهڙي امداد فرمائيندا، جو اسان جي دل اوهان کي آفرين ڪرڻ لڳي. اهو نه صرف اوهان جو اسان تي احسان ٿيندو، پر اوهان جي پڻ سرخروئي ٿيندي.

انهيءَ (ميڙ منٽ) کان پوءِ جيستائين مرزا جاني بيگ جو پاڻ اوستائين پهچي، تنهن کان اڳ صادق محمد خان (شاهي لشڪر تي) سيوهڻ وچي، تيرن تفنگن جي جنگ جا ڏوڙيا لائي ڏنا. بلبل خان (مهتر بلبل)، ملا گدا علي پائيخان(١) سندس پٽ، مهتو ۽ ڪڙيو لهاٽو (لوهاٽو) جيڪي ميئي ترخان گهراڻي جا پراڻا ملازم ۽ (١٦٦) قلعي اندر موجود هئا. اهڙي سگهائي ۽ سورهيائيءَ سان سنهن ڏيڻ لڳا، جو ڪوبه مغل تير ۽ تفنگ جي زور تي قلعي جي ڪنڌيءَ وٽان نٿي لنگهي سگهيو.

جڏهن صادق محمد خان ڪنهن به حيلي، پنهنجي لشڪر کي قلعي جي برج (ٿل) تائين پهچائڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيو، ته پنهنجي ماڻهن کي قلعي سان لاڳيتن گهرن مان لڪي ڇپي ڪاٽ هڻڻ جو حڪم ڏنائين، جن هڪدم زمين هيٺان قلعي جي ڪنڌي کوٽڻ شروع ڪئي، آتان جيڪا مٽي نڪري آئي اڪ وٽي درياهه ۾ آڇلائيندا ويا، جيئن ٿل تي وينل

(١) ترخاني دور ۾ ٻه پائيخان ٿي گذريا آهن، هڪ ملا گدا علي پائيخان مهتر بلبل (بابل) جو پٽ، جنهن کي مرزا جاني بيگ پائيخان جو لقب ڏني، ملڪ جي اهي ڪاري جو مالڪ بڻائي ڇڏيو. ٻيو پائيخان خسرو چرڪس جو پٽ، جنهن کي وري مرزا غازي بيگ اهو لقب عطا ڪيو. مرزا غازي بيگ جيسين جيئرو هو، هي ساڻس گڏ رهيو، جڏهن مرزا غازي بيگ فوت ٿيو، ته ڪيس زهر ڏيڻ جو الزام لطف امر پائيخان تي مڙهيو ويو.

ڏسو تحفة الڪرام فارسي ص ٢١٦.

۽ مڪلي نامه ص ٢٢٤ (مترجم)

قلعي جي چوڪيدار کي ڪابه سُڌ نه پوي ۽ هي سولائيءَ
سان ڪونيل هنڌ تي بارود پري، ان کي باهه ڏيئي قلعي جي
ڪنڌي ڪيرائي اندر داخل ٿي وڃن، پر مرزا جاني بيگ جا
ماڻهو اڳواٽ ئي خبردار ٿي قلعي جي اندرين پاسي ٻي ڪنڌي
تيار ڪري ٻيٺا ٿي ويهي رهيا (١).

صادق محمد خان جي ماڻهن جڏهن پنهنجو ڪم پورو
ڪري ڪاٽ ۾ بارود پري باهه جي تياري ڪئي ۽ خود
صادق محمد خان به مٿان اچي ڪن ڪڙا ڪري آيو ٿي بيٺو،
ته اجهو ٿي قلعي جي ڪنڌي ڦاٽ کائي ۽ سندس انالو قلعي
اندر داخل ٿئي. ايتري ۾ بارود ٻريو جنهن مان ايڏو دونهون
نڪرڻ شروع ٿي ويو، جو سج به ڍڪجي اکين کان غائب
ٿيڻ لڳو. بارود جي ڌڪاءَ ٿيڻ تي قلعي جون وڏيون وڏيون
چيرون سرون جي ٽوٽن ۽ چوڪيدارن سميت جيڪي ڪنڌيءَ
اندران قلعي جي سنڀال ڪري رهيا هئا، طوفاني هوا ۾ سٽيل
جهرڪين وانگي آڏامي، سيوهڻ کان ميل ڪن پرتي وڃي پيا،
جيئن دونهون ڍرو ٿيو ۽ ٿوري دير ۾ سڀ آڇ ئي وئي ته
صادق محمد خان جا ماڻهو قلعي جي اندران ٻي ڪنڌي تيار ٿيل
ڏسي جٽڪ کائيندا رهجي ويا. هنن کي عجب اهو پئي ٿيو
ته اها ڪنڌي ايتري ۾ پڪهريل شيشو پلٽي ناهي وئي يا ڪنهن
طلسم سان تيار ٿي هئي! هاڻ کين پڪ ٿي ته اهڙين بلائن سان
پڄڻ [١٦٧] سندن پيٽي ناهي.

مرزا جاني بيگ کي جڏهن اطلاع مليو ته مخالفن قلعي
کي گهيري ۾ آندو آهي، ته يڪدم مغلن، سنڌين، شورن،
سميجن، سوسرن، ڪيهرن، نڪاسرن، پليجن ۽ ڊلن مان ماڻهو
گڏ ڪري، پوري تياريءَ سان سيوهڻ روانو ٿيو. قلعي وارا به
تيستائين اها مُرسي ڪندا رهيا، جو حوصلي کان ڪم وٺي،

---

(١) ڏسو مترجم جو مهاڳ

سنڌين کي اهڙي طرح رات جو مخالفن مٿان راتاهي ڏيئي لاءِ هڪلي تي ڏنائون، جو اهي هر رات غنيم جو سامان ۽ وهٽ، اٺ، گهوڙا، خچر وغيره جيڪي تي هٿ لڳن، ڪيڏي ڪاهي هليا تي ويا، جنهن کي ڪٿي غافل تي ڏٺائون، تنهن کي قتل ڪري تي ڇڏيائون. صادق محمد خان به وسان ڪين گهٽايو پر ويهن آگرين جا زور لائي به ويڙهه ۾ ناڪام ٿيندو رهيو. ايتري ۾ مرزا جاني بيگ جي پهچڻ جي خبر مليس، جيڪو ٺٽي مان وڏو ڪٽڪ وٺي هن ڏانهن ڏوڪيندو پئي آيو.

هيڏانهن حالت آخر اها اچي ٿي، جو صادق محمد خان جو لشڪر لهندي سج وانگي لانجهو تي هاڻ لاهي چڪو هو. تنهن ڪري هو پاڻ به هيردل تي ميدان ڇڏي ائين ڀڳو جو وٽ وٺان ۾ سندس ماڻهو هاٿيءَ سان پيڙي پڏي، ڪيس آتان ڪيڏي ويا. ساهه جي ڊپ کان رات ڏينهن ڪاڏو پاڻي پاڻ تي حرام ڪري، اهڙو ته آتان نڪتو جو وري ڀُلجي به بکر جي سرحد ڏانهن منهن نه ڪيائين. پشيمانيءَ ۾ هر گهڙيءَ هن کي اهي ڳالهيون ياد تي آيون، جيڪي جنگ کان اڳ مرزا جاني بيگ ساڻس ڪيون هيون (١).

مرزا جاني بيگ جو مرزا شاهرخ کي اڪبر جي دربار ڏانهن آماڻ

مرزا جاني بيگ پوري صدق سان بادشاهه جي تابعداري قبولي، پاڻ کي شاهي دربار جو پرستار سمجهي، مرزا شاهرخ کي پنهنجي عريضيءَ سان جهان پناهه جي حضور ۾ ڏياري

(١) صادق محمد خان ٩٩٤هه - ١٥٨٥ع ۾ شاهي حڪم مطابق سنڌ تي لشڪر چاڙهي آيو. آخر مرزا جاني بيگ کيس موٽائي ڇڏيو. لب تاريخ سنڌ ص ٧٥.

— مترجم

موڪليو تہ [١٦٨]: اسان ٻهاريدارن ڪي پنهنجي وڏن ڪان وٺي، بادشاهہ جي فرمانبرداريءَ ڪان سواءِ ڪوبہ ڪم نہ رهيو آهي. اسان پاڻ هن ڪنڊ ۾ ارغونن جي غلاميءَ بدران، آزاد نموني وڏي آرام سان، حڪومت جي گاديءَ تي ويٺا آهيون. اها بہ حضرت جنت مڪاني (همايون بادشاهہ) جي ٻلاني هئي، جنهن عهدنامي ذريعي هن ملڪ جي حڪومت اسان کي ڏياري. اسان خدا جي توڪل تي هميشه اهي دعائون گهرندا رهون ٿا، تہ جيستائين آپ تي ستارا چمڪن پيا، تيسيائين اسان کي شاهي دربار جي بندگي نصيب هجي. جيئن تہ هتان جا ماڻهو ڏاڍا فتني باز ۽ موقعي پرست آهن، ان ڪري انهن جي ڏچي ڪان اسان کي شاهي دربار ۾ حاضر ٿيڻ ۽ قدمبوسيءَ جو شرف حاصل ڪرڻ جي مهلت ڪانہ ملي سگهي، سو پنهنجي بدران پنهنجي پٽ (سوٽ) مرزا شاهہ رخ کي آماڻيو وڃي ٿو. انهيءَ سان گڏ اسان کي اميد آهي، تہ صادق محمد خان بہ پنهنجي صدق سان ساڳيو احوال دربار ۾ پيش ڪري چڪو هوندو [١٦٩]، جيڪو هن جي هٿي اچڻ سان اسان ۾ پريشاني ٿي ساڻس اوريو هو. اسان جي پٽ مرزا شاهہ رخ جو دربار ۾ اچڻ بہ اسان جهڙو سمجهيو ويندو، جيتوڻيڪ شاهي جلال واري بحر ۾ اهو قطرو بہ نہ هئڻ برابر ليکي سگهجي ٿو. اسان کي هر صورت ۾ خداوند پرستيءَ ڪان سواءِ ٻيو ڪوبہ رستو نٿو سجهي. آسرو آهي، تہ هيءُ تابعدار پنهنجي مجازي خدا جي خدمت ۾ قبوليت ۽ پذيرائي حاصل ڪري رهندو.

ان ڪان پوءِ جا ٿيو جو:

مرزا جاني بيگ شرافت جا ليڪا لتاڙي رذالت ۾ ڪٽي منهن وڌو، ڪيس اغلام بازيءَ جي اهڙي ٻيٽ اچي پئي، جو انهي عياشيءَ لاءِ سهڻا ۽ ڳڀرو ڇوڪرا پاڻ وٽ ويهاريائين. انهيءَ شوق ۾ چڱن ڀلن خاندانن، بلڪ سيدن جي ٻارن تائين ڪونہ مڙيو. ڇورن کي زنانا زيور ۽ ويس وڳا پهرائي، زالن

بدران پنهنجي خلوت جي زينت بڻايائين، جا ڳالهه ڪنهن ڪان به لڪل نه هئي. اهڙيون علتون حاڪمن جي شان وٽان نه هونديون آهن. جنهن به هن جو اهو حال ڏٺو، ڪنن تي هٿ رکي توبهه ڪرڻ لڳو ۽ اچرج مان ڏندن آڱريون اچي ٿي ويس. سيڪنهن ائين پئي چيو، ته اجهو ٿو ملڪ جو خانو خراب ٿئي ۽ مرزا جاني بيگ عزت ۽ حڪومت ٻنهي کان محروم ٿي ٿو وڃي (۱).

حقيقت هيءَ آهي، ته جڏهن به ڪو شخص چڱايون ڇڏي بڇڙائين جي پويان لڳي ٿو ۽ سڌي وات کان [۱۷۰] ٿيڙي، ڏنگي رستي هلڻ جي ڪري ٿو، ته اهو ڪيڏو به ڪٿي معتبر ڇو نه هجي، پنهنجو پاڻ پنهنجي هٿن سان ٿي ڦٽائي ٿو ڇڏي، گمراهيءَ جي اوڙاهه ۾ وڃي پوي ٿو. جيڪڏهن ڪو شخص ڇتو پوڪي ڪڻڪ لڻي ها، يا ڪنڊا پوکي گل ميڙي ها، ته دنيا ۾ جيڪر چڱن ماڻهن جو نالو ئي ڪونه رهي ها. جنهن جو پاڻ ڦٽي ٿو، ته چڱا ڪم ڇڏي، پاڻ کي ڪين جهڙو ڪري ٿو.

مرزا جاني بيگ جڏهن حڪومت مان ڊائجي چڪو، ته پيٽ ڀاوائي کان اهڙا پرڪار پسائڻ لڳو، جن جو نموني طور مٿي ذڪر ڪيو ويو. سياڻن سڄڻن کي اهڙي اڏنگي راهه تي پير ڌرڻ سان ڪنڌ ۾ ڪيرڻ جو خدشو رهي ٿو. اٿهيءَ پٽراهين گس تان ائين پار ٽپڻ کپي، جو پير ۾ ڪو پٽر نه چڀي ۽ ناڻ ناموس جو ڪانئو پڃي پورا ٿي نه پوي!

---

(۱) ميان طاهر محمد نسياني ولد سيد حسن. علم فضل جي زور تي هڪ ٿي وار ۾ پنهنجي پيءُ جي محسن مرزا جاني بيگ مان حلال نمڪي ۽ اڪبر بادشاهه مان نمڪ حلاليءَ وارو ڪرتب ڏيکاري، اڪبر بهاران سنڌ تي چڙهائيءَ جو جيڪو سبب پيدا ڪيو آهي، تنهن تي پڙهندڙن کي فردوسيءَ جي شاهنامي وارو "چرخ گردان" ضرور ياد اچي ٿو. وڌيڪ ڏسو حوالا ۽ متعلقات — مترجم.

بهادر ۽ دانا دوستو!

جيستائين اوهان ڪان پڇي سگهي، پنهنجي نفس کي نهي (نهڪر) ۽ ناحق وارن ڪمن ڪان انين روڪيو جو حساب واري ڏينهن اوهان کي اوهان جي ٿي گناهن ڪان لڇي ٽيٽو نہ پوي! دنيا ڏاڍي حيلي باز آهي، پهريائين اوهان جي وڏن کي پالي ناتي، وري ڪُٺي ڇڏيائين ۽ هاڻ اوهان لاءِ ساڳيا سانگ رچائيندي پئي وتي. يتين ڪريو تہ هيءَ نہا ڳي ڪنهن کي بہ ڇڏڻ واري نہ آهي. ڇگو انين آهي، تہ پنهنجي عملن جي پاڻ سنڀال ڪندا رهو ۽ سوڙ ڪان ٻاهر پير نہ ڊگهيڙيو، جو انهن ٿي آبتن پيرن مرزا جاني بيگ کي مصيبت ۾ وجهي ڇڏيو [۱۷۱].
اڪبر جون نوجون اهڙيءَ طرح اوچتو اچي هن جي مٿان ڪڙڪيون، جو سندس دماغ مان هوا نڪري وئي.

خان خانان جو سنڌ تي ڪاهڻ ۽ مرزا جاني بيگ کي شڪست ڏيڻ

خداوند ڪريم جيڪو هر ڪنهن کي عيب گناهہ جي سزا ڏيندڙ ۽ غيب جو ڄاڻيندڙ آهي، تنهن دين ۽ دنيا جي جلال اڪبر جي دل ۾ جيڪا الاهي اسرار جي گذرگاهہ هئي (۱)، اها ڳالهہ وڌي، تہ هو پنهنجن بندن (گماشتن) مان هڪ اهڙي بندي (گماشتي) کي جيڪو سيف (ترار) ۽ قلم جو ڌڻي ۽ حيدر (حضرت علي) واري دل ۽ مسيح (حضرت عيسيٰ) وارو دم رکندڙ ۽ زخم رسائڻ سان گڏ، مرهم جو ڪم پڻ ڏيندڙ هجي، تنهن کي سنڌ تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ موڪلجي، جيڪو ان کي غلام بڻائي، ان جي حاڪمن کي اڪبر جي دربار جو ٻهاريدار ڪري ڇڏي.... جيئن تہ خدا جي مرضي بہ اهائي هئي، تہ انهيءَ ڪيپ ڪڻڻ جي پڳ آنهيءَ ٿي مهانڀي کي ٻڌائي ۽ ٻڌرائي ويي، ان ڪري بادشاهہ سلامت جنهن جي

(۱) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

منزل عرش کان بہ اتاهين آهي، سال ١٠١٠هہ (١) ۾ پنهنجي گماشتي خان خانان کي وڏو لشڪر ساڻ ڪرائي، سنڌ جي مهم سر ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. جيتوڻيڪ روءِ زمين جي خاقان جلال الدين اڪبر جو اقبال هر گهڙيءَ خان خانان جو مددگار هو، تڏهن بہ سندس دل گانون مائون پئي ٿي، تہ هن اوکي آٽائي مُهم کي منهن ڏيڻ لاءِ [١٤٢]، خدا جي تائيد ۽ خدا وارن جي مدد کان سواءِ چارڙهو مشڪل آهي؛ سو انهيءَ آنڌ مانڌ ۾ جتي بہ ٿي پهتو، تہ اوليائن جا ڏس پتا ٿي پڇيائين ۽ جيڻ ماڻهن ٿي ٻڌايس تيڻ تيڻ وڏي ويساهہ سان انهن جي چائٺ ڏانهن ڊوڙندو ٿي ويو. هر هنڌ پنهنجي مشڪل آسان ڪرائڻ لاءِ ٻاس ٿي باسيائين (٢) جڏهن اهي خبرون وڃي مرزا جاني بيگ تائين پهتيون، تہ ننڊ مان سجاڳ ٿي، ڪن مان ڪپہ ڪڍي، ملڪ جي مدبرن سان مشورا ڪرڻ لڳو تہ شاهي لشڪر ڪاري قيام جيان سر تي اچي ڪڙڪيو آهي، ان کي منهن ڏيڻ جي لاءِ ڪو نہ ڪو آپاءُ تيڻ ڪپي.

مُنڌ ۾ سڀني کيس اها صلاح ڏني تہ روءِ زمين جي بادشاهہ جي فرمانبرداريءَ کان منهن موڙڻ سراسر گمراهي ثيندي؛ سياڻپ پري ۽ چڱائيءَ واري ڳالهہ اها آهي تہ مرحوم مرزا باقيءَ جي نياڻي سنڌي بيگم، جيڪا اڪبر بادشاهہ جي حرمن (بيگمن) مان آهي، تنهن کي عهدنامن جي فرمانن سان گڏ، شاهي لشڪر جي اڳواڻ (خان خانان) ڏانهن ٻڪر ڏياري موڪلجي؛ ان سان گڏ کيس سچي حقيقت کان پڻ آگاهہ ڪيو وڃي تہ اسين اصل کان بادشاهہ سلامت جي تابعداري ڪندا اچون ٿا [١٤٣]، هي علائقو جيڪو ڪن پيڙهين کان اسان جي ميراث آهي،

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(٢) خان خانان ڪيڻ هير پيٽيا ۽ پيرن ڪهڙا ڦاڙها ماريا. ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

سو به جنت مڪاني (همايون بادشاهه) جي ظاهري ۽ باطني عنايتن جو نتيجو آهي، جنهن زماني ۾ مرزا باقيءَ وڏي فخر سان پنهنجي نياڻي بادشاهه جي خدمت ۾ ڏياري موڪلي هئي، تڏهن اها درخواست ڪئي هئائين ته اسان کي به پين تابعدارن وانگي شاهي دربار جو تابعدار تصور فرمائي، هي ملڪ اسان جي ميراث طور اسان لاءِ رهايو وڃي. ان تي بادشاهه سلامت (خود اڪبر) پاڻ ان (مرزا باقي) جي درخواست منظور فرمائي، هي ملڪ پنهنجي بيگم (سنڌي بيگم) جي بيلي ڪري ڇڏيو هو. اوهان (خان خانان) چڱي خانوادي مان آهيو، انهيءَ واسطي سان اسان جو ننگ رکڻ اوهان کي سونهين ٿو. جيڪڏهن هي گذارشون پنهنجي زباني شاهي دربار تائين رسائيندا ته اسان هميشه لاءِ اوهان جا ٿورائتا رهنداسين.

پنهنجي صلاحڪارن کان اهي ڳالهيون ٻڌي، مرزا جاني بيگ ذاتي بلند هستي ۽ مردانگيءَ کان اهو قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿيو ته نالي ماتر مرد ٿي سورهيائي ۽ سخاوت واريون دعوائون ڪرڻ ۽ زالن جي اوبر کائڻ ڪهڙي زندگي آهي. ملڪ جي ٽڪري لاءِ جيڪو ڪڏهن به ڪنهن هڪڙي جو نه ٿيو آهي ۽ پنهنجي جان جي آسائش لاءِ، جنهن ڪڏهن به جٽاءُ نه ڪيو ۽ بيوفا بيوه دنيا لاءِ اهو لعنت ۽ خواريءَ وارو ڳٽ پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌو وڃي، ته ترخانن مان فلاڻي (مرزا جاني بيگ) مڙساڻا ارڪان ڇڏي، عورت ذات (سنڌي بيگم) جي دامن ۾ پناهه وٺي، پاڻ بچائڻ جي ڪئي. اهڙو ڪڌو ڪم ڪڏهن به سياڻپ ۽ چڱائي وارو ٿي نٿو سگهي. توهان کي به تاڪيد ڪجي ٿو ته اڄ کان پوءِ اهڙي ڪابه اکري ڳالهه منهنجي اڳيان نه چوري وڃي، ڇاڪاڻ ته دنيا ۾ [١٧٧] زندگي رکڻ نيڪناميءَ لاءِ آهي، جيئن خدا گهريو تيئن ٿيندو، اسان جا وڏا پنهنجي ننگ ناموس جو ڪو خيال نه ڪري، جيڪا بدنامي پاڻ تي کڻي ويا، تن وانگي پاڻ کان ڪڏهن

ٻه ائين ڪين پُڄندو! اسان وٽ جيڪا ٻه جنگي قوت موجود آهي، سا ٻنا ڪنهن ڏاڙ ٻڪاڪ جي پاڻ ڪي ڪتب آڻڻ کپي، جيستائين ٿي سگهيو، پنهنجي بچاءَ لاءِ پاڻ پتوڙيو ويندو، ان ۾ ڪابه گهٽتائي ٿيڻي ناهي، جيڪي قسمت ۾ لکيل آهي، سو ڪنهن به چال يا چالاڪيءَ سان پاڻ تان ٽرڻو ناهي؛ ليڪن پرينديءَ ٿي زالن جي پاند ۾ پناهه وٺڻ ۽ انهيءَ صلاح تي ڀاڙي ويهي رهڻ، انهيءَ خوف ڪان ته جنگ ۾ هزارين ماڻهو سرندا ۽ سوين زخمي ٿيندا، تنهن جي ڪري ساڳيءَ جنگ ٿي نه ڪرڻ گهرجي، بلڪل اجائي ڳالهه آهي.

ڀڄاڙيءَ چيائين ته اوهان سان جنهن شخص ڪي به پنهنجي جان ۽ اولاد جي سر جو ڊپ هجي، ان ڪي اڳواٽ ئي الڳ ٿيڻ جي اجازت ڏني وڃي ٿي؛ جيڪي وڻس هجي سو به پاڻ سان ڪٺي جيڏانهن وڻيس تيڏانهن هليو وڃي.

هن (مرزا جاني بيگ) جي صلاحڪارن وري به ڪيس سمجهايو ته اسان جي ننڍڙي ملڪ ۽ مٿر جيتري لشڪر جي هيڏي ساري شاهي لشڪر سان جاءِ ناهي، تنهن ڪان سواءِ مرزا شاهه حسن ارغون جو خزانو، جيڪو مرزا باقيءَ ڪان هيستائين سلامت رهندو ٿي آيو، سو به مرزا جاني بيگ تيل قتل ڪري، پنهنجي خاص ماڻهن ۾ ورهائي ڇڏيو هو سو ٻي سگهه به نٿي ساري سگهيا، جنهن جي آسري ڳوڙا ڪوڙي شاهي لشڪر سان پُڄي سگهن ها، اهي سڀئي ڳالهيون ويچاري هن ڪي چيائون ۾ ته خان خانان ايڏي ساري آدنبر ۽ اميرن سردارن جي سيڙاڪي سان [١٧٥] هيڏانهن ڪاهيندو پيو اچي، جن سان هرهڪ امير ۽ سردار جي جاگير پنهنجي ملڪ سنڌ ڪان ڪيئي حصا وڏيڪ آهي ۽ هندستان جو لشڪر ته وري ايڏو وڏو آهي، جو قيامت تائين ڪٽڻ جو ئي ناهي، سيڪنهن جي دل ورسهي پئي ته قدرت به اڪبر بادشاهه جي مدد ۾ آهي، سو ان ڪان جنگ ڪرڻ ڪو سولو ڪم ناهي.

مرزا جاني بيگ جي ماڻهن جنگ کان ڪناري ڪرڻ
تي زور پئي ڏنو. سندن مرضي هئي، تہ اهڙو ڪو طريقو اختيار
ڪرڻ کپي، جيئن پنهنجو ملڪ جنهن سڀ ڪنهن سک سانت
وارا ڏينهن ڏٺا آهن، تنهن ۾ وري خون خرابي جي مصيبت
پيدا نہ ٿئي؛ پر مرزا جاني بيگ انهن سڀني هر سوال جو اهو
جواب ڏيندو رهيو، تہ بيشڪ آءٌ بہ ڀلائي انهيءَ ۾ ٿو
سمجهان ۽ اها بہ چاهڻ اٿم، تہ هن وقت دنيا ۾ ڪنهن کي
بہ اها طاقت ناهي، جو اڪبر بادشاهہ سان جنگ جي همت
ڪري سگهي، پر اها ڳالهہ ڪنهن بہ حالت ۾ مڙسيءَ وٽان
نہ آهي، تہ هي ملڪ مفت ۾ ڪنهن غنيم جي حوالي ڪري
ڇڏجي. ماڻهن جي زبان بند ڪرڻ محال آهي، متان پوءِ
پرينهن مون کي ڪو ماڻهو اهڙي ڪميڻپ ۽ ڪانئرائپ سان
ياد ڪري، تہ هن گهراڻي مان هڪ اهڙو ڪپوت بہ پيدا
ٿيو، جنهن محض پنهنجي جان جي خوف کان، پنهنجو موروثي
ملڪ پنهنجي هٿان وڃائي ڇڏيو. مرزا جاني بيگ جي انهيءَ
جوانمرديءَ موجب انت اهو فيصلو ٿيو، تہ جنگ هر حالت
۾ ڪرڻي پوندي. فيصلي جي دير هئي. سڀ کان اول سنڌ
جو لشڪر، جنهن ۾ هر قسم جا سورهيہ ۽ سگهارا جوان موجود
هئا، مرزا جاني بيگ جي اڳواڻيءَ ۾ نصرپور صوبي جي ٻوهري
ڪوٽ وٽ پهچي مورچا ٻڌي ويهي رهيو (١).

دستم بيگ جي پيءُ رستم بيگ کي مرزا جاني بيگ پنهنجو
خيرخواهہ سمجهي، لشڪر سان گڏجي سيوهڻ جي قلعي ڏانهن
ڏياري موڪليو. کيس سمجهائي ڇڏيائين، تہ پنهنجي ماڻهن
هٿان قلعي کي سوگهو رکي اهڙي نگهباني ڪجاءِ، جو
ڪوبہ شخص قلعي جي ڪنڌيءَ سان گهمي ڦري نہ سگهي.
قلعي جي آسپاس جيڪي بہ گهر هجن، تن کي ڊهرائي پٽ
ڪرائي ڇڏجاءِ؛ چالاءِ تہ جنگ ۾ اهي حڪمت عمليون

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

وڏو ڪم ڏين ٿيون. رستم بيگ سيوهڻ پهچڻ شرط اهي طريقا اختيار ڪيا، جيڪي مرزا جاني بيگ کيس سمجهائي ڇڏيا هئا، پوءِ خان خانان جي اچڻ جو اوسيڙو ڪرڻ لڳو.

خان خانان جو سيوهڻ پهچي، لڪي جبل وارو گهٽ ڏسي، اچرج ۾ پئجي وڃڻ*

خان خانان جڏهن بکر ٿي سيوهڻ ڏانهن آيو، ته قلعي تي گهيرو ڪري، ان کي پنهنجي قبضي ۾ آڻي، وري اڳتي وڌڻ جو خيال ڪيائين، پر سوچڻ لڳو، ته جيستائين گاديءَ جو هنڌ ٺٽو ۽ ملڪ جو حاڪم هٿ نه آچن، تيستائين هن مٽيءَ جي ڍير ۾ ڪهڙي پڌ-چوڙ ٿيندي، جيڪي آهيا صل معاملي ۾ ٿي آهي، ٺيڪ ائين ٿيندو، ته هتي کي ماٺهو ڇڏي پاڻ اڳيان وڌ جي. ونس جيڪو لشڪر هو، تنهن مان ڪجهه حصو ٻيڙين سميت آتي ڇڏيائين، جيئن اهو اتي ٿي قلعي وارن سان منهن ڏيندو رهي، پوءِ هڪيو تڪيو مرزا جاني بيگ ڏانهن روانو ٿيو.

جڏهن لڪي جبل وٽ آيو، جنهن کي ملڪن جا مدبر ۽ جنگي دوانديش، سنڌ ملڪ جو اصل دروازو سڏين ٿا. ڏٺائين ته سنڌو درياهه وڏان جبل جو اولاهيون پاسو چوني ڪڍيو بيٺو آهي ۽ ان جي مٿان وارڪان به سنهي وات هن پاسي پئي وڃي، جنهن تان رڳو ڪولين وانگي قطار ٻڌي ڪٽو ڪٽو ٿي، پريٺءَ پر وڃي سگهجي ٿو. جيڪڏهن انهيءَ هنڌ مرزا جاني بيگ پاران رڳو ڏهه ماٺهو ويٺاريا وڃن ها ته شاهي لشڪر ڪڏهن به هتان هن پٽر نه پهچي سگهي ها. (۱۷۷). وڏيڪ اهو به معلوم ٿيس، ته لڪيءَ واري جبل سان گڏ جيڪي پيا جبل آهن تن ۾ بلوچ، نوڙيا، جوکيا، جت

* ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

۽ ٻين قومن وارا رهن ٿا، جن جو دنگ ڪيچ مڪران تائين آهي. هيڏانهن وري درياهه جي اورئين پاسي کان عمرڪوٽ جي پٽن تائين سميجن جا علائقا آهن، جن ڪڏهن به ڪنهن حاڪم جو منهن ڪونه ڏٺو آهي. ان حالت ۾ هتان ٻنهي پاسن کان لشڪر جو اڳتي وڌڻ ڏاڍو ڏکيو هو. اهي حقيقتون ڪجهه پنهنجي اکين سان، ته ڪجهه آتان جي ماڻهن واتان ٻڌي، خان خانان ويتر حيران ٿي ويو. دل ۾ چيائين: جيڪڏهن مرزا جاني بيگ جو لشڪر هن جاءِ تي اسان جا گهٽ سوگها جهلي لڪي ويهي رهي ها، ته اسان اتان ئي پويان پير ڪري واپس هليا وڃون ها. بيشڪ هي اوکو ۽ اڻانگو لنگهه هن ملڪ جو ڳجهو دروازو آهي!

اتي ئي ٿورو ترسي، چوڌاري جاچ ڪرايائين، ته متان ڪٿي ڪنهن ڪُنڊ پاسي مرزا جاني بيگ جو لشڪر تاڙ ۾ ويٺل هجي، ته اول انهيءَ سان هٿا هٿ ڪري، پوءِ ئي جو گس ورتو وڃي. جاچ کان پوءِ جڏهن خبر پيس، ته مرزا جاني بيگ جي لاپرواهيءَ کان هن پاسي ڪوبه لشڪر لاڙي موجود ناهي، ته ڏاڍو خوش ٿيو ۽ واڪو ڪري چوڻ لڳو، ته اهڙي افعالين اجهو ٿي ترخانن گهراڻي جي حڪومت ختم ٿئي، جو ته جبل جهڙو هي سوڙهو ۽ سوگهو گهٽ به هنن کان سنڀاريو نه ٿيو، هاڻ پڪ آهي ته هي ملڪ هنن جي هٿان ويو ڪي ويو.

اها روداد جڏهن مرزا جاني بيگ تائين رسي، ته پنهنجي تدبير خطا ٿيڻ کان ڏاڍو پڇتايائين. جيڪي امير وزير وٽس موجود هئا، تن کي به ڏاڍو ڏک ٿيو، ته واقعي سپاهيگريءَ جي لحاظ کان اها سنڌن وڏي ۾ وڏي ڀل هئي، جا کانئن سرزد ٿي چڪي. خانخانان جبل پار ڪري، پنهنجي مرضيءَ سان هلندو مرزا جاني بيگ تائين آيو ۽ سنڌس مقابلي لاءِ سامهون اچي ڪاهيون ڪونائي[١٢٨] انهن ۾ پيو جنگي سامان

۾ ڪائي چڙهيائين. رات ڏينهن ٻنهي پاسن کان جنگي جوان ڇاتيون ٺوڪي هڪ ٻئي کي پنهنجي جهلڪ ڦلڪ ڏيکاريندا رهيا. خان خانان جي ڪوشش هئي ته جيئن سيوهڻ جي قلعي ۽ مرزا جاني بيگ تي گهيرو قائم ٿي چڪو آهي (١)، اهڙيءَ ريت ملڪ جي ٻين حصن ڏانهن به لشڪر موڪلي وڏيڪ گهيرا قائم ڪرايا وڃن. انهيءَ ارادي سان شاهه بيگ خان کي نصر پور ۽ شاهه ڳڙهه (٢) واري قلعي کي گهيري ۾ آڻڻ لاءِ آماڻيائين، جتي مرزا جاني بيگ پاران ابو القاسم سلطان مقرر ٿيل هو. ٻيو لشڪر وري نيرون ڪوٽ ڏانهن موڪليائين. ائين هر صوبي تي پنهنجا ماڻهو مقرر ڪندو ويو، پر انهن جي اها مقرري رڳو زباني هئي؛ انهيءَ ڪري جيستائين هنن ڏانهن وڃي پنهنجي ڪرت کي لڳي ويندا.

مرزا جاني بيگ به پنهنجي لشڪر کي هدايتون ڏئي ڇڏيون هيون ته غنيم جي لشڪر سان جيڪو به ڪنهن جي سيسي لاهي اسان وٽ آڻيندو ته ان کي پنج سو ڪبر (٣) (جنهن سان هرهڪ ڪبر ۾ ٻارهن ميريون ٿين ٿيون، جن کي مرزا جاني بيگ جي زماني ۾ پوستي ڪوٺيو ٿي ويو ۽ ٽنڪي ۾ به پوستيون هونديون هيون) انعام ڏنو ويندو. سنڌ جا غريب ماڻهو جيڪي پنهنجي حاڪم مرزا جاني بيگ مٿان پنهنجو سر قربان ڪرڻ لاءِ تيار هئا، انهي ٿوري انعام پر گهڻي احسان

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(٣) سيوهڻ جي قلعي تي قبضو ڪرڻ ۾ خان خانان کي ست مهينا لڳي ويا. تاريخ تمدن سنڌ ص ٣٢٨. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته مرزا جاني بيگ ڪيڏي همت سان غنيم جو مقابلو ڪندو رهيو.

(مترجم)

ٿي راضي رهي، هر روز مخالف ڌر جي ماڻهن مان ڪنهن نه ڪنهن جي سِسِي لاهي آڻيندا رهيا. انهيءَ مارا ماريءَ ۾ سندن سر بہ ڌڙ ڌان ڌار ٿي ٿيندا ويا. اها پيڪهي ڪيئي مهينا هلندي رهي. مرزا جاني بيگ جو خزانچي گريو هندو، جيڪو سندس حال ۽ مال کان چڱيءَ طرح واقف هو. پنهنجي ڏوراندِيشيءَ کان انهيءَ انعام ۾ ڪتر وجهندو، پنج سؤ ڪري ڪان پنجاهہ ڪري ڏانين اچي بيٺو [١٢٩]. تڏهن بہ مسڪين ماڻهو انهن ڏوڪڙن تي پاڙي، اهي جنهول جا ڪم ڪندا رهيا.

انهيءَ وچ ۾ مرزا جاني بيگ جا ڪيترا ماڻهو قتل ٿي ويا. خزاني ۾ بہ ٿوٽ اچي پئي تہ ملڪي معاملن خراب ٿيڻ سان گڏ ماڻهن ۾ بہ تباهيءَ جا آثار پيدا ٿيڻ لڳا. مرزا جاني بيگ هڪ هنڌ جمي جنگ ڪرڻ ۾ پنهنجو فائدو نہ سمجهي، سڄي لشڪر کي چوڌاري ٽيڙي پکيڙي ڇڏيو. اوچتو ڪيس خبر ملي تہ خانخانان جو خزانو خشڪيءَ رستي اچي رهيو آهي تہ ابوالقاسم ولد شاهہ قاسم ارغون کي پنهنجي جوانن سان جن ۾ مغل ۽ سنڌي ٻئي شامل هئا. خانخانان جي خزاني پويان ڇڏيائين. ابوالقاسم پنهنجي حاڪم مرزا جاني بيگ جي حڪم سان روانو ٿي اڌ رات جي وڳڙي ۾ وڃي خزاني وارن جو گس جهلي ويهي رهيو. پنهنجا ڪي ماڻهو اڳواٽ ڏياري موڪليائين. جن غنيم تي ڇاپو هڻي لُٽ بکيڙو ڪيو، جيڪي اتي موجود هئا تن ۾ ڦڙڦوٽ پئجي وئي. ابتدائين جو ابوالقاسم مٿن حملو ڪري سڄو خزانو پاڻ سان کڻي هليو آيو. انهيءَ حملي ۾ خانخانان جا ڪيئي ماڻهو مارجي ويا.

ٻئي طرف خسرو چرڪس ٻيڙين جي جنگ شروع ڪري ڏني، هن طريقي سان تہ لشڪر مان ڪي ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ چاڙهي جنگ لاءِ روانا ٿي ڪيائين تہ ڪن کي خشڪيءَ رستي

انهن جي پٺيان تي لاٿائين، جيئن وقت سر هڪٻئي جي مدد ڪري سگهن. ساڳئي وقت هوڏانهن خان خانان به انهيءَ نموني پنهنجي لشڪر جو انتظام ڪري ڇڏيو، جيئن هنن جي هر حملي جو مقابلو ڪيو وڃي. جڏهن ٻنهي لشڪرن جي روانگي ٿي، تہ مرزا جاني بيگ جي منافق اميرن جيڪي پنهنجي ۽ سندس پلي ۾ نہ هئا. خشڪيءَ رستي خان خانان جي لشڪر پويان پنهنجي لشڪر موڪلڻ کان لنوائي ويا. عين موقعي تي ٻنهي طرفن کان ٻيڙين جي جنگ هلي تہ توبن، تفنگن مان باهہ جون چڻگون نڪرڻ لڳيون [٢٨٠]. بارود جي دونهين کان چوڌاري اوندهہ ٿي وئي، ايتري قدر جو ٻنهي ڌرين جون ٻيڙيون هڪٻئي سان ٽڪرجڻ لڳيون ۽ بارود ڦاٿندو رهيو. جيڪا ٻيڙي پاڻيءَ مان مٿي نڪري ٿي آئي، سا ماڻهن جي رت سان ڀريل هئي. خان خانان جو لشڪر، خشڪيءَ واري لشڪر جي مدد سان سوڀارو ٿيو، جنهن ڪي مرزا جاني بيگ جي اميرن جي منافقي سبب رستي ۾ روڪڻ وارو ڪوبہ ڪونہ هو. اهڙيءَ طرح مرزا جاني بيگ کي شڪست جو منهن ڏسڻو پيو. خسرو چرڪس جنهن جي ٻيڙي جنگ هلندي ٻين سان گڏ ٻوهي ۾ اچي ڦڪي هئي ۽ انهن مان هڪڙي تي پرونہ جرگس(١) چڙهيل هو. هن هڪ ٻيڙي ڇڏي، ٻيءَ ۾ ٽپ ڏئي باهہ کان تہ پنهنجي جان بچائي ۽ پر جنگ جي جٺ کان نہ بچي سگهيو. ٻنهي جو ٻيڙو ائين ٻڏي ويو(٢).

جڏهن ٻئي ڌريون هڪٻئي ۾ هٽندي مارينديون، ڏئي وٺي بيٺيون، تہ هرڪو ٽڪجي واپس پنهنجي ماڳ اچي ملم ٻڌي.

---

(١) پرونہ جرگس فرنگي سوداگر هو، جيڪو هر سال هرمز (ايران) مان ٺٽي ايندو ٿي رهيو.

(٢) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

ڪي لڳي ويو. ٻئي ڏينهن شروع ٿيندڙ جنگ لاءِ آخر اهو فيصلو ٿيو، تہ هن گيڏل- گيندڙ ڪان اڳو ٻوءِ منئين سڌي جنگ ڪئي وڃي، جيئن ٻنهي پاسن جا جوڌا پنهنجا جوهر ڏيکاري سگهن.

خان خانان ۽ مرزا جاني بيگ درميان ٻوبدو جنگ

آها رات جيڪا رات جنگ جو ميدان سنواريندڙ هزارين سوڍن ۽ سورهين جي آخري رات هئي، جنهن جو صبح قيامت واري ڏينهن کان ڪنهن بہ حالت ۾ گهٽ نہ هو، جنگي جوانن انهيءَ سوچ ۽ گهٽيءَ ۾ گذاري، تہ فجر ٿيڻ تي شايد پنهنجو وجود هن دنيا ۾ نہ هجي ۽ سڀ ڪجهہ مٽيءَ ۾ ملي هڪ ٿي وڃي. سڀني موت جو ڀيانڪ منظر تصور ۾ آڻيندي، هڪٻئي کان ڏوهہ گناهہ ٿي بخشايا، تہ سڀائي هر ڪنهن کي هلڻو پوندو، جوانن جون اهي هائيون، جيڪي ايندڙ ڏينهن تي رت ۾ رڱجڻ واريون هيون، سڄي رات انهن کي سنوارڻ جي تي ڪيائون. هر ڪنهن کي اها لوري لڳل هئي، تہ پنهنجي شهادت ۽ نمڪ حلاليءَ سان سنڌ سِ حاڪم جي ننگ ۽ ناموس جي ساک پَتِ رهائي ويندي. جيئن جيئن رات پاسا ورائيندي ٿي وئي، تيئن تيئن هنن هر ڪا گهڙي زندگيءَ جي پياري ۽ پوئين گهڙي غنيمت سمجهي ٿي گذاري. اها گهڙي ڏاڍي ڳهائيندڙ ۽ روئائيندڙ هئي، جنهن هيڪر هر ڪنهن جي دل ٿي ٻڏائي، تہ ٻيهر سڀني جي اکين ۾ پاڻي آڻي ٿي ڇڏيو. نيڻ سندن روئيندڙ چهرن تي صبح جو مرڪندڙ سج اڀري آيو. جيئن جنگ جا نغارا وڳا، تہ هر ڪنهن جي بدن سان سيرات اپڙڻ لڳا [۱۸۲]. ويرم نہ گذاري، تہ جنگ جو ميدان سورهين جي سَٽ سان سنوارجي ويو.

خان خانان جي لشڪرين هڪٻئي جي سڃاڻپ لاءِ پنهنجي ٽوپين ۾ تير ٽنبيا، تہ مرزا جاني [illegible] جي سپاهين وڙنڻ جون

سايون ڏاريون، پنهنجي مٿي سان ہڏيون. ٻئي لشڪر چوليون هڻندڙ سمنڊ جيان زمين آسمان هڪ ڪري هڪٻئي مٿان ڪاهي پيا. جنگ جي انڌوڪار ۾ چوڌاري بارودن جون باهيون وڄ جيان چمڪاٽ ڪرڻ لڳيون، ته تيرن جا وسڪارا مينداڻتي مينهن جان ڪڙڪندا رهيا [١٨٣].

جنگ ۾ پهريائين مرزا جاني جنگ جو پاسو زور رهيو. خان خانان جو لشڪر لانجهو ٿي آسرو پاڻ تي هو، ته پاڻ خدا جي ازغيبي امداد ۽ بادشاهي اقبال جي آڏل ساري الاهون ڪرڻ لڳو: خداوند! (اڪبر بادشاهه) اسان هن ڏکئي وقت ۾ ڪجهه به ڪري نٿا سگهون، پاڻ وت جيڪا ڙسي هجي، سا ڏيکاري ڇڪسين، هاڻ اوهان پنهنجي اقبال جو پرم رکندي ظاهري ۽ باطني امداد عطا ڪريو، جو غنيم (مرزا جاني بيگ) ڏاڍو ڏکيو پئجي رهيو آهي.

اجا هن جون اهي الاهون جاري هيون، ته سندس حق ۾ بادشاهه سلامت جون به ڪراستون ظهور ۾ آيون، هڪڙي اها ته مرزا جاني بيگ جو هاٿي انڌ ۾ اچي، پنهنجي لشڪر ۾ وڃي پيو، سندس سپاهين ائين سمجهيو، ته شايد هي به غنيم جي پاران ڪا مصيبت اچي سر تي ڪڙڪي آهي [١٨٤]. ٻي ڪرامت اها، ته جنگ هلندي جيڪو واءُ مرزا جاني بيگ جي پاسي کان گهلندو، خان خانان جي لشڪر تي ڌوڙ وسائيندو ٿي رهيو، اهو ڦري وري مرزا جاني بيگ جي لشڪر تي ڌوڙيا وسائڻ لڳو. انهيءَ اوچتي صورت حال کان مرزا جاني بيگ جو لشڪر اوندهه ۾ بدحواس ٿي موت ۽ شڪست جي ساري ۾ اڙجي ويو. ايتري ۾ دلپت جو پُٽ دائود ترار ۽ جهنڊو هٿ ۾ ڪري، مرزا جاني بيگ جو نالو وٺندو، سندس لشڪر ۾ ڊوڪي آيو. مرزا جاني بيگ، عرب ڪوڪيءَ کي پنهنجي جاءِ تي جهنڊي هيٺان بيهاري پاڻ پريان وڃي، سپاهين جي وچ ۾ بيٺو، جتي لشڪر کي هدايتون ٿي ڏنائين. عرب ڪوڪي،

مرزا جاني بيگ جي وڙهڻ کان اڳ، دلپت جي ڦٽ دائود کي جواب ڏنو، ته مرزا جاني بيگ اڃو آءُ آهيان، هليو آچ! جڏهن ٻئي هڪٻئي سان ويجهو ٿيا ته عرب ڪوڪي ۽ هن کي ڪاري زخم رسائي ڇڏيا، هوڏانهن مرزا جاني بيگ به واپس پنهنجي جاءِ تي اچي ويو ۽ پير پختا ڪري بيٺو، پر مٿين واقعن (هاٿيءَ جي ڊوڪي پوڻ ۽ مخالف هوا لڳڻ) سبب انت سندس لشڪر کي هٿيارپنوهار ڇڏي پٺتو پيو، پاڻ پڇاڙيءَ يارهن سوارن سان جن ۾ [۱۸۵] شاهه قاسم ارغون، خسرو چرڪس، عرب ڪوڪو، ملا محمد فراخي (۱) علي سلطان ۽ ٻيا شامل هئا، ميدان ۾ باقي رهيو.

اهو حال ڏسي خسرو چرڪس، شاهه قاسم ارغون ۽ ميد حسن (نسياني جو والد جنهن اهو واقعو پاڻ بيان ڪيو هو) جنگ جي ميدان ۾ وچي، سنڌي، فارسي ۽ هندي زبانن ۾ پنهنجي لشڪر جي دل ٻڌرائڻ لاءِ ائين چوندا ٿي رهيا ته: هيءَ مهل پڄڻ جي نه آهي، هرڪنهن کي ٻيهي منهن ڏيڻ کپي، جيئن سپاٽي اوهان جا پويان هندستاني لشڪر هٿان قيد نه ٿي وڃن! پر هنن جي انهيءَ همت افزائيءَ مان به ڪجهه ڪين وريو، سڄو ميدان زخميل ۽ مري ويل سپاهين سان ستيل ڏسي، خان خانان جو لشڪر پاٽيءَ جي ڇپر جيان آئلي پيو. مرزا جاني بيگ واري ڊر جو وچي اهو حال ٿيو، جو عرب ڪوڪي، شهبازيءَ کي (جنهن کي جهنڊو هٿ ۾ هو) چوڻ لڳو: هڪدم جهنڊو هيٺ ڪري ڇڏ، متان حريف جو لشڪر هيڏانهن نه ڪاهي اچي، پر آفرين هجي شهبازيءَ کي جنهن جهنڊو هيٺ نه ڪيو. اچانڪ خان خانان جو لشڪر

---

(۱) تحفة الڪرام فارسي ۾ ص ۱۴۸ تي فراخي ۽ ص ۲۸۳ تي فراصي لکيل آهي.

(مترجم)

اچي نڪتو. مرزا جاني بيگ وڏي جرائت ۽ غيرت سان پنهنجي ماڻهن کي چيو، ته جيڪڏهن هتان پاڻ بچائي سگهي کي ڀڄڻو پيو، ته حياتيءَ ۾ ڪهڙو منهن ڪٺي هلڻو پوندو! تنهن تي شاهه قاسم ارغون ڪيس چوڻ لڳو: اسان جو سمورو لشڪر ميدان ڇڏي چڪو آهي؛ اسان مان هاڻ ڇا وري سگهندو [١٨٦]، جو هيڏي ساري شاهي لشڪر سان منهن ڏيڻ جي ڪريون. سپاهگري جي مصلحت اها نه آهي، ته پاڻ کي هرو ڀرو انهن غنيم هٿان مارائجي، جيڪڏهن اوهان جو سر سلامت آهي، ته اهي جنگيون وري سر ڪري سگهجن ٿيون. انهن چئي مرزا جاني بيگ کي زوريءَ آتان ڪڍي درياهه جي ڪناري ٻيڙيءَ وٽ اچي رسايائين. ٻيڙيءَ تائين پهچي پاڻ اهو لقاءُ ڏٺائون، ته سندن لشڪر مان جيڪي جنگ جو ميدان ڇڏي ڀڳا هئا تن وٽ جيڪو رهيو کهيو سامان، يا ڪو هٿيار هو، سو ٻيڙيءَ جي ڀاڙي ۾ ڏئي ٻيڙيءَ ۾ چڙهي، پنهنجي سر جي خوف کان جيئن ٻيڙيءَ وارن کي خان خانان جي لشڪر جو دٻ ٿي ڏيکاريائون ته ٻيڙيءَ وارن وري بجاءِ ان جي جو هڪدم ٻيڙي هڪالي هن پار ڪڍي وڃن، الٽندو پنهنجي جان جي خطري کان ساڳين هٿيارن سان هنن تي وار ڪري، ڪين درياهه داخل ڪري ٿي ڇڏيو. جيڪي پاڻ بچائڻ لاءِ جنگ جي ميدان مان ڀڄي نڪتا، تن کي پنهنجي ئي هٿيارن سان وچ درياهه ۾ موت اچي ورايو ۽ انهن ئي ضايع ٿيندا وياه. ٻئي پاسي جيڪي سپاهي خشڪيءَ رستي ڀڄڻ لڳا، اهي مقامي ماڻهن ۽ زميندارن هٿان لٽجي ڦرجي قتل ٿي ويا.

هاءِ هاءِ! جنهن جي حڪومت زوال ۾ اچڻ لڳي ٿي ۽ سندس ڀاڳ ڦيٽي ٿو، ته ان بدنصيب جا اهڙا ئي حال ٿين ٿا. هيڏانهن مرزا جاني بيگ، پنهنجي ساٿين سان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي ڪنهن بچاءَ واري هنڌ ڏانهن روانو ٿيو، ته هوڏانهن خان خانان جو لشڪر وحشين ۽ درندن جيان جنگ جي

ميدان ۾ ٿيپي مرزا جاني بيگ جي لشڪر مان مڙني جا لاش لتاڙيندو زخمي ۽ مرڻينگ سپاهين کي بيدرديءَ سان قتل ڪري، مرزا جاني بيگ جي وڙ ۾ نڪتو، جيئن ان جون به ڪنڌيون ڪنيو وڃن.

مرزا جاني بيگ جو ٻيهر جنگ ۾ ٿيپي پوڻ ۽ خانخانان جو کيس گهيرو ڪرڻ

جڏهن ٻهن سٽ ۾ مرزا جاني بيگ کي ڀاڳ نه پڙايو ۽ خانخانان هٿان هار کائي، ٻيڙيءَ ۾ چڙهي سوت جي منهن مان نڪري وچينءَ مهل انڙپور پهتو، ته وري کيس ڪنٽيءَ ڪنيو ۽ سوچيائين، ته ڇو نه هتي ڪاهيون کوٽائي ٻيهر پنهنجا پير پختا ڪري ويهي رهجي، جيئن ڇڙوڇڙ [۱۸۷] ٿيل لشڪر کي هيڪاندو ڪري، وري غنيم جو مقابلو ڪيو وڃي. انهيءَ نيت سان ڏاڍا حيلا هلايائين، ته دشمن (خانخانان) جي پهچڻ کان اڳ، سمورو انتظام ڪري ڇڏجي، پر ائين ڪونه ٿي سگهيو. هڪ ته اتان جي زمين واريءَ سي هئي، ٻيو وري بيلدار وغيره به کيس هٿ نه اچي سگهيا، جيئن ڪاهين کوٽڻ ۾ ڪا مدد ڪن ها. تڏهن به ترتڪڙ ۾ هتان هٿان تڏا، توريون، ٻوريون ۽ ٻيڙين جا سڙهه پيدا ڪري، انهن مان ڳوٿريون تيار ڪرائي، واريءَ مان ڀرائي، ماڻهوءَ جي قد تائين هيٺ مٿي رکرائي، مورچا ٻڌرائي، منجهن ماڻهو ويهاري ڇڏيائين. ايڏي پورهئي کان پوءِ به ٽڙيل پکڙيل لشڪر مان ڪو به ونس واپس ڪونه آيو. سنڌ جا سپاهي دربدري ۾ جان جي خوف کان ائين ته وڃي پيا، جو ٽئي ڏانهن ويندڙ ڇڻ ڏينهن جو پنڌ رات ڏينهن ۾ پورو ڪري قاصدن کان به اڳ شهر ۾ پهچي، جنگ جي شڪست جون خبرون مرزا پائنده بيگ ۽ مرزا جاني بيگ جي پوين تائين پهچائي ڇڏيائون.

خانخانان جيڪو مرزا جاني بيگ جي ڳولا ۾ ميهن واٽ هڪ ڪندو ٿي آيو، سو به نيٺ اچي مرزا جاني بيگ تائين

رسيو ۽ انڙهور ۾ سندس دوبدو ڪاهيون ڪوڏائي توبن تفنگن جي جنگ شروع ڪري ڏنائين. انهيءَ جنگ اهڙو خطرناڪ رخ اختيار ڪيو، جو مرزا جاني بيگ جو ڪوبه سپاهي اندران ٻاهر يا ٻاهران اندر اچي وڃي نٿي سگهيو. سندن راهون ئي رد ٿي ويون. اتي مرزا جاني بيگ کي سخت ڳڻتي ۽ سونجهاري اچي ورايو ۽ پنهنجي آئندي جو سوچي، مرزا پائنده بيگ (سندس والد) کي تڪڙي قاصد ذريعي لڪي چوائي موڪليائين ته:

اسان پنهنجي جنگي مهم هيستائين رسائي نهايت مايوس ٿي چڪا آهيون، ته اڳتي الائي ڇا ٿيندو. هاڻ مصلحت اها آهي، ته سڄو ملڪ ويران ڪرائي ڇڏجي، جيئن دشمن کي وڏيڪ موقعو نه ملي. توهان پنهنجي سائڻن ۽ ماڻهن سميت شهر مان نڪري ڪلان ڪوٽ (تغرل آباد) ڏانهن هليا وڃو جيڪو، انهيءَ ئي مقصد لاءِ اسان مضبوط ڪرائي ڇڏيو هو [١٨٨]. جيئن ئي شهر ماڻهن ڪان خالي ٿي وڃي، ته ان کي جتان ڪٿان ڳلين، ڳتن ۽ پاڙن پٽبن مان باهيون ڏياري ساڙي رک ڪرايو وڃي ۽ ساڳي نموني پيا پرڳڻا به ڳوٺن ۽ واهڻ سميت ساڙائي پينگ ڪرائي ڇڏجن. ان لاءِ پڙهي وارن کي حڪم ڏنو وڃي، ته ڏن ڏينهن تائين هرهنڌ پهچي، اهو اعلان ڪندا رهن. رعيت مان هرڪو پنهنجا ڪچا پڪا فصل ناس ڪري ڇڏي واڳي سڀ ۾ ڪن ڪيڏي ويهي رهي. جنهن وٽ جيڪي ڪجهه هجي، سو پاڻ سان ڪٿي ڪنهن نه ڪنهن پاسي نڪري وڃي، ڪٿي نه ڪٿي پناهه وٺي، نه ته شاهي لشڪر هٿان لٽجي ڦرجي ويندو.

انهن ڏن ڏينهن ۾ ماڻهن ويچارن ڪان جيڪي ڀڳو پاڻ سان ڪنيائون. جيتوڻيڪ پنهنجي مڏي ڪٽڻ ۾ ڪنهن به وسان ڪين گهٽايو، پر سڄي ڄمار جي ميڙي چونڊي هڻ وٽ پڪڙ ۾ ڪٿي پڇڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم هو. انهيءَ ڪري ماڻهو سڀڪجهه ڪندي به ڪجهه نه ڪٿي سگهيا. حالت اها

هئي جو هر ڪنهن تي پنهنجو پاڇو بار هو. اهڙي عالم ۾ ڪيئن ٿي ايڏو سامان گهلي گهرن مان ڪڍي سگهيا! جن ماڻهن سامان ٿي ڍويو، تن جي وري اهڙي ته اچي پڳهي متي جو هر ڪنهن سامان تان ٽيون چوٿون حصو يا سئون سڌو اڌ سب تي ڪيائون. انهن سون ڪان گهڻن ماڻهن گهرن ۾ ڪوهه کوني پنهنجو سامان پوري ڇڏيو. جڏهن پڙهي وارن جي اعلان مطابق ٽي ڏينهن پورا ٿيڻ تي آيا ته انهن ٽي ماڻهن پنهنجي هٿن سان نئي شهر کي باهيون ڏنيون، جن پاڻ وڏين اسيدن سان اهو شهر آباد ڪري، ان ۾ پنهنجا گهر گهاٽ ۽ ماڙيون محلاتون اڏي ان کي شهرن جو شهر بڻائي ڇڏيو هو. سچو شهر جيئن ته ڪاٺ مان اڏيل هو، انڪري پورو مهينو سڙندو رهيو، اهو شهر جنهن جي سونهن ورونهن جي هنڌين ماڳين هاڪ هئي!

تن ڏينهن ۾ پيو ته سڪجهه پينگ ٿي ويو، پر امن امان جو به اهو حشر ٿيو، جو رهزن ۽ حرام خور ماڻهو موقعي ملڻ تي ماڻهن جي مال ملڪيت لٽڻ سان گڏ کين قتل ڪرڻ کان به کين ٿي ٽريا. جنهن به پنهنجو ٿورو گهڻو سامان ٻاهر جي اڙاهه مان ڪڍي ٻاهر ٿي آندو، سو انهن چورن ۽ بدمعاشن جي ور چڙهندو ٿي ويو. انهي قدرلٽ ۽ مارا ماريءَ ۾ ڪيئي شاهوڪار نادار، ته ڪيئي نادار شاهوڪار ٿي ويا[١٨٩].

جيڪي ماڻهو شهر ڇڏي قلعي ۾ اچي ويٺا، تن جيتوڻيڪ آن پاڻيءَ جي اتي سخت آٿاٿ ڏٺي ۽ حالت اها هئي جو ڏهن پاتين سوڙهه سنگهوڙ سان هڪڙي ٽي رلهيءَ ۾ گذارو پئي ڪيو، ان هوندي به قلعي اندر ٻهچڻ ڪان پوءِ انهن مان ڪنهن به ٻاهرين ماڻهن وانگي قدرلٽ ڪانه ٿي ڪئي. ٻاهر ته اهو عالم هو، جو چورن ۽ ڦورن پنهنجي پاڙيسرين کي به ڪونه ٿي ڇڏيو. هرڪو ڏاڍو هر ڪنهن

هيٺي تي هٿ هلائي ڦرسار ڪندو ٿي رهيو. ٽٽي مان نڪرڻ مهل سائن پنهنجي گهرن ۾ جيڪا موڙي مڏي ڪوهن اندر پوري چڏي هئي، سا به چورن ۽ ڏاڙيلن لوهين سيخن سان پرندي باهم سان ڪڍي وڃي پنهنجا گهر پريا.

خان خانان کي جڏهن اها خبر پئي ته مرزا جاني بيگ هن نموني پنهنجي هٿن سان ملڪ جو خانو خراب ڪري چڪو آهي، ته انهن منصبدارن کي جن کي اکوات ٿي زباني طور هر صوبي جو حاڪم مقرر ڪيو هئائين، حڪم ڏنائين ته:

جيئن اسان مرزا جاني بيگ کي پنهنجي گهيري ۾ آڻي، ملڪ جو هي پاسو پينگ ڪرايو آهي، تيئن اوهان به سڀني صوبن ۾ پهچي، آتان جي ماڻهن کي مـاري ڪٽي باندي بڻائي، آن پاڻيءَ کان نرهم ڪري چڏيو ۽ ذري پرزي جي خبرچار موڪليندا رهو!

مرزا جاني بيگ ٽٽي وارن کي تاڪيد ڪري چڏيو ته هرڪو پنهنجي ماڳ رهي قلعي جي نگهباني ڪري، ان ۾ ڪنهن به قسم جي ڪوتاهي ٿيڻ نه کپي؛ هرڪو پنهنجي ذميداري محسوس ڪري پنهنجو ڪم پاڻ ڪندو رهي، اهڙيءَ طرح جيئن سندس خلوص ۽ بهادريءَ جي ساک قائم رهي؛ جڏهن سڀ لٽ لهي ويا ته هرڪنهن جي سارسنڀال لڏي ويندي ۽ [۱۹۰] سڀني کي دل تي ورسايو ويندو.

ان کان پوءِ ڪهڙيون صورتون پيدا ٿيڻ لڳيون تيون تن بابت نسياني لکي ٿو ته:

نيرون ڪوٽ جي قلعي تي مرزا جاني بيگ طرفان محمد امان ترخان حاڪم ۽ قاسم علي سلطان ان جو وزير مقرر ٿيل هو. جنگ دوران محمد امان ترخان ڪنهن ضروري ڪم لاءِ مرزا جاني بيگ ڏانهن روانو ٿيو. شراب پيئڻ ڪري هن

ها حوصلا جاءِ تي نه هئا، جيئن پيڙيءَ ۾ ٿي چڙهيو ته پير تختي تان ترڪي ويس ۽ وڃي درياهه ۾ ڦهڪو ڪيائين، جيستائين ڪيس ٻاهر ڪڍيو وڃي، تنهن ڪان اڳ پاڻيءَ اندرئي پساهه پورا ٿي ويس. مرزا! بهرام ترخان جيڪو هن وقت بادشاهه سلامت جي ملازمت ۾ رهي ٿو. انهيءَ محمد امان ترخان جو پٽ آهي، جيڪو ساٿس گڏ نيرون ڪوٽ ۾ رهندو هو. محمد امان ترخان جي مرڻ ڪان پوءِ هن جو وزير قاسم علي سلطان سندس جاءِ تي نيرون ڪوٽ ۾ رهيل هو. انهيءَ ئي شهر ۾ نصرالله نالي هڪ عرب سرڪاري نوڪريءَ ۾ هو، جنهن ڪان سواءِ اوسي پاسي پيا به ڪيترا عرب سرڪاري نوڪرين ۾ رهندا هئا. جڏهن خان خانان جو لشڪر انهي پاسي وڃي پهتو، ته انهيءَ نصرالله عرب شاهي دربار مان منصب حاصل ڪرڻ جي لالچ تي خان خانان جي ماڻهن سان ملي، قاسم علي سلطان کي فريب ڏئي وچ نماز ۾ قتل ڪري ڇڏيو.

قاسم علي سلطان جون عورتون مرداڻي ويس ۾ گهران نڪري وڏي همت ۽ بهادريءَ سان نٽي هليون آيون. پويان شاهي لشڪر انهن جي حويليءَ ۾ داخل ٿيو. جيڪڏهن ٿوري به دير ٿئي ها، ته اهي عورتون ڌارين جي لشڪر هٿان قيد ٿي وڃن ها.

شاهه قاسم ارغون جي پٽ ابوالقاسم سلطان کي شاهه بيگ خان شاهه ڳڙهه جي قلعي ۾ بند ڪري، اهڙو تہ تنگ ۽ عاجز بڻائي ڇڏيو، جو هو نيٺ مجبور ٿي، پنهنجي بهاديءَ جو ڀرم رکڻ لاءِ منجهند جي مهل قلعي مان نڪري، هن جي لشڪر مٿان وڃي ڪڙڪيو. شاهه بيگ خان جا ماڻهو شڪار تي ويل هئا، پاڻ اڪيلو هو، تنهنڪري ابوالقاسم وجهه وٺي اها ڪاهه ڪئي، پر جلدئي واپس قلعي ۾ وڃي پهتو. سندس ماڻهو اتي ئي رهجي ويا.

خان خانان جي پاران بدين ۽ چاچڪن جي پاسي جيڪي منصبدار مقرر ٿيل هئا، انهن به آتان جي اميرن ۽ اربابن کان اطاعت قبول ڪرائي ورتي. جڏهن هر هنڌ هن جا ڪارندا ڪامياب ٿيا [١٩١] ۽ مرزا جاني بيگ کي به پتو پوندو رهيو، تہ پنهنجي مهم ۾ هر قسم جون ڪمزوريون، ڪوتاهيون ڏسندي دل سَن هٿ لڳو. ايتري ۾ ڪيس پنهنجي پيءُ مرزا محمد پائنده بيگ ۽ پٽ مرزا ابوالفتح جي موت جي خبر ملي، تنهن ويتر هن کي جهوري ڇڏيو. ٺٽي پاسن کان خان خانان جو مشس گهيرو هو، جنهن مرزا جاني بيگ جي اندر ٻاهر اچ وڃ جا مڙئي رستا روڪي ڇڏيا هئا. سندس لشڪر وٽ سواءِ پنهنجي رت پيئڻ جي ٻيو ڪي بہ نہ رهيو هو. وٽس جيڪي وهٽ هئا، اهي بہ گاهہ پٽي نہ هٿ ڪري، هڪٻئي پويان مرندا ڪپندا ويا.

ملڪ ۾ ايڏي سُڪائي ڪاهي پئي جو ڪنهن بني بشر جي گهران ٻاهہ جو دونهون ڪونہ ٿي نڪتو، جنهن مان اهو اندازو لڳائي سگهجي، تہ هتي بہ ڪي آن جا داڻا رڌا پيا وڃن، پر توبن ۽ بندوقن مان دونهن ۽ باهين جا دوڏاڻ پئي نڪتا. آناج تہ رهيو پنهنجي ماڳ، ماڻهن کي لوڻ جي لَپ بہ ڪٿان هٿ نٿي آئي. ماني جنهن جو نالو، سا جان کان وڌيڪ ليکي ٿي وئي. حڪومت جا خزانائي خالي ٿي ويا. آڻي باقي ڪن ماڻهن وٽ وڃي ڪجهہ سون بچيو هو، جنهن مان سڀ پورت ڪئي ٿي وئي.

اهڙي موتمار ڏڪار ۾ آفرين بلڪ هزار آفرين [١٩٢] هجي مرزا جاني بيگ جي همت، بردباري، بهادري ۽ سخاوت تي، جيڪو پنهنجي پيرن تي پورو بيٺو هو، هوڏانهن جنگ جي نوبت ايستائين وڃي پهتي، جو خان خانان جو لشڪر مرزا جاني بيگ واري ڏر کي ويجهو پوندو ويو، پنهي لشڪرن

جي وچ ۾ رکو ايترو فاصلو وڃي بچيو، جو سپاهي هڪٻئي سان ڏند ڏيندا هڪٻئي تي پٿر، پتر آڇلائڻ لڳا. خان خانان جي سپاهين ڏينهن ڏٺي جو مرزا جاني بيگ جي مورچن کي واريءَ سان پوري ٿي چڏيو، تہ مرزا جاني بيگ جي ساٿين رات وچ ۾ ... خانان جون ڪوٺايل ڪاهيون مٽيءَ سان لٽي پٽي ڇڏيون. ٻئي ڌريون انهي اڻ نبرندڙ ويڙهہ مان ايتري قدر تہ اچي بيزار ٿيون، جو ٻنهي ٻاسي صلح ڪرڻ جي ويچار پئي هلي. انت خان خانان پنهنجو ايلچي مرزا جاني بيگ ڏانهن روانو ڪيو.

خان خانان پاران مرزا جاني بيگ جي ٻاسي صلح جي لاءِ ايلچي موڪلڻ*

هر ڪو چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو، تہ جنگ توڙي صلح جو دارومدار وقت تي آهي. انهن سان ڪابہ ڳالهہ بي وقت ٿي نٿي سگهي. ڌڻيءَ جي مرضي پڻ اها هئي، تہ هي ٻئي ڌريون دشمني ڇڏي، هڪٻئي سان ڪير ڪنڊ ٿي وڃن. خان خانان آخرڪار تقدير جو آسرو ڇڏي، تدبير تي پاڙي مرزا جاني بيگ ڏانهن ايلچي ڏياري هڪليو، انهيءَ نياپي سان تہ: اسان ۽ اوهان جي وچ ۾ اڄ کان نہ پر اصل کان [١٩٣] عزازت ۽ پاڻپيءَ وارو رستو هلندو پيو اچي. اسان هڪئي بادشاهہ جا درباري ۽ دعاگو آهيون. عجب ناهي جيڪڏهن زماني جي گردش ڪان ٻن ڏينهن لاءِ هڪٻئي جو دشمن ٿيڻو پيو. تڏهن بہ سڀ ڪنهن ڏٺو تہ انهيءَ ويڙهاند ۾ ٻنهي ڌرين چڱي بهادري ڏيکاري. اهي اوهان ئي هئا جن ايترو وقت پيرپختا ڪري، شاهي لشڪر جو مقابلو ڪيو. هن وقت چڱائي انهيءَ ۾ آهي تہ اوهان پنهنجي ملڪ کي وڏيڪ تباهہ ۽ برباد

---

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ٽيڻ کان بچايو! پاڻ چڱي طرح سمجهي سگهو ٿا، ته شاهي لشڪر هندستان جي چئني پاسين موجود آهي. ستن ولايتن جا حڪمران، جيڪي بختاوري ۽ ملڪ گيريءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن، هن ئي درگاهه جي پناري ۾ رهن ٿا، هرڪو ائين ٿو چاهي ته هرو ڀرو جنگ ۾ هيترا ماڻهو نه مارايا وڃن.

برابر هو به ائين، مرزا جاني بيگ جو لشڪر مري ويل ماڻهن جي ماتم ۾ ڪارا ويس ڪري ئي هليو. هن جي انهيءَ بيوسيءَ تي دشمن به رت جا ڳوڙها ٿي ڳاڙيا. ايڏي بيوسيءَ هوندي به مرزا جاني بيگ، خان خانان جي ايلچيءَ تي رعب وجهڻ لاءِ، اهڙيون ڪيتريون شيون [١٩٤] گهرائي پنهنجي ڪچهريءَ ۾ رکايون، جيڪي خان خانان وٽ ماڳهين ڪين هيون. اهي عجيب شيون ڏسي، خان خانان جو ايلچي پڻ اچرج ۾ اچي سوچڻ لڳو، ته مرزا جاني بيگ وٽ اهڙا ڪائي مال متاع موجود آهي. هرو ڀرو سندس حال هيٺا ڪونه ٿيا آهن. شايد هي وقت اهڙو هو، جو هن کي پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن تي رحم اچي ويو، جنهن ڪري کيس صلح لاءِ آنو ٽيٽو پيو.

مرزا جاني بيگ جي اميرن وزيرن اڳ ۾ ئي خان خانان ڏانهن، چيٺيون چِٺيون ڏياري موڪليون هيون، ته ڪنهن به صورت ۾ صلح ٿيڻ گهرجي. هاڻ جو ان جو ايلچي اها آڇ کڻي وٽس لنگهي آيو، ته مرزا جاني بيگ اندر ۾ راضي هئڻ جي باوجود منهن جي پڪائي سان هن کي هاڪار ڪئي. پوءِ پنهنجي خاص مقرب محمد علي سلطان ڪابلي کي خان خانان جي ايلچيءَ سان گڏي ڏانهنس اماڻيائين. ان خيال سان ته جيڪڏهن انهيءَ (صلح واري آڇ) ۾ ڪوبه ڦندڦير ناهي، ته هي پاڻ به صلح ڪرڻ لاءِ پڌل آهي. محمد علي سلطان جڏهن خان خانان سان مليو، ته کيس معلوم ٿيو ته هي واقعي صلح چاهي ٿو، هن لاءِ انهيءَ ۾ ئي عاقبت جي ڀلائي ۽ خلق جي

چڱائي آهي. آخر صلح جون ڳالهيون هلي پڪي پايي تي پهتيون. ٻنهي ڌرين هڪٻئي ڏانهن دوستيءَ جا تحفا ڏياري موڪليا، ٻنهي پاڻ کان اهو به فيصلو ڪيو، ته هڪٻئي جا سپاهي دلين مان ڪدورت ڪڍي، دشمني بدران دوستيءَ جو رستو اختيار ڪري، پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي وڃن [۱۹۵]. جڏهن سڀ خوف خطرا دور ٿي ويا ۽ جنگ جو امڪان ئي نه رهيو، ته هرڪنهن لاءِ ڄڻ عيد ٿي وئي، جن کي پنهنجي عزيزن قريبن جي موت جو غم هو، سو انهيءَ خوشيءَ ۾ ختم ٿي ويو.

خان خانان جا ماڻهو هر صوبي ڏانهن روانا ٿي ويا. مرزا جاني بيگ به هر صوبي جي حاڪم ڏانهن لکيو، ته آتان جي قلعي جون ڪنجيون انهن جي حوالي ڪري پاڻ واپس ونس (مرزا جاني بيگ ڏانهن) هليو اچي. سڀ کان اول سيوهڻ وارو قلعو خان خانان جي ماڻهن، مرزا جاني بيگ جي ماڻهن کان هٿ ڪيو. جتي به خان خانان جو زباني شاهي فرمان پهتو، آتي ان جي پوئواري ٿيڻ لڳي. مرزا جاني بيگ ٺٽي ڏانهن روانو ٿيو، ته خان خانان به سندس پويان هلندو آيو. جڏهن ٻئي جوئبار(۱) وٽ پهتا، جيڪو (جاگراني جي لحاظ کان) سنڌ جو دڙن آهي، تڏهن فيصلو ٿيو، ته ٻئي سربراهه پاڻ ۾ ملاقات ڪري، جنگ وارو بغض دلين مان ڪڍي ڇڏين ۽ هڪٻئي سان روبرو ٿي دوست بڻجي وڃن.

خان خانان ۽ مرزا جاني بيگ جو پاڻ ۾ صلح ڪرڻ

خدا جي قدرت به عجيب آهي، جيڪا هڪ کي هار ته ٻئي کي سوڀ پلئه وجهي ٿي؛ هڪڙو پنهنجي گادي ڇڏي هيٺ لهي ٿو اچي، ته ٻيو اهائي گادي پنهنجي لاءِ والاري ٿو. انهي الاهي امر کان منهن موڙڻ جي ڪنهن کي به طاقت ناهي. هن بي پرواهه کي ڪنهن جي ڪاڻ ڪانهي، جيئن ٿو

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

وٺيس تيئن ٿو ڪندو رهي. ڪڏهن سليمان کي ڪيو ليءَ کان وڌيڪ ڪمزور ٿو ڪري، ته ڪڏهن نمرود کي مڇر کان ٿو مارائي! هن جي حڪمت اڳيان ڪنهن به حڪيم کي هام هڻڻ جي مجال ناهي.

مرزا جاني بيگ، جيڪو پنهنجي ناداني کان هن ويراني (سنڌ) کي ڪا شيءِ سمجهي رهيو هو ۽ نافرمانيءَ وارو ڪم ڪندو ٿي رهيو، آخر انهيءَ نتيجي تي آيو ته جيڪڏهن جنگ هلي ته سندس عاقبت الاجي ڪهڙي ٿئي! ٻئي پاسي خان خانان سان به سندس پڄڻ محال هو. هاڻ ته ان جو هر حڪم ڪيس اکين تي رکڻو پوندو، پر دل ۾ چيائين: جيڪڏهن گهوڙي تي سوار ٿي وٺس ويس ته اها ڳالهه ڪيس پسند اچي يا نه ۽ جي پيرين پنڌ هلڻ جي ڪندس تڏهن به ڳالهه نه ٺهندي. پنهنجي عزت آبرو بچائڻ جي انهيءَ آسيد ۽ خوف کان سندس هيانو ۾ وڏي پوندا ٿي رهيا. نيٺ اهو وقت به آيو، جو ٻئي پنهنجي خاص ماڻهن سان لشڪر کان الڳ ٿي منهان منهن ٿيا. ڪن جو چوڻ آهي ته مرزا جاني بيگ گهوڙي تان لهڻ جي ڪئي پر خان خانان کيس جهليو ۽ ٻئي گهوڙن جي پٺيءَ تان ئي هڪ ٻئي سان مليا، پر اصل ڳالهه اها آهي ته مرزا جاني بيگ جيئن پنهنجي گهوڙي تان لٿو، ته خان خانان به پنهنجي گهوڙي تان لهي آيو، ٻئي هڪ ٻئي سان ملي پاڻ ۾ ڪچهري ڪرڻ لڳا. ٿوري دير کان پوءِ اهو فيصلو ڪري هڪ ٻئي کان موڪلايائون ته مرزا جاني بيگ تغرل آباد جي قلعي ڏانهن هليو ويندو ۽ خان خانان ٺٽي جي شهر ۾ داخل ٿي، ماڻهن تي هٿ ڦير ڪري سندن دل وٺندو، جيڪي جنگ دوران دربدر ۽ خاڪ بسر [١٩٧] ٿي چڪا

هئا. ان کان پوءِ پنهنجي خان خانان ۽ مرزا جاني بيگ کي گڏجي اڪبر جي دربار ڏانهن روانو ٿيڻو پوندو.

جڏهن هي سڀ انتظام ڪري فارغ ٿيا، تہ خان خانان پنهنجي جاءِ تي دولت خان لوڌيءَ (١) کي هتان جو حاڪم مقرر ڪري، مرزا جاني بيگ سان گڏ اڪبر جي دربار ڏانهن روانو ٿيو.

خان خانان سڄي واٽ پنهنجي ڪيپ ڪنڻ جي خوشيءَ ۾ ايڏو تہ مسرور پئي ٿيو، جو سندس هڪڙي واڇ ٻي واڇ سان نہ پئي مليي. پنهنجي مٿرڪ ۾ گل کان بہ گوءِ کٽي تي ويو. مرزا جاني بيگ جنهن پنهنجي پيءُ مرزا محمد پائنده بيگ مرحوم کان پوءِ ٻارهن ڏينهن بہ مس حڪومت ڪئي (٢)، ملڪ پنهنجي هٿان وڃائي نهايت غمگين حالت ۽ ڦٽيل دل سان رت جا ڏڪ پريندو ٿي ويو. ڪيس هاڻ انهيءَ ڳڻتيءَ تي ڳاريو، تہ هتي هيءَ حالت ٿي چڪي آهي، تہ اڳتي وري الائي ڇا ٿي رهندو! نيٺ پنهنجي ۽ ملڪ جي ڀلائي همايون بادشاهہ جي انهيءَ فرمان ۾ سمجهيائين، جيڪو سندس وڏن کان وٽس موجود هو.

بادشاهہ وٽ پهچڻ کان پوءِ مرزا جاني بيگ تي اهي نوازشون ٿيون، جو سندس خواب خيال ۾ بہ نہ هيون [١٩٨].
خان خانان جي سفارش هن جون مڙئي خطائون معاف ڪرائي ڇڏيون. همايون بادشاهہ وارو جيڪو فرمان هن وٽ هو، تنهن ڪيس ۽ سندس ملڪ کي آمان ڏياري. بادشاهہ حڪم ڪيو تہ سنڌ سواءِ لاهري بندر (ديبل بندر) ۽ سيوهڻ صوبي جي جيڪي مضبوط ۽ پناهہ وارا هنڌ آهن، مرزا جاني بيگ جي

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

نالي ڪئي وڃي، پر هي پاڻ هتي ئي رهي ۽ پنهنجا ماڻهو سنڌ ڏانهن ڏياري موڪلي، جيڪي ملڪ جو ڪاروبار هلائي، ضروري خرچ شاهي دربار ڏانهن اماڻيندا رهن. انهيءَ سان گڏ اهو به حڪم ٿيو ته مرزا جاني بيگ جو حرم دولت خان جي نظر داريءَ ۾ هيڏانهن ڏياري موڪليو وڃي جيئن نوروز جي موقعي تي ٻين اميرن جي عيال وانگي، اهو به هتي حاضر هجي (۱).

مرزا جاني بيگ اهو حڪم ٻڌي، هڪو ٻڪو ٿي ويو ڇو ته هن کي بادشاهه مان اها اميد ئي ڪانه هئي. پاڻ غيرت مان نانگ وانگي ونجڻ سنجڻ لڳو، گهڙيءَ گهڙيءَ سندس وات مان اهي لفظ ٿي نڪتا ته: اسان کي اهڙي بي عزتيءَ کان موت قبول آهي. آخر آخوند جمال الدين کي جيڪو پراڻن ماڻهن مان سندس حال ڀائي هو، چيائين ته: جيڪڏهن پيسي ڏوڪڙ سان ڪو چارهو ٿي سگهي ته واهه، نه ته هن بي عزتيءَ سهڻ جي پاڻ ۾ سگهه ڪانهي، جو ارغونن ترخانن جون مائر ڀينر، جن ڪڏهن به ڪنهن اوپري ماڻهو جو منهن نه ڏٺو آهي، هتي اچن ۽ بادشاهه جا ڦر (شهزادا) سنجهن اکيون وجهن ۽ ساڻن ڏند ڏيڙ ڪن! اهڙي بي غيرتيءَ واري حياتيءَ کان موت ڀلو آهي [۱۹۹]. آءٌ سڄي ڄمار سنڌ ۾ رهي پنهنجي ناڻ ۽ ناموس لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيس، مون کي اهڙي خبر ڪانه هئي، ته قسمت مون سان اهو ڪيس به ڪندي! جنهن جي نتيجي ۾ منهنجي اهل عيال کي هيئن خوار خراب ٿيڻو پوندو! جيستائين زندگي آهي ۽ جيڪو وس هليو، پنهنجي ننگ ناموس جي بچاءَ جا جتن ڪندو رهندس، پر جڏهن پاڻي مٿان وري ويو ته به مولا مالڪ آهي.

---

(۱) بادشاهه سلامت "جلال الدين اڪبر" آخر ته عمر ڪوٽ جي پيدائش هو، انڪري ئي ڪيس اهو فرمان جاري ڪرڻو پيو.

(مترجم)

آخوند جمال‌الدين مرزا جاني بيگ جو اهو حال ڏسي، نمڪ حلاليءَ جي تقاضا موجب خان خانان سان وڃي مليو. ڪيس ٻڌايائين، ته مرزا جاني بيگ سنڌ ۾ پورو هڪ سال (۱) وڏي دليريءَ سان جنگ جوٽيندو آيو، جنهن ۾ شاهي لشڪر سان گڏ شاهي خزانو به خوب ضايع ٿيندو رهيو، توهان صلح ڪان پوءِ هن کي انهيءَ آسري تي هتي وٺي آيا هئا، ته شاهي دربار ۾ تنهنجي هر طرح عزت افزائي ڪئي ويندي، جا ڪنهن حد تائين ٿي به چڪي آهي، پر هن حڪم کان پوءِ اوهان کي مرزا جاني بيگ جهڙي غيرت‌مند ۽ بهادر هستيءَ جي اندر جي پڻ پوري ڄاڻ هئڻ گهرجي. جيڪڏهن سنڌس اهل عيال اڄ کي سڀاڻي هتي اچي به ويو، ته هو غيرت مان پاڻ کي پاڻ قتل ڪري ڇڏيندو. سڀان ائين نه ٿئي، جو اها تهمت وري ڪنهن ٻي تي مڙهي وڃي!

خان خانان جواب ۾ چيو:

> هي شاهي فرمان آهي، جيڪڏهن بادشاهه کي ان جي انحرافيءَ جي خبر پهچي وئي، ته پاڻ مرزا جاني بيگ کي منافق شمار ڪندو. ڪيس ٻڌايو وڃي، ته بادشاهه جي حڪم کان نابري وارڻ جي نه ڪري [۲۰۰]. ان صورت ۾ جڏهن ملڪ جا

---

(۱) خان خانان ۱۵۹۱ع ۾ سنڌ تي ڪاهه ڪئي ۽ سنڌ جو لشڪر ۱۵۹۲ع تائين پورو سال برابر هن سان وڙهندو رهيو. جيڪڏهن عمرڪوٽ جا سوڍا اڪبر جو طرف نه وٺن ها، ته اها جنگ اڃا به اينگهه ڪري ها. مرزا شاهه حسن ارغون عمرڪوٽ جي سوڍي جي ڀيءُ کي مارايو هو، تنهن ڪري خان خانان کي اڪبر جيسلمير ۽ عمرڪوٽ رستي لشڪر ۽ سامان موڪليندو رهيو. انهن سوڍن همايون کي عمرڪوٽ جي قلعي ۾ پناهه ڏني هئي.

تاريخ تمدن سنڌ مولائي شيدائي ص ۳۲۸

سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد (مترجم)

پيا سردار ۽ سلطان، بادشاهہ سلامت جي حڪم
تي هلي هرقسم جو عيش ڪندا رهن ٿا. جنهن
جو بہ شاهي دربار سان تعلق آهي، سو اهڙين...
ڳالهين کي ڪنهن بہ حالت ۾ خراب نٿو
سمجهي، سڀئي انهيءَ معاملي کي چڱو ڄاڻي،
پنهنجا اهل عيال هتي حاضر ڪندا رهن ٿا.

آخوند جمال وري خان خانان کي چيو:

مون مرزا جاني بيگ کي گهڻو ئي سمجهايو آهي، پر هو اها ڳالهہ مڃڻ لاءِ تيار ناهي، توهان پاڻ جيڪڏهن بادشاهہ جي ڏيان تي آڻيو، تہ نٽي کان لاهور تائين ست سؤ پنجاهہ (٧٥٠) ڪوهن جو پنڌ آهي ۽ نوروز ۾ باقي وجي ڪي مهينا بچيا آهن. مرزا جاني بيگ جي اهل عيال کي هيستائين آڻڻ ۾ گهڻو عرصو لڳي ويندو، ڇو تہ اهو پنڌ بہ ڪيترا مهينا وٺندو، تنهنڪري هن نوروز تي هن جو هتي پهچڻ مشڪل آهي، ليڪن اُن کان پوءِ واري نوروز تي (ايندڙ سال)، مرزا جاني بيگ جو اهل عيال، ڪنهن بہ حالت ۾ هتي پهچي قدمبوسيءَ جو شرف حاصل ڪري سگهندو.

اهو ٻڌي خان خانان آخوند جمال الدين جي ڏاهپ تي آفرين ڪندي چيو: بيشڪ سچ جو ڪو جواب ٿي نٿو سگهي، توهان جيئن هتي اهو سياڻپ وارو دليل پيش ڪيو آهي، تيئن ساڳي ڏاهپ سان مرزا جاني بيگ کي وڃي سمجهايو، تہ ڪابہ ڳڻتي نہ ڪري [٢٠١]، خدا گهريو تہ جهڙيءَ ريت پيون پريشانيون سندس دل تان دور ٿي چڪيون آهن، تيئن هيءَ مشڪل بہ آسان ٿي پوندي. آخوند جمال الدين اها خوشخبري مرزا جاني بيگ کي اچي ٻڌائي. ڏينهن ٻن کان پوءِ خان خانان بہ اها ڳالهہ اڪبر بادشاهہ تائين پهچائي. مرزا جاني بيگ جي اهل عيال گهرائڻ وارو حڪم لئي مٽي ڪرائي ڇڏيو.

مرزا جاني بيگ جي خاص ماڻهن جو ٺٽي روانو ٿيڻ ۽ سنڌ اهل عيال کي بکر مان واپس ڪرڻ

مرزا جاني بيگ، خان خانان جي مهربانيءَ سان اڪبر بادشاهه جي حڪم ٽري وڃڻ کان پوءِ پنهنجي خاص ماڻهن: شاهه قاسم ارغون، خسرو خان چرڪس، پائيخان (ملا گدا علي)، عرب ڪوڪي ۽ آخوند جمال الدين کي پنهنجي لشڪر سان هيٺين هدايتن هيٺ سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ته: مرزا غازي بيگ جي چڱيءَ طرح پرورش ڪئي وڃي. صبح جي نماز کان فارغ ٿي، سنجهند تائين پنهنجي استاد کان تعليم حاصل ڪري، پوءِ اسان جي بدران حڪومت جي گاديءَ تي ويهي، جنهن کي لائق سمجهي ته ويهي رهڻ جو حڪم ڪري ۽ ٻين کي پنهنجي پنهنجي جڳهه تي بيهاري ڇڏي. جيئن اسان جو دستور هو. شام جو روز تيراندازيءَ جي تربيت وٺندو رهي، تنهن کان پوءِ ڪن چڱن ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ سرڪاري ڪاروبار ۽ عام فيصلا اڪلائي، پڇاڙيءَ ۾ ٿورو وقت آرام ڪري وري چوگان بازي ۽ گهوڙي سواريءَ جي شغل ۾ گذاري. سڄو ڏينهن [٢٠٢] ائين پورو ڪري، اڱاري ڏينهن جيڪو سڄي هفتي جو وچ آهي، پنهنجي ماڻهن سان گڏجي شڪار لاءِ روانو ٿئي. ان سان گڏ خاص ماڻهن کي به پابنديءَ سان هي ڪم ڪرڻ گهرجن. صبح جو گهران نڪري والده جي دعا کان پوءِ مرزا غازي بيگ جي سلاميءَ تي وڃن، ٻپهريءَ جي نماز تائين، ديوان خاص ۾ ويهي، ملڪي معاملا اهڙي نموني نبيرين، جو غريب غربا کانئن راضي رهن. ملڪ ۾ لشڪر گرديءَ جي ڪري جيڪا بربادي ٿي چڪي آهي، تنهن کي نئين سر آباد ڪرڻ لاءِ، انهن ٿي غريبن کي همٿايو وڃي، ائين نه ٿئي جو انهن جي آبتي روش کان ناراض ٿي پيٽ پاراتا ڏيڻ لڳن، جيئن گذريل دور ۾ ائين ٿيندو پئي رهيو، هن وقت به جيڪڏهن خان خانان اسان جي خانداني ننگ ناموس جي نگهباني ۽ پنهنجي نيڪناميءَ

لاءِ ڪوشش نہ ڪري ها، تہ اسان جيڪي ڪُڏا ڪم ڪيا هئا، تن جي اسان کي الائي ڪهڙي سزا ملي ها! شڪر آهي، جو خداوند ڪريم اسان کي هر طرح پنهنجي اسان ۾ رکيو.

خان خانان واقعي مرزا جاني بيگ جي مدد لاءِ پرپور ۽ ڪامياب ڪوشش ڪري، هڪ تہ سندس جان بچائي، ڪيس گهڻين مصيبتن مان ڇڏائي پنهنجي مرتبي ڏيکاري، جيئن ملا شڪيبي (١) خان خانان لاءِ لکيل ساقي نامي ۾، جيڪو بکر کان ڏياري موڪليو هئائين، اهي حقيقتون پيش ڪري [٢٠٣] بارنهن سؤ رپيا انعام حاصل ڪيو هو. جنهن ۾ هي بيت خاص ڪري وڏي اهميت رکي ٿو، جو مرزا جاني بيگ بابت آهي تہ:

همائي ڪ برچرخ ڪردي خرام،
گرفتي و آزاد ڪردي ز دام.

(هماءِ پکي "مرزا جاني بيگ"، جيڪو عرش تي پئي اڏاڻو، تنهن کي تو (خان خانان) هيڪر ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاساني وري آزاد ڪري ڇڏيو).

سبحان الله! انهيءَ مردن واري مردانگي ۽ ڪريمن واري ڪرم جي ڪهڙي ساراهہ ڪجي، جنهن جو نالو نشان هميشہ لاءِ حڪومت جي عهد ۾ يادگار رهڻ وارو هجي! جيڪڏهن اهڙي عنايت واري نظر هن مسڪين (نسياني) تي بہ بادشاهہ سلامت طرفان ٿيڻ لڳي، تہ اها عنايت انهيءَ ملڪ گيري ۽ اهل نوازيءَ واري خصوصيت کان بہ وڌيڪ يادگار رهڻ لائق ليکي وڃي، بلڪ ائين ڪرڻ سان، شاهي سخاوت ۽ بلندهمتي وڏ ۾ وڏ واڪاڻ جوڳي ٿي پوي. خدا گهريو تہ هن دعاگوءَ جو بخت ضرور مددگار ٿيندو ۽ هيءُ عاجز پنهنجي حال مطابق، شاهي حضور مان فيض ياب ٿي رهندو.

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

مرزا جاني بيگ جا امير جڏهن بکر اچي پهتا، ته ڇا ٿا ڏسن، ته دولت خان لوڌيءَ، باڏشاهه جي پهرئين حڪم موجب، مرزا جاني بيگ جي اهل عيال کي نٿي سان ڪيڏي ۽ ڏاڍن ڏکين حالتن ۾ بکر تائين آندو آهي. هنن وٽ ارغون ترخان گهرائن مان ڪنهن به ملازم يا واسطيدار کي ڪونه رهايو ويو هو. تڏهن هڪدم نئون فرمان ڏيکاري، دولت خان لوڌيءَ کي بي دخل ڪري شاهي دربار ڏانهن واپس آماڻي ڇڏيائون، پوءِ هر ڪنهن پنهنجا اباڻا ڪَـڪـ وسائي، سڙيل گهرن ۽ ڊٺل حويلين کي نئين سر اڏي، مرزا جاني بيگ جي حڪم موجب ملڪ جي پرگهور لهڻ شروع ڪري ڏني.

مرزا جاني بيگ آٺ هزاري منصب سان، اُن سالن (١٠٠٨هه) تائين، شاهي دربار ۾ رهيو[٢٠٤]. سنڌ س پرپٺ مرزا غازي بيگ پنهنجي اميرن وزيرن سان گڏجي سنڌ تي حڪومت ڪئي. جڏهن مرزا جاني بيگ جي حياتيءَ جون آخري گهڙيون آيون، ته اسير قلعي واري مهم تي وفات ڪيائين (١). شاهي حڪم مطابق خواجه محمد قدر بيگي، هن جو لاش نٿي ڪٺائي آيو. هتان جا شهري توڙي سپاهي، جيڪي اڳيئي گذريل حادثن جي غم ۽ فڪر ۾ مبتلا هئا، هي المناڪ حالت ڏسي ڏاڍي سونجهاري ۾ پئجي ويا. ڪين خطرو اچي ٿيو، ته متان هن ڪان پوءِ وري ڪا بي مصيبت نه اچي ملڪ تي نازل ٿئي، انهيءَ خيال ڪان هر ڪنهن مرزا جاني بيگ جي موت کي پنهنجو موت ڪري ٿي سمجهيو؛ ڇو ته جيتوڻيڪ ارغون ۽ ترخان گهرائن سان هي رڳو ٻارهن ڏينهن ملڪ جو حاڪم رهيو، پر ننگ ناموس جي لحاظ ڪان، رعيت توڙي سپاهه جي باري ۾ به هن جيڪي سختيون سٺيون ۽ ملڪ ڪان ٻاهر رهي، جيڪي ذهني اذيتون برداشت ڪيائين، اهي آسانيءَ سان وسارڻ جهڙيون نه هيون. نيٺ

(١) ڏسو حواشي ۽ تعلقات.

انهن ٿي ڏکن سُورن ۾ خزاني جيان زمين اندر جائيتو ٿي ويو.

خدا کيس پنهي جهانن ۾ سرخرو ڪري! جنهن جي رعايا جي خواهش سوجب هن حقير (نسياني) سندس درد ڀريو داستان ۽ نيڪيءَ وارو نلو نشان، جيڪو گهٽن ڪونه هئو هوندو، هن ڪتاب ۾ درج ڪري کيس هميشه لاءِ يادگار بڻائي ڇڏيو آهي.

ڀاڱو پنجون

مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ ترخان

۽ سندس خاندان جي پڇاڙيءَ جو تفصيلي احوال

اي قلم! اڄ تہ ساڳي سيبتائيءَ سان هن ڪتاب جا ورندڙ ورق [۲۰۵]، ٺٽي شهر جي ساراهہ سميت، انهيءَ صورت ۽ سيرت جي صاحب (مرزا غازي بيگ ترخان) جي واکاڻ سان وسن جهڙا ڪيا وڃن. جيڪو ننڍي وهيءَ هوندي وڏو اورچ، وڏي ظرف وارو، روشن ضمير، دانائن جو دوست، بي مرادن جو داد ڪندڙ ۽ هنرمندن کي پنهنجي احسان سان نوازيندو هو. خدا جنهن کي ڀاڳ ۽ بزرگي عطا ڪري، سو جمندي جام ٿئي ٿو. جڏهن مرزا جاني بيگ هي فاني جهان ڇڏي، هميشه لاءِ وڃي قبر ۾ قراري ٿيو تہ سندس پٽ مرزا غازي بيگ سورهن ورهين تائين، آن جي گادي وسائي ڀڄاڙيءَ پنهنجي مالڪ سان وڃي مليو.

جيڪي ماڻهو هن کي پنهنجي پيءُ مرزا جاني بيگ ۽ ڀاءُ مرزا ابو الفتح (۱) جي زماني ۾ نفرت ۽ حقارت جي نگاهہ

---

(۱) مرزا جاني بيگ کي ڇہ پٽ ۽ چار ڌيئرون هيون: ۱- مرزا غازي بيگ ۲- مرزا ابو الفتح اول جنهن ۱۰۰۱ هـ- (۱۵۹۲ع) ۾ وفات ڪئي. هي امير شاهہ قاسم خان زمان جي نياڻيءَ مان هو. ۳- (ڌيء) يادگار بيگم وفات ۱۴ رمضان ۹۶۰هـ (۱۵۵۴ع) ۴- چوچڪ بيگم وفات ۲٦ شعبان ۱۰۱۱هـ (۱۶۰۳ع) ۵- لطيف بيگم وفات ۱۴ ذوالقعد ۱۰۲۴هـ (۱٦۱۵ع) ۽ ٦- هڪ ڌيءَ جيڪا جهانگير جي پٽ خسرو کي ڏنل هئي.

ڏسو ترخان نامہ: مرزا عيسيٰ ترخان اول جو شجرو.

سان ڏسندا هئا، اهي هن ننڍي وهيءَ سگر وڏيءَ ذات واري
حاڪم زادي کي حڪومت جلائڻ لائق نه سمجهي، سندس
خلاف سازشون ڪندا آيا، انهن جي اها تنگ دلي تڏهن پڌري
ٿي پئي، جڏهن مرزا غازي بيگ هڪ ڏينهن پنهنجي وڏي پاءُ
سان سواريءَ ۾ گڏ هو، هنن وڏي پاءُ جي ته ڏاڍي عزت
ڪئي، پر هن ويچاري کي ڪنهن ڳڻ ۾ ئي نه آندائون،
سندن اها بہ اڪيائي ۽ مسخائپ ڏسي، مرزا غازي بيگ پنهنجي
ماڻهن کي چوڻ لڳو: جيڪڏهن خدا مون کي [٢٠٦] پنهنجي
مهربانين سان نوازي حڪومت جلائڻ جي توفيق ڏني آهي ته
هنن اندرڪارن کي چپا لاءِ ٿي باهہ وٺي. بهرحال انهن جي
اها هلت سنهنجي برداشت کان ٻاهر آهي.

جيئن ته خدا خود ائين ٿي چاهيو، ان ڪري مرزا غازي بيگ
پنهنجي مخالفن درحق جيڪي ٿي گهريو، سو ئي ٿيو. ترخان
گهراڻي جي عروج جو سچو داروسدار آخرڪار هن ئي بلند همت
۽ بلند ڪردار حاڪم جي ذات تائين محدود رهيو اهي ماڻهو
جن ڪڏهن عن ڪي ليکي ۾ ئي نه ٿي آندو، نيت مصلحت
کان ڪم وٺي، ظاهر ۾ دوستي، ته باطن ۾ دشمنيءَ واري
چالبازيءَ سان سندس تابعداريءَ ۾ لڳي ويا خاص ڪري
يعقوب علي ڪوڪو، جيڪو معلمي واري زماني ۾ هن
(مرزا غازي بيگ) کي ڏاڍو رنجائيندو هو، ايتري قدر جو
جيڪا به پوشاڪ يا ٻي شيءِ شڪل وٺن ٿي آئي، سا ٻين
کي ٿي ڏئي ڇڏيائين. جيڪڏهن مرزا غازي بيگ انهن شين ڏانهن
نهارڻ جي به ڪئي ٿي، ته ان جي ڪاٻہ پرواهہ نٿي ڪيائين
ساڳيءَ طرح انعام اڪرام مان پڻ هن کي ڏٺين پٽي مس
ڏيندو هو.

مرزا غازي بيگ اقتدار ۾ اچڻ سان، جيئن ٻين ماڻهن
کي سيکت ڏيڻ شروع ڪئي، ته سڀ کان اول انهيءَ

يعقوب علي ڪوڪيءَ کي پنهنجي عهدي تان هٽائي، سنڌس جاگير ڪسي ملا يعقوب جي حوالي ڪئي، جيڪو پڻ ننڍپڻ واري زماني ۾ هن جي مڪتب جو پيش امام هو. تنهن کان سواءِ ڪن پين کي به انهيءَ جاگير مان ڪجهه حصو ڏياريائين.

پاڻ پين منصبدارن جي ملازمتن ۾ به ڦيرگهير ڪرڻ تي چاهيائين، پر جيئن ته اڃا سنڌس حڪومت ايتري مضبوط نه هئي، تنهنڪري ٿوري وقت لاءِ اهو خيال دل تان لاهڻو پيس، اهي ملڪي ڪاروبار ھالائيندا ٿي آيا، تيئن کين پنهنجي حال تي رهڻ ڏنائين، ڇو ته هرو ڀرو سندن ۾ ٿي ساڻن مهاڏو اٽڪائڻ مناسب نه ٿو. اهي ماڻهو هوندئن به وڏي رسائي رهائيءَ وارا هئا، تي سگهيو ٿي، ته ساڻن ڦيٽاڙي ڪرڻ جي صورت ۾ ماڳهين اهي ٿي ڦري هن کي هٽائي سنڌس جاءِ تي ڪنهن ٻئي کي ويهاري ڇڏين ها. سو بردباريءَ کان ڪم وٺي ڪو وقت اندرئين توڙي ٻاهرئين خاني ساڻن خلوص ۽ رواداريءَ واري روش اختيار ڪندو آيو.

جڏهن انهن جي اصليت سندن ٿي پرڪارن مان پڌري ٿي پئي ته مرزا غازي بيگ وڏڙن وانگي سوچي ويچاري سندن خبرچار وٺڻ شروع ڪئي. انهن مان هر ڪنهن کي نيڙي پڪيڙي پنهنجي ماڻهن جي سارسنڀال ڏانهن ڏيان ڏيڻ لڳو، جيڪو جنهن لائق هو، تنهن کي تهڙي عهدي تي رکندو ويو، پر پراڻن مان اڃا به ڪي اهڙا عهديدار هئا، جيڪي پنهنجي مرضيءَ تي ملڪي معاملا هلائيندا ٿي رهيا. مرزا غازي بيگ وقت جي نزاڪت کي محسوس ڪندي ڪجهه ۾ انهن کي هٽائي سندن جاءِ پرڻ لاءِ پنهنجي ماڻهن کي تيار ڪندو ويو. اهو ڪم ائين ٿيندو رهيو جو انهن سندي خارج پراڻن پاڻين کي ڪا سمڪ ئي ڪانه پئجي سگهي ته سندن پڇاڙي ۽ پڇاڙيءَ بابت اندرئي اندر ڪهڙا گهات گهڙيا پيا وڃن. هي ننڍڙي نينگر جي اهائي ته وڏي عقلمندي هئي.

هوريان ڏاڍيان پنهنجي پروسي وارن ماڻهن کي اڳتي آڻي، انهن جي دل وڌندو ويو. سڀني سان ايڏيون ڀلايون ڪيائين، جو سخت ۾ سخت مزاج ماڻهو به ميڻ وانگي نرم ٿي پيا. ٿورن ڏينهن پڄاڻان سڀني کي پاڻ وٽ سڏائي سمجهايائين ته: اسان وٽ اصل کان اها ريت هلندي پئي اچي، ته هر ڪو حاڪم پنهنجي حڪمرانيءَ دوران پنهنجن ماڻهن کي نوازڻ ۽ خوش رکڻ جي ڪوشش ڪندو آهي؛ آءٌ به انهيءَ خيال جو آهيان، ته پنهنجن ماڻهن تي هٿ رکڻ کپي. اهي ماڻهو جيڪي ڪنهن به حال ۾ مون کان پري وڃي نٿا سگهن، تن کي آءٌ پنهنجو عزيز ڪري سمجهان ٿو [٢٠٨]؛ جيڪڏهن اوهان سڀني جي صلاح هجي، ته ڪي نوان ماڻهو نئين سر حڪومت جي مختلف عهدن تي مقرر ڪيا وڃن. اهو ٻڌي پراڻن ماڻهن کي پڪ ٿي، ته هاڻ مرزا غازي بيگ اسان مان ڪنهن تي ڇڪو آهي ۽ آئندي لاءِ ڪيس اسان جي ڪابہ گهرج نه رهندي، تنهن هوندي به پنهنجن عهدن تان هٿ کڻڻ تي تيار نه پئي ٿيا. هنن اهو نٿي چاتو، ته اهو سڀڪجهه ڇا لاءِ ڪيو پيو وڃي.

اصل ۾ مرزا غازي بيگ انهيءَ بهاني پراڻن عملدارن کي ريٽي، انهن جي جاءِ تي پنهنجي خاص ماڻهن شهبازي ۽ ٻين کي مقرر ڪرڻ ٿي گهريو، جيئن ونس پروسي جوڳن ماڻهن جي ڪابہ کوٽ نه رهي ۽ ملڪي ڪاروبار به سٺي نموني هلائي سگهجي.

مرزا غازي بيگ جو مصلحت جي خيال کان پنهنجي خاص ماڻهن کي نوازڻ

مرزا غازي بيگ هر صورت ۾ پنهنجي ماڻهن کي نوازڻ ٿي گهريو، جيئن سندس پراڻا عهديدار ڪک پن ٿيندا ويا، تيئن خاص ماڻهن کي اڳتي آڻي سندن حيثيت آهر، کين عهدا

۽ اڳيان پويان ماهوار وظيفا ڏئي خوش ڪندو ويو. ڪيترن کي سلطاني خطاب سان نوازي هميشه لاءِ پنهنجي احسان جو اميدوار بڻائي ڇڏيائين، شهبازيءَ کي جنهن جو اڳ ۾ نالو اچي چڪو آهي، تنهن جو حال اهو هو، پهريائين ڪتن ۽ ڪبوترن جي چيٽ چاڪري ٿي ڪيائين پوءِ وري ڪڪڙن جي ٽيندوالي سنڀاليائين، ان کي خانيءَ جو خطاب ڏئي، شهباز خان بڻايائين ۽ هي، اک ڇنڀ ۾ اچي ڪاري جو مالڪ ٿي ويو. انهيءَ نوازش جو وري نتيجو اهو نڪتو جو شهباز خان پاڻ کي ارغون سڏائي ٿانءَ ۾ پرجي ڏڏڙ ۾ پير هڻڻ لڳو، ڏيتي ليتي، توڙي آٿي وهٽيءَ ۾ ماڻهو ڪماڻهوءَ جي شناس ئي نه ٿي ڪيائين. مرزا غازي بيگ هن کي جنهن آسيد آسري تي ايڏو اتاهون ڪيو، سا اتي ئي رهجي وئي [۲۰۹]. ڪيترا ڏينهن ملڪي ڪاروبار ۾ سندس عمل دخل رهيو، پر پنهنجي مهربان حاڪم جي خواهش موجب ڪابه ڪم جي ڳالهه ڪري نه سگهيو. نيٺ هو به منجهانئس اچي بيزار ٿيو. هن جي ڪوشش اها هئي، ته ڪو اهڙو هوشيار ماڻهو هٿ اچي وڃي ته ان کي پنهنجي مرحوم پيءُ (مرزا جاني بيگ) وٽان ورثي ۾ مليل ملڪ جي ڪاروبار هلائڻ تي مقرر ڪري، پراڻن بگهڙن کان پنهنجي جند آجي ڪريءَ چاڪاڻ ته اهي هن کي پنهنجي ڪم عقليءَ کان ننڍي وهيءَ وارو سمجهي ڳڻ ۾ ئي نه آڻيندا هئا.

هن جي انهيءَ ڪوشش جو ڪڏهن ڪنهن نااهل ماڻهوءَ کي فائدو ملي ٿي ويو جيئن شهبازيءَ جي باري ۾ بيان ڪيو ويو ته ڪيئن هو هيٺاهينءَ مان مٿاهينءَ تي آيو، پر جيئن چوندا ته ڪلرهاري ڪانه سو هن مان به ڪي ڪين وريو.

مرزا غازي بيگ وٽ خالصي (١) طور ذاتي خرچ پکي لاءِ الڳ ملڪيت هوندي هئي، پر آن جي پيداوار مان ڪيس پائي به پلئه ڪانه پوندي هئي. هن جا هائي گهوڙا ته سدائين بکئي هوندا هئا، پر ڪيس به پيٽ گذر لاءِ ڪا شيءِ نصيب نه پئي ٿي. سندس پيءُ مرزا جاني بيگ جا پراڻا عملدار جيڪي آڳ ڪان اها خلاصي واري ملڪيت سنڀاليندا ٿي آيا، انهن هن جي ڪابه گهرج پوري ڪانه ٿي ڪئي، هيڏانهن وري مرزا غازي بيگ جي نون ۽ خاص ماڻهن جا اهي افعال هئا، جو ڪين اهڙي همت ئي ڪانه پئي ٿي ته انهن پراڻن پاپين تي ڪرڙي نظر رکي، انهيءَ ملڪيت جي پيداوار جيئن جو تيئن هٿ ڪري، امانت باسلامت هن وٽ آڻي پهچائين! نتيجو اهو پئي ٿيو جو اها پيداوار پراڻا عملدار بجاءِ مرزا غازي بيگ جي پنهنجي ذاتي حقداري سمجهي پاڻ ڦٻائي ٿي ويا، سچ چيو اٿن ته جنهن جا وڏا پنهنجي ڪم ڪار ۾ ڪوتاهي ڪندا آهن، تن جي پوين جا اهڙائي حال ٿيڻ لڳن ٿا. وري به جيڪڏهن اهي حوصلي ڪان ڪم وٺي، سڀ ڪم پنهنجي سنڀال هيٺ رکن ته جيڪر انهن جو ڇڱو بچاءُ ٿي پوي، پر جيڪو ائين ڪرڻ ڪان ڪيٻائي ٿو، تنهن جو ارڪو ترڪو ڪتن ٻلن جو ڪاچ ٿي وڃي ٿو، جيڪي پاڻ کي ڪيهر شينهن جو ڪٿول سمجهندا رهن ٿا. ائين ئي ته ڪنهن به ملڪيت جا حقي وارث ٻين جا ڪاڻانڌيا ٿي ويندا آهن.

مرزا غازي بيگ فيصلو ڪري ڇڪو هو ته ڪنهن به تدبير سان ملڪ کي اڳتي وڌڻ جو انتظام ٿيڻ گهرجي. سندس

---

(١) خالصو- خلاصو يا نجو، پراڻي اصطلاح ۾ جاگير جي ضد طور استعمال ٿيندو آهي، هي ٻرڳو خلاصو آهي، معنيٰ اهو رکو ملڪ جي واليءَ جو آهي، ٻئي ڪنهن جي جاگير ناهي. حاشيه تحفة الڪرام ج ٣- ص ١٨٠

ارادو اهو ئي هو ته ملڪي معاملا اهڙن اعتبارجوڳن جي نظرداري هيٺ رکيا وڃن، جيڪي هر حال ۾ پاڻ کي اهل ثابت ڪري سگهن. ان لاءِ سنڌس دلي خواهش اها هئي ته هر و پرو پراڻن اميرن جي آسري ۾ رهڻ بجاءِ جن مان ڪو ڪڙتيل نڪرڻو ناهي، پنهنجي خاص ماڻهن کي اڳتي ڪري، انهن کان اميرن ۽ مدبرن جو ڪم وٺڻ گهرجي. ڪيس يقين هو ته ملڪي معاملا اهڙن ماڻهن جي حوالي ڪرڻ سان [٢١٠]، جيڪا به هيٺ مٿاهين آهي، اڳي ڪي پوءِ پاڻهين سنوت ۾ اچي ويندي ۽ انهن ماڻهن جي هٿي ڪٿي به لهي پوندي، جيڪي هن مٿي تائين ڪيس ملڪ جو حاڪم تسليم ڪرڻ لاءِ تيار ناهن. هوڏانهن وري اهي پراڻا امير، جن رات ڏينهن ڏڦيڙ ۾ منهن وجهي، هن جي ننڊ حرام ڪري ڇڏي هئي، انهيءَ سوچ ۾ هئا ته هن بي سمجهه بار جي بيگر کان بس پلي آهي. ڪين هر و پرو به پڪ هئي ته هي ڪو پونو ئي نه ڀاري سگهندو. انهيءَ ڪري ئي ته هن کان پري پڄندا ئي رهيا، اهڙا ڪي مثال هت ڏجن ٿا:

هڪ دفعي عرب ڪوڪو پنهنجي سوارن سان گڏ مڪليءَ ڏانهن ٿي ويو ته پريان مرزا غازي بيگ جي سواري ايندي ڏٺائين. هڪدم پاسو ڪري نماز جي بهاني وڃي مسجد ۾ لڪي ويهي رهيو. جيئن ته مرزا جاني بيگ مرحوم جي مقبري ڏانهن تيار ٿي نڪتو هو. مرزا غازي بيگ پنهنجي ماڻهن کان پڇيو ڪٿي ته هي ڪهڙا سوار هئا، جيڪي اسان جي سواري ڏسي پاسو ڪري هليا ويا! سنڌس جاسوسن انهن کي اڳوات ئي سڃاتي ورتو هو. سو ڪيس ٻڌايائون ته اهي نلاڻا هئا. آخرڪار عرب ڪوڪيءَ کي پنهنجي ڪيتي جي سزا ڀوڳڻي پئي.

ساڳيءَ طرح ٻائي خان، جيڪو دکن مان مرزا جاني بيگ وٽان، مرزا غازي بيگ جو امير مقرر ٿي آيو هو، پنهنجي

منافقيءَ جي ڪري حڪومت جي معاملي ۾ اهڙو لاتعلق ٿي رهيو، جو ڪابہ دلچسپي نہ ٿي ورتائين. اهو سوچيندي تہ پنهنجي زندگي ڇا لاءِ هن ڪم عقل ۽ نا تجربيڪار ٻار جي ٻلي برباد ڪئي وڃي.

ٻئي پاسي احمد بيگ پنهنجي هڪ گماشتي مُهرنگ کي انهيءَ ڪم تي مامور ڪيو تہ هو مرزا غازي بيگ جي اڳ پوءِ ۾ رهي، سندس هرڪا ننڍي وڏي ڳالهہ هن تائين پهچائيندو رهي، جيڪڏهن مرزا غازي بيگ ڪنهن بہ ڪم لاءِ ڪو حڪم جاري ڪري تہ هو ان کي هن (احمد بيگ) جي اجازت کان سواءِ عمل ۾ نہ آڻي. ڇالاءِ تہ هي صاحبزادو جيڪو اجا ٻچ ٻيالڪ ٻار آهي، تنهن کي وڏڙن جي ڪم ڪار جي. ڪابہ خبرچار ڪانهيءَ هي جيڪي ڪجهہ ڪندو تنهن مان حڪومت يا ملڪ لي خيرڪو فائدو پهچندو. هن احمق کي اها ڄاڻ ئي ڪانہ هئي تہ؛ بزرگي عقل سان آهي، عمر تي ناهي!

مرزا غازي بيگ جڏهن پنهنجي بلند ڪردار جي ڪري اهڙن ماڻهن سان ائين نڀي نہ سگهيو، تہ انهيءَ احمد بيگ لاءِ اهو ئي سوچيائين، جيڪو ڪنهن دانشمند جي سوچ وٽان هوندو آهي. جيڪڏهن سندس جاءِ تي ٻيو ڪو هجي ها تہ احمد بيگ کي آساڙيون ڏئي اڳتي لاءِ پنهنجو ويري ٺاهي ڇڏي ها، پر مرزا غازي بيگ ڪمال دانشمندي ۽ دليريءَ سان هڪدم هن جي پرپٺ اهو فرمان جاري ڪيو تہ: مون توکي ملڪي ڪاروبار هلائڻ لاءِ چڱو ماڻهو سمجهي سڀڪجهہ تنهنجي حوالي ڪري ڇڏيو ۽ هاڻ تون مرس ماڻهو ٿي ٻين سان گڏجي اهو ڪارنامو ڪري ڏيکار، جو ڪنهن بہ موقعي پرست کي توتي آڱر کڻڻ جي همت نہ ٿئي ۽ حڪومت جي ڪاروبار ۾ ڪوبہ خلل يا رخنو نہ پوي، خدا ڪندو تہ تون جيئن چاهيندين تيئن

ٿيندو. پر جيڪي بدخواهه آهن، تن کي وڪڙ ۾ آڻي، اهڙو ٻڪاٽڪو ڪجاءِ جيئن ڪُوليائي نه لهن!

جيئن ته مرزا غازي بيگ جو اهو فرمان بلڪل وقتائتو هو، تنهنڪري احمد بيگ تي جادوءَ وارو اثر ڪري ويو. دل ۾ جيڪا پيائي هيس، سا دور ڪري مرزا غازي بيگ کي اعا پڪ ڏياريائين، ته جيڪڏهن اوهان جي اقبال جو سايو سلامت رهيو، ته آءٌ ڏينهون ڏينهن اوهان جي هر حڪم جي تعميل ڪندي، سڀئي ڪم اهڙا ته سولا ڪري ڇڏيندس، جو رعيت ۽ سپاهه جي سڌاري سان گڏ ملڪ جي آمدنيءَ ۾ به واڌارو ٿيندو رهندو، پوءِ اوهان پاڻ ئي منصف بڻجي منهنجو داد ڪندا، جيڪو به اوهان جي حڪم کان منهن موڙيندو، تنهن کي اهڙي سزا ڏني ويندي، جو مرڻ گهڙيءَ تائين ڪيس ياد رهندي؛ ملڪ ۾ جيڪي به منافق آهن، تن جو اهڙو حشر ٿيندو جو آئندي لاءِ پنهنجي ڪئي تي پشيمان ٿي ڪنن تي هٿ رکي اوهان جي فرمانبرداريءَ ۾ اچي ويندا ۽ ملڪي معاملا جيئن [۲۱۲] سهڻي نموني نبيرڻ کپن، تيئن نبيري پين لاءِ حيرت ۽ حسرت جو ڪارڻ پيدا ڪيو ويندو. پڇاڙيءَ ۾ چوڻ لڳو: پر هن باري ۾ هڪ خاص عرض آهي، ته جيڪو به اوهان کي اڄ کان پوءِ منهنجي خلاف ڀڙڪائڻ جي ڪري، تنهن تي ڪوبه ڌيان نه ڏجو جيئن مون تي جو به ڪم رکيو وڃي، ان جو حڪم اوهان جي پرواني ذريعي جاري ٿيڻ کپي، جيئن منهنجي ڪنهن به ڪارگذاري ۽ پورنواريءَ ۾ ٻئي ڪنهن جو ڪو دخل داڙي نه رهي.

مرزا غازي بيگ کي ته ڪپندو به اهو ئي هو. ان ڪري ٻنا ڪنهن هٻڪ ۽ رنڊڪ جي احمد بيگ جا اهي شرط قبولي، اڳيون پوءِ سڀڪجهه ان کي سونپي پاڻ بي اونو ٿي، انهيءَ محلات ۾ وڃي آرامي ٿيو، جيڪو خاص ڪري نئون اڏايو هئائين. جتي سندس دل گهريا دوست، يار ۽ خاص مقرب ساڻس اچي

عيش عشرت وارين ڪچهرين ۾ شامل ٿيندا هئا. اهو ڪم انهن ئي ويو، جو پراڻن اميرن مان ڪنهن کي به ڪَل نه پئجي سگهي.

جڏهن ملڪ جا ميڙئي معاملا مرزا غازي بيگ جي مرضي ۽ منشا موجب درست ٿي چڪا، ته پنهنجي سگهر سان پراڻن اميرن ڏانهن پروانا جاري ڪندو ويو، جن بگهڙن وانگي ڏنارن کي ڏهڪاءَ ۾ وجهي، پاڻ سڀ شيءِ تي ڏاڪ ڄمائي هئي. انهن جيئن لاهي تڪڙا پروانا پڙهيا، ته ننڍ مان اکيون پٽي، عجب ۽ اندوهه ۾ پئجي ويا. ڪيترن ته پيو ڪو چاڙهو نه ڏسي صبر کان ڪم ورتو، پر پائيخان، جنهن جو اڳ ۾ ئي مٿو ڦريل هو، پيرن کان وٺي چوٽيءَ تائين سڙي پچي سوچڻ لڳو، ته هي ڇا ٿي ويو! هيءَ (مرزا غازي بيگ) ڪالهوڪو ٻار، اڄ اسان کي ٽيڙي، پين کي ملڪ جو مالڪ بڻائڻ ٿو چاهي، ته سياڻي وڏ يڪ طاقت ۾ اچي، اسان کي ويتر مصيبت ۾ وجهي ڇڏيندو! سندس ساٿيارين احمد بيگ ۽ پين کي هينئر کان ئي اهڙي مَتِ ڏجي، جو خود سندس سرپرست به سبق سکي وڃي ۽ آئندي لاءِ اهڙو ڪم نه ڪري.

هن نادان کي اهو پتو ڪونه هو، ته حڪومت ڪنهن جي ميراث ناهي ۽ ان جي معاملن ۾ دخل ڏيڻ [۲۱۳] ڪنهن به طرح مناسب ٿي نٿو سگهي. ڀلا بزرگزادن کي پاڻ کان گهٽ سمجهڻ به ڪا سياڻپ آهي! اهو ئي عقلمند ڪٺيو ويندو، جيڪو پنهنجي بزرگزادي کي ٻوءِ اهو ڪٽي ڪيڏي به ننڍي ڄمار وارو ڇونه هجي، پاڻ کان وڏو تصور ڪندو. جيڪڏهن نه، ته ڏاڍي گهاٽي ۾ رهندو ۽ جڏهن پاڻ وڏي ڄمار ۾ ايندو، ته ننڍا ساڻس اهي تعديون ڪندا، جو ٻيا ان مان عبرت وٺندا.

مرزا غازي بيگ جو احمد بيگ کي امير مقرر ڪرڻ

احمد بيگ جڏهن (مرزا غازي بيگ جي فرمان کان پوءِ) سرڪاري ڪاغذ ۽ دستاويز ديوان خاني ۾ کڻي اچي وارد ٿيو، ته سڀئي درباري سنڌس ساڻ ۾ ڪورنش بجا آڻي، وڃي پنهنجي جاين تي ويٺا، ڪچهريءَ ۾ موجود پائيخان پنهنجي جاءِ تان ويٺي ئي احمد بيگ ڏانهن منهن ڪري اها ڳالهه وچ ۾ آندي، ته هي سڀ عهدا ۽ ملڪي معاملا جنهن نموني فيصل ٿي چڪا آهن، ڇا تون پڏائي سگهندين، ته آهي ڪهڙا ماڻهو آهن، جيڪي تو وانگر خودسر ٿي اسان جي ڇڪ کان سواءِ حڪومت جي ڪاروبار ۾ دخل ڏيندا ٿي رهيا ۽ آهي ايجا تائين تنهنجي نظر ۾ به هوندا! پر خير، جن ساڻهن ايڏي ابهم زورئيءَ سان اسان سڀني کي نظرانداز ڪري، ٻاريءَ کان ٻاهر سمجهيو آهي، سي نيٺ پنهنجا ڪيتا لوڙي پشيمان ٿيندا.

هو جڏهن پنهنجي دل جي باهه ڪڍي صاحبزادي (مرزا غازي بيگ) تي به چوهه چنڊي بيٺو، ته احمد بيگ جهڙي لائق ۽ ملڪي معاملن جي مدبر هن ئي جواب ڏيندي شرمايو، ته مون هي سڀڪجهه پنهنجي حاڪم جي حڪم تي ڪيو آهي، جنهن کان ڪو به شخص ڪنڌ ڪڍائي نٿو سگهي، هو جيئن چاهيندو تيئن ئي ڪندو، ڪنهن ئي به سندس حڪم تي جيڪڏهن ڪو اعتراض هجي، ته وڃي واڪي چئي ڏي ۽ جي اهڙي ڪابه ڳالهه ڪانهي، ته پوءِ اجائي واويلا مان ڪجهه به نه ورندو. وڏيڪ اهو به ڪيس پڏايائين ته مرزا غازي بيگ ملڪ جو مالڪ آهي، هر ڪم سندس ئي مرضيءَ مطابق پيو ٿيندو. هن اڄ [٢٠٤] سون کي چيو آهي، ته سپائي آن کان وڌيڪ جيڪا به چڱي ڳالهه ڏسندو، تنهن لاءِ پنهنجي تابعدارن ڏانهن به هدايتون جاري ڪندو.

اهو جواب ٻڌڻ سان جيتوڻيڪ پائيخان جي هيانوَ تي چنڊ پيو، تڏهن به پنهنجي پراڻي عادت موجب (جو ٻئي کي پاڻ جيڏو سمجهندو ئي ڪونه هو، ايتري قدر جو خود صاحبزادي مرزا غازي بيگ کي به ٻار ڪري ٿي ڀانيائين)، هڪدم چئي ڏنائين، ته مرزا غازي اڃا ڇوڪرو آهي، هن کي ملڪي معاملن جي ڪهڙي ڄاڻ! اهو ڪم ته اسان ماڻهن جو آهي، هن جي پيءُ (مرزا جاني بيگ) هُن سميت، سڄو ملڪ اسان کي سونپي ڇڏيو هو، انهيءَ خيال سان، ته اسان کي جتي به ڪا چڱائي ڏسڻ ۾ اچي، اُن مطابق عمل ڪندا رهون. هاڻ اهو ڪيئن ٿو مناسب ٿي سگهي، ته هو ملڪي معاملا پنهنجي اختيار ۾ آڻي ويهي رهي!

احمد بيگ وري پيهر ٺڏي سيني سان پائيخان کي سمجهايو، ته هيءُ ملڪ مرزا غازي بيگ جي ميراث آهي، اوهان جو اُن ۾ ڪو به واسطو ناهي، هو جنهن کي چاهيندو، تنهن کي ملڪي معاملن تي مامور ڪندو. ڪيس سڀڪجهه معلوم آهي، سياڻي جيڪڏهن ڪا چڱي مَتي ڳالهه ٿي، ته هو پاڻهي اُن جي سنڀال ڪندو. تنهن تي پائيخان خار مان چيو: پر سوال اهو آهي، ته هن اسان کي معزول ڪري، تو کي ڇو مقرر ڪيو آهي؟ احمد بيگ ورائيو: اهو ته خود مرزا غازي بيگ کان پڇبو وڃي، جنهن وٽان سڀ سڌ پئجي سگهي ٿي. سياڻپ جي ڳالهه اها آهي، ته هر ڪنهن کي پنهنجو مانُ مرتبو سڃاڻي اُن جي آڌر پير ڪڍڻ کپي.

اهي ڳالهيون هلنديون پائيخان مُولي خدمتگار کي سڏُ ڪيو، جو مرزا غازي بيگ جي نوازڻ سان دولت راءِ بڻجي چڪو هو. ڪيس چيائين، ته هي سڀ ڳالهيون وڃي مرزا غازي بيگ وٽ پهچاءِ! مولو ويو ته ٿوري دير کان پوءِ مرزا غازي بيگ اندران چوائي موڪليو: اسان پنهنجي ڪنهن به

معاملي ۾ اوهان کي اڳتي اٿي ئتا سگهون، جيتوڻيڪ اوهان اسان جي مرحوم پيءُ جي ڪافي خدمت ڪري چڪا آهيو، ليڪن هاڻ اوهان کي ڪنهن به صورت ۾ پنهنجا نپڙ پڌ ٽا پوندا. بس، اهو ئي اسان جو حڪم آهي. اسان جنهن کي به ڪنهن عهدي تي رکنداسين، ٻين کي ان جي تابعداري ڪرڻي پوندي. دربار جي ملازمن کي سواءِ فرمانبرداري ۽ حڪم جي پوئواري جي ڪنهن به حجت يا حيلي کان ڪم نه وٺڻ گهرجي. اسان ملڪ جي ڀلائيءَ لاءِ [۲۱۵] اهو ئي سوچيو آهي، ته سمورا ملڪي معاملا احمد بيگ جي اختيار هيٺ رهن، تو هان کي به ان جو هر حڪم مڃڻو پوندو، ڇاڪاڻ ته اسان پاڻ ئي ان کي اهڙو اختيار ڏنو آهي.

ڀائيخان کي جڏهن ديوان خاني ۾ اهو جواب اچي پهتو، ته پنهنجي ناداني‌ءَ کان ساڙ ۽ تيسي ۾ ٻجرڻ لڳو. اها ڳالهه وري جڏهن انهن تائين وڃي پهتي، جيڪي پنهنجي ڪم عقليءَ جي ڪري اندر ئي اندر صاحبزادي (مرزا غازي بيگ) جي مخالفت ڪندا تي آيا، ته هوش کان ڪم وٺي، اها سوچ ڪرڻ لڳا ته اسان کي هن ننڍي ڄمار واري صاحبزادي مان اهڙي قسم جي وڏن واري روش جي اميد ئي ڪانه هئي! نيٺ مصلحت جي بنياد تي پنهنجي غرض لاءِ ظاهري تابعداريءَ جو ڍونگ رچائي، باطن ۾ سندس خلاف آهو ڪي ڪندا رهيا، جيڪو سندن ٻيڙي ذهنيت وٽان هو. انهيءَ بدانديشيءَ سان، ته جيڪڏهن اڳتي هلي، ڪو نئون فتنو پيدا ٿيو، ته مرزا غازي بيگ جهڙي ڪم عمر ڇوڪري تي اسان جي مدد ۽ مدبريءَ جو رعب ويهي ويندو.

مرزا غازي بيگ پنهنجي مخلص احمد بيگ ۽ ٻين خاص ماڻهن جي مدد سان، جن تي انتظام جو سڄو دارومدار هو، پاڻ سان گڏ انهن جي نيڪ ناميءَ لاءِ، سپاهين ٽوڙي انهن

ماڻهن، درحق جيڪي نهايت شريف ۽ وضعدار هئا، وظيفا ۽ روزينا جاري ڪيا، جن وري رٿيل منصوبي مطابق اصل رقم کان علاوه اضافي رقم جي رسيد به لکي ڏني. ان سان اصل رقم ته هرڪنهن کي ملندي رهي، پر اضافي رقم ديوان خاني تي چڙهي قرض رهندي آئي. جڏهن به مرزا غازي بيگ جا مخالف سندس آڏو ٿي آيا، ته پاڻ سڀئي ڳالهيون سندن اڳيان ٿي رکيائين ۽ کين [٢١٦] بڏائي ٿي ڇڏيائين، ته سرڪاري ڏيتي ليتيءَ ۾ هيءَ سموري رقم چڙهت ٿيندي رهي ٿي، جنهن جي باري ۾ اَءٌ ڪجهه به نٿو ڪري سگهان. اوهان کي اڳ ۾ ئي سڀ خبر هئي، ته هنن معاملن ۾ منهنجي چوڻ نه چوڻ سان ڪجهه نٿي وريو ۽ منهنجو ڪرڻ نه ڪرڻ ٻئي برابر هئا. توهان ائين پئي ڄاتو، ته سڀ اختيار منهنجي هٿ ۾ آهي، پر هاڻ جيئن اوهان کي سمجهه ۾ اچي تيئن ڪريو!

اهڙيءَ طرح مرزا غازي بيگ وڏي دانائيءَ سان پنهنجي دل تي سڀ ڪنهن سان سنمڪ ٿيندو رهيو. ٻئي پاسي سڀئي پراڻا پاپي لاجواب ٿي، گوڏن تي هٿ هڻندا رهيا. پنهنجن ماڻهن سان جيڪو به وس ٿي ويو، تنهن کي گهرج مطابق ٽن ڏينهن جي اندر سڀڪجهه ملي ٿي ويو. نتيجو اهو ٿيو، جو هرڪو هن ڏانهن رجوع ٿيندو ويو ۽ سندس ٿورن جي ڪري ڪو به پراڻن مخالفن ڏانهن ڪونه ٿي لڙيو. جيڪي ماڻهو ڪانئس الگ ٿي چڪا هئا، هڪ ئي سگهي ڌاڳي ۾ اچي سندس مطيع ٿي ٿي ويا. رهيو کهيو جيڪو به ڏوهه محسوس ڪيو ٿي ويو، سو وڃي مخالفن جي سِر تي پيو. مرزا غازي بيگ به انهن سان هرهڪ کي اهڙو خوار خراب ڪيو، جو هو پنهنجي پرائي، سڀني جي نگاهن ۾ اچي، اڪيلا رهجي ويا.

آخرڪار نئين فصل جي پيداوار لٿي، جنهن جو حساب ڪيو ويو، ته اضافي واري رقم جا خود سرڪار مٿان ڪيئي لک چڙهي ويا، پراڻا مخالف پنهنجي دشمنيءَ کان انهيءَ

تاڙتوڙ ۾ لڳا رهيا، ته ملڪ ۾ پورو پٽو آهي ڪونه، ته ماڻهن کي پگهارون وري ڪٿان ملنديون! انهيءَ غلط فهميءَ ۾ سپاهين کي ڀڙڪايائون، ته [۲۱۷] هرڪو وڃي سرڪاري خزاني مان پنهنجون پگهارون طلب ڪري!

انهن اندرڪارن کي وچ جي اها خبر ئي ڪانه هئي، ته نيٺ ڪاسائيءَ جو خون ڪاسه ئيءَ جي ڳچيءَ ۾ ئي پوندو آهي. هيڏانهن مرزا غازي بيگ سيائپ ڪري جمع خرچ وارا سرڪاري ڪاغذ پاڻ وٽ گهرائي ورتائين، پنهنجي منشين کي به سمجهائي سڌو ڪيائين، ته هرهڪ جاگير مان پوري وصولي ٿيڻ گهرجي. جيڪا رقم جاگيردارن جي بي ايمانيءَ سان هيٺ مٿي ٿيندي اچي ٿي، سا سموري پنهنجي هٿ آڻي، سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرائي وڃي. ائين ڪرڻ سان سڀ ڪنهن جي دوستي ۽ دشمني، ديانت داري ۽ بد ديانتيءَ جو پتو پئجي ويندو.

مرزا غازي بيگ جي منشين جڏهن حڪم جي تعميل ڪئي ۽ پوري ضابطي سان حساب ڪتاب ٿيڻ لڳو، ته سڄي آڇ ٿي وئي ۽ اها ڳالهه پڌري ٿي پئي ته پراڻا امير واقعي بي ايماني ڪري، سڀڪجهه پاڻ کٽي ٿي ويا ۽ مرزا غازي بيگ کي سانيءَ جو محتاج ٿيڻو ٿي پيو. انهيءَ وٽ پڪڙ کان پوءِ سندس مخالف ڏاڍا پريشان ٿيا، ٻئي پاسي مرزا غازي بيگ پنهنجي ڪاميابي ڏسي، کين چتائڻ لڳو: هيءَ ڪهڙي مسلماني ۽ ديانتداري آهي، جو اوهان جي زيادتين کان ملڪ جو مالڪ ته سانيءَ جو محتاج رهندو اچي ۽ اوهان دل تي پنهنجا گهر ڀريندا رهو! توهان کي جيڪا مناسب پگهار ملي ٿي، آها ئي وٺندا رهو، باقي جيڪو بچي، سو سرڪار ۽ سپاهين جي خرچ پکي لاءِ پيو هجي. آن تي هنن پنهنجي صفائيءَ ۾ ڪيئي بهانا پيش ڪيا، پر سندن ڇاڙهو نه ٿيو. مرزا غازي بيگ جو اهوئي جواب هو، ته جنهن کي پنهنجي جاگير مان پيداش جو ڪو به آسرو نه هجي، سو ڀلي

الڳ ٿي وڃي، ان جي خرچ جي پورائي سرڪاري خزاني مان ڪئي ويندي. اها ڳالهه ٻڌي، هو ماٺ ٿي ويا ۽ جاگير جي پيداوار مان سموري پورائي پنهنجي ذمي تي کڻي، اضافي رقم ۽ پگهار کان پوءِ باقي رقم سرڪاري خزاني ۾ پهچايائون.

هتان جا پيا پرڳڻا، جيڪي پڻ انهن بد ديانت ماڻهن جي هٿ هيٺ هئا، تن جي مٿان به سرداري گماشتا ۽ ڪارندا مقرر ڪيا ويا، جنهن ڪري هر هنڌان ڪافي وصولي ٿيڻ لڳي ۽ مرزا غازي بيگ جي دانشمندي، انهن جي لاءِ مصيبت ثابت ٿي، جيڪي پاڻ کي سڄي موڙيءَ جو مالڪ سمجهي، جاوا ڪندا ٿي آيا. انهن جي ڪري ئي ته مرزا غازي بيگ جي گهوڙن ۽ هاٿين جي داڻي جا توبرا بازار يا سندن در تي پيا رلندا هئا. هاڻ ته هي پاڻ خوش ٿي، اڳين کان وڌيڪ سخاوتون ڪرڻ لڳو، ڇو ته سڀڪجهه سندس اختيار ۾ اچي ويو ۽ جيڪي ٿي گهريائين، اهو ونس حاضر ٿيندو پئي رهيو.

هاڻ سڀ ڪنهن کي خبر پئجي وئي، ته مرزا غازي بيگ پنهنجي دوراند يشيءَ مطابق احمد بيگ تي اعتبار ڪري، ڪيس جنهن ڪم سان لڳايو، اهو هن پوري ذميداري سان پورو ڪري، پاڻ کي اهل ثابت ڪيو. بيشڪ ماڻهو ماڻهوءَ کي سڃاڻي، ان کان سندس اهليت موجب ڪم وٺڻ ننڍي وڏائيءَ تي ناهي. ڪيئي ننڍي وهيءَ وارا پنهنجي عقلمنديءَ سان بزرگي ماڻيندا رهن ٿا، ليڪن جن کي پنهنجي حال جي به خبر ناهي، اهي زماني جي عياريءَ کان پائمال ٿي، بنا ڪنهن نالي نشان جي ختم ٿي ٿا وڃن ۽ کي ننڍا، جيڪي پنهنجي عقل ۾ پڙ آهن، همت ڪري هر ڪم ۾ ڪامياب ٿي دنيا ۾ چڱو نالو ڇڏي ٿا وڃن.

مرزا غازي بيگ جيتوڻيڪ ننڍيءَ عمر وارو هو، ته به پنهنجي سمجهه ۽ سياڻپ ۾ وڌيڪ برک ٿيڻ لاءِ، علم عقل وارن سان ناتو رکندو ٿي آيو. ملا رشيدي، جيڪو تنهن

زماني ۾ لاهري بندر کان ڏٺي وارد ٿيو هو [٢١٩]، جڏهن وٽس آيو، ته هن پنهنجي جوهر شناسيءَ جي ڪري، ان کي ايڏو نوازيو، جو ٿوري وقت اندر وڏي عزت ۽ مال ملڪيت وارو ٿي ويو(١). ملا رشيدي بعضي ملا مرشد(٢) جا شعر مرزا غازي بيگ جي مجلس ۾ پيش ڪندو هو ۽ هي علم دوست هئڻ ڪري، ان جي شعر تي دل کولي داد ڏيندو ٿي رهيو. هڪ دفعي مرزا غازي بيگ انهيءَ ملا رشيدي جي چوڻ تي، پتر پٽ راهه خرچ روانو ڪري، ملا مرشد کي پاڻ وٽ گهرائي ورتو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ، کيس "خانيءَ" جو خطاب ڏئي، پنهنجو مقرب بڻايائين. هيءَ بيت سندس ئي آهي:

بخت و دولت بيني ڪ شاهم ڪامران—

گاهم خانم مي نويسد گاهم جان.

منهنجا پاڪ ڏسو، جو بادشاهه پنهنجي سير

گهڙيءَ سون کي خان، ته گهڙيءَ جان ٿو ڪوٺي(٣).

مردم شناسي هڪ وڏو ڪمال آهي. مرزا غازي بيگ به اهڙي قسم جو مردم شناس هو، جو سڀ ڪنهن کي نوازي پنهنجي مقبوليت ۾ اضافو ڪندو ئي ويو ۽ مٿي بيان ٿي آيل سندس خدمت مان مالا مال ٿيندا رهيا، ته اهڙن بين جي به قدرداني ٿي. هيءَ پاڻ به ننڍي چمار ۾ هرهڪ فن ۽ سخن ۾ ايڏو قابل ۽ ڪمال جو صاحب ٿي ويو، جو علم، حلم، عدل ۽ انصاف سان گڏ صورت، سيرت، نظم توڙي نثر ۾ پنهنجو ثاني نٿي رکيائين. واقعي ڪمال واري وٽ سڀڪجهه هوندو آهي ۽ غفلت ڪرڻ وارا انئين ئي رهجي ويندا آهن. خدا سڀني کي علم ۽ هنر جي حصول جي توفيق عطا ڪري ۽ ڪوبه انهن نعمتن کان محروم نه هجي.

---

(١) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.
(٢) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.
(٣) ڏسو حوالا ۽ تعليقات.

ابوالقاسم سلطان جو پنهنجي ماڻهن جي مدد سان مرزا غازي بيگ کان [٢٢٠] باغي ٿيڻ

مرزا غازي بيگ کي جڏهن پنهنجي مخلص احمد بيگ جي خيرخواهيءَ جي باري ۾ هرقسم جي خاطري ٿي، ته کيس سلطانيءَ جو خطاب ڏنائين، احمد بيگ سلطان کي چڙيائين، جنهن تان پراڻا مخالف پاڻ کي پنهنجي عزت ۽ عهدي کان الڳ سمجهي، ڪوڙ ۾ اچي ملڪ ۾ وڳوڙ وجهرائڻ جون سازشون ڪرڻ لڳا. محمد علي سلطان ڪابلي جنهن جو پٽ محمد حسين پنهنجي مامي سنبورعليءَ سان گڏ، ان زماني ۾ جڏهن مرزا جاني بيگ جيئرو هو، شطرنج کيڏندي مرزا غازي بيگ تي ترار سان حملو ڪري ڏنو، ته نديم ڪوڪيءَ ۽ قاسم علي ڪوڪيءَ کين وچ ۾ پوڻ سبب، زخمي ڪري وڌائون ۽ وڏي دليريءَ سان اتان فرار ٿي ويا؛ تڏهن ڪنهن کي به ساڻن مقابلي ڪرڻ جي جرئت نه ٿي؛ آخر جڏهن ٺٽي جي سڄي شهر ۾ گوڙ مچي ويو ۽ چئني پاسن کان لشڪر گهيرو ڪيو، ته اهي ٻئي پنهنجي حويليءَ جي ڇت تي قتل ٿي ويا. ان تان محمد عليءَ سلطان وٽي مرزا جاني بيگ کي دانهن ڏني، جنهن کيس پرڳڻي سرچاني بدين صوبي تي حاڪم ڪري رکيو.

جڏهن پراڻن اميرن ملڪ ۾ وڳوڙن جي شروعات ڪرائي، ته سڀ کان اول اهو شخص (محمد علي سلطان) مرزا غازي بيگ کان باغي ٿيو. سندس بغاوت جو سبب اهو هو، ته مرزا غازي بيگ، پنهنجي هڪ ملازم سيد جهنگليءَ هٿان هن کي چوائي موڪليو، ته تو وٽ جيڪو هاٿي موجود آهي، سو اسان ڏانهن ڏياري موڪل! ان تان هو مورکيو ويڙهه تي سندرو ٻڌي ويٺو ۽ هن (مرزا غازي بيگ جي ملازم) کي چيائين، ته جيڪڏهن هاٿي سنهنجي رضا خوشيءَ سان هتان ڪاهي ويندين، ته ڪوبه رڪڙو نه ٿيندو، (ٻيءَ حالت ۾) جي تو مرزا غازي بيگ

جي حڪم تي هاڻيءَ کي هٿ ٻه لاتو، ته توکي پنهنجو سر وڃائڻون پوندو! سيد جهنگليءَ ڏنو، ته هن نه رکيو و ڳوڙ ۾ منهن وڌو آهي، پر جي پنهنجيءَ تي آيو، ته منهنجو سر وڃائيندي ۾ دير نه ڪندو. لاچار [٢٢١] سات ڪري هليو آيو ۽ مرزا غازي بيگ کي اچي سر بستي ڳالهه ٻڌايائين.

مرزا غازي بيگ کي اڳ ۾ ئي اهو شڪ هو، ته دربار جي انهن پراڻن اسيرن جو منهن جهيڙي ۾ رهندو اچي ٿو. هاڻ جو اها پڪ ٿيس، ته دل ۾ سڄيائين جيستائين انهن سان ڪنهن جي ٻه ڪن سوت نه ڪئي ويندي، تيستائين سندن فتنا فساد هلندا ئي رهندا ۽ اهي موقعي ملڻ تي، حڪومت جي واڳ ڪانئس کسي، ڪنهن ٻئي جي هٿ ۾ ڏيندي ويرم نه ڪندا. هن جا جيڪي نوان ۽ پيروي وارا ساٿيو هئا، تن سان صلاح ڪيائين. سڀني ٻيس ٻڌايو، ته ميڙني فسادن جي اڳواڻي خسروخان چرڪس ڪندو رهي ٿو. پهريائين ان کي ڪنهن وڪڙ ۾ آڻجي، پوءِ ٻين سان پڄڻ سولو ٿيندو. نيٺ اها رٿ ڪئي وئي، ته خسروخان کي اڪيلي سر خلوت ۾ گهرائي، هڪ ئي وار سان پورو ڪيو وڃي؛ پر خسروخان پنهنجي وڏن کان وٺي مرزا عيسيٰ ترخان ثانيءَ سان گهرا لاڳاپا رکندو ٿي آيو، ان ڪري اها خبر جڏهن ان تائين وڃي پهتي، ته هن خسروخان جو بچاءُ ڪري ڇڏيو.

مرزا غازي بيگ کي مرزا عيسيٰ جي انهيءَ موافقت سان، جا هن خسرو سان ڏيکاري، منافقت جي بوءِ اچڻ لڳي، سمجهي ورتائين، ته اهو ٻه اسان جي خيرخواهن سان نه آهي؛ تنهنڪري چونه پهريان انهيءَ کي ئي قاعي چاڙهيو وڃي، جيئن آئندي ڪوبه رازدار هتان جي ڳالهه، هتي پهچائڻ جي همت نه ڪري.

مرزا عيسيٰ ڪنهن ڪارروائي ٿيڻ کان اڳ [٢٢٢]، اتان نڪري وڃي سمن وٽ لڪي ويهي رهيو، جيڪي سندس

ناٺا هئا، انهيءَ اوسيڙي ۾ ته اڄ نه سڀان، ملڪ وڳوڙن ۾ وڃي ويندو، جنهن مان پاڻ کي به ڪو نه ڪو هٿ ايندو. هن جي اها سوچ ڪنهن حد تائين صحيح به هئي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن مرزا غازي بيگ جا بخت زور نه هجن ها، ته سندس دشمن ڪيس حڪومت تان هٽائي، مرزا مظفر ترخان يا عيسيٰ ترخان، ٻنهي مان ڪنهن هڪ کي، ملڪ جو حاڪم بڻائي ڇڏين ها.

حقيقت ۾ انهن کان وڌيڪ ابوالقاسم سلطان ولد شاهه قاسم خان ارغون بيچڙائيءَ تي پاڙي، پنهنجي تباهيءَ جا ڪارڻ پيدا ڪيا ۽ پين جون بلائون پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهي مانداڻ ٿي مچايائين. نصرپور جو صوبو هن جي حاڪميءَ ۾ هو. اهڙو ڪوبه ماڻهو نٿي ڏٺو، جيڪو نصرپور تي ڪاهي، ابوالقاسم کي شڪست ڏئي سگهي، ڇوته هتي ڪيترا ورهيه هن جي پيءُ شاهه قاسم خان ارغون جي حڪومت هئي، جنهن جي رسائيءَ جي ڪري، هن تائين ڪنهن پيچرن جي ڪانءَ ٿي ڪئي. هيءُ ايڏو ته سگهارو هو، جو جڏهن کان ترار هٿ ۾ ڪئي هئائين، ڪوبه ڪيس مات ڪري ته سگهيو هو. هن ايڏا ڪارناما ڏيکاريا، جو ڪانئس اڳ ڪنهن به نه ڪيا هئا ۽ ماڻهن کي اهڙو ڪوبه واقعو ياد نه هو.

مرزا جاني بيگ جي حياتيءَ ۾، عمرڪوٽ جي سوڍن کي شڪست ڏئي، گهر کان بي گهر ڪري، سندن قلعي ۾ گهڙي راجپوتن جا گهر گهاٽ ۽ زالون پنهنجي نوڪرن ۾ ورهائي، انهن جو ايترو چوپايو مال ڪمائي ڇڏيائين جو انهن (هندن) جا سڀئي ڪوهه ۽ تلاءَ انهيءَ ڪثل مال جي ڍونڍ سان پرجي ويا. هوڏانهن هو به قلعي کي گهيرو ڪري ويهي رهيا پر هن (ابوالقاسم) کي قلعي مان ڪڍي نه سگهيا. نيٺ سندس پيءُ شاهه قاسم خان ارغون [٢٣٣]، پنهنجي سر اچي راجپوتن کي آتان هٽائي، هن کي قلعي مان ٻاهر ڪڍي، پاڻ سان گڏ نصرپور

آندو، ماڻھن جي دل ۾ ھن جي ايڏي تہ ھيبت ويٺل ھئي، جو جڏھن بہ گھوڙي تي چڙھي ڪنھن پاسي رخ ٿي ڪيائين، تہ ھرڪو ڪيس ڏسي ڪرڙي وانگي ڪنبندو ٿي رھيو.*

ھن جي سڳي پيٽ مرزا جاني بيگ مرحوم جي گھر ۾ ھئي ۽ پنھنجي نياڻي مرزا ابوالفتح جي ڏاڻيجي نالي ڪئي ھئائين، پر ان جي فوت ٿيڻ کان پوءِ اھا نياڻي مرزا غازي بيگ کي ڏيڻي ڪيائين. انھيءَ ناتي سبب ھن خيال ڪيو، تہ اسان ھيڏي بھادري ۽ سخاوت جي باوجود، مرزا غازي جھڙي نادان ٻار سان ٺٺا پچي سگھون! جنھن جو ملڪ سندس غلام ۽ ماڻھ پنھنجي تابع رکي، سڀڪجھہ حرفت سان ھڙپ ڪري ٿا وڃن! ھاڻي وقت اچي ويو آھي، جيڪڏھن اسان نڪري نروار ٿياسين، تہ سڄو ملڪ اسان کي ھٿ اچي ويندو. اھو ڪھڙو بھادر آھي، جو اسان جو اڳ جھلي سگھي! مرزا غازي تہ اسان جو ٻچو آھي، ان کي ڪي واھڻ جاگير ۾ ڏئي، پنھنجي سنڀال ھيٺ رکنداسين، باقي سڀڪجھہ اسان جي حوالي ھوندو. سمورا غلام، مال، ملڪيتون، ۽ حويليون وغيره آءٌ پنھنجي ماڻھن کي ورھائي ڏيندس.

آخر اھا ڇورپچور ڪندي، پنھنجي شورش جي شروعات ڪري ڇڏيائين. سڀ کان اڳ ٺٽي جي ڪپاڊيا چوڌريءَ کي پنھنجي ماڻھن ھٿان جھلايائين، جو مال اسباب کڻي جيسلمير ڏانھن وڃي رھيو ھو. جلدئي اھا ڳالھہ ڏانھن وڃي مرزا غازي بيگ تائين پھتي، جنھن ابوالقاسم کي لکي موڪليو:

(١) ابوالقاسم کي عام طور "اٻل" بہ ڪوٺيو ويندو ھو. سندس ڏھڪاءُ بابت اڄ تائين نصرپور جي پاسي ھيءَ چوڻي مشھور آھي:

اٻل جي واري، ھڪ ھنگي ٻي نيھاري
متان ھن کي ڇڏي، مون کي نہ ماري
نيڻ ٿي ٻير ٻچاري، ٻچو ڙي ٻچو اٻل ٻيو اچي!

(مترجم)

اسان جي راڄ ۾ اهو ڪيئن اوهان لاءِ مناسب ٿي سگهي ٿو متي مانئي ۽ سيٽ مُحبت هوندي اوهان اهڙا نامناسب ڪم ڪريو، جيڪي [٢٢٤] اسان لاءِ بدناموسيءَ جو باعث ٿين! جيڪڏهن پيو ڪو ماڻهو اهڙو ڪُڌو ڪم ڪري ها، ته اوهان کي خود حڪومت جي خيرخواهي ۽ پنهنجائيءَ ۾ ان جو خانو خراب ڪرڻ کپندو هو. خير، جيڪا ٿي سا گذري. هاڻ انسانيت کان ڪم وٺي، مال مالڪن کي واپس ڪرائي ڏيو، اسان هي پيرو اوهان کي معاف ٿا ڪريون، هن کان پوءِ پنهنجي ماڻهن کي اهڙي بيچڙائي ڪرڻ نه ڏيندا، جيڪا هرحالت ۾ نٿي جڳائي. ابوالقاسم پنهنجي غرور ۽ بد ديانتيءَ کان اهو خيال به نه ڪيو، ته هي خط ڪنهن جو آهي ۽ ان ۾ لکيل ڇاهي! مٿون سڌو باغي ٿي، مرزا غازي بيگ کي خط جو جواب لکيائين:

ابوالقاسم سلطان جو مرزا غازي بيگ ڏانهن جواب لکڻ

اد بن پڇاڻان عرض، ته اسان ۽ اوهان جي وچ ۾ ربڻ درياهه جو سنڌو آهي، هُن پاسي اوهان جو حڪم هلندو ۽ هِن طرف اسان جي حڪومت هوندي. اجا به اوهان وڏيڪ ڪجهه ڪُڇيو، ته اسان پنهنجو دنگ عليجان واهه تائين وڌائي ڇڏينداسين.

اهو جواب لکڻ کان پوءِ ڇا ڪيائين، جو انهيءَ علائقي ۾ مرزا غازي بيگ جا جيڪي به تحصيلدار (ڪارمختيار) ۽ شقدار (جاگير سنڀاليندڙ) هئا، تن کي ماري ڪٽي بيچڙو ڪري، مرزا غازي بيگ ڏانهن آماڻي ڇڏيائين. پوءِ ته ڳالهه جيئن پوءِ تيئن زور ٿيندي وئي. ايتري قدر جو مرزا غازي بيگ جي ماڻهن جون درياهي، توڙي خشڪيءَ واريون راهون بند ٿي ويون. ابوالقاسم ايڏو ته آنامڙيو ٿي ويو جو تير ۽ ترار کان سواءِ بي ڳالهه ئي نٿي ڪيائين. ماڻهو ڏاڍو ارڏو هو، ننڍي لاءِ

ڪان وٺي اڙٻنگ رهندو ٿي آيو، تنهنڪري ننڍو وڏو شهري توڙي سپاهي، سندس لُٽ ڦُر ۽ مارا ماريءَ ڪان [٢٢٥] لاچار ٿي، پنهنجي حال تي ڪُڙها ڳاڙيندو ٿي رهيو. هر ڪنهن کي اهو ڊپ هو ته جيڪڏهن مرزا غازي بيگ جي راڄ ۾ هيءَ ڪاهي پيو، ته ڪوبه سندس اڏو نه ايندو. مرزا غازي بيگ جي پراڻن اميرن هن وڳوڙ پيدا ٿيڻ مان اٿين پانيو، ته اجهو سندن ڏينهن وريا ۽ هاڻ سندن ويهه ٿي آگريون وچي گيهه ۾ پونديون، هن ڪان پوءِ پڪ ٿي پڪ اسان کي وارو ملي ويندو. مرزا غازي بيگ کي پوري ڪرڻ ۾ هاڻ دير ٿي نه لڳندي، پر مرزا غازي بيگ جي قسمت زور هئي. مصلحت ڪان ڪم وٺي ظاهري طرح انهن کي شرمائڻ لڳو، ته هن وقت اوهان کي هر و پرو جهيڙي وڌائڻ بدران، ايڪي ۽ نيڪ نيتيءَ سان اهڙو آپاءَ ڪرڻ کپي جيئن هيءَ باهه وسامي وڃي. پٺي پاسي اندرئين نموني پنهنجي نون ماڻهن کي هدايت ڪري ڇڏيائين ته اوهان مون سان گڏجي حڪومت ۽ ملڪ جي ڪاروبار ۾ پاڻهن پيلي ٿي بيهو ۽ ڪابه گينوارپ نه ڪريو، جيڪي به فتني باز آهن، تن سان اڳتي هلي اهڙي ڪار ڪئي ويندي، جو هي جهيڙو وچي انهن جي ئي ڳچيءَ ۾ پوندو، هنن جيڪو ڪوهه کوٽيو آهي، خدا ڪندو ته تنهن ۾ پاڻ وچي منهن پر ڪرندا.

انهن ٿي هن سڀني جي ٻڌيءَ سان، پنهنجي لشڪر کي تيار ڪري، ابوالقاسم جهڙي سرڪش ماڻهوءَ کي سيکت ڏيڻ لاءِ الهه توهار ڪئي. لشڪر سان گڏ شهر ۽ واهڻ جا ماڻهو پڻ زميندارن سميت هٿ ڪري چڙهي هليو. سندس ماڻهو هر منزل تي ڪاهيون ڪونيندا، گهيرو ڪندا ٿي ويا، انهي خوف ڪان ته [٢٢٦] متان ڪٿي ابوالقاسم ڪي نه ڪيڙڪ پئجي وڃي ۽ وات تي پهچي مٿن راتاهو نه هڻي. هو به واقعي وڏي دهشي وارو ۽ بهادر انسان هو، اهڙا ڪم ته هن جي ڪاٻي هٿ جو ڪيل هئا. هين ڏ ر جا ڪيئي ننڍا وڏا انهيءَ انديشي ۾ هئا، ته

جيڪڏهن ابوالقاسم رات وچ ۾ اسان تي ڪا چڙهائي ڪئي، ته ڪو به ساڻس منهن ڏئي نه سگهندو. خود مرزا غازي بيگ جي سپاهين جي اها حالت هئي، جو هلڪي سلڪي ڳڙڪي تي چرڪ پئي هڪ ٻئي جي مٿان ٿي ڪرِيا؛ پر ابوالقاسم کي اهڙو ريچڪ نه جاڳيو، ان ڪري هو هن پاسي نه آيو. مرزا غازي بيگ جيڪو ڏسڻ ۾ ننڍو، پر وڏي ڏيا وارو هو، تنهن جا اونڌا ڪم به سنوان پئي ٿيا، مڙئي ڀاڳ جي ڳالهه آهي. هيءَ پنهنجي ڪٽڪ سان منزلون هڻندو، جڏهن نصرپور ۽ ڪاتيار جي ڪوٽ تائين پهتو، جتي وقت جا ڪيئي بزرگ آرامي آهن، ته ابوالقاسم اڌ رات جي وڳڙي ۾ پنهنجا ڪي سورهيه جوان ساڻ ڪري سندس ڪٽڪ جي ويجهو اچي واڪو ڪري چوڻ لڳو: فلاڻو (ابوالقاسم) اوهان کي دعا سلام پيو رسائي ۽ پڇي ٿو، ته اوهان ڪهڙي نيت سان هتي آيا آهيو؟ توهان کي خبر هئڻ کپي ته ابوالقاسم اهڙو وڙان ويل ڪونهي جو اوهان جي ڪٽڪ کان هيسجي اوهان تي راتاهو هڻندو! هيلتائين هن انهيءَ ڪري اوهان تي ڪا چڙهائي نه ڪئي آهي، جو چاهي ٿو ته سڀاڻي ڏينهن ۾ جنگ جو ميدان اوهان جي رت سان رڱيو وڃي چوته مڙس ان کي چئبو آهي.

مرزا غازي بيگ جي پاسي کان کيس جواب مليو: ابوالقاسم! تون ته پاڻ ئي پنهنجي جان جو دشمن ٿي پيو آهين، جيستائين پنهنجو خانو خراب نه ڪندين تيستائين توکي قرار نه ايندو. اهي ڳالهيون هلنديءَ سواريءَ ۾ ٿينديون رهيون، تان جو مرزا غازي بيگ جو لشڪر وڃي شاهه ڳڙهه واري قلعي تائين رسيو. اتي ئي منزل ڪري ساٿين کي حڪم ڏنائين ته هڪدم توبون تيار ڪري، قلعي جون سيرون اکيڙي، ان کي ڌرتيءَ برابر ڪيو وڃي. پوءِ [٢٢٧] پاڻ به قلعي تي گهيرو ڪري، ان جي برجن (ڪنگرن) تي توبن ۽ تيرن جا وسڪارا لائي ڏنائين. روزانو سندس جنگي جوان قلعي جي وڏي دروازي تي

ڪاهون ڪندا، پنهنجي بهادريءَ جا جوهر ڏيکاريندا رهيا. هلندي ويڙهه ۾ ڪنهن ڏينهن جنگي خان نالي هڪ افغان، قلعي جي دروازي تي ڪاهي، ان تي ڪهاڙيون وسائي اچان پونتي موٽيو ٿي، تہ پٺيان قلعي وارن مٿس ايذا تير ڇوڙيا جو ميدان ۾ ئي ڍهي پيو.

ابوالقاسم سلطان وري صبح ٿيندي نعرا هڻندو، قلعي جي برج تي چڙهي آيو، شراب جي مستيءَ سان گڏ جوانيءَ جي غرور ۾ پنهنجي ماڻهن سان گنديون سنديون گالهيون ڪرڻ لڳو، تہ جيڪڏهن مرزا جاني بيگ جي ماءُ پنهنجي ملڪ سميت اسان جي ڪابين ۾ آئي، تہ آءٌ سندس نڪاح پنهنجي پيءُ شاهہ قاسم سان ڪرائي ڇڏيندس، تنهن ڪان سواءِ مرزا محمد باقي ۽ ٻين ترخانن جون ڌيئر، جيڪي مرزا غازيءَ جي محلات ۾ ويٺل آهن، تن کي پنهنجي پاٿرن ۽ ماڻهن ۾ ونڊي ورهائي ڇڏيندس ۽ هن جون ٻيون ٻائيٽياڻيون بہ پنهنجن عزيزن رقيبن جي حوالي ڪندس. انهيءَ ئي وات سان مرزا غازي بيگ جي خاص ماڻهن جون حويليون ۽ جاگيرون پڻ پنهنجي ماڻهن ۾ ورهائڻ جون لاڙون ٿي هنيائين. هن کي اها ڄاڻ ئي ڪانہ هئي، تہ نمڪ حرام ماڻهو انهن ڪڌائين ڪان نيٺ اکيون ٻوڃائي انڌا ٿي پوندا آهن... نمڪ جو حق آخرڪار ناحق وارن حرامخورن جون اکيون ڪڍي ٿو.

جڏهن ڪيئي ڏينهن انهيءَ جنگي ڇڪتاڻ ۾ گذري چڪا، تہ شاهہ قاسم خان ارغون، جيڪو زماني شناس ۽ جهانديدہ مرد هو، پنهنجي عقلمندي ۽ عاقبت انديشيءَ کان ڪم وٺي، پنهنجي پٽ ابوالقاسم جي پرڪارن کي نيندڻ لڳو، جنهن صاحبزادي ۽ ولي نعمت (مرزا غازي بيگ) سان اها سرڪشي شروع ڪئي هئي[٢٢٨]. هن جي وڏي ۾ وڏي پريشاني اها هئي، تہ جيڪڏهن پٽ جو پاسو پٺي ورتائين، تہ دنيا ۾ نمڪ حرام ليکيو ٿي ويو، پر جي ائين نٿي ڪيائين، تہ

پاڻ پُٺ جي نگاهه ۾ ڪري ٿي پيو ۽ باوجود ان جي، جو پٺهنس ڪيس ايذا آزار ڏنا هئا، جيڪي ليکي ۾ آڻي نٿا سگهجن ۽ شايد ٿي ڪو پُٺ پنهنجي پيءُ سان ائين ڪري، جو وَس پڄندي ابوالقاسم پيءُ جي محل... توڙي پاڻن جي حق تلفي... ڪندي دير ٿي ڪانه ٿي ڪئي. شاهه قاسم ان جي جان بخشي ۽ صلح جي لاءِ مرزا غازي بيگ سان وڃي ڳالهيون هلايون، جن ۾ پهريون شرط اهو هو، ته ابوالقاسم کي قتل نه ڪيو ويندو، پيو ته هن جون اڳيون خطائون معاف ڪيون وينديون. اهو اقرار پڙي ڪچهريءَ ۾، قرآن پاڪ وچ تي رکي ڪرڻو پوندو، جتي مرزا غازي بيگ جي دربار جا سڀئي امير ۽ وزير موجود هوندا.

مرزا غازي بيگ پنهنجي خاص مشيرن جي صلاح سان شاهه قاسم ارغون جا اهي شرط قبول ڪري، ڪيس اطلاع موڪلي ڇڏيو، پر پائيخان (سلا گدا علي)، جيڪو پاڻ کي ملڪ جي سمورن معاملن جو مالڪ سمجهندو ٿي رهيو، تنهن انهيءَ صلح جي سخت مخالفت ڪئي. هن کي وري اچي پنهنجي سِر جي لڳي، ته جيڪڏهن اهو وڳوڙ ائين ٿي ختم ٿيو، ته (ڪم لٿو ڪان پوءِ) مرزا غازي بيگ هن جي ڏر سان ڪنهن ڪان به پڇندو ٿي ڪونه ۽ پنهنجي دل ۾ ائين پيو سمجهندو، ته جيڪي آهيان آءٌ ٿي آهيان، پيا ڪنهن به ڪم جا نه آهن.

مرزا غازي بيگ جي خاص ماڻهن جڏهن صلح ۾ اهنا آڙ ڏٺي، ته ڪيس (خود مرزا غازي بيگ کي) انهيءَ ڳالهه تي آڻي ڀيهارياڏون، ته انڪل سان پائيخان جو خاتمو ڪري ڇڏجي، ته هميشه جي ڪِرِ ڪِرِ لهي پوندي. آخر انهيءَ ڪم لاءِ هنن ڪاري ٿالي پائيخان جي نوڪر کي تيار ڪري مرزا غازي بيگ وٽ آندو، انهيءَ دلاسي تي، ته جيڪڏهن

ترن ڀائيخان جو ڪم پورو ڪندين، ته توکي وڏي منصب سان نوازي، دربار جي خاص ملازمن ۾ شامل ڪيو ويندو. هن ڪم عقل، بدبخت ۽ نمڪ حرام کي اهو خيال ئي نه ٿيو، ته جيڪڏهن اهڙي ڪميٽپ سان پنهنجي پراڻي مالڪ[۲۲۹] جو سِرُ ڪنيائين، ته سڀاڻي ڪان پوءِ ڪير ڪنهن تي اعتبار ڪري سگهندو! نيٺ نه مُڙيو ۽ مرزا غازي بيگ جي خاص ماڻهن جي چٺي تي لڳي، پنهنجي مالڪ ڀائيخان سان نمڪ حرامي ڪري، ڪيس دوا ۾ فلو زهر(۱) ملائي ڏئي ڇڏيائين، جنهن جي اثر ڪان هو تڏي تي بيمار ٿي پيو ۽ مرزا غازي بيگ ڪان ٺٽي وڃڻ جي اجازت گهريائين. نتيجو اهو ٿيو، جو بيماريءَ جي حالت ۾ پنڌ هٽي وڃي ٺٽي تائين پهتو مَس، ته سندس حياتيءَ جو حساب چُڪتو ٿي ويو.

ابوالقاسم سلطان پنهنجي پيءُ شاهه قاسم ۽ مقيم سلطان کي ساڻ ڪري، مرزا غازي بيگ وٽ پهچي مانائتو ٿيو، پر سندس دماغ ۾ غرور جي جيڪا هوا هئي سا ائين ئي رهي. دربار ۾ وڃڻ مهل ڪنهن تي به اک نٿي ٻڌيس. جڏهن مرزا غازي بيگ وٽان موڪلائي، پنهنجي جاءِ تي آيو ۽ دل ۾ جيڪو موت جو خوف هئس، سو لهي ويس، ته ڪيترن ڏينهن تائين بناڪنهن خطري محسوس ڪرڻ جي مرزا غازي بيگ جي دربار ۾ ايندو رهيو. هن کي اها خبر ئي ڪانه پئي، ته حريفن هن جي عاقبت لاءِ پنهنجي دل ۾ ڇا سٽي آهي.

---

(۱) فارسي ۾ فلونيا، فلونيان، صحيح فلونه ناله. يعني مانيءَ ۾ "فيلو" فلو- زيتون وانگي وڻ يا ٻوٽي جو قسم آهي، جنهن جا پتن ياسمين وانگي ٿين ٿا ۽ ڏاڍا زهريلا هوندا آهن. هن کي ياسمين زمبڪي پڻ چيو وڃي ٿو. المنجد. ص- ۵۹۲.

تحفةالڪرام فارسي ص ۱۷۰- مترجم

مرزا غازي بيگ جو ابوالقاسم کي انڌو ڪرائي ڇڏڻ

دوستو! دنيا جي گذرگاهه ڏاڍي آٿائي آهي، هتي ڪو اهڙو مرد ڪٿي، جو هن اوڪي، اونداهي پيچري تان ائين پاڻ سنڀالي پار نڪري وڃي، جو ڪيس خواريءَ جي ڪنڊ ۾ منهن پر ڪِرڻو نه پوي.

ابوالقاسم سلطان وڏي مروت سان ۽ سورهيائيءَ وارو هو، پر ڪيس ريل وارن درويشن جي پيٽ لڳل هئي (۱)، جن ڪان سندن مال ملڪيت زوريءَ کسي، کين پينگ ڪري ڇڏيو هئائين. هو جڏهن ونس سيڙ ڪٽي آيا ۽ آزيون نيزاريون ڪيائونس، ته هن کي ڪو به ترس نه آيو. انهيءَ ڏس ڪان هنن پاڻ ۾ اهي ٻوليون ڪيون، ته خدا ڪندو هن شخص (ابوالقاسم) کي ڪو ازغيبي ڪان اچي ڪڍ تي ڪڙڪندو، پوءِ ڪيس خبر پوندي، ته قدرت به ڪا شيءِ آهي. نيٺ انهن جي آه خدائي تهر بڻجي، پنهنجو اثر ڏيکاريو ۽ ابوالقاسم جي قسمت اچي ڦٽي!

مرزا غازي بيگ پنهنجي رازدارن سان صلاح ڪئي ته ابوالقاسم کي ڪنهن حيلي سان هٿيڪو ڪري ڪٺي نٿو سگهجي، ڇو ته هن جي جان بخشيءَ لاءِ مون قسم ڪٽي قرآن تي اقرار ڪيو آهي؛ باقي هن کي انڌو ڪري ٿو سگهجي، ته جيستائين جيئرو هجي، تيستائين اسان سان جيڪي ارڏايون ڪيون هئائين، تن جي اها عبرتناڪ سزا ڪيس ياد رهي ۽ اسان جا ٻيا حاسد پڻ ان مان سبق وٺن. انهيءَ صلاح سان ابوالقاسم جي تاڙ شروع ٿي وئي. ڪنهن ڏينهن مرزا غازي بيگ کي خاص ساٿي ساڻ ڪري، پنهنجي ٻيڙيءَ ۾ چڙهي، هن پار وڃي واهه جي ڪنڌيءَ وٽ، هڪ ساوڪ واري هنڌ تي لهي ڪچهريءَ جون تياريون ڪرڻ لڳو. سيني ساٿين کي سمجهائي ڇڏيائين، ته هرڪو

---

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعلقات.

هٿيارن کان سواءِ هن پاسي اچي، جيئن ڪنهن کي به ڪو شڪ نه پوي.

پوءِ ابوالقاسم ڏانهن نياپو ڏياري موڪليائين، ته پنهنجو ڪتاب چنيسرنامو (١) پاڻ سان کڻي اچي اسان وٽ پهچ، ته اچ انهيءَ سان مجلس مچائجي. ابوالقاسم نياپو ٻڌي، ڪتاب کڻي ڏاڍي شوق سان نڪري هليو. اجا اڌ پنڌ تي آيو، ته محمد علي سلطان ڪابليءَ [٢٣١] جي چٺي اچي ڪيس ملي، جنهن ۾ سندس گرفتاريءَ جو اطلاع ڏنل هو. تقدير ڪيس اکين ئي عقل جو انڌو ڪري ڇڏيو هو، سو آها چٺي وٺي، چيلهه سان ٻڌي ڇڏيائين، اهو پڙهيائين به ڪين، ته ان ۾ ڇا لکيل آهي. جڏهن ويجهو پهتو، ته چوبدارن ٻڌايس: مرزا غازي بيگ اجهو پريان خاص ماڻهن سان ڪچهري لايو ويٺو آهي، تو کي به اڪيلي سر اوڏانهين وڃڻو پوندو. هن پنهنجي غرور ۾ پرواهه ئي ڪانه ڪئي، ٿورو ترسي پنهنجي ماڻهن کي چيائين، ته اوهان صفون ٻڌي، هتي ويهي رهو. پوءِ پاڻ هڪ هٿيار بند ملازم کي ساڻ ڪري، ڊونڊي (ننڍي ٻيڙي) ۾ چڙهيو، ساٿس گڏ مرزا غازي بيگ جا ڪي ماڻهو به ان ۾ چڙهي ويٺا. جڏهن وچ پاڻيءَ ۾ پهتا، ته باغ علي يساول، جيڪو سيني ۾ قداور ۽ طاقت وارو مڙس هو، پنهنجي جاءِ تان ٽپ ڏيئي، ابوالقاسم سان وڃي وچڙيو ۽ ڪيس ٻنهي هٿن سان پنهنجي ٻڪ ۾ جهلي ورتائين. ابوالقاسم تاوڙين اکين سان ڏانهس نهاريو، ته ايتري ۾ ٻئي حريف اکين وڏي سندس مٿي تان پڳ لاٿي، پوءِ ته جيڪو اتي موجود هو، سو مٿانس چڙهي ويو، جوڌاري ترارين ۽ ڀالا آڻيا تي ويا. ڪن پل ۾ ڪيس جڪڙي قابو ڪري، مرزا غازي بيگ ڏانهن ماڻهو موڪليائون، ته دشمن هيڪو ئي ڇڪو آهي، هاڻ بس اوهان جو حڪم کپي!

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

مرزا غازي بيگ جيئن اڪي ئي رتي چڙهيو هو، حڪم ڏنائين، تہ جتي آهيو اتي ئي ٻاهہ جو مچ ٻاري، لوهيون سيخون تپائي، ابوالقاسم جي اکين ۾ [٢٣٢] گهمائي، ڪيس انڌو ڪري ڇڏيو. گهڙيءَ اندر حڪم جي پوئواري ٿي وئي ۽ ابوالقاسم اکين جي نور کان نيرهم ٿي ويو. جيڪو ماڻهو اهڙا ڪمڏا ڪم ڪري، جنهن جو خدا ۽ رسول جي حڪم احڪام سان ڪو بہ واسطو نہ هجي، تہ غنيم جي وڙ چڙهڻ کان پوءِ سندس حشر اهوئي ٿئي ٿو. هن کي اکين کان انڌو ڪري، پيرن ۾ پيڪڙا وجهي خوب جڪڙي، سندس سپاهين کي اطلاع ڏنو ويو، تہ ساٿس هيءَ تعدي ٿي چڪي آهي. سپاهين هن جي سياست جو چرخو اونڌو ڏسي وٺ، ساسان، پٺا ڏوڪڙ، اناج ۽ هٿيار پنوهار سڀ هيٺ مٿي ڪري ڇڏيا. جتي بہ ڪو سردار مرزا غازي بيگ جو حمائتي هو، هٿيار بند سوار ۽ پيادا ساڻ ڪري، ونس اچي حاضر پئي ٿيو ۽ ابوالقاسم جي لشڪر جون متيون مُنجهائي ٿي ڇڏيائين. جيئن تہ سڀني جي اچي ڦيٽي هئي، ان ڪري ڪو بہ مقابلي جي جرئت نہ ٿي ڪري سگهيو، ۽ جعفرعلي ارغون جيڪو ابوالقاسم جي ويجهن عزيزن مان هو ۽ سدائين ترار جا ڪرتب ڏيکارڻ جي لباڙ ٿي هنيائين، ويڙهہ تي سندرو ٻڌي، پيڙ ۾ ٺپي پيو ۽ ڪيترن کي زخمي ڪرڻ کان پوءِ گرفتار ٿيو. هن جا ٻيا ساٿاري چڙ ڇڙ ڪابي وانگي ڀاڄ ۾ اچي پيا ۽ مرزا غازي بيگ جي انهن ماڻهن وٽ پناهہ ورتائون، جن سان سندن ڏيٺ ويٺ هئي.

جڏهن ابوالقاسم جو لشڪر ڪُنجي سَنجي ۽ لُنجي ڦُرجي چڪو ۽ هر طرف ڏاڍ ٿي وئي، تہ مرزا غازي بيگ دلجاءِ ڪري پنهنجي جاءِ تي آيو. لشڪر کي حڪم ڏنائين، تہ شاهہ ڳڙهہ جي قلعي تي پهچي، ابوالقاسم جي گهرجي ڀاتين کي امان ۾ ورتو وڃي، سندس مال ملڪيت قبضي ۾ ڪري، امان وٽ پهچائڻ ۾ اچي، جيئن [٢٣٣] ان جي پنهنجي ماڻهن ۾

ورهاست ڪئي وجي. اهو ڪم آڪلائي، ابوالقاسم ۽ سندس ساٿياري جعفرعليءَ کي چوڪنيو بڌرائي، پيڙيءَ ۾ ڦٽو ڪرائي، عرب ڪوڪيءَ جي ملازم دريا خان سان ٽٽي ڏانهن آماڻيو ويو، تہ جيئن وجي کين عرب ڪوڪيءَ جي حوالي ڪري. محمد علي سلطان ڪابليءَ واري چئي، جيڪا سپاهين ابوالقاسم وٽان هٿ ڪئي هئي، سا مرزا غازي بيگ تائين پهچائي وئي. ابوالقاسم کي اهڙو تہ جٺم اچي ويو، جو هيلتائين جيڪي خرمستيون ڪيون هئائين، تن سڀني جون ڪسرون منجهانئس نڪري آيون. مرزا عيسيٰ خان ترخان، جيڪو انهيءَ فساد مان پنهنجي فائدي جي اميد رکيو ويٺو هو، مايوس ٿي شاهي دربار ڏانهن هليو ويو.

مرزا غازي بيگ سڄي اوڪا پوڪا لاهي، ٺٽي واپس آيو. جن ماڻهن کيس ڪنڪهيو ئي نہ ٿي، انهن جو آرام ڦٽي ويو. هن جي انهن تي ايڏي دهشت ويهي وئي، جو ملڪي معاملن ۾ دخل ڏيڻ کان ماڳهين توبهہ ڪري ڇڏيائون.

انهن ئي ڏينهن ۾ باباطالب (اڪبر جو ايلچي)(١) آگري مان سنڌ اچي رسيو. هتان جا سڀئي معاملا معلوم ڪري بادشاهہ تائين اطلاع پهچائڻ لڳو. هن کي يقين هو تہ هتي جون حالتون ڏينهون ڏينهن خراب ٿينديون پيون وڃن، تڏهن بہ مرزا غازي بيگ جو لحاظ پئي رکيائين، ڇو تہ ڪنهن بہ صورت ۾ هن کي معزول ڪرائڻ جي حق ۾ نہ هو.

مرزا غازي بيگ پيءُ جي وفات کان پوءِ ٻن سالن جي عرصي ۾ [٢٣٤] ملڪ کي اهڙو ڏاهي ورتو، جو سنڌ ۾ رهندڙ سڀني ماڻهن جا اولائي لهي ويا. هيءُ پاڻ رات جو چمڙا پوش

---

(١) باباطالب ايلچي ١٠١٠هہ ۾ ٺٽي پهتو.
مرزا غازي اور اسڪي بزم ادب ص ٤١١

ڪري، شهر ۾ گهمي ڦري، ساڻن سان حالي احوالي ٿيندو رهيو؛ جيڪا ڇڱي سڱي ٿيندي پئي آئي، تنهن جي سڌ سماءُ پوندي ٿي رهيس.

ايتري ۾ ڄام هالي گهوڙيي (ڄام ڏيسر جي پٽ) ڪٽرا ڳهي ۾ اچي منهن وڌو، هي ٺٽي جي ڄامن سان ڪڪرالي جو زميندار ۽ ٽيڪي (ٽيلڪ) وارو هو. اهو علائقو ٺٽي ۽ ڪڇ جي وچ تي گهڻي عرصي کان الڳ رهندو ٿي آيو. انهيءَ زميندار سان مرزا غازي بيگ جا ڪي جاگيردار به سانگ ڏئي رهيا هئا. مرزا غازي بيگ پنهنجي لشڪر کي انهن جي مٿان مقرر ڪيو، جيئن ته سوڀ آخر سندس ٿي ٿيڻي هئي، تنهنڪري ڄام دائود ۽ ٻين جي مدد سان ڄام هاليءَ کي هڪالي ڪنڊ ڪلائي(؟) جي پاسي هڪالي ڪڍيائين ۽ هن جي والاريل ايراضي پنهنجي قبضي ڪري ورتي. انهي ڇڪريءَ کان پوءِ ڄام هالي جي ڏيءَ جو سڱ، جيڪو پنهنجي ذات وارن کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن کي ڏيڻ لاءِ تيار نه هو، مرزا غازي بيگ کي ڏنائين، پنهنجي زمينداري بحال ڪرائي. هن حڪم ڪيو، ته ان ايراضيءَ مان هڪ حصو ڄام هالي جي حوالي ڪري باقي حصا سندس حضور جي حساب ۾ رکيا وڃن.

اچا ڪجهه وقت مس گذريو، ته وري اڪبري دربار مان سعيد خان جي اچڻ جو هاوائو ٿيو. هرڪنهن اهي ڳالهيون ٿي ڪيون، ته هي مرزا غازي بيگ جي گرفتاريءَ لاءِ مقرر ٿي آيو آهي. جيڪڏهن هتان جي ڇيڙي نبيري هن جي مرضيءَ موجب ٿيڻ لڳي، ته ملڪ ۽ ماڻهن جو بچاءُ ٿيندو، جي نه ته هي شاهي لشڪر جي لتاڙ هيٺ اچي ويندا. ويچارو مرزا غازي بيگ ڏاڍو حيران ٿي ويو.

آگري وڃڻ لاءِ مرزا غازي بيگ جو پنهنجي خاص ماڻهن سان مشورو ڪرڻ

سعيد خان جي اوچتي اچڻ جو پڌي مرزا غازي بيگ پنهنجي اُميرن کي سڏائي، ساڻن صلاح ڪئي، ته هن حالت ۾ ڇا ڪرڻ گهرجي! جيڪڏهن توهان جو خيال هجي، ته آءٌ به پنهنجي والد مرحوم وانگي سعيدخان جون ڳالهيون رد ڪري، ڪو پيو قدم کڻان. پوءِ به جيڪڏهن ڪنهن ٻاهم جون ڳالهيون ٿيون ته ڏٺو ويندو. منهنجو ارادو آهي، ته لڪيءَ واري جبل تي مضبوط قلعو تيار ڪرائي، اتان جنگ جي شروعات ڪرڻ ۾ اچي! پر سڄو دارومدار خزاني تي آهي، جنهن جو هن وقت هٿ اچڻ ڏاڍو ڏکيو پيو لڳي، تنهن ڪان چونءِ آگري وڃي بادشاهه جي قدمبوسي ڪجي. آخر اهائي صلاح سڀني کي وڻي.

ان کان پوءِ خسروخان چرڪس، عرب ڪوڪي ۽ ٻين کي ٿوري لشڪر سان ٺٽي ۾ رهائي سڀ ڪم سندن حوالي ڪري ڇڏيائين. شهباز خان، احمد بيگ سلطان، لطف الله سلطان ۽ (١) "ٻائيخان" خواجه امير بيگ بخشي ۽ ٻين خاص ماڻهن کي ساڻ ڪري بکر وڃي سعيدخان سان مليو. هن کي نيازمنديءَ واري نموني سڀئي ڳالهيون سمجهايائين، جيڪي ملڪي وڳوڙ ۽ ماڻهن جي سرڪشيءَ جي باري ۾ هيون. سعيدخان به هن کي پنهنجي اولاد وانگي سمجهي ساڻس اهڙي مهر ۽ محبت سان پيش آيو، جو مرزا غازي بيگ جي دل ۾ جيڪي به خوف خطرا هئا، اُميدن آسرن ۾ بدلجي ويا. هن پنهنجي پُٽ سعدالله کي ستوهه پريو، ته تون مرزا غازي بيگ کي پنهنجو ڀاءُ ۽ دوست سمجهي، ائين پيو هلجانءِ، جو ڪيس ڪو به مونجهارو نه ٿئي.

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

ٻئي جيڏا سرتا هڪ ٻئي جا گهاٽا يار ٿي، شڪار ۽ ٻيون تفريحون ڪندا رهيا، انهيءَ سانگي سان مرزا غازي بيگ هنن ٻنهي (پيءُ پٽ) جي مدد سان، سال ١٠١٢ هه ڌاري آگري وڃي اڪبر بادشاهه جي دربار ۾ پهتو، بادشاهه هن کي پنهنجو مخلص ۽ وفادار سمجهي اعزاز طور کيس شاهي ترار عطا ڪئي. مٿس ايڏو ته مهربان ٿيو جو مرزا جاني بيگ واري منصب سان سرفراز ڪري، اڳئين دستور مطابق سنڌ جو صوبو سنڌس جاگير ۾ ڏنائين. مرزا غازي بيگ ڪيترا ڏينهن بادشاهه جي خدمت ۾ رهي پيو [٢٣٧](١).

---

(١) هي تڏهن جون ڳالهيون آهن جڏهن مير ابوالقاسم خان نمڪين اڪبر بادشاهه پاران ٻکر جو حاڪم هو، پر هتي ان جو احوال ائين درگذر ڪيل آهي، جيئن خانخانان ۽ مرزا جاني بيگ واري جنگ ۾ مير معصوم جو نالو ڪٿي به (طاهري) ۾ نٿو ملي. حالانڪ صاف ڄاڻايل آهي ته:

اڪبر بادشاهه (بغاوت جي شڪ ۾) مرزا غازي بيگ کي سيکت ڏيڻ لاءِ سعيد خان کي ٻکر ۽ سبيءَ جي جاگير ڏني سنڌ ڏانهن آماڻيو پٺي پاسي مير ابوالقاسم خان کي به حڪم ٿيو ته پنهنجي سر وڃي مرزا غازي بيگ کي مڃائي ٿئي مان شاهي دربار ۾ آڻي حاضر ڪري. حڪم موجب ابوالقاسم خان لشڪر سنبرائي اهو ارادو ڪيو ته سعيد خان جي پهچڻ کان اڳ ٺٽي پهچي مرزا غازي بيگ کي سمجهائي آگري وٺي وڃي. هن پنهنجي ملازمن مان عطاءالله مشهديءَ کي ايلچي ڪري اڳيان ڏياري موڪليو. مرزا غازي بيگ کي جڏهن خبر پئي ته چوائي موڪليائين، مون شاهي حڪم جي آڏ مڃي آهي، تو هان پلي واپس هليا وڃو، آءٌ به اوهان جي پٺيان اچي رهيو آهيان. مير ابوالقاسم خان موٽ ڪائي سيوهڻ ۾ آيو. سنڌس پوپان مرزا غازي بيگ به اتي پهچي ويو.

(حاشيه ڏسو صفحو ٢٤٨)

اهي مڙئي مولا جا احسان هئا، جنهن مرزا جاني بيگ کان پوءِ ان جي پٽ مرزا غازي بيگ کي ساڳئي منصب ۽ مرتبي سان نوازيو ۽ بادشاهه جي نظر عنايت مرزا غازي بيگ بمان. شامل حال رهي.

اڪبر بادشاهه جي رحلت (١) کان پوءِ جڏهن جهانگير تخت تي ويٺو تڏهن مرزا غازي بيگ کي ڪن بدخواهن اچي ڀڙڪايو. ڪيس اها صلاح ڏنائون ته شاهي دربار مان نڪري ٺٽي پهچي پنهنجي حڪومت تي قابض ٿي وڃ! پر الاهي رضامنديءَ موجب مرزا غازي بيگ شاهي خاندان سان مخلص ۽ وفادار رهندو ٿي آيو، تنهنڪري ائين نه ڪيائين.

هاڻ جهانگير پاران مرزا غازي بيگ کي دربار ۾ حاضر ٿيڻ جو سڏ ٿيو. حڪم موجب اتي پهچي، پنهنجي جان نثاريءَ جي ساک ڏنائين. مٿس بي دیانتيءَ ۽ منافقيءَ واريون جيڪي ملامتون ۽ ميارون هيون آهي دفع ٿي ويون.

انهيءَ زماني ۾ جهانگير جي شهزادي خسرو فساد ڪڙو ڪيو ۽ پنهنجي ڪن مددگارن سان ملي شاهي دربار سان بغاوت ڪيائين. جنهن کي جهانگير جي قهر دربدر ڪري ڀڄائي ڪڍيو. جهانگير هر طرف کان هن تي حملا شروع ڪرايا.

ابو القاسم خان هن سان گڏجي سعيد خان وٽ آيو، پوءِ ٻئي ڄڻا گڏجي آگري روانا ٿيا. تفصيل جي لاءِ ڏسو:
مرزا غازي بيگ اور اسڪي بزم ادب - ص ٥٢-٥٣.
تاريخ مظهر شاهجهاني سنڌي ترجمو ص ١٩٩ - کان - ص ٢٠٥،
(مترجم)

(١) اڪبر بادشاهه ١٠١٤ هه - ڏاري ١٤ - جمادي الثاني تي فوت ٿيو، جهانگير ٢٧ جمادي الثاني ساڳي سال تخت تي ويٺو. تاريخ خان جهاني.
(مترجم)

مرزا غازي بيگ به بين شاهي ملازمن وانگي وَس پُڄندي بادشاهه جو ساٿ ڏنو [٢٣٨]. انهيءَ خدمت ۽ خلوص جي ڪري آخر هيءُ وڏي مان مرتبي کي رسيو. جنهن جو احوال اڳتي اچي رهيو آهي.

ابوالقاسم جو بدبختيءَ کان ڪوهڙي مان پڄڻ

مصنف (نسياني) پاران عرض ته ڪنهن به معاملي کي پوريءَ طرح گرفت (پڪڙ) ۾ آڻڻ ڪو سولو ڪم ناهي، ويسر ڀولي واري انسان کي ڪهڙي مجال آهي، جو ملڪن جي تاريخ جا واقعا، جيڪي مصنف لکي ڇڏي ويا آهن، تئين سر قلمبند ڪري سگهيءَ.

جيتوڻيڪ هي ڳالهيون پوري ڌيان سان لکيون وڃن ٿيون، تڏهن به ڪا ڳالهه چُڪ ٿي هجي ته آءٌ مهينن يا ورهين جي تفاوت جي صورت ۾ گذر ڪئي وڃي. هيءَ سڄي يادداشت مرزا شاهه محمد بيگ عادل خان جي راز ۽ رضا موجب لکي وئي آهي، جنهن تاريخي واقعن کي اهم سمجهندي مون کي حڪم ڪيو، ڇيو ڪونه اٿن ته:

> جيستائين سخن جي فرمائش نه ٿئي، ساٿ ۾ رهڻ
> گهرجي، هرو ڀرو موتيءَ کي تيشيءَ سان پڃڻ
> جي ڪوشش نه ڪجي!

هيءُ عاجز جيڪڏهن پنهنجي سُخن جي آگاهه ڪرڻ سان، بي وفا زماني جي چڱائي سَنڌائيءَ کان روشناس نه ٿئي ها، ته هيئن هيتان هتان جي واقعن کي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ ۽ مثلن ۾ ساهه وجهڻ جي ڪابه ضرورت نه پوي ها! خدا ڪيس ۽ هن بندي کي خير سان نوازي، جو آن جي ٿي همتائڻ سان پڙهندڙن کي ڪن بزرگن جي ڪارنامن کان واقف ڪرڻ جا هي سب حيلا ڪيا ويا آهن.

ابوالقاسم کي [٢٣٩] عرب ڪوڪيءَ جي حويليءَ ۾ قيد ڪري، مٿس ان جي ملازم دريا خان کي سندس ماڻهن سميت نگهبان مقرر ڪيو ويو. هي جنهن جاءِ ۾ قيد هو، تنهن جون هيٺيون مٿيون ڪوٺيون، توڙي دريون دروازا، سڀ اندران ٻاهران سوگها هئا، ۽ ڇپي ڇپي تي چوڪيدارن جي ڪيپ ويٺل هئي.

ابو القاسم کي ايذيون رعايتون مليل هيون، جو ڪنهن به وقت اندي هئڻ جي باوجود، ڪو به مرد يا عورت طلب ٿي ڪيائين، ته ان کي هن وٽ حاضر ڪيو ٿي ويو؛ جيتوڻيڪ اکين کان انڌو ٿي قيد ۾ پيو هو، ته به جيڪو عيش ڪرڻ ٿي چاهيائين، سو دل تي ڪندو ٿي رهيو. هر جمعي جي رات هن جي ڀيڻ شاهه بيگم (مرزا جاني بيگ جي بيگم) ڪاڌي لاءِ ڪيڙٽي ۽ ٻيا طعام تيار ڪرائي ڏانهنس موڪليندي هئي.

هن هڪ وڏو منصوبو سٽي پنهنجي ماڻهن کي سنبرائي ڇڏيو هو، ته درياهه جي ڪنڌيءَ سان پٽي واري واهيءَ جي ٻوٽ ٻيڙي تيار ڪري بيهاري ڇڏجو! آتي پنهنجا ٻيا ماڻهو به هڪيا تڪيا موجود هجن، آءٌ جيئن ڪنهن انڪل سان هتان نڪري اتي پهچان، ته اڳتي الله توهار ٿي وڃي.

اها ڳالهه ته ڪنهن جي ٻہ وهم گمان ۾ ڪا نہ هئي، ته هيءُ انڌو اڪيلي سر ايڏا لڪ لتاڙي، حويليءَ مان ٻاهر نڪري سگهندو. اها حويلي جا آسمان تائين چوٽ چڙهيل هئي ۽ ان جا بادڪش وري اهڙا سوڙها هئا، جو ماڻهو ته ڇا، ٻلي به آتان ٻاهر اچي نٿي سگهي. نيٺ جمعي سندي رات ڏي ته ڪيڙٽي ۽ ڪاڌي جا خونچا ڍڪجي ڏهي آيا. انهن مان هڪ وڏو خونچو، جنهن جي دسترخوان هيٺان ريشمي رسي ويڙهي رکي هئي، ابوالقاسم پاڻ ڏانهن سيري، ٻيا خونچا ڀين کي ڏئي ڇڏيا.

جڏهن هُو ڪو ڪاٿي پئي وڃي پنهنجي جاءِ تي اهليو، ٻه خدمتگار [٢٤٠]، هڪ محرم پيو هندو، جيڪي ڏاڍا چالاڪ ۽ سنڌس (ابوالقاسم جي) پير ۾ سٽل هئا، ڪونگهرا هڻڻ لڳا، ته ابوالقاسم جا ماڻهو، منصوبي مطابق جاءِ جي پٺيان پاسي کان اچي پهتا، جن سُرٻات ڪيو، ته درياهه تي ٻيڙي تيار بيٺي آهي ۽ پنهنجا ماڻهو پڻ آئي ويهاريا ويا آهن. آهو سُرٻات ٻُڌي، ابوالقاسم دل وڏي ڪري هٿ پير هڻڻ لڳو. اندران جاءِ جون ڀتيون ڪاشيءَ ۽ ڪچ جي ڪري ايڏيون ته لسيون هيون، جو انهن تان مک به تيرڪي ٿي وڃي. هي ڀيت سان ڪٽ آڻي ڪري مٿي چڙهيو، وري اکيان وڪڙ ڪاٿي ڏاڪڻ رستي بالاخاني تائين پهتو، جڏهن نماز تي آيو، ته ان کان مٿي ٻي جاءِ ڪانه سُجهيس، آتان ئي آڏيڙا ڪاٺي سوڙهو بادڪش ڳولي ورتائين.

هڪ انڌو ٻي اڌ رات، تنهن هوندي به ريشمي رسي ڪيليءَ ۾ انڪائي، ان جو پيو پاسو ٻاهر اڇلائي، پنهنجي ڪيرت ڪي لڳي ويو. ڪمال آهي هيڏو ٿلهو ٿنڀرو ماڻهو هٿوراڙيون ڏيندو مٿي چڙهيو ۽ ايڏي زور سان انهيءَ سوڙهي بادڪش وچان، هُن پر لنگهي ويو، جو بدن تان کل ئي رهڙجي لهي پيس، ته به ائين نڪتو هليو ويو، ٻيئن سڻيءَ سان سگهو پار ئي ويندو آهي. پوءِ رسيءَ ۾ هٿ ڦٻائي، پيرن جون آڱريون انهيءَ جي ڳنڍين ۾ ڦاسائيندو، هوريان هوريان ڪري هيٺ لهي ويو، جو اکين وارن کي به جيڪر عبرت وٺي وڃي.

هن جا ماڻهو جيڪي ٻاهر بيٺا هئا، تن سان مليو، آتان ٻيءَ حويليءَ ۾ ٽپي ويو، جتي سنڌس ساٿي جعفر علي ارغون قيد هو. ان کي به ساڻ کڻي، سڌو اچي ٻيڙيءَ ۾ چڙهيو ۽ شهر وارو گهاٽ اڪري، اُت تي چڙهي، ڪوهستان پاسي سومرن ڏانهن روانو ٿي ويو [٢٤١].

صبح جو ڪو هندو آن جي حويليءَ وڏان اچي لانگهائو ٿيو، ڏٺائين ته ڏکڻي رسي باد ڪش ۾ ٻڌي پئي آهي، جنهن جو مٿيون ڇيڙو زمين سان پيو گسي. سمجهي ورتائين، ته اندر ابوالقاسم قيد هو، ادو نڪسات به ان کي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ ڪيل ٿو ڏسجي، هڪ ٿي ساهيءَ ۾ ڊوڙي وڃي عرب ڪوڪيءَ کي اطلاع ڏنائين. جيستائين هو ڪجهه ڪري، تيستائين ابوالقاسم جا پٺي خدمتگار محرم ۽ هندو به دروازو کولي نڪري هليا ويا. چوڪيدار جو آيا، ته جاءِ ۾ سواءِ ڪتن جي، جيڪا پيٽ سان آڀي ٿيل هئي، ٻيو ڪي به نه هو.

مرزا غازي بيگ تڏهن فتح باغ ۾ سعيد خان وٽ ترسيل هو، تنهن کري هرڪو ٻاڻ کي اڪيلو سمجهي، ايڏي ڏهڪاءَ ۾ اچي پيو، جو سپاهين کان وٺي، شهرين تائين ٽڙٽلو مچي ويو. ائين ٿي پانيائون، ڇو اڇو ٿو ابوالقاسم جو لشڪر شهر ۾ ڪيڙي ڪاري قيام ڪري ڏيکاري.

ابوالقاسم کي گرفتار ڪرڻ لاءِ هر طرف سپاهم روانو ٿيو. دريا خان، جيڪو هن جي مٿان نگهبان مقرر ڪيل هو، تنهن پنهنجي موت ۽ تباهيءَ جي ڊپ کان سيني گسن گهاٽن تي پڙهو ڏياريو، ته اڄ رات ابوالقاسم قيد مان ڀڄي نڪتو آهي، جنهن کي به آن جو ڏس پوي، هڪدم اسان کي خبردار ڪري. پوءِ پاڻ ساوڻي ڀڄي، ستن نياڻين واري. گهاٽ (۱) وڏان پتڻ وارن کان پڇا ڪيائين، جن کيس ٻڌايو، ته برابر صبح جو سوير هتان هڪ ڊونڊي (ننڍي ٻيڙي) لنگهي هئي، جنهن ۾ ڪي اچن ڪپڙن وارا ماڻهو چڙهيل هئا، پر اها خبر ڪانه پئجي سگهي، ته اهي ڪير هئا؟ آنان ٿي پنهنجي همراهه ۽ گهوڙي سميت ٻيڙيءَ ۾ چڙهي پريان ويو، جتان پڇا ڳاڇا ڪندي معلوم ٿيس، ته هتان چار ماڻهو ٻيڙيءَ مان لهي، آئن

(۱) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

تي چڙهي (جيکي ڪالهه کان هتي پئي چريا)، ڪي پيادا پنيان لائي[۲۴۲] پنهنجي سڱهن روانا ٿي وياه

اها خبر پوندي، اتان جا ڪي ماڻهو مدد لاءِ پين پاسن ڏانهن روانا ڪري، پاڻ ابوالقاسم جي پٺ ورتائين. جڏهن ڪي ڪوهه گهوڙي تي پري نڪري ويو، ته اهي ماڻهو، جيڪي ابوالقاسم سان گڏ پئي ويا، کيس ڏسڻ ۾ آيا. خدا جو شان ڏسو، ته ڪيڏو نه مشڪل آسان ڪندڙ ۽ عاجز نواز آهي، جو ويچارو دريا خان، جيڪو انهيءَ ڀڄڻ تمر ۾ هو، ته جيڪڏهن کيس ابوالقاسم هٿ نه آيو، ته ٻارن ٻچن کان ته ويندو، پر پنهنجو سير به وڃائڻو پوندس. مون (نسياني) پاڻ اَن ڏينهن شهر جي ماڻهن کان ٻڌو، ته اجهو ٿو ابوالقاسم هن جوان (دريا خان) کي ماري ٻگهڙن جي اڳيان آڇلائي. اهو ڊوهول ايڏو وڏي ويو، جو جنهن کي جيڻ تي آيو، تيئن ٿي چوندو رهيو، پر جڏهن دريا خان، ابوالقاسم کي هٿ ڪيو، ته ساڳيا ماڻهو وري سندس ساراهه ڪرڻ لڳا، ته هي ڪيڏو نه بهادر آهي، جو ابوالقاسم جهڙي اڻ جهل آفت کي به زير ڪري ڇڏيائين! بيشڪ عزت ۽ ذلت خدا جي وس آهي، جيڪو پل ۾ ذليل کي عزت وارو ڪري ٿو ۽ عزت واري کي ذليل بڻائي ٿو ڇڏي، هن سان ڪنهن جي جاءِ ناهي.

دريا خان جڏهن ابوالقاسم ۽ سندس ماڻهن کي ڏٺو، ته گهوڙي تان لهي، ان جا تنگ چڪي سگ ڪري وري سوار ٿي پنهنجي سپاهين کي واڪا ڪرڻ لڳو، جن مان ڪو هڪڙو به موجود ڪونه هو. ابوالقاسم ۽ سندس ماڻهن جي ڪنن تي جيئن اهو پڙلاءُ پيو، ته اچي ڪپڙتال ۾ پيا، ته اجهو ٿا موت جا سارو اچي مٿان پون. حقيقت ۾ دريا خان جيڪي ٿي ڪيو، سو سڀ سانگ هو، تڏهن به هنن تي ايڏو رعب ويهجي ويو، جو رستو ڇڏي جهنگ ۾ ڪاهي پيا.

پئي آئي، جن مان هڪڙي تي هو انڌو (ابوالقاسم) چڙهيل ۽
پئي تي جعفر علي [٢٤٣]، اتي ئي رهجي وياهه هي پنهنجي سر جي
خوف کان ائين ٿي پڄندا ويا، جو ڪين به پتو نٿي پيو.
ابوالقاسم هر هر ٿاٻڙجي وڃي جعفر علي جي مٿان پئي ڪِريو.
دريا خان جيئن هن جي مٿان آيو، ته سندس گهوڙي جي ڏونار
۾ اهڙا ڏک وهائي ڪڍيائون جو هو سندن ويجهو نه ٿي آيو
۽ ٻئي پيرا پاٺ ۾ نڪرجي هڪ ٻئي تي حملا ڪندا رهياه

انهيءَ وچ ۾ جيڪڏهن ابوالقاسم جا اهي همراهه، جيڪي
ٿوري دير اڳ رستو ڇڏي جهنگ ۾ ڪاهي پوڻ وقت ڪانئس
وڇڙي ويا هئا، واپس اچي وڃن ها ته هن (دريا خان) کي
جيڪو بلڪل اڪيلو هو، نڪر ڪيا ڪري ڇڏين ها. پوءِ
ته ابوالقاسم ۽ جعفر عليءَ جي گرفتار ٿيڻ جو ڪو سوال ئي
پيدا نه پئي ٿيو، پر جيئن ته مرزا غازي بيگ جا پاڪ پلارا
هئا. جعفر علي وچ ۾ ئي قتل ٿي ويو. ابوالقاسم جيڪو ٻنهي
کي ويڙهه ۾ ڇڏي، ٿاٻا کائيندو پٺ ميڙي پاسيرو ٿي ويٺو
هو. دريا خان کي آسرا ڏيئي ريهڻ ريڙن لڳو ته: جيڪڏهن
مون کي ڇڏي ڏيندين ۽ هتان واپس وڃي وڃڻ بدران جتي وڃڻ
چاهيان ٿو، اتي پهچائيندين، ته تو کي تنهنجي مرضيءَ تي
آڏي ڇڏيندس.

دريا خان جنهن هيڏي خواريءَ کان پوءِ پنهنجي ساک
بچائي هئي، ڪاوڙ مان ڪاڙهو ٿي ويو. جيڪي دل ۾ آيس
زبان مان ڦٽڪائيندي ابوالقاسم کي اک ڏيکاريائين، ته خبردار
جو پنهنجي جاءِ تان چُرئين به آهين، يا وڌيڪ ڪجهه ڪڇيو
اٿئي، ته هڪ ئي ڌڪ سان مسي ڌڙ کان ڌار ٿي پئي هوندءِ!
جيستائين منهنجو لشڪر جيڪو جبل ۾ پکڙيو پيو آهي،
هتي اچي هيڪاندو ٿئي، تيستائين اتي ئي ساٽ ڪري ويٺو هج.

حالانڪ هن وٽ ڪوبہ لشڪر ڪونہ هو، تڏهن بہ ابوالقاسم تي اهو رعب ويهاري، پاڻ انهيءَ آٽ جي ڪِڙلا ۾ نڪتو، جيڪو ابوالقاسم ڪان وچڙي چڪو هو؛ ان لاءِ تہ جيئن هن انڌي کي ان تي ويهاري واپس وٺي وڃي؛ پر [٢٤٤] آٽ هن کي هٿ نہ آيو. وري جنهن رستي سان آيو هو، سو وٺي پوئتي ڊوڙيو، تہ متان اچڻ مهل جيڪي ساٿهو چوڌاري موڪليا هئائين، تن مان ڪو سوار يا پيادو اچڻ وارو هجي. اڳيرو ويو تہ انهي تَرَ جو هڪ مقدم ۽ سندس ساٿهو ساڻس اچي مليا جن کي اها خوشخبري ٻڌائي واپس ورڻ جي ڪيائين، پر رستو پلجي وڃڻ ڪري گهٽي ڳولا ڪان پوءِ بہ ويڙهہ واري هنڌ جو (جتي ابوالقاسم ويٺل هو) انهن مان ڪنهن کي پتو نہ پئجي سگهيو.

هن سان جيڪو مقدم ساڻ هو، تنهن پنهنجي سياڻپ سان چيو: جنهن هنڌ ڪانگن جو لڙ بکيڙو ڏسڻ ۾ اچي اوڏانهن هلڻ گهرجي؛ چو تہ جتي ڪو لاش پيل هوندو آهي، اتي اهو لڙ بکيڙو ضرور ٿيندو آهي. نيٺ اها ووڙ ڪندا اچي ان هنڌ پهتا، جتي ابوالقاسم ويٺو هو. جعفرعليءَ جي سسي لاهي ابوالقاسم سان گڏ آٽ تي رکي شهر ۾ آيا، جتي آن سسيءَ کي نيزي ۾ ٽنبي ابوالقاسم کي سڄي بازار گهمائي انهيءَ هنڌ تي آندائون، جتان پڄي نڪتو هو. پڇڙيءَ وڃي ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ پيو. جعفرعليءَ جي سسي وچ بازار ۾ لڙڪائي وئي. هن جي موت ڪان پوءِ سندس ڪني ساڻس ڏاڍي وفاداري ڏيکاري بازار ۾ جتي جعفرعليءَ جي سسي ٽنگيل هئي، ہر ٽي ڏينهن اتي ويٺو رهيو. جڏهن اها اتان لاهي دفن ڪري ڇڏيائون، تڏهن رات ڏينهن ان جي مٿان پهرو ڏني ڏنائين. اها عجيب واردات ڪيترن ماڻهن پنهنجي اکين سان ڏٺي هئي (١).

(١) فارسيءَ ۾ عبارت گنجريل هئي، ڪني جي بدران بعضي نوڪران . لکيل هو. اها درستي تحفةالڪرام سنڌي س [٢٠٨] جي روشنيءَ ۾ ڪئي وئي آهي.

مرزا غازي بيگ کي جڏهن ابوالقاسم جي ڀڄڻ ۽ پڻهر گرفتار ٿيڻ جي خبر ملي، تہ سندس پريشاني دور ٿي ۽ دل جاءِ ڪري عرب ڪوڪيءَ کي گيوڙو ۽ وڏو انعام ڏنائين. دريا خان کي بہ خلوت سان نوازي، سندس منصب ۾ واڌارو ڪري، کيس پراڻي مالڪ کان جدائي پاڻ وٽ رکيائين. هن جان نثار جي وفس ايڏي پذيرائي ٿي، جو ٿوري ئي وقت ۾ وڏي رتبي ۽ نالي وارو ٿي ويو(١).

خسرو خان چرڪس جي چرچ ٿي ارغونن، ترخانن جو وڳوڙ ۾ مٺهن وجهڻ [٣٤٥]

مرزا غازي بيگ ملڪي توڙي مالي معاملن ۾ (ڪيترن تلخ تجربن کان پوءِ)، پنهنجي پيءُ مرزا جاني بيگ جي اسيرن مان مطمئن نہ هو، ان ڪري شاهي دربار ڏانهن اسهڻ مهل اهو ارادو ڪيائين، تہ خسرو خان چرڪس کي بہ پاڻ سان گڏ اوڏانهين وڏي وڃي ڪيي، جيڪو تمام چالباز ۽ چالاڪ ماڻهو آهي، هن جو هر نئين پراڻي ماڻهوءَ سان واسطو رهندو اچي ٿو، جيڪڏهن هن کي هتي پنهنجي جاگير ۾ رهايو ويو، تہ اسان جي پرپٺ ڪنهن بہ حڪم جي پوئواري تايد نہ بہ ڪري، جو تہ اسان جي هوندي بہ سڀ ڪم پنهنجي مرضيءَ تي ڪندو رهي ٿو، پوءِ تہ ان کان بہ وڌيڪ اڙانگوڙيون ڏيکاريندو، جيتوڻيڪ اهڙا اهو راز ڪنهن سان بہ ظاهر نہ ڪيو هئائين تہ بہ خسرو خان اڳواٽ سندس رخ مان سهي ڪري ورتو ۽ ڪن ڏچ وارن ماڻهن کان مرزا غازي بيگ کي سفارشون ڪرائڻ لڳو، جيئن کيس سنڌ کان ٻاهر نہ ڪڍيو وڃي.

احمد بيگ سلطان، جنهن کي مرزا غازي بيگ جو جانشين سمجهيو ٿي ويو، تنهن پنهنجي عقلمنديءَ سان سوچيو: جيڪڏهن پاڻ کي مرزا غازي بيگ جي غير موجودگيءَ ۾ ٺٽي ۾ رهي،

(١) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

سڄو انتظام سنڀالڻو پيو، ته اتي ڏاڍي خواري ۽ خرابيءَ سان منهن ڏيڻو پوندو ۽ چالاڪ ته اتي سيئي ساٿ خسرو چرڪس سان پڌل آهن پيو ته مرزا غازي بيگ جي عاقبت جي به پوري خبر ناهي، ته ڪٿي پهچي دنگ ڪندي! تنهن ڪري پنهنجي ڀلائي ان ۾ آهي، ته پاڻ کي مرزا غازي بيگ کان الڳ ٿيڻ نه گهرجي. هن اهو پڻ سڄيو، ته هوڏانهن مرزا غازي بيگ وڃار ڪيو، ته احمد بيگ سلطان ۽ شهباز خان، پڻ پروسي وارا ساٿو آهن، پڻ پاسي خسرو چرڪس هرو پرو متي تي چڙهندو پيو وڃي، سو ان کي ويتر ڪابه هتي ڏيڻ وڏي ڀُل ٿيندي. آخر هنن (احمد بيگ سلطان ۽ شهباز خان) کي ٺٽي موڪلي، خسرو چرڪس کي چوايائين ته ملڪ جا مالي معاملا هي پڻ سنڀاليندا، توکي رڳو فوجداري ڪم سنڀالڻا آهن، انهيءَ سان گڏ لشڪر جو انتظام به اُن سهڻن تائين ڪري ڇڏيائين.

جڏهن احمد بيگ سلطان ۽ شهباز خان ٺٽي پهتا، ته خسرو خان پنهنجي عاقبت خوار ٿيڻ جي خدشي کان[۲۳۶]، شيخ بهاؤالدين ملتانيءَ جي پوٽي ۽ پنهنجي نائيءَ ڪالي(۱) ۽ قاسم چرڪس کي وچي اها ڏاهم ڏني، ته اڄهو ملڪ پنهنجي هٿن مان پيو وڃي، هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي! هو وڏا سياستدان (چالاڪ) هئا، خسرو خان کي چيائون، ته تون ڪابه ڳڻتي نه ڪر، رڳو هنن کي اچڻ ڏي ۽ پر جي هتي پهچي به چڪا آهن، ته پنهي کي بيچڙو ۽ بي عزتو ڪري، سڏو مرزا غازي بيگ ڏانهن روانو ڪري ڇڏ، ته جيئن ان کي به پتو پئجي وڃي، ته آئيندي هن کان به ڪجهه وڏيڪ ٿي سگهي ٿو! اميد ته وري پڻ دفعي ڪنهن ساٿوءَ کي حڪومت جي هوس ۾ هن پاسي اچڻ جي همت ئي ڪانه ٿيندي.

---

(۱) ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

اهي ڳالهيون ڪري، راتو رات ارغونن، ترخانن کي پاڻ وٽ گهرائي اهي لالچون ڏنائون، تہ جيڪڏهن اوهان کي هن ملڪ ۾ مالڪائي نموني رهڻو آهي ۽ ملڪي معاملا پڻ پنهنجي هٿ هيٺ رکڻ ٿا چاهيو، تہ جيئن اسين چئون، تيئن اوهان کي ڪرڻو پوندو ۽ ان جي عوض اوهان کي هرڪنهن جاگير مان چوٿون حصو ڦيرين اُن مهينن کان پوءِ سالياني ۽ ڇماهي حساب سان خالصي طور (ذاتي طرح) مقرر ڪري ڏنو ويندو ۽ پر شرط اهو آهي، تہ صبح کي سڄ ۾ سڄي ملڪ اندر اهڙو ماندائڻ مچايو وڃي، جيئن اقتدار جي ڪرسي ازخود اسان جي قبضي ۾ اچي.

ٻئي ڏينهن خسرو خان سڏ و احمد بيگ سلطان ۽ شهباز خان وٽ ويو ۽ قسم ساک تي سندن ڀنڀرائي ڪرڻ لڳو، تہ اوهان کي جيئن مرزا غازي بيگ جو حڪم آهي، تيئن ڪندا رهو، جيڪو بہ ڪا بدخواهي ڪندو، سو پنهنجي جان جو دشمن پاڻ هوندو.

هيءَ تہ هنن کي ڏنا ڏيئي واپس آيو، ٻئي ڏينهن جيئن احمد بيگ ۽ شهباز خان گڏجي، مرزا غازي بيگ جي والده وٽان سلامي پري، ديوان خاني ۾ آيا، اچا سرڪاري لکپڙهہ جا هڪ- ٻہ ڪاغذ مس اٿلايائون، تہ ڪي بدمعاش سپاهي ۽ شهري، جوابدارن ۽ فريادين جي ٻهاني، رڙندا ٻڪندا اندر ڊوڪي پيا ۽ بنا ڪنهن ساهيءَ جي تراريون ڪڍي، هنن کي وڪوڙي ويا، پوءِ تہ اهڙو عالم اچي ٿيو، جو ديوان خانو، جتي سدائين اسن اسان جي وائي هوندي هئي، اتي موت، هلاڪت جي خطري جو گهر ٻڌجي پيو[٢٤٦]. ويچاري احمد بيگ ڏاڍا وس ۽ واڪا ڪيا، تہ هي ڇا ٿي رهيو آهي! ۽ جنهن جي ڇُرچ تي هيڏو سارو دنگل ڪرڻو ڪيو پيو وڃي، تنهن جي آخر ڪهڙي منشا ٿي سگهي ٿي! پر اهو گهمسان ويتر وڌندو ويو. اِتي خيال ڪيائين، تہ هاڻ گهوڙا مان ڪجهہ نہ

ورندو، پنهنجو بچاءُ ضروري آهي، ٻيءَ حالت ۾ جيڪو ماڻهو هٿ ڏوئي، اسان جي ڪڏ پيو آهي ۽ هي ٻلائون پيو ٻچي، سو چُپ رهڻ وارو لڳي ٿي ڪونه ٿو، تنهن ڪري جلد هتان نڪري، مرزا غازي بيگ ڏانهن لڪيو وڃي، ته حياتي آهي، ته وري ڪڏهن ملڻ ٿيندو، نه ته پرتاسين پنهنجي رب ڪي!

پوءِ ديوان خاني مان نڪري، پنهنجي جاءِ تائين آيو. پنيان وڪوڙي ٻه ڏنب ڏنباڙو ڪندا آيا، پر هي پنهنجي سپاهين جي پهري ۾ هٺ ڪري بچي ويو. جڏهن گوڙ ٿورو ڍرو ٿيو، ته سپاهين کي اچي ساهه جي لڳي، ڇي: جيڪي ٿي گذريو، تنهن جو مرزا غازي بيگ اڳيان ڪهڙو جواب ڏئي سگهنداسين! هي سڀ خسرو خان جي اشاري تي ٿي ٿيو آهي، جنهن جي زور تي هيڏا سارا ماڻهو چڙهوا ڪ وهڻ جيان ٿينگ ٽپا ڏيندا ڪاهي آيا. انهيءَ خار ۾ وڃي ارغونن جو در جهليائون، ته اڄهو اسان ٻه ٽا شهر کي تاراج ڪريون. هنن جو اهو تاءُ ڏسي، خسرو خان ڦڪو ٿيو ۽ دل ۾ چوڻ لڳو: هي سچو فتنو اسان جو ئي پيدا ڪيل هو، پر پنهنجو ڪم ٿي ويو، هاڻ وڌيڪ ڪجهه ڪرڻ پاڻ ڦاسائڻ برابر ٿيندو. انهيءَ ڳڻ سان جيڪا باهه پڙڪائي چڪو هو، سا ڍري ڪري ڇڏيائين. پوءِ وڃي هنن ٻنهي سان صلح جون ڳالهيون ڪيائين، جن کي هيڏي خواري ۽ خجالت جي ڀوهي ۾ آڻي چڪو هو. هن ته گهڻيئي ٽال ٽپخال ڪيا، پر احمد بيگ سلطان راضي نه ٿيو. ڪيس تريون ٿي ٿي هنيائين. احمد بيگ جنهن مهم سان لٿي آيو سا پوري نه ٿي، ته وڌيڪ ترسڻ مناسب نه سمجهي، شاهه قاسم ارغون کي سلڻ ڪري، مرزا غازي بيگ ڏانهن روانو ٿيو [٢٤٨]. شاهه قاسم نصرپور مان سائس گڏجي آيو هو. هي روانو ٿيو ته پنيان ارغون ۽ ترخان پڻ ٻچريل ڏينهن جيان پون پون ڪندا نصرپور

تائين هلندا آيا، پر شاهه قاسم جي ڪري، ڪنهن کي به سامهون اچڻ جي طاقت نه ٿي.

آخرڪار اتان جند ڇڏائي، وري نصرپور مان نڪري، عمرڪوٽ جي رستي گاديءَ جي هنڌ ڏانهن هندستان روانو ٿيو، ته به خسروخان چيتن ڪٽن جي لوڌ جهڙو لشڪر سنڌس ڪيڏ لائي ڇڏيو. انهيءَ حڪم سان ته احمد بيگ جتي به وَر چڙهي، ڪيس سلامت نه ڇڏيو وڃي، پر جنهن کي رب رکي تنهن کي ڪير ڇڪي چوائيءَ ڪير ٿو ڪجهه ڪري سگهي. هيءَ هنڪڙي رستي ته هو پئي رستي. اهڙيءَ طرح بنا سُنهان سُنهن ٽيڻ جي نڪري هليو ويو. پڇاڻان شهباز خان ۽ سنڌس پيا سائي، مانڙي ڪري مرزا غازي بيگ جي رضامندي جا منتظر ٿي ويهي رهيا، پر حڪومت جو ڪاروبار هٿ مان نه ڇڏيائون.

مرزا غازي بيگ جو ٻهريون پيرو شاهه بيگ خان جي مدد لاءِ قندار ڪاهي وڃڻ

سال ١٠١٥هه ۾، شاهه بيگ خان جي ملازم حيدر جي نمڪ حراميءَ سبب، خراسان جي لشڪر قندار تي چڙهائي ڪئي، ته هو هڪ سال تائين قلعي بند ٿي غنيم جون راهون رد ڪندو رهيو. سنڌس لشڪر هروقت مخالفن سان چڪريون ڏيندو پئي آيو. آخرڪار شاهي دربار مان مرزا غازي بيگ، قرا خان ۽ سردار خان کي انهيءَ صوبي تي مقرر ڪري، وڏي لشڪر سان رواني ڪرڻ جو حڪم جاري ٿيو. هي اڃا قندار ڪان ڪي منزلون اورتي هئا، ته خراساني لشڪر هندستاني سپاهه جي هاڪ ڪان هيسجي اڌ رات ۾ ميدان ڇڏي ڀڳو ۽ شاهه بيگ خان کي به مصيبت مان ڇوٽڪارو مليو.

انهيءَ سفر دوران مرزا غازي بيگ پنهنجي هڪ بيگم (شريف خان آتڪي جي ڀاڻيجيءَ) کي ملتان ۾ ڇڏي، قندار روانو ٿيو هو ۽ جنهن صورت ۾ سنڌ ۾ به ڏنيڙ پئجي چڪا،

ان ڪري هن کي لشڪر ۽ خزاني جي به تنگي درپيش آئي، سو هاڻ ذاڍي آزار ۾ هو. خاص ڪري جڏهن قرا بيگ جرچي گهڻي ۾ ڪيس ڇيڙائڻ تي لڳو ته: مرزا غازي بيگ! تون اهڙي افعالين پنهنجي مخالف سان مقابلو ڪندين!

هن کي اها چاڻ ني نه هئي، ته جهانگيري اقبال جي اڳيان هما شما جو ڪو شمار ني ڪونه هو. نيٺ هن کي پنهنجي هاڻ مان ني لڳي. رستي ۾ جڏهن اتفاق جي نيائي ۽ وٽ پهتا، ته قرا بيگ اتيسار جي بيماريءَ ۾ وڃي مري ويو. سندس مال اسلاڪ اتي ئي رهجي ويا. هن جو پٽ بڪر ۾ جو سندس جاگير ۾ هو، حڪومت ڪندو ني رهيو [٢٥٠]. قرا بيگ جي اميرن جي مرضي هئي، ته سڄي ملڪيت ان کي رسائي وڃي.

مرزا غازي بيگ، جهانگير بادشاهه ڏانهن خط لکيو، ته اسان جو لشڪر ۽ خزانو ايا تائين پنهنجي جاگير مان نه پهتو آهي، پئي پاسي قرا بيگ جا جيڪي لشڪري پاڻ سان گڏ آهن ان جي مرڻ کان پوءِ اهي به واپس وڃڻ ٿا چاهين، هاڻ جيئن اوهان جو حڪم هجي تيئن ڪجي! منهنجي خيال ۾ قرا بيگ جيڪي ڪجهه ڇڏي ويو آهي، سو في الحال اسان جي حوالي ڪيو وڃي، جيئن اهو سڀ انهن ۾ ني ورهائي، کين اڳتي هلڻ جي لاءِ آماده ڪجي. بادشاهه طرفان مرزا غازي بيگ کي انهيءَ ملڪيت جو اختيار ملي ويو ۽ ائين قرا بيگ جي سڄي پين جو ڪاج ني وئي. هن جا امير جيڪي سڄي ملڪيت موٽائڻ تي ضد ڪري رهيا هئا، تن جو منهن وڃي پيٽ سان لڳو.

هيءُ فقير (نسياني) قنڌار ۾ جڏهن مرزا غازي بيگ وٽ پهتو، ته اتي ايڏو ڏڪار پئجي چڪو هو، جو اتان جا ڪيئي غريب مردار ائن، گهوڙن جي گوشت سان پيٽ پرِيندا ني رهيا. جڏهن انهن کان پڇيو ويو، ته هي حرام ڇو ٿا کائو؟

جواب ڏنائون، ته نن ويلن جي ٻڪ ڪان پوء هر شيء حلال آهي، اسان ته ڪيئي ٻڪون ڪاني چڪا اهون، جڏهن بي ڪا شيء هٿ نه اچي، ته انهيء سان ئي پيٽ جي پورائي ڪرڻي ٿي پوي.

اهو اهڙو ڏکيو وقت هو، جو ڪهڙي ڳالهه ڪجي. آءٌ هڪڙي دوست محمد هاشم سان گڏ سفر ڪري چڪو هوس، وات تي جيڪي ٻاڻ وت هو، سو هڪ ٻئي جي اڳيان حاضر ڪندا پئي آياسين. جڏهن قندار پهتاسين، ته جيڪي ساڻ هو، سو ختم ٿي ويو. پوء ته هر شيء ناٺي تي وٺي پئي[٢٥١] جيڪي دوست اتي رهي چڪا هوندا، تن کي خبر هوندي، ته رپئي سير اٽو، ته رپئي سير گيهه ٿي مليو، چانورن لاء به وڏا چيلا ڪيڻا ٿي پيا. اتفاق سان منهنجي دوست محمد هاشم کي ڪنهن دبي ۾ تورو گيهه نظر آيو، هن ڀانيو ته هي گيهه سرڪاري مال مان بچيل آهي، ڏاڍو سٺو هوندو، سو انهيء گيهه جي لالچ ۾ دوستيء جو ناتو ئي ڇني ڇڏيائين. ڀڄاڙيء سندس حال وڃي اهو ٿيو، جو جيڪي يار دوست ٻاڻ ۾ گڏ هئا، تن جي ماني چورائي، ڪاڪوس ۾ لڪي ٿي کاڌائين. هڪڙي دفعي سنگت مان ڪن يارن هن جي جاسوسي ڪئي، هن جيئن ڪاڪوس ۾ پهچي پنهنجو دسترخوان پٿاريو، ته هي وڃي مٿانئس پيا، پوء ته سانس ڏاڍيون جٺيون ڪيائون. تڏهن به مڙيو ڪين. ڀڄاڙيء چادر مٿان وجهي، پاسيرو ٿي گوشت پيو کائيندو هو. جڏهن به مانيء جو سڏ پئي ٿيو، ته اچڻ کان انڪار ٿي ڪيائين. يوسف نالي هڪڙي يار ڪنهن ڏينهن چادر مٿانئس لاٿي، ته وٺي ڀڳو. هن زوريء گوشت جو ٽڪرو سندس وات مان ڇڏايو. نيٺ هاشم ڪتي جي نالي سان مشهور ٿي ويو.

آخر اهو آٽائو وقت خير سان گذري ويو، پر مرزا غازي بيگ جي ماڻهن کي ڏاڍي پريشاني ۽ خرابي ڏسڻي پئي، جن وٽ

وٽهت هٿا اهي پيادا ٿي ڏاندن گڏهن جي قرض ۾ ولجي ويا. خود مرزا غازي بيگ جو به اهو حال وڃي ٿيو، جو مير معصوم جي پٽ (مير بزرگ) ۽ سردار خان وٽان قرض کڻي گهر جي پورائي ٿي ڪيائين. سندس سپاهي بکَ ۾ پاهه ٿي [٢٥٢]، حويليءَ جا چڪر هڻي، "داد، داد" جون دانهون ڪندا ٿي رهيا. هن (مرزا غازي بيگ) جڏهن پنهنجي اميرن کان ٿي پڇيو ته ڪيس ڪابه خبر نٿي ڏنائون ته ويچارن سپاهين سان ڪهڙي ويڌن آهي. آخرڪار پاڻ ٿي ڪيس سپاهين جي تڪليفن جو احساس ٿيو. سڀني کي پاڻ وٽ گهرائي رهي ڪَڍهي خزاني مان ڪجهه نه ڪجهه ڏياري، پنهنجي سر تان سڄو آزار لاٿائين.

ايتري ۾ طالب آملي * ۽ شمس * قندار پهچي مرزا غازي بيگ جي خدمت ۾ آيا ۽ سندس ملازمت اختيار ڪيائون

مرزا غازي بيگ جڏهن پنهنجي پريشانين جو سڄو احوال جهانگير بادشاهه جي خدمت ۾ لکي موڪليو ته آتان حڪم آيو ته ڪيس بکر ۾ رهي پنهنجي لشڪر جو انتظام ڪري، شاهي فرمان جي انتظار ۾ رهڻ گهرجي. حڪم ملڻ تي پاڻ اچي بکر ۾ ويهي رهيو ته هوڏانهن ڪن ماڻهن بادشاهه کي پڪائڻ شروع ڪيو، ته: مرزا غازي بيگ هاڻ شاهي دربار ڏانهن ڪونه ايندو. نيٺ هن جي لاءِ ڊاڪچوڪي جو فرمان جاري ٿيو. جيئن ته شاهي حضور سان صدق ۽ اعتقاد رکندو ٿي آيو، انڪري فرمان ملڻ شرط بکر مان روانو ٿي بادشاهه جي دربار ۾ وڃي پهتو. تڏهن بادشاهه سلامت ڪابل جي سير تان واپس ايندي لاهور جي شهر ۾ ترسي پيو هو، جتي

---

* ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

* ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

مرزا غازي بيگ سنڌس قدمبوسيءَ جي عزت حاصل ڪئي.
[۲۵۳] جيڪي ماڻهو هن جي پرپٺ بادشاه کي پڙڪائيندا
ٿي رهيا، تن جو ڪارو منهن ٿي ويو. مرزا غازي بيگ پڇاڙي
شاهي عنايتن سان نوازجي جاگير ۽ منصب جي ترقيءَ کان پوءِ
پيهر قنڌار جو حاڪم مقرر ٿيو.

مرزا غازي بيگ جو ٻئي دفعي قنڌار روانو ٿي وڃڻ

خدا جنهن انسان کي سرفرازي بخشي ٿو، تنهن کي
چڱا اخلاق پڻ عطا ڪري ٿو. مرزا غازي بيگ جي اصل کان
اها تمنا هئي ته هرطرح پنهنجي پيءُ کان وڌيڪ منصب ماڻي،
سو هن جي اها تمنا آخر پوري ٿي ۽ کيس حڪومت ۽ منصب
۾ اهڙا انسان ملندا رهيا، جيڪي سنڌس پيءُ مرزا جاني بيگ
جي مانَ مرتبي کان واقعي مٿي هئا. هيءُ جڏهن بادشاه وٽان
موڪلائي ملتان اچي پهتو، ته اتان ئي قنڌار جو معاملو ڪنهن
ٻئي جي حوالي ڪري، ٺوري وقت لاءِ سنڌ جي حالتن سڌارڻ
جي سوچ ڪيائين. ان لاءِ پنهنجا ماڻهو پاڻ وٽ گهرائي ورتائين.
خيال هئس ته محمد امان ترخان جي پٽ مرزا بهرام کي جيڪو
سنڌس ويجهن عزيزن سان ۽ هرطرح لائق هو، پنهنجي جاءِ تي
قنڌار روانو ڪرڻ کپي. اها ڳالهه جڏهن پين صلاحڪارن
سان ڪيائين، ته انهن ڏاڍيون آفرينون ڏنيس ۽ ان راءِ کي
ترت عمل ۾ آڻڻ لاءِ زور ڀريائونس. هڪدم هاڻي کي گهوڙا
فراش خاني، بورچيخاني جي سامان، دلچي ۽ علم سميت (جيڪا
سنڌس خاندان جي پراڻي رسم هئي) گهرائي، ارغونن ۽ ترخانن
جو لشڪر تيار ڪري، مرزا بهرام جو انتظار ڪرڻ لڳو،
جڏهن موڪلائيءَ جو ڏينهن ٿيو ته [۲۵۴] مرزا بهرام کي
ماڻهو موڪليو ويو، پر هو ڪونه آيو ۽ جواب ڏياري
موڪليائين، جنهن مان معلوم ٿيو، ته هن جي مرضي ئي ڪانه

ڪانہ آهي، تہ اهڙو عهدو ماڻجي. هن وٽ سنڌ ۾ جاگير جي هڪ سنڌي زال مان پيدا ٿيل پٽ هو، جنهن لاءِ بهانو ڏينديءَ چيائين تہ: آءٌ پهريان ڏنئي وڃي پٽ کي سنڌ ماءُ جي حوالي ڪري، پوءِ حڪم جي تعميل ڪندس. ان تي مرزا غازي بيگ سان گڏ سنڌ ۾ اميرن ۾ بہ ننڍڪڙو پڄي ويو. هر ڪنهن انهن تي چيو، تہ هي پٽ جو دانهو ڪندو، ان کي ڏيج ڏارائيندو ۽ پينگهي ۾ سمهاري لوڏا ڏيندس، ان ڪري اچڻ کان عاجز آهي.

مرزا غازي بيگ کي پنهنجي انهيءَ ويچار تي ڦڪائي ٿي، تہ مون بہ ڪهڙي مهانڊي ماڻهوءَ جي چونڊ ڪئي هئي. وڏيڪ افسوس ان تي ٿيس، تہ سنڌ ۾ عزيزن ۾ هاڻ اهڙا ٿي ڪنئر وڃي بچيا هئا. آخر صلاح ٿي تہ هن جي بدران احمد بيگ سلطان کي روانو ڪيو وڃي، جيڪو ساڻس مرزا بهرام لاءِ تيار ٿيو هو، سو لشڪر سميت هن جي تحويل ۾ ڏني، کيس اعتماد خان جي لقب سان سرفراز ڪري، قنڌار اماڻيو ويو. هن اتي مرزا غازي بيگ جي اچڻ تائين، ملڪي ڪاروبار کي اهڙو تہ درست ڪري ورتو، جو رعيت ۽ سپاهہ سڀ سنڌ ۾ سلوڪ مان راضي ٿي ويا. ڏارين جي لشڪر ملڪ ۾ جيڪا تباهي آندي هئي، سا هٽندي وئي ۽ هر طرف آباديون ٿيڻ لڳيون. اهڙيءَ ريت پنهنجي حاڪم مرزا غازي بيگ ۽ خدا جي خلق، ٻنهي جون دعائون ڪمايائين.

مرزا غازي بيگ بکر پهچي، وڏي والده ۽ سرڪاري عملدارن کي ڏٺي مان گهرائي، ملڪي معاملا سمجهائي، ڪنهن کان موڪلائي، تہ ڪنهن کي ساڻ ڪٺي، مچي ڪُرِ ڪري ڇڏي. پنهنجي ٻيگمن مان بہ جيڪي وٽس موجود هيون[٢٥٥]، ڏٺي ڏياري موڪلايائين. ٻہ چار هالي سمي گهوريي ڪڪرالي واري جي ڏيءَ، جنهن جو ٻيءَ مرزا غازي بيگ جي لشڪر جي چڙهائين ڪري، دربدر ۽ پريشان هو، (پر پوءِ

خسرو خان چرڪس جي وچ ۾ پوڻ تي، مرزا غازي بيگ کي پنهنجي ڏيءَ جو سڱ ڏئي جان ڇڏايائين ۽ ڪڪرالي واري جاگير سان هڪ حصو جهلي، باقي مرزا غازي بيگ وٽ پهچائڻ جو وعدو ڪري، ساڻ تي چڪو هو)(١). تنهن کي پاڻ سان وٺي هليو، پر بين بيگمن ڀاڇيي جي ساڙ کان ان کي زهر ڏيئي ماري ڇڏيو.

اهي سڀ معاملا ائين راس ڪري، جيئن بيان تي چڪو، پوري دلجاءِ سان قنڌار روانو ٿيو. سڀي ۽ گنداواهہ کان وٺي قنڌار تائين، جتي به شاهي دربار سان بغاوت ڪندڙ ۽ رهزن گوشماليءَ لائق هئا، تن کي سڌو ۽ فرمانبردار ڪري پنهنجي ماڳ تي پهتو. پويان هرهنڌ پنهنجا چڱا ماڻهو مقرر ڪري چڪو هو. ڀائيخان لطف‌الله سلطان کي افغانن مٿان چاڙهي موڪليائين، جنهن سندن دماغ سان هوا ڪيڍي، مطيع ۽ ڍل پهچائڻ لاءِ مجبور ڪري، سرڪاري خزاني ۾ واڌ آندي. مهتي گريي جي پٽ راءِ ماڻڪ چند کي شاهہ بيگ جي ملازم حيدر فساديءَ جي نگهداريءَ تي مقرر ڪيائين. جيئن پاڻ قنڌار تي قابض هو، تيئن هن جي قلعن تي قبضو ڪرائي، ڪيس اهڙو هيسي ڇڏيائين، جو پراڻي دشمني وساري[٢٥٦] ڇڱن جيان چڱو تي هلڻ لڳو.

پيءُ ڙيءَ جوهر جلال‌الدين عبدالله سلطان کي ميرخانيءَ جو خطاب ڏئي، تحفن ۽ هدايتن سان ايران جي حڪمران شاهہ عباس ڏانهن سفير ڪري موڪليائين، جنهن جي لاڳاپي سان نالائق ماڻهن جون پيدا ڪيل دشمنيون ختم ٿي ويون ۽ سندس صوبي (قنڌار کي) فسادين جي شور شر کان امان ملي وئي.

مرزا غازي بيگ حد کان وڌيڪ خرچائو هو، تنهن ڪري اجايو پئسو ضايع ڪندو تي رهيو. جيڪي جاگيرون ٺٽي کان وٺي قنڌار، ملتان ۽ سيوهڻ تائين ڪيس سونپيل هيون،

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

تن جي پيدائش هوندي بہ ڪنگال ۽ قرضدار ٿي پئي گذاريائين. هڪ پيري هن جي حضور منشيءَ کيس اطلاع ڏنو، تہ ڏهن مهينن کان جمع خرچ جا سرڪاري ڪاغذ ٺهيا رکيا آهن، جيڪڏهن نظر مان ڪڍي ڇڏيو، تہ ڏاڍو چڱو، جو خرچ وڌندو پيو وڃي! اهي ڪاغذ حضور منشيءَ کان وٺي، ڦاڙي پرزا ڪري ڇڏيائين، اهو چئي تہ رزق رزاق جي هٿ ۾ آهي. مرحوم والد (مرزا جاني بيگ) کي بہ ارغونن ترخانن جو خزانو هٿ آيو هو، جيڪو خرچي کپائي ڇڏيو هنائين، تڏهن اسان وٽ ڇا هو! خدا هيلتائين تہ اوهان جي احسان کان سواءِ حضرت خاقان زمان (جهانگير بادشاهہ) جي حڪومت هوندي ڪنهن جو محتاج نہ ڪيو آهي، هن کان پوءِ بہ اميد تہ [٢٥٧] جيستائين جان باقي آهي، بُک ڪونہ مرنداسين، توهان خواهہ مخواهہ اسان جي ڳڻتي نہ ڪريو.

ليڪن جڏهن مرزا غازي بيگ کي وڏيڪ زور پريو ويو، تہ ٺٽي جي صوبي مان ڪافي آمدني ٿئي ٿي، پر اها سڄي آمدني خسرو خان چرڪس هڙپ ڪري ٿو وڃي. اوهان جي انهيءَ لاپرواهيءَ کان ملڪي معاملا خراب ٿيندا پيا وڃن، جنهن لاءِ ڪو انتظام ضرور ٿيڻ کپي، بهتر آهي تہ ٺٽي ۾ هڪڙو ماڻهو مقرر ڪيو وڃي، جيڪو جاچ ڪري، تہ لشڪر مان ڪير مئو ۽ ڪير بچي چڪو آهي، اهڙا اطلاع بہ ملي چڪا آهن، تہ سپاهين مان گهڻا غير حاضر پيا ڏسجن، پر انهن جون پگهارون وغيره هلن پيون، جيڪي موجود ناهن، تن مان ڪن وڏن جون جاگيرن اوهان جي خلاصي ۾ شامل ٿيڻ گهرجن. تنهن کان سواءِ جاگير ۽ خالصي تي جيڪي اضافا ٿي رهيا آهن، اهي بہ سرڪاري کاتي ۾ جمع ڪرايا وڃن. آخر ان لاءِ گربي هندوءَ کي سائينڏني هندو بيگ جو خطاب ڏئي، مير منشي مقرر ڪيو ويو. هن سپاهہ جي پوري جاچ ڪئي، تہ کيس سڀئي ڳالهيون معلوم ٿي ويون. واپس اچي

مرزا غازي بيگ کي سڄي روئداد پيش ڪيائين. مرزا غازي بيگ کي خسرو خان چرڪس جي باري ۾ جيڪي گمان هئا، يقين ۾ بدلجي ويا، جنهن لاءِ ڪچهريءَ ۾ ويهي ڳالهه ڪيائين، ته خسرو خان جي پٽ، پائيخان کي ڪڏهن به سک سمهڻ نه ڏنو وڃي. پوءِ پاڻ موقعي جي تاڙ ۾ رهيو، جيئن خسرو خان کي گهرائي، سڀئي ڳالهيون سندس منهن تي هڻي، پر اوستائين هن جا هٿ نه پهچي سگهيا.

مرزا غازي بيگ جو خسرو خان کي گهرائڻ

جڏهن ڪيترن ماڻهن مرزا غازي بيگ کي خسرو خان جي خلاف دانهون ڏنيون، ته هو ايڏو مغرور ٿي ويو آهي، جو اوهان کي ڏيان ۾ ئي نٿو آڻي ۽ مرزا بانيءَ جيان پنهنجي اولاد کي هر ڪنهن صوبي جو حاڪم مقرر ڪري ڇڏيو اٿائين، جيڪي اوهان وانگي پاڻ کي ملڪ جو مالڪ سمجهي رهيا آهن.

واقعي حقيقت ائين ئي هئي. هن جو ڏهٽو محمد بيگ ولد رستم بيگ، جيڪو نيرون ڪوٽ جو حاڪم هو[٢٥٨]، پنهنجي پيڙهه پختي ڏسي، جوانيءَ جي غرور ۽ ڪامرانيءَ جي آڪڙ ۾ ايڏو ته انڌو ٿي ويو، جو ارغونن، ترخانن مان، ڪيترن سان تعديون ڪندو ٿي رهيو، جيڪو سانس مليو ٿي ويو، تنهن کي هٿ جي بدران پير ڏکهو ڪري ٿي ڏنائين.

فتح الله ولد لطف الله پائيخان، جيڪو بدين جو حاڪم هو، تنهن عيد جي ڏينهن مرشد خان(١) کي پاڻ وٽ گهرائي ايترا آزار ڏنا، جو خود مرزا غازي بيگ به ائين نه ڪري ها. مرزا غازي بيگ ته پاڻ انهيءَ (مرشد خان) کي فتح الله جي

---

(١) ملا مرشد بروجردي، جنهن کي مرزا غازي بيگ "خان" جو خطاب ڏني، بدين سرڪار ۾ جاگير عطا ڪئي هئي. تفصيل لاءِ ڏسو حوالا ۽ متعلقات ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ - مترجم.

ٻيءَ لطف‌الله "پاڻيخان" کان به وڌيڪ عزت ڏيندو هو.
آخرڪار جڏهن فتح‌الله ھاٿيءَ تي چڙهي، عيدگاهه ڏانهن پاسيرو ٿي ٿيو، تہ مرشد خان ويچارو ڊيڪو ٿي، پنهنجي جاگير ڏانهن روانو ٿي ويو، پوءِ قنڌار وڃي مرزا غازي بيگ وٽ هيءَ درد جو داستان پيش ڪرڻ لاءِ پهتو. مرزا غازي بيگ جڏهن هتان جي باري ۾ هن کان حال احوال پڇيا، تہ پاڻ هڪ بيت پڙهي، سڄي حقيقت واضح ڪيائين، تہ ڪيئن هن ماڻهن پنهنجي وٽ کان وڌيڪ پير ڪڍي، ماڻهپي کي آڇلائي ڇڏيو آهي:

شيرين جا چپ خسرو جي ڪم آيا،
فرهاد ويچارو ناحق پيو پاڻ ڪپاري.

شيخ ڪالي جو پٽ شيخ عبدالباقي، جيڪو خسرو خان جو ڏهٽو هو، باوجود خانداني شان ۽ شرافت جي، جنهن جو واسطو شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتانيءَ سان هو ۽ اچا تائين آهي، اهڙيون بيحيائيون ۽ بيهودگيون ڪرڻ لڳو، جو عبدالعزيز نالي هڪ ٻرڙي ۽ ٽيٽر کي پنهنجي ڪچهريءَ ۾ ويهاري [٢٥٩] ان کان نيت تي ڏياريائين. هو جيئن وچ ميڙ ۾ نيت ڏيندو ٿي ويو، تيئن ماڻهن ۾ کيل جا ڪوڪرا ٿي پئجي ويا.

هڪ دفعي هندن جي ڏڻهن خاص ڏينهن تي، جيڪو هر سال ملهايو ويندو هو، سنگهارن جي ٽوليءَ سان هڪ اهڙي خوبصورت عورت آئي آئي، جو سڄي ميلي جا ماڻهو ان کي ڏسڻ لاءِ پلئي پيا. هر ڪنهن کي ان جي حسن تي حيرت ۽ حسرت ٿيڻ لڳي.

عجب مصوري آهي انهيءَ حقيقي مصور جي، جيڪو پاڻيءَ جي گندي قطري ۽ مٽيءَ جي پنڊڙي، واءُ جي جهوني ۽ باهه جي اثر سان جنهن جو ڪم سارڻ کان سواءِ ڪجهه به ناهي، اهڙيون سهڻيون صورتون پيدا ڪري ٿو: جن کي

ڏنو لاءِ شيخ (عبدالباقي) جهڙو ڀلارو ڪين بيٺو ۽ نثر ماڻهن مان گڏجي اتي اچي نڪتو. جڏهن انهيءَ نازنين جو تماشو ختم ٿيو ته شيخ صاحب پنهنجي ڪچهريءَ جي ڪوڏني (عبدالعزيز نثر ڪي) اڪ هٿي چوڻ لڳو: تنهنجي مرضي آهي ته هن کي ڪنهن ڪاٽجي؟ هن لڄي ۽ لفنگ هڪدم جواب ڏنو: ميان چيو: بس ڪرامت ٿي وئي. ائين جئي خوبصورت عورت کي پنهنجن مٿن ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ چڪي ٻاهر ڪيڻ جي ڪيائين، ۽ هن جي ماڻهن جو وٺي گوڙ ڪيو ته پيا ماڻهو جيڪي هزارن جي تعداد ۾ اتي موجود هئا، عبدالعزيز نثر کي بي عزتو ڪرڻ لاءِ ڦري آيا. سندن رخ مان ظاهر پئي ٿيو ته جيڪڏهن [٢٦٠] شيخ عبدالباقي به هن جي طرفداري ڪئي ته ان کي مند جي ٻڌائي ويندي، پر خير، جيڪي ٿيو سو گذري چڪو ۽ آتي جيڪي هزارين هندو توڙي مسلمان موجود هئا، تن جي زبان مان آهي اکر ٿي نڪتا ته الاهي! هن حڪومت ۽ حاڪمن جي جلد پڇڙي سير ٿي آڻ! هنن جنهن بي شرميءَ سان ماڻهن جي عزت تي حملا ڪري، سڄي ڪارپت ئي وڃائي، هرڪو ان تي رت جا ڳوڙها وڻندو ٿي رهيو. پاڻ وري انهيءَ بڇڙائيءَ تي وڏي فخر سان ڪليا ۽ خوش پئي ٿيا، انهيءَ عبدالعزيز نثر جي زور تي هڪڙي ماڻهوءَ شيخ عبدالرفيع جي پاڻ کي بنا ڪنهن سبب جي بيءِزتو ڪري، پنڪو لاهي سندس ڳچيءَ ۾ وجهي ڪچ پنڌ تائين گهليندو ويو، جنهن جي ڪانئس ڪنهن به پڇا نه ڪئي ته اڻين ڇا لاءِ ڪري رهيو آهي! ان کان سواءِ هنن جون پيون به ڪيئي بڇڙايون هيون، جيڪي پنهنجو پاڻ پڌريون پئي ٿيون. اهي سڀئي ڳالهيون جڏهن مرزا غازي بيگ ٻڌيون ته سڀني چرڪسن (خسرو خان چرڪس جي ماڻهن) کي انهن ڇاپن تان (جن تي سندن ڏاک جميل هئي) هٽائي ڪين

خوار خراب ڪرڻ جو فيصلو ڪيائين، جيئن پنهنجي بيڙائي تي پشيمان ٿين.

آخر سائيڏني هندوءَ ڪي هندو خان جي خطاب سان نوازي، شهباز خان جي سَهري [۲۶۱] راءِ ماڻڪ چند سان ٺٽي تي مقرر ڪري موڪليائين. انهيءَ حڪم سان ته اتي پهچي، خسروخان جي سڄي ڪٽنب جي ننڍن وڏن کي قندار روانو ڪيو وڃي. انهن جي وڃڻ کان پوءِ مرزا غازي بيگ پنهنجي خاص ماڻهن کي پڌايو ته، خسروخان ۽ سندس خاندان سان اهي چٽيون ڪرڻ ۾ ايندڙ جو ڏيهه ڏسندا. خسروخان کي لٽ هٿ ۾ ڏني ۽ انهن جي چوبداري تي چڙيو ويندو. فتح الله ولد لطف الله پائيخان، جيڪو بدين جو حاڪم پيو سڏائي، تنهن کي دربار جو آفتابچي (بدني بردار) ڪيو، جيئن ٻئي جرگي ۾ وينو هجي ۽ هي انهن جا هٿ پيو ڌوئاري جن کي پنهنجي نوڪرن جهڙو به نٿي سمجهيائين. محمد بيگ جيڪو ڏاڍو نازڪ ۽ اسان کان به اڳرو ٿي پئي هليو، ان کي ٿليون چيلهه سان ٻڌرائي، پنهنجي سواريءَ پويان ڊوڙايو ويندو جيئن سمجهي ته ملڪ ۾ ڪو رائي راڻو به آهي، جيڪو بچڙن ماڻهن کي اهڙيون سزائون ڏئي سگهي ٿو؛ ليڪن افسوس جو مرزا غازي بيگ کي قضا جي اها ڪل ڪانه پئي ته دشمن هن جي هٿ هلائڻ کان اڳ سندس ڪم پورو ڪري ڇڏڻ وارا آهن. جيڪو ڪوهه پيس جي لاءِ ٿي کوٽيائين، تنهن ۾ انت ڪيس ئي ڪِرڻو پوندو!

هندو خان جو ٺٽي پهچڻ

آدمي جيڪو غيب واري عالم کان غافل ٿو رهي، تنهن کي ڪهڙي خبر ته سچائي حقيقي پردي نشين اندران ئي اندران ڪهڙيون ڪڇيون ڳالهيون پڌريون ڪرڻ وارو آهي، ڇو ته الاهي اسرار جي ڄاڻ رکڻ ڪنهن انسان جي وس وڏن

۾ آهي. ڪي ئي سياڻا سچاڻ انهيءَ راهه ۾ رُلندا رهيا، پر ڪنهن کي به ان جي اونهائيءَ تائين رسائي نصيب نه ٿي. بيشڪ [٢٦٢] اها حقيقت آهي ته ڪو به مدبر پنهنجي تدبير سان تقدير کي بدلائي نٿو سگهي.

هندو خان جڏهن پنهنجي ماڻهن سميت مرزا غازي بيگ کان موڪلائي نصرپور پهتو، جتي شاهه قاسم خان ارغون جي پُٽن جي حڪومت هئي(١)، ڪيس اهو خيال اچي پيدا ٿيو ته پهريائين هتان جا معاملا نبيري پوءِ اڳتي قدم وڌائجي، پر جيئن ته سيئي ماڻهو چرڪسن جا مطيع ٿي چڪا هئا، انڪري انهن جي مرضيءَ کان سواءِ هندو خان جو ڪو به حڪم مڃڻ لاءِ تيار نه ٿيا، جنهنڪري هو اتي ڪجهه ڪري نه سگهيو.

مقيم سلطان پنهنجي ڀائرن سميت ايڏي لاپرواهيءَ تي لهي آيو، جو هندو خان ۽ سندس ساٿين کي نصرپور جي قلعي ۾ قيد ڪري ڇڏيائين. ابوالقاسم سلطان جنهن کي مرزا غازي بيگ خسرو خان چرڪس جي چوڻ تي آزاد ڪري، ٺوري جاگير بخشي نصرپور ۾ رهڻ جي رضا ڏني هئي ته هاڻ هن اندي مان چا ورندو، پنج وقت نماز پڙهي پيو خدا کي ياد ڪندو. پر انهيءَ اندي به نيٺ اچي پُر ڪيا، هن کان اڳ سندس حالت اها هئي، جو هڪڙي پيري شڪار جي بهاني نصرپور مان نڪري وڃي جهانگير بادشاهه جي پيش پيو، جنهن هن کي وڏو مان ڏنو، پر پڇاڙيءَ ان جو ڪو به لحاظ ڪونه ڪيائين ۽ وڃي خسرو خان چرڪس سان سازش ۾ شريڪ ٿيو. هن جو ايڏو ته دماغ خراب ٿيو، جو مرزا غازي بيگ جي ماڻهن مان ڪنهن کي به حڪومت ڪرڻ نٿي ڏنائين.

هندو خان کي قلعي ۾ بند ڪرڻ کان پوءِ ابوالقاسم جي ڀائرن سيڻي جي رات ۾ رات ڪري ڇڏي. ڪابه شيءِ

---

(١) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

هنن لاءِ قلعي کان اندر وڃي نٿي سگهي. جڏهن حد کان وڌيڪ تنگي شروع ڪري ڏنائون، ته ماڻڪ چند، جنهن کي اڇي موت کنيو، پنهنجي بهادريءَ هوندي[٢٦٣]، جيڪا کيس قدرت طرفان عطا ٿيل هئي، موت لاءِ هٿيا هڻڻ لڳو.

هن پهريان پنهنجي ماڻهن کي سمجهايو، ته مقيم سلطان جيئن چوي تيئن ڪجو، ته سڀ ڳالهه ٺاهي جند ڇڏائجي. پوءِ ميرڪ محمد سلطان، قاسم علي سلطان(١) کي ساڻ ڪري ائين مقيم سلطان جي جاءِ تي ويو، جيئن ڳوهه کي ڪٽي ڪٽندي آهي، ته ڏيڏن جا گهر ڇپندي آهي. سندس خيال هو، ته مقيم سلطان سان ڳالهيون ڪري هندو خان سان ملائجي.

جڏهن ٿوري دير مقيم سلطان سان ڳالهيون ڪري، ماڻڪ چند ناڪام ٿي ٻاهر نڪتو، ته هن (مقيم سلطان) جي ماڻهن (پنهنجي مالڪن جي هشيءَ تي) کيس ڪٽر ڪان جهلي بدشد ڳالهائڻ شروع ڪيو، ڪن وري هن کي ڀڙڪائڻ جي ڪئي، پر ماڻڪ چند جيستائين وات سان ڪو اکر ڪڍي، تنهن کان اڳ هڪڙي جنوني ارغون هن کي ڌڪ هڻي زمين تي ڪيرائي پورو ڪري ڇڏيو. ماڻڪ چند جي ساٿي ميرڪ محمد سلطان هن کي ڇڏائڻ چاهيو، ته اهو به انهيءَ وٽ وڃان پنهنجي ويو. اها دانهن وڃي قلعي وارن تائين پهتي، هندو خان ايڏو حيران ٿي هراس ۾ اچي ويو، جو سندس حوصلا ٿي خطا ٿي وياءِ ۽ ماڻڪ چند جي پٽ راءِ سنگهه پيءُ جي موت جو ٻڌي دل ڏاري جنگ جو نغارو وڄرايو.

مقيم سلطان جنگ جا نغارا ٻڌي پنهنجي ماڻهن سان ميدان ڏانهن وڌيو، ته هوڏانهن راءِ سنگهه هڪل ڪيس، ڇي: [٢٦٤] جيستائين پنهنجي پيءُ ماڻڪ چند جو بدلو نه ورتو اٿم، تيستائين آن جو لاش مسان ۾ نه ساڙيندس. آفرين هجي راءِ سنگهه کي

---

(١) ميرڪ محمد سلطان ولد قاسم علي سلطان (حواشي ۽ تعليقات).

جنهن مڙسيءَ سان منهن ڏني، متير سلطان جا ڪيئي ماڻهو ماري
ڇڏيا (۱). هن جا جيڪي هاٿي گهوڙا ۽ هٿيار سندس ماڻهن
جي پاڇ مهل ميدان ۾ رهجي ويا، تن تي ٻاڻ قبضو ڪري
ورتائين. پڇاڙيءَ پيءُ ماڻڪ چند جو لاش ڪٽائي وڃي مسان
۾ ساڙايائين. اها ويڙهه انهي مڙسيءَ سان ڪئي. راءِ سنگهه،
مرزا غازي بيگ ڏانهن روانو ٿيڻ لڳو، ته ڪيس سائينڏني
هندو خان ۽ نارائڻداس شجاعت راءِ (۲) ڪجهه وقت ترسڻ لاءِ
ستوهه پريو، پر هو ان لاءِ تيار نه ٿيو. آخر قنڌار وڃي مرزا
غازي بيگ وٽ پهتو. جنهن هن کي ايڏو مانُ ڏنو، جو
پنهنجي پيءُ ماڻڪ چند کان به مٿاهون ٿي ويو. پوءِ وري
پيهر مرزا غازي بيگ جي حڪم سان پنهنجي سائيارين (۳) سان
گڏجي ٺٽي آيو. جتان خسرو خان چرڪس کي حڪومت
جي معاملن تان بي دخل ڪري، هر صوبي تي پنهنجا ماڻهو رکي
سڄو انتظام سنڀاليائين. خسرو خان چرڪس جڏهن ڏٺو، ته
هاڻ ڪوبه حيلو ڪونه هلي سگهندو، ته وڏيڪ ڪجهه ڪرڻ
جي بجاءِ مرزا غازي بيگ ڏانهن قنڌار وڃڻ لاءِ تيار ٿيو. سنڌ
۾ جيڪي سندس ماڻهو هئا، تن کي اشارو ڏئي ڇڏيائين، ته
منهنجي وڃڻ کان پوءِ سڄو ملڪ مٿي تي کڻي ڏجو ۽
سنئين سڌي نافرماني ڪري، هنن (هندو خان ۽ سندس سائيارين)
کي اهڙو تپائي ڏجو، جيئن مرزا غازي بيگ کي به خبر پئجي
وڃي، ته اسان کان سواءِ ملڪ هلي نٿو سگهندو ۽ پر ماڻهو
به سدائين پاڳ جو محتاج آهي، جڏهن ڪيس پاڳ پڙائي
ٿو، تڏهن سندس ڪم پورا ٿين ٿا، هندو خان ڪنهن شورش
کان اڳ ملڪي معاملا ضابطي ۾ آڻي ويهي رهيو.

---

(۱) ڏسو حواشي ۽ تعليقات.
(۲) هندو خان جو پاڻ (حواشي ۽ تعليقات).
(۳) هندو خان، شهباز خان وغيره (حواشي ۽ تعليقات).

خسرو خان اهڙا حالن تائين مس پهتو، ته مرزا غازي بيگ جي فوت ٿيڻ جا هٿل آئي ويا. پوءِ ته بيغي پير پوئتي وريو، اها نيت ڪري، ته هندو خان کي ڏينهن جا تارا ڏيکاري، ٻين کي عبرت ۾ وجهي ڇڏيندو.

مرزا غازي بيگ جي موت جو ڪارڻ، جيڪو پنهنجي زندگيءَ ۾ وڏو بهادر ۽ سخي مرد هو*

مرزا غازي بيگ جي وفات وقت جيڪي ماڻهو اتي موجود هئا، تن کان ٻڌڻ ۾ آيو ته: جڏهن سندس حياتي پوري ٿيڻ تي آئي، ته ڪن بدخواهن جيڪي دنيا ۾ پنهنجي محسن کي مارڻ ۾ مشهور هئا، تن بنا ڪنهن سبب جي هن کي زهر ڏني، هميشه لاءِ پنهنجي منهن تي پاڻ دانگي کهائي ڇڏي.

هندو خان کي جڏهن انهيءَ واقعي جي خبر پئي ته اها پڪ ٿيس، ته هاڻ خسرو خان ڪيس ڪونه ڇڏيندو، سو ڪانه ڪا ڳڻ ڪرڻ ڪبي، انهي فڪر ۾ لٽو ڇڏي پنهنجي پاڻ وٽ سيوهڻ وڃڻ جي سنبت ڪيائين. اها پيهري ٿي، ته اوچتو ڪنهن کي ٻڌائڻ کان سواءِ، پڪي ماني ڇڏي وڃي مرزا جاني بيگ جي والده جو در ورتائين ۽ پنهنجي جند ڇڏائڻ لاءِ [٢٦٥] اهو بهانو پيش ڪري موڪل گهريائين ته: منهنجي سهري جي پاڻ مون کي اچي ٻڌايو آهي، ته سيوهڻ ۾ سومرن چڙهائي ڪري، اسان جا ڪيئي ڪارائتا ماڻهو ماري ڇڏيا آهن ۽ سيڪجهه تاراج ڪيو اٿائون، پر هن کي به اڌ سٽو ڪري ويا آهن، منهنجو خيال آهي، ته اوهان جي اجازت سان اوچتو وڃي انهن تي ڪاهه ڪري، کين اهڙي سيکت ڏيان، جو ٻين کي به عبرت لڳي ۽ اڳتي ڪو به مون کي هندو سمجهي، پيهر ڪا اڙانگوڙي نه ڪري ۽ پوءِ دلجاءِ سان ملڪي ڪاروبار هلائجي.

---

* ڏسو حواشي ۽ تعليقات.

مرزا جاني بيگ جي والده هن کي سمجهايو، ته هن وقت
تون ٺٽي خسرو خان چرڪس جي جاءِ تي ته ڇا، پر خود مرزا
غازي بيگ بدران ملڪ جو حاڪم آهين، هرو ڀرو انهي معمولي
واقعي لاءِ توکي ايذي تکڙ سان هتان نه وڃڻ کپي؛ تون
پاڻ ٺي سوچ، ته جيڪڏهن ان ۾ توکي شڪست جو منهن
ڏسڻو پيو، ته پيو ڪير وينو آهي، جيڪو تنهنجي ڪا مدد
ڪري سگهندو! مناسب ائين آهي، ته ڪنهن به صورت ۾
هتان وڃڻ جي نه ڪر؛ ڇو ته هن وقت هرڪو اسان ۾ آسرو
رکيو وينو آهي؛ باقي حڪومت ۾ اهڙا ڀيا به ڪي منصبدار
موجود آهن، جيڪي تنهنجي امداد ۽ مرزا غازي بيگ جي اقبال
سان انهن وڳوڙين جو خاتمو ڪري سگهن ٿا.

هندو خان جنهن کي اڇي پنهنجي سر جي لڳي هئي،
تنهن تي انهن هدايتن جو ڪو اثر نه ٿيو، ڇو ته سندس اندر
جي ڪنهن کي به خبر ڪانه هئي. آخر اهو جواب ڏنائين،
ته جي انهيءَ مهم تي ڪن ٻين ماڻهن کي موڪليو ويو، ته
ڪجهه به نه ورندو، الٽندو ملڪ ۾ ڀيا مهي لوڙمچي ويندا.
اهو چئي نغارا وڄائيندر روانو ٿي ويو (١).

والله اعلم بالصواب

[٢٦٦]

ڪاتب پاران

سنڌ جي واقعن بابت لکيل هي ڪتاب ”تاريخ
طاهري“ زماني جي حاتم ۽ نوشيروان مير ميان
مراد علي خان صاحب جي ارشاد موجب محمد خليل
ولد مرحوم قاضي محمد تاريخ ١٦ صفر ١٢٢٣ھ
ڏاري لکي پورو ڪيو [٢٦٧].

(١) مرزا غازي بيگ جي مرڻ ڪان پوءِ ملڪ ۾ ڇا وهيو واپريو ۽
خسرو خان چرڪس جو ڪهڙو حشر ٿيو- تفصيل لاءِ ڏسو حوالا ۽
متعلقات. —مترجم

حواشي ۽ تعليقات

● مرزا شاهه بيگ عادل خان مصنف (نسياني) جو مربي ۽ نواب شاهه بيگ خان جو پٽ. (شاهه محمد بيگ عرف غزنن خان) وڌيڪ لاءِ ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

● نواب شاهه بيگ خان "خان دوران" مصنف (نسياني) جي مربي شاهه بيگ جو پيءُ ولد ابراهيم بيگ چريڪ، لقب خان دوران. ماثرالامراء جي بيان مطابق اڪبر بادشاهه جي جلوس سال ۳۹ (۱۵۶۴ع) ۾ قندار جو نواب مقرر ٿيو. سال ۴۲ (۱۵۹۷ع) ۾ کيس ٽي هزار ۽ پنج سو وارو منصب مليو. پهرئين سال جهانگير جي جلوس (۱۶۰۵ع) ۾ هرات قندار جي حاڪم حسين خان شاملو کي گهيري ۾ آندائين ۽ وڏيءَ همت سان قلعي کي مضبوط ڪري، پنهنجي لشڪر کي اهڙيءَ طرح جنگ لاءِ تيار ڪيائين، جو حسين خان جا سڀئي حيلا ۽ حملا بيڪار ٿي ويا ۽ پچاڙيءَ ۾ هن کي ناڪام ٿي پٺتو پيو. جهانگير کي جڏهن خبر ملي، ته انهيءَ فتني کي ڏارڻ لاءِ جيڪو قزلباشين پيدا ڪيو هو، مرزا غازي بيگ کي پنهن اميرن سان شاهه بيگ خان جي مدد لاءِ روانو ڪيائين. هن جي پهچڻ کان پوءِ (۱۲ شوال ۱۰۱۵هه) شاهه بيگ خان (۱۰۱۶هه - ۱۶۰۷ع) قندار مان ڪوچ ڪري، ڪابل پهچي، جهانگير بادشاهه وٽ آيو، جتي کيس پنج هزاري منصب ۽ خان دوران جي خطاب سان گڏ ڪابل ۽ افغانستان جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. جڏهن پوڙهو اچي ٿيو، ته کيس شاهي دربار ۾ طلب ڪيو ويو، جتان ٺٽي جي صوبيداري جو پروانو مليس. سال ۱۴ جلوس جهانگيري (۱۶۱۸ع) تمام پوڙهي ٿيڻ ڪري ملازمت

چڏيائين، ته سنڌ ۾ خدمتن جو لحاظ رکندي، کيس خوشاب ۾ ڪٿي جي سرڪاري آپت مان پنجهتر هزار رپيا خرچ پکي لاءِ مقرر ڪري ڏنا ويا(۱).

ذخيرةالخوانين جي بيان موجب جهانگير بادشاهه، جڏهن سامونڊي سير ڪندي (۱۰۲۶هه–۱۶۱۷ع) ۾ کنڀات ۽ احمدآباد ويو، ته خان دوران انهيءَ سفر ۾ ساڻس گڏ هو، جنهن کي پيرسنيءَ جي باوجود، ٺٽي جو صوبيدار مقرر ڪيو ويو، ليڪن هيءُ اوڏانهين نه ويو، جنهن جي عوض کيس خوشاب واري آمدنيءَ مان خرچ جو انتظام ڪري موڪل ڏني وئي. انهن ئي ڏينهن ۾ آخرت جو سفر اختيار ڪيائين(۲).

هن عبارت مان ظاهر آهي، ته نواب شاهه بيگ خان ۱۰۲۷هه ۾ فوت ٿيو. انهيءَ موجب اندازو لڳائجي ٿو، ته سنڌ ۾ ئي شاهه محمد بيگ عادل خان، مصنف کي ان کان پوءِ هن ڪتاب جي تصنيف جي ترغيب ڏياري هئي. بقايا ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

● طاهر محمد نسياني، هن ڪتاب جو مصنف، تفصيل لاءِ ڏسو مُصَحِح جو لکيل مُهاڳ.

● جنهن جو احوال ڪنهن به قلمبند نه ڪيو آهي. جيڪڏهن اها سوچ ڪئي وڃي، ته مصنف جي مربي شاهه محمد بيگ عادل خان، پنهنجي پيءُ شاهه بيگ خان جي وفات ۱۰۲۷هه کان پوءِ، کيس ڪتاب لکڻ جي ترغيب ڏياري هئي، اهڙيءَ حالت ۾ اها ڄاڻ پئجي وڃي ٿي، ته مير معصوم ارڙهن سال اڳ سنڌ جي تاريخ (تاريخ معصومي) ۱۰۰۹هه ۾ لکي هوندي. جنهن جي ٽئين حصي ۾ ارغونن جي حڪومت، ان جي مدت ۽

---

(۱) ماثرالامرا تصنيف نواب شمس‌الدوله شاهه نواز خان (ڪلڪتو ۱۹۱۰–۱۹۲۵ع) جلد ۲، ص ۶۴۲–۶۴۵.

(۲) ذخيرةالخوانين تاليف شيخ بکري، ڇاپل پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي ڪراچي. ۱۹۶۱ع، جلد ۱، ص ۲۳۶–۲۳۷.

انهن جي جنگين جا واقعا پڻ لکيل هئا. طاهر محمد نسياني، مير معصوم جي تصانيف کان بلڪل بيخبر نه هو، ڇو ته هن ڪتاب ۾ ان جي تصنيف ”حسن ناز“ جو حوالو ڏنو آهي. ٿي سگهي ٿو، ته هو مير معصوم جي ڪتاب ”سنڌ جي تاريخ“ کان واقف نه به هجي، ڇو ته تاريخ طاهريءَ جي مطالعي مان اهو ثابت ٿو ٿئي، ته ان جي روايتن ۽ واقعن بيان ڪرڻ ۾ هن انهيءَ کان ڪا مدد ورتي هوندي.

● خرابي سنڌ سال ٩٢٧هه ڏانهن اشارو آهي، جنهن ۾ شاهه بيگ ارغون سنڌ تي قبضو ڪري چڪو هو ۽ سمن جي حڪومت جو خاتمو ٿيو. (ص...) تي پڻ مصنف خرابي سنڌ کي سمن جي ملڪ نيڪاليءَ جو سال ڪري ليکيو آهي. مير علي شير قانع به لکي ٿو، ته خرابي سنڌ مان ٩٢٧هه جي تاريخ نڪري ٿي(١).

● وقاري، اهو تخلص مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ جو آهي، جيڪو هن کان اڳ تي پڻ بيان ٿي چڪو آهي. مصنف مرزا غازي بيگ جو مصاحب ۽ همعصر هو. هن انهيءَ بابت جيڪي ڳالهيون لکيون آهن، سي هر حالت ۾ اهم سمجهيون وڃن ٿيون. هي پهريون اطلاع آهي، جنهن موجب اسان ان بيت کي وقاريءَ جو بيت ڄاڻي سگهون ٿا. مير علي شير قانع، مقالات الشعراء ۾ وقاريءَ کي وڏن شاعرن مان شمار ڪري سندس غزل، ساقي نامو ۽ چوند شعر نقل ڪيا آهن. قانع چوي ٿو، ته هن جو ديوان پنجن هزارن بيتن کان مٿي هو. طالب آملي، ملا مرشد بروجردي پهريائين ان جي دربار ۾ هئا. ملا اسد قصه خوان ۽ مير نعمت الله واصلي پڻ سندس مقربن مان هئا. شعر ۾ دسترس رکڻ سان گڏ موسيقي جي فن ۽ طنبوري وڄائڻ ۾ به ماهر هو.

---

(١) تحفة الڪرام فارسي متن، ناصري پريس دهلي، جلد ٣، ص ٥٤.

هن جي تخلص بابت چيو وڃي ٿو، ته (جيئن بختاور خان ڏهه سالن ۾ لکي ٿو) تنڌار ۾ هڪ شاعر جو وقاري تخلص هو. مرزا غازي بيگ ان کي هڪ هزار رپيا روڪ، گهوڙو ۽ خلت ڏني، ڪانئس اهو تخلص ورتو. ۱-هه، (۲) شيخ فريد بکري لکي ٿو ته: مرزا غازي بيگ ٺٽي جي هڪ شاعر خلدي ڪان اهو تخلص هڪ هزار رپئين ۾ خريد ڪيو هو، ڇو ته سندس والد (مرزا جاني بيگ) جي تخلص حلم ۽ وقار ۾ مناسبت هئي ۱-هه (۳) *آخوند مولانا اسحاق بکري:؟ مصنف ڀريون شخص آهي، جنهن وٽان مولانا اسحاق بکريءَ بابت سڌ پوي ٿي. قانع مقالات الشعراء ۾ هن کي (٤) شاعرن جي زمري سان ڳڻائي، مصنف جي ڪجهه عبارت سندس سوانح بابت نقل ڪئي آهي، جنهن سان گڏ آخوند جو هي بيت به درج ٿيل آهي:

مي طپد دل در برم در شوق تو،
ميگذارد خانه را از ذوق تو.

(هن بابت وڌيڪ احوال لاءِ ڏسو حوالا ۽ متعلقات).

● مير ظهير الدين (؟) يعني مير مظهر الدين اول جيڪو شيرازي شڪراللهي ميرن ۽ مشهور مؤرخ شاعر مير علي شير قانع جي وڏن مان ٿي گذريو آهي. قانع پڻ پنهنجي تصنيف تحفة الڪرام (۱) ۾ هن کي مير ظهير الدين والاسلام عرف جادم جي نالي لکي ٿو، ته هيءُ پنهنجي والد جو قائم مقام هو. کيس وڏي نيڪي ۽ فضيلت حاصل هئي. ظاهري طرح پرهيزگاريءَ ۽ پڙهائيءَ ۾ ۽ باطني طور سلوڪ جي راهه ۾ فقيريءَ تي هلي، پنهنجي وڏن وانگي مشهور معروف ٿيو. ۱-هه مير علي شير قانع جي لکيل شڪراللهي خاندان جي

---

(۲) مقالات الشعراء ڇاپايل سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي ۱۹۵۷ع ص ۸۳۸-۸۳۷.

(۳) مقالات الشعراء حاشيه ص ۸۳۶.

(٤) مقالات الشعراء ص ۷۹.

نسب نامي ۾ مير موصوف جي نسب جو سلسلو هن ريت ملي ٿو: مير ظهير الدين عرف جادم بن سيد قاضي شڪرالله بن سيد وجهہ الدين بن سيد نعمت الله بن سيد عرب شاهہ بن امير نسيم الدين محمد معروف بہ مير ميرڪ شاهہ بن امير عطاء الله جمال الدين محدث بن فضل الله بن عبدالله الحسيني دشتڪي شيرازي.

● اهو زهر ڪيس پنهنجي خادمن ڏنو. مير علي شير قانع لکي ٿو تہ ۽ پائيخان ولد خسرو خان نمڪ حرامائي ڪري عبداللطيف (*) نالي هڪ گهرو غلام هٿان، ڪي چوڻ ٿا گهٽا ڏني، ڪين جو چوڻ آهي، تہ زهر ڏني هن (مرزا غازي بيگ) کي ماريو (١). مؤلف بہ هتي ص... تي وضاحت ڪئي آهي، تہ مرزا غازي بيگ کي زهر ڏئي ماريو ويو هو.

● سندس وفات جي تاريخ: برڪشيد ند ڪينہ و دادند زهر قاتلش ١٠٢١. (دادند زهر قاتلش=١١٠٦ جنهن مان ٨٥ ڪينہ لاءِ ڪڍيا وڃن) مان نڪري اچي ٿي.

مير علي شير قانع مقالات الشعراء ۾ لکيو آهي تہ ١٠٢١هہ ۾ مرزا غازي بيگ کي زهر ڏنو ويو (٢). سندس وفات جي تاريخ جي قطعات ۾ نسياني جي اها ڪجهارت پڌري ڪندي وڌيڪ لکي ٿو، تہ ٻئي شاعر بہ سندس وفات جي تاريخ هن ريت لکي هئي.

(*) عبداللطيف جي بدران لطف الله پٽ خسروخان چرڪس پڙهيو وڃي جنهن کي مرزا غازي بيگ پائيخان جو لقب ڏنو هو. تحفة الڪرام فارسي ح ص ١٨٧ ذخيرالخوانين جي حوالي سان.

(مترجم)

(١) تحفة الڪرام فارسي جلد ٣ ص ١٩٣-١٩٥.

(٢) مقالات الشعراء قانع ص ٣٨٥ ۽ تحفة الڪرام فارسي جلد ٣ ص ٨٧.

از دست غلام گل برون رفت دريغ (١).

انهيءَ مصرعي مان پڻ ١٠٢١ (غلام=١٠٧١ جنهن مان ٥٠ گهٽ لاءِ ڪڍيا وڃن) تہ مرزا غازي بيگ جي وفات جي تاريخ نڪري اينديءَ.

بيگلارنامي وارو اڪيلو مؤلف آهي، جنهن مرزا غازي بيگ جي وفات جي تاريخ مهيني ۽ سال سميت هن ريت لکي آهي: تاريخ ١١- صفر ١٠٢١هه (٢).

● ٺٽي ديبل بندر ۽ ساموئي نگر، تاريخي لحاظ کان ٺٽو، ديبل بندر ۽ ساموئي، اهي ٺٽي الڳ الڳ شهر آهن. ديبل بندر، جيڪو سنڌ جو آڳاٽو بندر هو، ٩٣هه ۾ ڌارين مان سڀ کان اول محمد بن قاسم قبضي هيٺ آندو. اهو ديبل بندر تاريخي اهڃاڻ ۽ آثار قديم وارن جي کوجنا موجب ڪراچيءَ کان پنجٽيهہ ميل ڏکڻ-اوڀر پاسي، ڀنڀور جي نالي ڊڙن ڍڪن جي صورت ۾ موجود آهي، جنهن کي ديبل سڏي سگهجي ٿو (٣).

ساموئيءَ کي سمن اٺين صدي هجريءَ ۾ آباد ڪيو، جنهن جا نشان ٺٽي کان ٽي ميل پرتي، اتر طرف مڪليءَ جي ٽڪريءَ جي هيناڻي ۾ موجود آهن. ٺٽو بہ ستين صدي هجريءَ جي پڇاڙيءَ يا اٺين صدي هجريءَ جي پهرئين اڌ ۾ هڪ ديهہ وانگي وجود ۾ آيو، جنهن کي اڳتي هلي سمن ڄام پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بڻايو، جيڪو اڄان تائين آباد آهي.

مصنف تاريخي سلسلي جي ڪڙي ٺٽي کي ديبل ۽ ساموئيءَ وارو ساڳ لکيو آهي، جيئن هن کان اڳ هڪ

---

(١) مقالات الشعراء.

(٢) بيگلارنامہ، سنڌي ادبي بورڊ، ص ٢١.

(٣) ديبل جي باري ۾ ڊسوزا ڪٽر بلوچ جو مقالو اسلامڪ ڪلچر حيدرآباد دکن، جولاءِ ١٩٥٢ع واري پرچي ۾.

عبارت ۾ تاريخ سنڌ يعني ديبل بندر لکي چڪو آهي، جنهن مان تاريخي تاويل ڏانهن اشارو ڪيل آهي، پر حقيقت ائين ناهي.

● آٺن هستين: ١- شاهه بيگ ارغون، ٢- مرزا شاهه حسن ارغون، ٣- محمود خان ڪوڪلتاش بکر جو حاڪم، ٤- مرزا عيسىٰ ترخان ٺٽي جو حاڪم، ٥- مرزا محمد باقي، ٦- مرزا پائنده محمد ترخان، ٧- مرزا جاني بيگ ۽ ٨- مرزا غازي بيگ.

● عاقل، فاضل، عادل. مرزا شاهه محمد بيگ عادل خان مصنف جو مربي.

● هي ڪتاب ڏهن طبقن (ڀاڱن)، تاريخ طاهريءَ جا جيڪي به قلمي نسخا(١) دستياب آهن، تن ۾ ڪتاب جا چار يا پنج حصا طبقن جي عنوان سان ملن ٿا. هي ڇپيل متن، جيڪو ڀن قلمي نسخن تان ڀيٽيل هو، پنجن طبقن ۾ ورهايل آهي(٢)، البت هن ۾ هڪ وڌيڪ عنوان تي طبقه مرزا پائنده محمد ترخان ڏنل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو، ته مصنف طبقن جي پوري ورهاست ڪانه ڪئي هئي.

هن وقت تاريخ طاهريءَ جا جيڪي نسخا موجود آهن، ائين سمجهيو وڃي ٿو، ته اهي سڀئي اصل ۾ مصنف جي هڪڙي ئي مسودي تان آتاريل هئا، جيڪو مڪمل ئي نه سگهيو هو. اهو مسودو، جيڪو مصنف نئين سر بياض تي نقل ڪيو هو، گهٽو ڪري وڌائس وڃائجي ويو يا ائين ئي ناقص رهيو. بهرحال اسان جيڪڏهن چاهيون، ته ڪتاب ۾ شامل موضوعن کي هيٺين ريت ڏهن طبقن ۾ ورهائي سگهون ٿا:

---

(١) قلمي نسخا جيڪي سر ايچ. ايم. ايليئٽ (Sir H. M. Elliot) کي هٿ آيا تن ۾ چار طبقا هئا. ڏسو:

"Elliot and Dowson, The History of India as told by its own Historians Vol: 1, London, 1867, P. 255."

(٢) ڀن ڏسو ص ٣٢، ٥١، ٦٣، ٩٥ ۽ ٢١٠.

طبقو پهريون: سومرن حاڪمن جي احوال بابت
طبقو ٻيون: سمن ڄامن جو بيان
طبقو ٽيون: شاهه بيگ ارغون جي آمد ۽ سنڌ غصب ڪرڻ بابت
طبقو چوٿون: مرزا شاهه حسن ارغون جو احوال
طبقو پنجون: ارغونن کان پوءِ سنڌ تي ترخانن جي حڪومت
طبقو ڇهون: مرزا عيسيٰ ترخان جو احوال
طبقو ستون: مرزا محمد باقي جو احوال
طبقو اٺون: مرزا پائنده محمد ترخان بابت
طبقو نائون: مرزا جاني بيگ بابت
طبقو ڏهون: مرزا غازي بيگ ۽ ترخانن جي حڪومت جي خاتمي بابت.

● سن ...ه کان ۸۴۳ھ تائين سومرن هن ملڪ تي حڪومت هلائي، جيڪي هندو ڌرم وارا هئا. سومرن حاڪمن بابت مصنف ڪن صدري روايتن تي ڀاڙيو آهي، جن ۾ سچائي بلڪل نه هئڻ برابر آهي، ان ڪري جو اهڙي قسم جون روايتون رڳو ڏند ڪٿائن جي حيثيت رکن ٿيون. سومرا به سنڌ جي ٻين قبيلن وانگي اصل هندو يا ٻڌ ڌرم وارا هئا، جڏهن محمد بن قاسم ثقفي ۹۳ هجريءَ ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو، تہ هتي اسلام جو اثر وڌڻ لڳو، جنهن کان سما، سهتا، لوهاڻا وغيره عرب عملدارن ۽ حڪمرانن جي لهه وچڙ ۾ (۹۳ هجري کان چوٿين صدي هجريءَ جي پڇاڙيءَ واري عرصي تائين) مسلمان ٿيندا ويا. سومرن به انهيءَ عرصي ۾ اسلامي تبليغ جو اثر قبول ڪيو، يعني پاڻ حڪومت قائم ڪرڻ کان اڳ مسلمان ٿي چڪا هئا. ان کان پوءِ اسلامي بادشاهن وارا لقب اختيار ڪيائون، جهڙوڪ: عصام‌الدين پونگر ۽ سنان‌الدين چنيسر وغيره. ان حالت ۾ مصنف جو اهو لکڻ، تہ سومرا هندو ڌرم وارا حڪمران هئا، تاريخي گواهين ۽ صدري روايتن جي آڌار تي (جيڪي اڃا تائين سنڌ ۾ رائج آهن)

حقيقت جي ابتڙ آهي. مصنف سومرن جي دؤر حڪومت بابت جنهن جي حد هڪ سؤ ٽيتاليهن ورهين تائين ڄاڻائي ٿو، وڏي غلطي ڪري چڪو آهي. تاريخي مناسبت سان اهو نتيجو نڪري ٿو، تہ سومرن چوٿين صدي هجريءَ جي اڌ کان سياسي اقتدار حاصل ڪري، پنجين صديءَ جي اڳياڙيءَ ۾ منصوره تي قبضو ڪيو هو، جنهن تي عربن جي عملداري هئي؛ چو تہ ٤١٦هه ۾ جڏهن محمود غزنوي سومنات هٿ ڪرڻ کان پوءِ منصوره آيو هو، تہ اتي خفيف سومري جي حڪومت هئي. هي نالو ايترو تائين مشهور آهي ۽ سومرن ۾ ڦرندو اچي ٿو. هوريان ڏاڍيان سومرن زور ورتو، تہ پهريائين سنڌ جي هيٺاهين حصي تي قابض ٿيا، تنهن کان پوءِ سڄي سنڌ سندن ڏاڪ هيٺ آئي.

مير محمد معصوم سومرن جي حڪومت جي شروعات (لاڳيتو تسلط) عبدالرشيد غزنويءَ جي زماني (٤٤١–٤٤٤هه) تائين ليکي ٿو. هن جو چوڻ آهي، تہ ان زماني ۾ سومرا ٿريءَ جي آس پاس سان نڪري آيا ۽ سومري نالي هڪ شخص کي پنهنجو حاڪم چونڊيائون (١). انهي روءِ سان سومرن جي حڪومت جي شروعات اصل ۾ پنجين صدي هجري جي وچ کان تصور ڪرڻ کپي.

معاصرانہ تاريخي ماخذ موجب، سومرا خاندان جي حڪومت، اٺين صدي هجريءَ جي وچ کان پوءِ واري عرصي ۾ ختم ٿي هئي، جنهن جو سبب دهليءَ جي سلطانن جي سنڌ تي سياسي

---

(١) تاريخ معصومي ص ٦٠. اصل عبارت هن ريت آهي: محمود غزنويءَ جي مرڻ کان پوءِ جڏهن ان جي بادشاهت سندس اولاد ڏانهن منتقل ٿي، تہ حڪومت ۽ بادشاهت جو وارو عبدالرشيد بن سلطان مسعود کي مليو. هو عيش عشرت ۾ مشغول رهڻ لڳو، جنهن ڪري سندس ماتحت حاڪم (سومرن سميت) بغاوت ڪري آزاد ٿي ويا. ص ٧٨، مترجم.

ڇڪتاڻ ۽ سمن جي وڌندڙ طاقت هئي. محمد بن تغلق جي زماني ۾ سنڌ جو اتريون حصو دهليءَ جي ماتحتيءَ ۾ اچي چڪو هو. ان جي پاران ملڪرتن ٧٢٤هه ۾ سيوهڻ جو عامل هو، جيڪو انهيءَ سان ٻن اميرن، امير قيصر رومي ۽ جام انڙ سمي، هٿان قتل ٿيو هو. اهي ٻئي، امير سلطان جي دربار سان لاڳاپيل هئا. مشهور سياح ابن بطوطه انهيءَ واقعي کان ٿورا ڏينهن پوءِ سيوهڻ آيو هو ۽ ان بابت جيڪي ٻڌو يا ڏٺو هئائين، پنهنجي ڪتاب ”رحلة“ ۾ درج ڪري چڪو هو (١).

سال ٧٥٢هه ۾ محمد بن تغلق، طغي نالي هڪ باغيءَ جو پيڇو ڪندي، گجرات کان ٺٽي ڏانهن وڌي، سنڌ جي هيٺاهين حصي تي چڙهائي ڪئي. سنڌ جي سومرن انهي طغيءَ کي پنهنجي سام ۾ آندو هو. معاصر مؤرخ ضياءالدين برني(٢)، ان باري ۾ سومرن سان گڏ سمن جامن جو ذڪر پڻ ڪري ٿو. ان مان ظاهر ٿو ٿئي، ته هي ٻئي (سما ۽ سومرا) هڪ ٻئي جي ٻڌيءَ سان طغيءَ جي حمايت ڪري رهيا هئا.

ان حقيقت مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو، ته سما پڻ ٧٥٢هه ڌاري طاقتور قبيلي جي حيثيت سان سنڌ جي سياست ۾ حصو وٺي رهيا هئا. ان کان پوءِ ويتر وڌيڪ طاقت ۾ اچي، سنڌ جي وچولي، خاص ڪري سيوهڻ ۽ ٺٽي وارن پرڳڻن جي حڪومت هٿ ڪري ورتائون ۽ سومرا بلڪل بي دخل ٿي ويا. ٧٥٢هه کان پوءِ سومرن جي باقي قوت ۾ به ڪمي اچي

(١) تحفةالنظار ”رحلہ ابن بطوط“ پيرس ١٨٩٣ع، ١٩٢٢ع ج ٣ ص ١٠٥-١٠٨ ابن بطوط امير ونار سامري ۽ امير قيصر رومي لکيو آهي. ونار کان مراد انڙ کان سواءِ ٻيو ڪونه آهي. سمن جي نسب مان ٻڻ ثابت ٿئي ٿو ته اهو انڙ سمن جي جامن (سردارن) مان هو.

(٢) تاريخ فيروزشاهي، ضياءالدين برني ٧٥٨هه ڪلڪتي مان ڇپيل ١٨٦٢ع، ص ٥٢٣.

وني ۽ دودي جو پٽ همير هنن جو آخري حاڪم هو، جيڪو دهليءَ جي سلطاني عاملن جي مدد سان ڪي سال هتان جو حاڪم رهيو.

عين‌الملڪ ماهرو، جيڪو سلطان فيروز شاهه طرفان (۱۳۵۱-۱۳۸۸ع) تائين ملتان جو عامل هو، پنهنجي هڪ خط ۾ جيڪو (۱۳۵۲-۱۳۶۵ع) واريءَ عرصي ۾ لکيو هئائين، سنڌ جي باري ۾ ٻڌائي ٿو، ته همير دودي جي وجود وارو سڱلو، جيڪو حادثن جي تڪين هوائن سبب ڪومائجڻ تي هو، بادشاهي شفقت جي (مٽي پاڻيءَ واري) چنبڙي سان نئين سر وڌڻ ويجهڻ لڳو، پر جام ٻاڀيڻي فساد ۽ بغاوت جي شروعات ڪري، قبلہ (بادشاهه) جي اطاعت کان منهن موڙي، ملڪ ۾ وڳوڙ پيدا ڪرڻ ۽ مغلن کي آڻڻ پنهنجي عادت ڪري ڇڏي آهي. انهيءَ عادت سان هڪ ڀيري مغلن جا ڪٽڪ پنجاب تي چاڙهي آيو، جنهن جي وڌندڙ فتني کي ٽارڻ لاءِ بادشاهه سلامت همير دودي جي سک ۽ سلامتيءَ ڏانهن ڌيان ڏيڻ فرمايو آهي(۱).

ٻاڀيڻو تڏهن سمن جي قبيلي جو سردار هو. هي اهو ئي ٻاڀيڻو آهي، جيڪو جام انڙ سمي جو پٽ هو ۽ ملڪ رتن کي (۷۳۴هه، ۱۳۳۳-۳۴ع) ڏاري سيوهڻ ۾ قتل ڪيو هئائين. عين‌الملڪ همير دودي جي سڱلي جي چڱي چيٽ ڪئي، پر وريس ڪي به ڪين. سمن هڪ ئي چڪريءَ ۾ چڙهي، همير کي شڪست ڏئي قتل ڪري ڇڏيو ۽ جام ٻاڀيڻي کي (۱۳۶۵ع) ۾ يا ان کان اڳ سنڌ جو حاڪم چونڊيائون. سلطان فيروز شاهه انهيءَ ئي سال دهليءَ مان هلي ٺٽي تي ڪاهيو، پر سمن جي طاقت اڳيان لشڪر ٿڪي ويو، انت انهن سان صلح ڪرڻو پيس.

---

(۱) انشاءِ ماهرو ڇاپايل شعبہ تاريخ عليڳڙهه يونيورسٽي (ڀارت) ص ۸۷.

هاڻ اها ڳالهه ثابت ٿي چڪي، تہ سومرن (اندازي طور) پنجين صدي هجريءَ جي اڌ کان وٺي اٺين صدي هجريءَ جي اڌ تائين آزاديءَ سان حڪومت ڪئي. انهيءَ مطابق هنن جي حڪمرانيءَ جو عرصو لڳ ڀڳ ٽن صدين تائين پهچي ٿو.

(سومرن جي قوميت جي باري ۾ ڏسو حوالا ۽ متعلقات- از مترجم).

● سنڌو ندي يعني پنجاب: مصنف جي لکت موجب اتر کان بکر تائين (هن وقت روهڙي ۽ سکر) سنڌو نديءَ کي پنجاب جو درياهہ ۽ بکر کان هيٺ سنڌو ندي سڏيو وڃي ٿو. اها رڳي مصنف جي ذاتي راءِ آهي. آڳاٽي زماني کان هن پراڻي ۽ وڏي درياهہ جو سنڌ جي اتر کان ڏکڻ تائين اهوئي نالو سنڌو ندي هو، جنهن کي سڀني پاڻي وارو درياهہ بہ ڪوٺيو وڃي ٿو. اٺين صدي عيسويءَ جي اوائل ۾ عربن ان کي مهراڻ جي نالي سان مشهور ڪيو. مهراڻ اصل فارسي لفظ آهي جيئن ياقوت (حموي) لکي ٿو، تہ اهو نالو عجمي (غير عرب) آهي ۽ حمزو اصفهاني بہ ائين ٿو ڄاڻائي، تہ اهو درياهہ فارسي ۾ "رود مهراڻ" سڏجي ٿو(١). پراڻي ايران جي روايتن ۾ وري ايتري تائين لکيل آهي، تہ مهراڻ انهن سٺن درياهن مان هڪڙو درياهہ آهي، جيڪي جمشيد کوٽايا هئا(٢).

مصنف کان چار صديون اڳ پنجاب جي پاسي هي درياهہ سنڌونديءَ جي نالي مشهور هو، جنهن جو پتو تاريخ جهانڪشا ۽ تاريخ طبقات ناصريءَ مان پوي ٿو، تہ سلطان جلال الدين منڪبرني خوارزم شاهي چنگيزيءَ حملي جي شروعات (٦١٨هہ) ۾ سنڌوندي پار ڪئي هئي. اچا تائين اٽڪ کان اتر ڪوهستان تائين پٺاڻ قومون پنهنجي ٻولي "پشتو" ۾ هن

---

(١) ڪتاب البلدان (مهراڻ جي سري هيٺ) جلد ٤ ص ٦٩٧ اورپا ڇاپيل.

(٢) ڪتاب البدء والتاريخ ڇاپيل اورپا ص ٦٠.

درياهه کي ”آباسين“ سڏين ٿيون، جنهن جي معنيٰ، سنڌ جو درياهه، جيڪو شفيق پيءُ (آبا) جيان پاڻي رسائي ٿو. اهو پڻ ممڪن آهي، تہ اباسين کان مراد سڌو سنڌو آب سنڌ (سنڌ جو درياهه) هجي، جيڪو عوام ۾ انهيءَ آواز ۽ انداز سان رواج ۾ اچي چڪو آهي.

پنجاب ۾ پنج درياهه آهن: ستلج، راوي، چناب، بياس ۽ جهلم. ان حالت ۾ سنڌو نديءَ کي پنجاب جو درياهه سمجهڻ حقيقت کان بعيد ڳالهه آهي.

● محمد طور هن شهر جا آثار اڃا تائين شاهه ڪپور جي ديهه لڳ (تعلقي ميرپور بٺوري ضلعي ٺٽي ۾) موجود آهن.

● درڪ پرڳڻو هن پرڳڻي ۾ اهو علائقو اچي ٿي ويو جيڪو اڄڪلهه تعلقي ميرپور بٺوري ضلعي ٺٽي جي حدن اندر آهي.

● پرڳڻو ساڪرو هن وقت تعلقو ميرپور ساڪرو سڏجي ٿو، جيڪو پڻ ٺٽي ضلعي ۾ آهي.

● مخدوم شيخ بهاءالدين زڪريا ڪامل ولي ۽ سنڌ ۾ سهروردي طريقي جو پهريون علم بردار، جيڪو ملتان ۾ دفن ٿيل آهي.

● اروڙ ڇهين صدي عيسويءَ کان ١١٧٤ع تائين سنڌ جي گاديءَ جو شهر (راءِ ۽ برهمڻ دور تائين) رهندو آيو. اڄ بہ انهيءَ نالي سان هڪ ڳوٺ جي صورت ۾ روهڙيءَ کان ڏکڻ اوڀر پاسي انهيءَ پراڻي هنڌ تي آباد آهي.

● هاڪڙو، واهند ۽ واهڻ مصنف صحيح چوي ٿو تہ اهي ٽئي نالا هڪڙي ئي درياهه جا آهن. رياست بهاولپور جي پاسي هي آڳاٽو درياهه انهن ئي نالن سان سڏجي ٿو، پر سنڌ جي هيٺاهين حصي آباد ڙي ۽ ٿر پورسا ٿيلي طرف ان کي ڳورهيلو، ريڻي، ڳسٽهرو، مو رياري، پيڻگارو ۽ ڪيروٽي ڪوٺيو

وڃي ٿو. ڪي پراڻا مؤرخ هن ڪي سرسوتي پڻ سڏين ٿا، ليڪن ان کي پنجاب وارو درياهه سڏڻ، جيئن مصنف لکي ٿو، غلط آهي.

● هتي ڪڏهن دلوراءِ جي حڪومت هوندي هئي، يعني اروڙ ۽ محمد طور جي وچ تي- مصنف پڻ ٻڌائي ٿو، ته دلوراءِ جي گاديءَ جو هنڌ شهر بابن واهه هو. بابن واهه شايد بانبراهه جي بدليل صورت آهي، جنهن کان مراد ٻانڀڙاهه (برهمڻ آباد) هجي، جو عوام ۾ ائين مروج هو. مصنف وري لکي ٿو، ته بابن واهه جي آثار مان هڪ منارو اڃا تائين سرزمين تي موجود آهي. اهو منارو برابر اڃا سوڌو منصوره جي ٿل ماڳن مان شهداد پور ضلعي سانگهڙ کان اٺ ميل ڏکڻ-اوڀر پاسي باقي آهي. اهي آثار جيڪي اصل ۾ منصوره شهر جا آهن، عوام ۾ بانبراهه (برهمڻ آباد) جا آثار ليکيا وڃن ٿا. دلوراءِ بابت ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

● بديع الجمال، هن جو قصو سنڌ جي عام ماڻهن ۾ سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال نالي مشهور آهي. مصنف پهريون شخص آهي، جنهن انهيءَ قصي جي روايت اهڙي نموني بيان ڪئي آهي. سنڌ ۾ انهيءَ قصي بابت ٻه روايتون موجود آهن: هڪڙي اها جيڪا مصنف بيان ڪري ٿو ۽ ٻي جيڪا هند سنڌ جي شاعرن نظم جي صورت ۾ لکي آهي. پوئين روايت موجب سيف الملوڪ، عاصم شاهه يا هاشم شاهه نالي مصر جي بادشاهه جو پٽ هو، جيڪو بديع الجمال نالي هڪ پريءَ جي تصوير تي عاشق ٿي، سندس ڳولا ۾ نڪتو ۽ ڪيترن ڪشالن کان پوءِ آخر يمن وڃي پنهنجي محبوبه سان مليو. (هن باري ۾ وڌيڪ ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

● چنُو اسرائي، چنُي اسرائي ۽ دلوراءِ جو داستان اڃا سوڌو سنڌ ۾ مشهور آهي. شيخ چنُي جي مزار پڻ سيوهڻ جي ڏاکڻين پاسي موجود آهي، جتي ماڻهن جي رجوعات

رهي ٿي، ان جي مٿان هڪ سهڻي عمارت، وڏي دروازي سان اڏيل آهي، جيڪا شهجهان بادشاهه اڏائي هئي. مزار جي اتر ۾ هڪ مسجد به آهي، جيڪا ١٠٤٢هه ۾ نواب ديندار خان شاهجهان جي دور ۾ جوڙائي هئي، جنهن تي هي ڪتبو لڳل آهي:

بدور شهنشاهه شاهه جهان — خديو خردمند صاحب قران
چو خلد برين روضه شاهه چهته — بنا ڪرد نواب ديندار خان
ز سال بنانش طلب دانشتند
"بهشتي به روي زمين" گفت عثمان
(١٠٤٢هه)

لب تاريخ سنڌ جي هڪڙي قلمي نسخي جي پڇاڙيءَ ۾ شيخ چهتي آمرانيءَ جو ذڪر اختصار طور هن ريت آيل آهي: مخدوم شيخ چهتو آمراڻي، جنهن جي پيءُ جو نالو عمران هو(؟)، ان ڪري پاڻ عمراڻي مشهور ٿيو. عمران ٿهيم قوم جي حاڪمن مان برهمڻ آباد جو حاڪم هو، جنهن ڪي سنڌ ۾ پانهنجو واهه کوٽيو وجي ٿو. (ان ڪان پوءِ هو "لب تاريخ سنڌ جو مصنف" ساڳيو تاريخ طاهري وارو بيان دهرائي ٿو)— چون ٿا ته هي مخدوم لال شهباز کان اڳ ۾ ٿي گذريو هو. پهرين هن جي قبر تي ننڍڙو قبو هو، پوءِ ڪنهن شخص وڏو قبو اڏايو، ان سان گڏ مسجد، خانگاهه، اڱڻ ۽ ويڪرو دروازو به تيار ڪرايائين، جن کي ڪاشيءَ سان سينگاريو ويو ۽ خانگاهه جي اڱڻ ۾ به فرشبندي ڪرائي وئي(١).

راقم (ڊاڪٽر بلوچ) کي سيوهڻ ۾ هڪ مهر ڏيکاري وئي، جنهن تي هيءُ عبارت اڪريل هئي:

---

(١) لب تاريخ سنڌ، خداداد خان تصحيح ڊاڪٽر بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، ١٣٧٨هه - ١٩٥٩ع، ص ٣١٥-٣١٦.

"حضرت قطب رباني، غوث صمداني جناب شيخ شاهه
چهوتہ نسبا عمراني مرقده يوسفاني قدس سره الاقدس۔
سنہ ۳۰۵هہ۔

● هاڻ هڪ منارو وڃي رهيو آهي، يعني بابن واهه جي
شهر ۾ ـ ساڻهن ڪي انهيءَ مناري بابت شڪ آهي، تہ اهو
بانبراهہ، بانبناهہ (بانڀاهہ) "برهمڻ آباد" آهي، پر تاريخ جي
مطالعي ۽ آثار قديمہ جي کوجنا موجب ان جا آثار، جيڪي
شهداد پور ضلعي سانگهڙ کان اٺ ميل اوڀر تي موجود آهن،
اصل ۾ منصوره سان تعلق رکن ٿا، جنهن کي عمرو بن
محمد بن قاسم سن ۱۱۱ – ۱۱۲هہ ڌاري حڪم بن عوانہ ڪلبي
جي حڪومت دوران تعمير ڪرايو هو۔ ان کان پوءِ اهو شهر
سنڌ ۾ نئين برهمڻ آباد جي نالي مشهور ٿيو۔ آڳاٽو برهمڻ آباد جو
شهر هن نئين شهر (منصوره) کان ٻہ فرسخ(۱) پرتي هو،
جنهن جا آثار منصوره کان اوڀارئين پاسي آهن۔ اڄ ڪلهہ
ان کي ڏيپر گهانگهري وارو ٿلهہ ماڳ ڪوٺيو وڃي ٿو(۲)۔

● سومرا ٻئي علم ۽ غير مسلم، اهو رکيو مصنف جو
وهم آهي، جنهن جي ڪابہ تاريخي حيثيت ناهي، ڏسو حاشيہ۔

● ٽيڪي، (خاص نشان) وارو سردار ۽ حاڪم۔ ٽڪي
لڳائڻ جي رسم هند توڙي سنڌ ۾ پراڻي زماني کان هلندي ٿي
آئي۔ جنهن شخص کي تخت جو مالڪ يا سردار تسليم ڪيو ٿي
ويو، تنهن کي ڪنواريون ڇوڪريون تخت تي ويهڻ يا
پڳ ٻڌڻ مهل نرڙ تي ٽڪو (تلڪ) لڳائينديون هيون۔
ان بابت اڳتي ڏسو حوالا ۽ متعلقات۔ از: مترجم۔

---

(۱) فرسخ، ٽي ميل. ميل ۾ چار هزار وال ۽ ڇهن سُٽين برابر.
فيروزاللغات فارسي، ج ۲، ص ۱۸۸ (مترجم).

(۲) چچ نامو تصحيح ڊاڪٽر بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، ترجمہ اردو
حاشيا ۱۸/(۱۵)، ص ۳۰۵–۳۸۹۔

● مارئيءَ نالي سهڻي، سلڇڻي ۽ پرڻيل زال. عمر مارئيءَ جو قصو، هتان جي لوڪ داستانن مان آهي. سنڌ ۾ ان جي اڄ سوڌي هاڪ رهي ٿي. ڪيترن شاعرن ان کي بيتن ۾ بيان ڪيو آهي. مارئي پالڻيءَ نالي هڪ هاريءَ جي گود ورتل ڌيءَ هئي، پر چيو وڃي ٿو، ته اصل ۾ همير سومري جي ڌيءَ ۽ عمر جي ڀيڻ هئي. هن بابت شاهه لطيف جيڪي اشارا ڏنا آهن، تن مان وسهجي ٿو، ته مارئي مسلمان هئي.

● ڪانڌن جي هڪ نولي، ان ڪان مراد اهي پيشه ور ڪانڌا، جن کي ايران ۾ لوليان ۽ هند سنڌ ۾ دوم (ڏوم) سڏيو وڃي ٿو. انهن جا پيا نولا: ڀٽ، ڀان، سگهڙ ۽ چارڻ مشهور آهن.

● مارئي ڪانڌ، هن حوالي مان ظاهر آهي، ته انهيءَ زماني ۾ ڀٽ ۽ چارڻ وغيره مارئيءَ کي خاص سُر ۾ ڳائيندا هئا. آهو سُر يا راڳ سنڌ اندر ٻارهين صدي هجريءَ تائين مشهور ۽ مقبول هو. جيئن شاهه عنايت رضوي متوفي ٢٥-١١٣٠هه ۽ شاهه لطيف متوفي ١١٦٥هه جي رسالي ۾ سُر مارئي موجود آهي. اڄ تائين پٽ ني جيڪي راڳ جون ڪچهريون، خاص ڪري اربع جي رات ٿينديون آهن، تن ۾ مارئي ڳائي ويندي آهي.

● مقيم شاعر، مير علي شير قانع مقالات الشعراء ۾ تاريخ طاهريءَ جو اهو نقل سندس لاءِ بيان ڪيو آهي ۽ لکي ٿو، ته هي شعر سندس آهي:

سخن مدان ڪه بخائيدن دو لب ز آيد،
سخن همانست ڪه اندر ڪتابها بايد.

● مير معصوم بکري، هن امير ڪبير شاعر ۽ مؤرخ جو احوال تاريخ تذڪري وغيره جي ڪيترن ڪتابن ۾ اچي چڪو آهي. نشتر عشق جي مصنف خاص طور هن جو احوال تفصيل سان ڏنو آهي. لکي ٿو ته: مير معصوم خان بن مير سيد صفائي تخلص نامي ١٠١٥هه رسمي علمن، علم طب ۽ شعر سخن ۾

مهارت حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ، اڪبر جو درباري ٿيو، جتي هن جي چڱي عزت هئي. ۱۰۱۲ھ ۾ اڪبر پاران شاھ عباس ڏانهن ايلچي ٿي، تبريز (ايران) ويو. موٽ تي اصفهان آيو، جتي حڪيم شفائي، محمد رضا نڪري ۽ تقي اوحدي جهڙن وڏن شاعرن سان سندس ملاقات ٿي. اڪبر بادشاھ پڇاڙيءَ تائين هن جو رتبو وڌائيندو رهيو. جهانگير جي زماني ۾ ئي کيس چڱو نوازيو ويو. سندس ڪتابن مان تاريخ ۽ طب نامي، مثنوي (يوسف زليخا جي بحر ۾) ۽ ديوان مشهور آهن. ۱۰۱۵ھ ۾ جهانگير وٽان موڪلائي ڀکر آيو ۽ انهيءَ ئي سال وفات ڪيائين. سندس تاريخ وفات ”بود نامي صاحب ملڪ سخن“ مان نڪري ٿي. هن جي رباعين مان هي رباعيون پيش ڪجن ٿيون:

نامي ز غم فراق محزون مي گشت،
در باديه اي ڪه باد مجنون مي گشت
خورشيد اگر پاءِ نهادي آن جا
سر تا به قدم آبله و خون مي گشت

—

در عشق بتان عشق جنون بايد ڪرد
جان را به فراق رهنمون بايد ڪرد
چون شيشه تمام پر ز خون بايد شد
وانگه ز ره ديده برون بايد ڪرد(۱).

—

(مير معصوم بابت وڌيڪ ڏسو حوالا ۽ متعلقات)

● حسن و ناز، مير معصوم جي خمسي مان هي مثنوي آهي. سندس پٽ مير بزرگ جي ڪتبي (سال ۱۰۱۳ھ ناگور) مان ثابت ٿئي ٿو، ته اهو خمسو پنجن مثنوين تي مشتمل هو،

(۱) تذڪره نشتر عشق نسخه قلمي مڪتبه عاليه، رامپور پارت.

جيڪي هي آهن: معدن الافڪار، حسن و ناز، اڪبر نامه، راي صورت ۽ خمسه متحيره. مير معصوم شايد پهريون شاعر آهي، جنهن سسئي پنهونءَ جو داستان نظم ۾ لکيو، جنهن تي مثنوي حسن و ناز جو نالو رکيائين. جناب پير حسام الدين راشدي تاريخي ثبوت موجب، هن نتيجي تي پهتو آهي ته مثنوي حسن و ناز سال ۱۰۰۲ هه ۾ تاليف ٿيل آهي. باقي چار پيون مثنويون ۱۰۰۵ کان ۱۰۱۳ هه جي وچ ۾ تاليف ٿيل آهن. تقي ڪاشي جي چوڻ مطابق انهن سڀني مثنوين ۾ ڏهه هزار بيت هئا (۱).

ٻيو شاعر جنهن مير معصوم جي نقش قدم تي سسئي پنهونءَ جو داستان فارسيءَ نظم ۾ آندو آهي، سو حاجي محمد رضا رضائي ٺٽوي هو، جنهن سال ۱۰۵۳ هه ۾ مثنوي زيبا نگار لکي هئي، جنهن جا ٻه بيت هيٺ ڏجن ٿا:

دلم را داستان ها هست معلوم
زهر شهد و زهر ملک و زهر بوم

هم از ايران و توارن و هم ا زهند
ولي يک سر گذشتي گويم از سند (۲)

⊙ تفصيل لاءِ ڏسو حوالا ۽ متعلقات (مقالات الشعراء قانع جي حاشي ۽ حوالي سان).

⊙ ليلا چنيسر جو داستان مثنوي چنيسر نامه فارسي جنهن ۾ ليلا چنيسر جو داستان منظوم ٿيل آهي. مصنف ص... تي هن چنيسر نامي جو نالو ڏنو آهي پر ان جي مصنف جو نالو غلط ٻڌائي ٿو. چنيسر نامه فارسي، حقيقت ۾ مشهور شاعر ۽ مؤرخ ادراڪيءَ جي تصنيف آهي، جنهن جو تخلص بيگلاري هو.

---

(۱) مقالات الشعراء قانع ص (حاشيه) ۸۰۰-۸۰۱.

(۲) ڏسو پنجابي قصا فارسي زبان ۾ جلد ۲ ص ۱۰۴۱. پنجابي ادبي اڪيڊمي لاهور- ۱۹۶۰ع

ابوالقاسم سلطان ۽ سندس پيءُ شاهه قاسم خان ارغون ٻئي ان جا ممدوح هئا. مير علي شير قانع مقالات الشعراءَ ۾ صاف لکيو آهي ته منتخب التواريخ جي مؤلف چنيسر نامي کي ابوالقاسم سلطان جي تصنيف ظاهر ڪيو آهي. اهائي غلطي مير محمد طاهر نسيانيءَ ٻونان سلي ٿي، مگر سوں جڏهن جنيسرنامو ڏٺو ته ان جو مصنف ادراڪي تخلص بيگاري ثابت ٿيو، جيڪو بيگلاري قبيلي مان هو ۽ ابوالقاسم سلطان ان جو ممدوح آهي. ا- هم (٣) البت اهو چئي نٿو سگهجي، ته ادراڪي سندس نالو يا تخلص هو؟ گهڻو ڪري ته هن جو نالو ادراڪي هو. هن جا مٿي بيان ڪيل ممدوح ارغونن جي هڪڙي خاندان بيگلار مان هئا، تنهن ڪري ادراڪي پاڻ کي بيگلاري ٿي سڏايو ۽ سندس تخلص پڻ بيگلاري هو. جيئن چنيسرنامي ۾ چوي ٿو:

که تا نقش سخن از بيگلاري۔
بماند در جهان اين يادگاري
غرض نقشم که ماند يادگاري۔
که باشد اين ڪتاب بيگلاري

● ان واقعي بابت پيو بيان هن ۾ گنگا عمر سومري ۽ علاءالدين جو احوال شامل آهي، جنهن عمر ٿهيم جي فرياد تي سومري کي دهليءَ گهرائي قيد ۾ وجهي ڇڏيو هو. هي بلڪل ڪوڙو قصو آهي جيڪو پهرين مصنف (نسياني) آندو هوءِ مير علي شير قانع تحفة الڪرام ۾ نقل ڪيو. ان باري ۾ لوڪ داستان جي ڪيترن راوين کان پڇا ڪرڻ ۾ آئي، پر ڪنهن به مصنف جي هن قصي جي ڪا تصديق نه ڪئي. سومرن جي دور واريون سموريون روايتون رڳو عمرمارئي جي

---

(٣) مقالات الشعراء قانع ص ١١٧-١١٨، مقدمه، تصحح حواشي سيد حسام الدين راشدي ڇاپايل سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٧ع

داستان سان ملن ٿيون، جيڪو اڄ به سنڌ ۾ جتي ڪٿي هلندو اچي ٿو. جيئن مصنف خود بيان ڪري چڪو آهي.

سومرن جي دور جو جنگي داستان، جيڪو دودي ۽ چنيسر بابت آهي، (اختصار طور) هن ريت هو، ته ڀونگر سومري جي وفات کان پوءِ سندس ٻن پٽن دودي ۽ چنيسر جو (گاديءَ تي) تڪرار ٿي پيو. چنيسر دهليءَ ڏانهن ڪٽي ويو، علاءالدين دودي کي گهرايو، پر هن انڪار ڪيو. علاءالدين سنڌ تي لشڪر چاڙهي آيو. دودو ۽ سندس ساٿي دليريءَ سان جنگ ڪندي ميدان ۾ مارجي ويا. دودي جنگ کان اڳ ۾ پنهنجو اهل عيال ڪڇ جي ابڙي ابڙي ڏانهن سام ڪري موڪليو هو، جنهن جو ذڪر مصنف ڪيو آهي. دودي سومري جي جنگ جو داستان (علاءالدين جي لشڪر سان) اڄا تائين سنڌ ۾ ڳايو وڄايو وڃي ٿو.

انهن حقيقتن جي موجودگيءَ ۾ يقين سان چئي سگهجي ٿو، ته عمر ۽ گنگا وارو قصو محض خيالي افسانو آهي، جنهن کي مصنف لاڳيتين روايتن ۾ دهرائي ٿو.

● سمن پوءِ وڃي ڪڇ وسايو، جتي چاوڙن جو راڄ هو. سمن بابت هيءَ روايت، ته هو ڪيئن سنڌ ڇڏي وڃي ڪڇ پهتا ۽ اتان جي حڪومت هٿ ڪيائون. اڄا تائين ڪڇ جي پاسي مشهور آهي، پر سمن جنهن ريت سنڌ ڇڏي هئي، تنهن جي بيان ۾ اختلاف آهي. ڪڇ جي روايتن مطابق سمن جي سردار لاکي گوراڙي جي وفات کان پوءِ ان جا ست پاٽ ۾ وڙهي پيا، جن مان به ڀائر مور ۽ مناهي، پنهنجي ڀاءُ انڙ کي (جيڪو سرداريءَ جي پڳ ٻڌي چڪو هو) قتل ڪري، ڪڇ ڏانهن پنهنجي ماسي واگهم چاوڙي وٽ ويا، جيڪو تڏن پاٽ ڳڙهه جي قلعي جو حاڪم هو. ٿوري وقت کان پوءِ هنن واگهم کي به قتل ڪري ڇڏيو ۽ پاٽ ڳڙهه قلعي تي قبضو ڪري ويهي رهيا.

آن زماني ۾ واگهہ چاوڙي جي خاندان مان اٺ ڄڻا، ڪڇ جي ٻين پاسن تي حڪمران هئا. واگهہ چاوڙو پڻ انهن جي تابع هو. انهن جي گاديءَ جو هنڌ ڳنٽري يا ڳنٿلي وارو قلعو هو. واگهہ چاوڙي جي قتل ڪرڻ کان پوءِ، سوڙ ۽ مناهيءَ حيلي بهاني، جيئن مصنف (نسياني) ٻڌايو آهي، پنهنجا ماڻهو قلعي ۾ آساڻي، واگهيلن کي ختم ڪري، سڄو ملڪ پنهنجي قبضي هيٺ آندو(۱).

انهن روايتن مطابق هي واقعو اٺين يا نائين صدي عيسويءَ ڌاري ٿي گذريو هو، پر تاريخي حقيقتن موجب، آن واقعي کي ٻارهين-ٻارهين صدي عيسويءَ ۾ ليکڻ گهرجي، ڇو ته انهيءَ دؤر ۾ سنڌ تي سومرن جي حڪومت هئي، جنهن کان پوءِ سمن جو وارو آيو.

● راءُ ڀارو ۽ ڄام سهتو، ڪڇ جو والي راءُ ڀارو يا راءُ ڀارمل، تزڪ جهانگيري جي لکت موجب (۱۰۲۷هه)، يعني تاريخ طاهريءَ جي تصنيف کان اڳ، احمدآباد ۾ جهانگير بادشاهه سان اچي مليو هو(۲). راءُ ڀارو ۱۵۸۵ع کان ۱۶۳۱ع تائين ڪڇ جو وڏو حڪمران هو(۳)، ڄام سهتو يا ڄام سهتاجي، ڪڇ جي ننڍي علائقي هالار ۽ نوان نگر جو حاڪم هو. ٻئي خاندان راءُ ۽ ڄام، ڄاڙيجن سمن جي گهراڻي مان هئا. اهي ڄاڙيجا سما وري سنڌ جي سما قبيلن مان ڇِيا وڃن ٿا. هنن جو وڏو رتوراڻدن هو، جنهن جي اٺين پشت مان راءُ هميرجي ۽ ٻارهين مان ڄام راول پيدا ٿيو. ۱۵۳۷ع ۾ ڄام راول

(۱) ڏسو ڄاڙيجن جو نسب نامہ "نسب نامہ ڄاريجہ" قلمي فارسي، نمبر ADD 19,366 برطانيہ (فهرست ريو ج ۱، ص ۹۰) ڪڇ جي آثار قديمہ بابت رپورٽ. دلپت رام پران جيون ڪڪڙ مطبع حڪومت ٻمبئي. سال ۱۸۷۰ع، ص ۳۰-۳۶.

(۲) تزڪ جهانگير سر سيد احمد خان علي ڳڙهہ ۱۸۶۴ع، ص ۲۳۵.

(۳) امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا، جلد ۸، ص ۵۶۷-۵۶۹.

وڪوڙ ڪري، راڻ همير جيءَ کي قتل ڪيو. جيئن آئين اڪبري
تصنيف سال ١٥٩٥ع ۾ آيل آهي(١).

چام راول کي ستر سال اڳ ڪڇ مان ڪڍيو ويو،
جنهن سورٺ واري علائقي ۾ اچي، شهر ”نوان نگر“ اڏيو ۽
سندس ملڪ نديءَ ڪڇ جي نالي سان سڏجڻ لڳو(٢).
چام سهتو، چم راول جي پٽ مان هو. تاريخ توڙي سمن
جي انساب ۾ سندس نالو سهتاجي، ستاجي، ستوجي ۽ عمر
ستر سال لکيل آهي. چم سهتي جي پٽ جساجي پڻ سال
١٠٢٧هه ڌاري احمدآباد ۾ حاضر ٿي، جهانگير جي آڻ
مڃي هئي(٣).

● ميان اسماعيل سومرو، مخدوم محمد اسماعيل سومرو
بزرگ ۽ ولي، جيڪو ڏهين صدي هجريءَ ۾ ٿي گذريو آهي،
سندس هدايت جو فيض سنڌ ڪان ڪڇ تائين جاري هو.
هن جي مزار پراڻي اگهم ۾، جيڪو هن وقت اگهاماڻي جي
نالي (تعلقي ماتلي ضلعي حيدرآباد ۾) آهي، عام خلق جي
زيارتگاهه رهندي اچي ٿي. اگهم (ڪوٽ) جي پراڻن آثارن جي
آتر طرف مخدوم محمد اسماعيل سندس پاڻ مخدوم يحيٰ،
پٽس مخدوم حامد ۽ پونس مخدوم اسماعيل ١٤- ذوالحج
٩٩٦هه ۾ فوت ٿيو. سندس درگاهه جي مقبري تي لڳل
ڪتبي ۾ ظل الله مان تاريخ نڪري ٿي.

● جادم جو اولاد سما، جيڪي روايتون پڌيون ويون
آهن، تن موجب جادم سمن جو وڏو هو.

● ساموئي نگر، هي سمن جو آباد ڪيل هو، ان ڪري
مٿس اهو نالو ساموئي نگر پيو. هن جا آثار ٺٽي کان ٻه ميل

---

(١) آئين اڪبري ترجمو بلاخمن ۽ جاريت، جلد ٢، ص ٢٥٠.
(٢) ڏسو "Studies in Indo Muslim History" هوڙي والا
بمبئي ١٩٣٩ع، ص ١١٨.
(٣) تاريخ فيروزشاهي، ضياء برني ڪلڪتو ١٨٦٢ع

آتر واري پاسي موجود آهن. سرڪاري دفترن ۾ پڻ ديهه ماسوئي درج آهي.

● خرابي سنڌ، جي تاريخ، جيڪا هن اها تاريخ ۸۴۹ هه هجريءَ بدران ۹۴۷ هه سمجهي وڃي، ته اهو حوالو سمن جي ابتدائي حڪومت سان پورو ٺهڪي سگهي ٿو.

اسان کي معلوم آهي ته ۷۵۱ هه جي پچاڙيءَ ۾ سلطان محمد بن تغلق دهليءَ جو بادشاهه، پنهنجي باغي طغيءَ جو پيچو ڪندي، ڪرنال (جهونا ڳڙهه - ڪ ٺياواڙ) کان ٺٽي ڏانهن ڊوڙندو آيو هو. ضياء برنيءَ تاريخ فيروز شاهيءَ ۾ سنڌين بابت جن وٽ طغي اچي سام پيو هو، سومرن سان ڪن جا نالا وٺي ٿو، پر ص ۵۲۳ تي وضاحت ڪندي ٻڌائي ٿو ته طغي ٺٽي وڃي اتان جي ڄام وٽ رهيو (۱). ڄام، سمن جي سردار جو خانداني لقب آهي، جنهن مان خبر پوي ٿي ته ان زماني ۾ ٺٽي جو حاڪم هڪ ڄم سمو هو.

سنڌ جو مؤرخ مير محمد معصوم چوي ٿو: طغي ڪنڀات مان ڀڄي جاڙيجن ۾ آيو، يعني هو ڀهرين ڪڇ ويو، جيڪو جاڙيجن سمن جي قبضي ۾ هو. سلطان سندس پٺيان هلندو، ڪڇ ۾ ناڪني شهر تائين پهتو. طغي وري اتان ڀڄي ٺٽي آيو (۲). ان مان پڌرو آهي ته جاڙيجن سمن، جن جي سنڌ جي سمن سان مائٽي هئي، طغيءَ کي ٺٽي جي والي ڄام سمي جي سام ۾ سوڪليو هو. هي ڄم گهڻو ڪري اُنڙ هوندو، جنهن سترهن سال اڳ ۷۳۴ هه ڌاري، سيوهڻ ۾ بغاوت ڪري ملڪ رتن کي (جيڪو سلطان محمد بن تغلق جي پاران اتان جو والي هو)، قتل ڪري سيوهڻ جي قلعي تي قابض ٿيو هو (۳).

---

(۱) تاريخ معصومي ص ۴۸

(۲) تاريخ معصومي ص ۶۲

ابن بطوطہ جيڪو انھيءَ واقعي کان پوءِ سيوھڻ پھتو، انڙ کي ونار سامري لکندي چوي ٿو تہ ھن جا سائياري "قدموا علي انفسھم ونار المذڪور و سمو" ملڪ فيروز(١).

ابن بطوطہ پڌري پٽ ان شخص (انڙ) جي نالي ۾ شبھہ پيدا ڪري ونار السمہ (سمن جي قوم مان انڙ) بدران، ونارالسامري (سومرن جي قوم مان انڙ) لکيو آھي. اھو ٿي انڙ سنڌ ۾ سمن جام، جي حڪومت جو باني ھو ۽ پنھنجي پھرئين لقب ملڪ فيروز جي رعايت سان وڏي ۽ فخر واري لقب فيروزالدين سان حڪومت ھلايائين.

جام نظام‌الدين جي مقبري جي پٽ واري ڪتبي تي (جيڪو پاڻ ٨٦٦ ھ ۾ تخت تي ويٺو ۽ ٩١٤ ھ ۾ وفات ڪيائين) ائين لکيل آھي تہ: سلطان نظام الدين شاھہ بن سلطان صدرالدين شاھہ بن سلطان صلاح الدين شاھہ بن سلطان رڪن الدين شاھہ بن فيروزالدين شاھہ.

ابن بطوطہ چوائي: ملڪ رتن جي قتل کان پوءِ، ھي ونار (انڙ) ملڪ فيروز سلطاني فوجن جي حملي جي ڊپ کان ۽ پنھنجي قوم (سمن) جي ٻري ھٿ سبب، سيوھڻ ڇڏي اچي پنھنجي قوم وارن سان مليو. "ثم خاف علي نفسہ لبعدہ عن قبيلة فخرج في من اقاربہ و قصد قبيلة" پر پاڻ وڏي ھمت وارو ھو. ڪجھہ وقت کان پوءِ پنھنجا ماڻھو گڏ ڪري ٺٽي تي قبضو ڪري ورتائين.

اجا تائين اھو پتو نٿو پوي، تہ جام انڙ ڪھڙي سال ۾ آزاديءَ سان اڪيلو حڪمران ٿيو. ڏھہ سال اڳ راقم (ڊاڪٽر بلوچ) سمن حاڪمن جي حڪمرانيءَ جي لاڳيتي دور

(١) رحلة ابن بطوطہ (تحفة النظار) پيرس ١٨٩٣ع ١٩٢٢ع ج-ص ١٠٥-١٠٨.

بابت، جيڪو مقالو لکيو هو، تنهن ۾ انهيءَ نتيجي تائين رسائي ٿي، ته فيروز الدين شاهه جام انڙ ٧٥١ کان ٧٥٣هه تائين حڪومت ڪئي هئي (١)؛ پر هن جي پراڻي بغاوت (ملڪ رتن جي قتل دوران) ٧٣٤هه ۽ طغيءَ جي ونس سام ونڻ ٧٥١هه جي پڇاڙيءَ ۾، پنهي واقعن مان اهو نتيجو نڪري ٿو، ته جام انڙ ٧٥١هه کان اڳ ٺٽي تي قابض ٿيو هو.

تاريخ طاهريءَ جي مصنف هتي جيڪو حوالو ڏنو آهي، تنهن موجب جام انڙ فيروزالدين شاهه جي حڪمرانيءَ جو دور ٧٤٩هه کان شمار ڪرڻ گهرجي.

سمن جامن جي حڪومت جي خاتمي جو سال، مصنف جي موافقت سان خرابي سنڌ جي عددن مان نڪري ٿو، يعني ٩٢٧هه جنهن ۾ شاهه بيگ ارغون پنهنجي پٽ شاهه حسن سميت سنڌ تي اچي قابض ٿيو.

● تغرآباد — جام تغرور (ص ٠٠...) ۽ سمن جامن مان ڪوبه جام تغرور جي نالي وارو ڪونه ٿي گذريو آهي. اها سئين سڌي مصنف جي ڀل آهي. جنهن جام تغلق بدران جام تغرور لکيو آهي. مير محمد معصوم لکي ٿو ته: جڏهن فتح خان بيماريءَ جي بستري تي ليٽي پيو ۽ سندس چهري مان موت جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا، ته مرڻ کان ٿي ڏينهن اڳ، پنهنجي ڀاءُ تغلق کي تخت تي ويهاريائين (٢). مير علي شير قانع به لکي ٿو، ته تغلق آباد واري قلعي عرف ڪلان ڪوٽ جو بنياد جام تغلق

---

(١) ڏسو راقم (ڊاڪٽر بلوچ) جو انگريزي مقالو Chronology of the Samma Rullrs of Sind Proceedings of the Second Session of the Pakistan Historical Records and Archives Commission Govt. of Pakistan Press Karachi 1954.

(٢) تاريخ معصومي ص ٧٠

رکيو، پر آڏورو رهجي ويو(١). هن قلعي جا آثار اڃا تائين
ٺٽي کان ٽي ميل ڏکڻ ۾ موجود آهن.

● جڏهن ڄام ننڊو (نظام الدين) گاديءَ تي ويٺو (ص٠٠...)
مصنف جي لکڻيءَ مان ائين پيو ڀاسجي، ڄڻ ڀاڻ سمن جي
تاريخ جي تسلسل کان چڱيءَ طرح واقف نہ هو. جيئن (ص٠٠...)
تي لکي ٿو، تہ ڄام ننڊي کان اڳ اهڙو احوال ڪونہ هو،
جيڪو لکيو وڃي ها. مير محمد معصوم جنهن ٢١ سال اڳ
۾ پنهنجي تاريخ (تاريخ معصومي) ١٠٠٩هہ ۾ لکي هئي، سمن
ڄامن جو تفصيلي ذڪر سندن نالن سميت ڄاڻائي ويو هو. شايد
مصنف (نسياني) مير معصوم جي انهيءَ تاريخ کان ناواقف هو.

جيڪي بہ ڇپيل يا قلمي تاريخي ماخذ ڀاڻ تائين پهتا
آهن، تن ۾ ٿورو ڪي گهڻو سمن ڄامن جو احوال ملي ٿو،
جن جي آڌار تي سمن جا لقب، نالا ۽ سندن حڪومت جا
لاڳيتا دور هتي درج ڪيا وڃن ٿا(٢).

١- فيروز الدين شاهہ ڄام انڙ پٽ ڀاڻيٽو ٧٤٩-٧٥٣هہ.
٢- صدرالدين شاهہ ڄام ڀاڻيٽو پٽ فيروز الدين شاهہ ڄام انڙ
(علاءالدين ڄام جوڻي سان گڏ) ٧٥٣-٧٦٨هہ.
٣- رڪن الدين شاهہ ڄام تماچي پٽ فيروز الدين شاهہ ڄام انڙ
(خيرالدين ڄام توڪاچي پٽ علاءالدين ڄام جوڻي
سان گڏ) ٧٦٨-٧٧٧هہ.
٤- علاءالدين ڄام جرٽو پٽ ڀاڻيٽو (پيو ڀيرو) ٧٧٧-
٧٩١-٧٩٠هہ.
٥- سلطان رڪن الدين شاهہ ڄام تماچي (ٻيو ڀيرو)
٧٩١-٧٩٥هہ.

---

(١) تحفة الڪرام ص ٥١

(٢) تفصيلي بحث، دليل ۽ وڌيڪ ثبوت لاءِ ڏسو راقم (ڊاڪٽر بلوچ)
جو انگريزي مقالو:

Chronology of the Samma Rulers of Sind.

٦- سلطان صلاح‌الدين شاهه ڄام (آنڙ ؟) پٽ سلطان ركن‌الدين شاهه ڄام تماچي ٧٩٥-٨٠٦ھ.
٧- نظام‌الدين ڄام پٽ سلطان صلاح‌الدين شاهه ڄام (آنڙ ؟) ٨٠٧-٨١٥ھ.
٨- ڄام علي شير پٽ سلطان ركن‌الدين شاهه ڄام تماچي ٨٠٩-٨١٥ھ.
٩- ڄام كرڻ پٽ خيرالدين ڄام توگاچي پٽ علاءالدين ڄام جوڻو ٨١٦ھ.
١٠- صدرالدين ڄام سكندر شاهه اول پٽ خيرالدين ڄام توگاچي ٨١٦ھ.
١١- ڄام فتح خان پٽ صدرالدين ڄام سكندر شاهه اول ٨١٦ (ربيع‌الاول كان پوءِ) ٨٣١ھ.
١٢- ڄام تغلق (جوڻو ؟) پٽ صدرالدين ڄام سكندر شاهه اول ٨٣١ ربيع‌الاول كان پوءِ) ٨٥٧ھ.
١٣- ڄام مبارڪ (ڄام تغلق جو عامل ۽ سندس سائٽ) ٨٥٧ھ.
١٤- سكندر شاهه پيو ڄام محمد عرف آنڙ پٽ ڄام فتح خان (نمبر ١٠) ٨٥٧-٦-جمادي‌الاول ٨٥٨ھ.
١٥- سلطان صدرالدين شاهه ڄام سنجر عرف رائدن پٽ سلطان صلاح‌الدين شاهه ڄام (آنڙ ؟) پٽ سلطان ركن‌الدين شاهه ڄام تماچي (نمبر ٣) ٦- جمادي‌الاول ٨٥٨-٢٥ ربيع لاول ٨٦٦ھ.
١٦- سلطان نظام‌الدين شاهه (ڄام نندو) پٽ سلطان صدرالدين‌شاهه، ڄام سنجر عرف رائدن ٢٥- ربيع‌الاول ٨٦٦-٩١٤ھ.
١٧- ناصرالدين ابوالفتح سلطان فيروز شاهه پٽ سلطان نظام‌الدين شاهه ڄام نندو ٩١٤-٩٢٧ھ.

● ڄام نظام‌الدين هڪ نئين قسم جي شهر اڏائڻ جو اراد و كيو. هتي مصنف (نسياني) وڏي ويسر (ڀڙلي) جو شڪار ٿيو آهي، جو نئي شهر جي اڏاوت ڄام نظام‌الدين عرف

ننڍي جي دؤر ۸٦٦-۹۱۴هه ۾ ڏيکاري ٿو. اهو نئون شهر جيڪو هاڻ به ٺٽي جي نالي مشهور آهي، واقعي سمن ڄامن جو اڏايل هو، پر هنن پهريان ساموئي جو شهر آباد ڪيو هو، ان کان پوءِ هنن ٺٽي ڏانهن ڌيان ڏنو، جيئن اڳ لکيو ويو آهي. ملڪ فيروز ڄام انڙ ۷۳۴هه ۾ ملڪ رتن کي سيوهڻ ۾ قتل ڪرڻ کان پوءِ، اتان پڇي پنهنجي قبيلي ۾ آيو. ان زماني ۾ سمن جو هيڪاندو ماڳ ساموئي جو شهر هو. اڳتي هلي ڄام انڙ زور وٺڻ کان پوءِ، هن علائقي تي قابض ٿيو. ٺٽي جي اڏاوت گهٽو ڪري ۷۴۰-۷۵۰هه ڌاري ٺئين سر ٿي هوندي. جيئن اسان ڏسون ٿا، ته ۷۵۱هه ۾ اهو سردار ٺٽي جو ڄام، يعني حاڪم هو، جو طغي ونس اچي سام ورتي.

سنڌ ۾ جيڪي روايتون رائج آهن، تن موجب ٺٽو هن ملڪ جي قديم شهرن مان شمار ڪيو وڃي ٿو. سنڌي لغت ۾ ٺٽ يا ٺٽي کان مراد اها ديهه، جيڪا درياهه جي ڪناري تي هجي. پاڻيجي ٿو ته جڏهن درياهه ان پاسي کان وهندو هو، تڏهن اها ديهه اتي آباد ٿي هوندي. جيڪڏهن درياهه جو وهڪرو انهيءَ پاسي ستين صدي هجريءَ جي پڇاڙيءَ يا اٺين صدي جي اڳياڙي ۾ ليکيو وڃي، تڏهن به تسليم ڪرڻو پوي ٿو، ته ٺٽو تنهن زماني ۾ هڪ ديهه جي صورت ۾ آباد هو.

ڊاڪٽر عبدالله چغتائي تازو اطلاع ڏنو آهي، ته امير خسرو دهلوي (٦٥١-۷۰۵هه) پنهنجي مثنوي "نُههِ سپهر" ۾ ٺٽي جو نالو ورتو آهي. اهو حوالو به انهيءَ نتيجي جي (جيڪو مٿي ڄاڻايو ويو) تائيد ڪري ٿو.

● سڪرو، سنڌيءَ ۾ سدورو يا سياڪو.

● پير پٺي جي مزار، پير پٺي بابت، جيڪو سنڌ ۾ انهيءَ نالي سان مشهور آهي. حديقةالاولياء ۾ سيد عبدالقادر ۽

تحفةالڪرام ۾ مير علي شير قانع ڪافي ڪجهه لکي چڪا آهن. شيخ پنهو- پيرآر ڪنيت ابوالخير لقب شاهه عالم، نالو حسين پٽ راجپار پٽ لاکو پٽ سخيرو ذات آڳلانڻ. سندس والده جو نالو سلطاني ڏيءُ مراد پٽ شرفو، جيڪو شيخ بهاءالدين ملتانيءَ جي مريدن مان هو، ٦٦٦هه ۾ فوت ٿيو. سندس مزار ٺٽي کان ١٤ ميل ڏکڻ تي هڪ ٽڪريءَ مٿان آهي، جتي اڄ تائين ماڻهن جي اچ وڃ رهي ٿي.

● آخر ڪيس مبارڪ خان جو خطاب مليو. قبولشي نالي ڇوڪرو، پهريان پهريان دريا خان جي لقب، پوءِ مبارڪ خان جي خطاب سان سرفراز ٿيو ۽ بلڪ ڄام نظام الدين هن کي پنهنجو پٽ ڪري سڏيو ۽ جيئن سندس مقبري جي دروازي مٿان لڳل ڪتبي تي، جيڪو هن پاڻ (دريا خان) پنهنجي حياتيءَ ۾ مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي تعمير ڪرايو هو، هيءَ عبارت اُڪريل آهي:

هذا المقام في زمان خان الاعظم ميان مبارڪ خان
بن سلطان نظام الدين شاهه سخي حبيب الله آغاز
بنياد من جمادي الاول سنه خمس و تسعين وثمانئة.

● وبر شنهراج (ص...) صحيح ديرو سهراج آهي. سهراج کهر قوم جي سردارن مان هو، ڪهرن جي ديري جا آثار اڄ به (شهر ۽ ڳاديءَ جي هنڌ جي صورت ۾ برباد ٿيل) تعلقي شاهه بندر ضلعي ٺٽي ۾ موجود آهن.

● ٽيهتر ورهين جي ڊگهي عرصي واري حڪومت هلائي (ص...)، ڄام نظام الدين عرف ننڊي ربيع الاول ٨٦٦ کان ٩١٤هه تائين اٺيتاليهه ورهيه حڪومت هلائي هي جهان ڇڏيو.

● آخر ڪيس ڪنڌ تي ترار جي وار ٿيڻ ڪري شهيد ٿيڻو پيو (ص...). اصل ڳالهه هيئن آهي، ته دريا خان ارغونن سان سخت جنگ ڪندي (جنهن ۾ سندس بهادري چوٽ تي هئي)، دشمنن جي فريب ۾ اچي، قيد ٿيڻ کان پوءِ قتل ٿيو-

مير معصوم لکي ٿو تہ: دريا خان اهڙي جنگ جوٽي، جو ان جي بيان کان قلم جي زبان قاصر آهي، (آخرڪار) تنگربردي (جيڪو ارغونن مان قبتاش [بدقماش] جي لقب وارو هو) جي هٿان قيد ٿي، سمن جي لشڪر سميت قتل ٿي ويو (١).

بيگلارنامي جو مصنف چوي ٿو تہ: دريا خان مڙسان مڙسيءَ جنگ ڪئي، نيٺ انهيءَ جنگ ۾ مغلن جي فوج هٿان قيد ٿي قتل ٿيو (٢).

انهن مورخن تفصيل سان ڪونہ لکيو آهي، تہ ارغونن هن نامور سپهہ سالار کي سندس لشڪر سميت ڪيئن قيد ڪيو؟ گمان آهي تہ ارغونن جنگ جي ميدان ۾ پنهنجي سوڀ جو آسرو نہ ڏسي، فريب ۽ کيڙي صلح جو جهنڊو آڏيو ڪيو، دريا خان جيڪو نهايت نيڪ سرشت وارو هو، هنن جي عهد تي اعتبار ڪري صلح جي لاءِ تيار ٿيو، ائين ڪندي سندن فريب ۾ اچي قتل ٿي ويو.

هن ڏس ۾ گجرات جي مؤرخ عبدالله بن محمد بن عمر المڪي پنهنجي تاريخ "ظفرالوالہ بمظفر و آلہ"(٣) جيڪا انهيءَ واقعي کان ٣٦ سال پوءِ ٩٦٣هہ ۾ تصنيف ڪئي هئائين، صاف لکي ٿو تہ:

ثم المغل احتالوا علي وزير دريا خان و قتلوه غدرا.

ڪي چون ٿا تہ ملتان (ص...) ۾ شاهہ بيگ ارغون جي موت بابت مصنف جيڪو سال ٩٢٤هہ ڄاڻائي ٿو، سو سندس يڌ سڌ سان تعلق رکي ٿو، باقي تاريخي طرح ان جي ڪا بہ اهميت ناهي. مير معصوم پنهنجي تاريخ ۾ شاهہ بيگ جي موت بابت تفصيل سان لکيو آهي تہ: ٺٽي تي قابض ٿيڻ کان پوءِ

---

(١) تاريخ معصومي ص ١١٤.

(٢) بيگلارنامہ ص ٨ سنڌي ادبي بورڊ.

(٣) ظفرالوالہ بمظفر و آلہ لنڊن ١٩١٠ع - ١٩٢٨ع ص ١٣٨.

شاهہ بيگ قنڌار ڏانھن واپس وريو؛ پر وري سنڌ ڏانھن واپس آيو، جڏھن سيوھڻ ۽ بکر جي سهم ناں واندو ٿيو، تہ گجرات ھٿ ڪرڻ لاءِ نئين مان اوڏاھين ڪاھي ويو. وات تي اگھرڪوٽ وٽ پھچي ساهي پٽيائين. انهيءَ وچ ۾ کيس خبر ملي، تہ بابر بادشاهہ ڀيره ۽ خوشاب پهچي چڪو آهي ۽ هندستان تي قابض ٿيڻ جون ڪوششون پيو ڪري. شاهہ بيگ اها خبر ٻڌي ڏاڍو پريشان ٿيو. انهيءَ ڏوجهري ۾ اندر رئي اندر ڳنڍين ۾ ڳرندي انهيءَ هنڌ گجرات فتح ڪرڻ کان اڳ ۹۲۸ھ فوت ٿيو. شهر شعبان مان سندس وفات جي تاريخ ڪڍي وئي(۱).

طبقات اڪبري ۽ تاريخ فرشتہ(۲) ۾ شاهہ بيگ جي وفات جي تاريخ ۹۳۰ھ آهي، پر مير معصوم جي تفصيل مطابق ۹۲۸ھ درست سمجهڻ گهرجي.

● اڄا تائين انهن جا مقبرا سمن ڄامن جا مقبرا، جيڪي مڪليءَ جي اترئين پاسي موجود آهن، انهن مان ڄام نظام الدين جي مقبري وارو عمارت، جيڪا سنگ تراشيءَ جي فن ۾ بي نظير حيثيت رکي ٿي، سالم حالت ۾ موجود آهي.

● مرزا شاهہ حسن جو احوال، جنهن ۹۰۷ کان ۹۲۲ھ تائين پورا پنجٽيهہ ورهيہ (؟) سنڌ تي حڪومت ڪئي. صحيح عبارت ۹۲۸ھ کان ۹۶۲ھ هئڻ کپي. ان ڪري جو شاهہ بيگ شعبان جي ۲۲ تاريخ ۹۲۸ھ ۾ فوت ٿيو هو ۽ سندس پٺيان مرزا شاهہ حسن جي حڪومت جو دؤر اتان ئي شروع ٿيو هو.

● مانڊوي (Mandvi)، جيڪو اڄا تائين ڪڇ جو بندرگاهہ آهي.

---

(۱) تاريخ معصومي، ص ۱۲۶-۱۲۷.

(۲) طبقات اڪبري، خواجہ نظام الدين احمد بخشي، ڇاپو ڪلڪتو. ۱۹۲۷ع-۱۹۳۵ع، جلد ۳، ص ۵۲۰.

(۳) تاريخ فرشتہ، ڇاپو بمبئي ۱۸۳۲ع، ج ۲، ص ۶۲۱.

● راءِ ڪنگھار سمي ڏانھن خطءِ ڪڇ جي زميندار ۽ راءِ ڪنگھار سمي ڏانھن مرزا شاهحسن جو خط روانو ڪرڻ. راءِ ڪان مراد قوم جو پريوسڙس يا سردار. همير جو پٽ ڪنگھار ١٥٣٧ع تائين ڪڇ جو راءِ هو. مصنف (نسياني) جي انهيءَ حوالي مان ظاهر ٿو ٿئي، ته ان زماني ۾ راءِ ڪنگھار جي حيثيت هڪ زميندار جيتري هئي. راءِ ڪنگھار جو پٽ راءِ پارو ڪڇ جي رائن مان پهريون راءِ هو، جنهن آني حاڪم ٿي حڪومت هلائي. ان ڪري ڏي هن جهانگير جي اڳيان آڻ مڃي هئي. وڏيڪ لاءِ ڏسو مٿي ڏنل راءِ پارو وارو حاشيو.

ڪڇ جو هرڪو راءِ جاڙيجن سمن جي خاندان مان هو، جن جي مائٽيءَ جي ليکي اڇي ساموئي وارن سمن چامن سان لڳي ٿي. سمن جي انساب وارين روايتن مطابق، جيڪي ڪڇ جي پاسي هلندڙيون اچن ٿيون. جاڙيجن سمن جو وڏو لاکو عرف جاڙو هو(١)، جيڪو وري ساموئي جي سمن چامن جي هڪ شخص لاکي گوراڙي جي پٽ مان چيو وڃي ٿو. راءِ ڪنگھار جو نسب نامو پڻ ان ريت لاکي گوراڙي سان وڃي ملي ٿو:

ڪنگھار پٽ همير پٽ پيمجي پٽ آمر پٽ ڪايو (يا ڪانيو) پٽ مارو (يا مالو يا مولو) پٽ بهڻ (يا وهڻ يا وهان) پٽ ڪاهو پٽ اوٺو پٽ رتو پٽ رانڌڻ (رتو رانڌڻ) پٽ لاکو (عرف جاڙو، جيڪو جاڙيجي سمي جو ڏاڏو هو)(٢) پٽ ويرو پٽ ساند پٽ پلي پٽ رانڌڻ پٽ

(١) لاکو پنهنجي پاءُ لکڌيرَ مان گڏ جاڙو ڄائو هو، تنهن ڪري جاڙو سڏجڻ ۾ آيو. ڪن روايتن ۾ لاکو پٽ جاڙو آيل آهي، جو صحيح ناهي.

(٢-٢) ڪن روايتن ۾ لاکو پٽ جاڙو پٽ ساند پٽ تماچي پٽ اُنڙ اچي ٿو، ته ڪن ۾ پلي پٽ رانڌڻ، پٽ ساند پٽ ڪاڪو پٽ سمو پٽ اُنڙ آيل آهي.

ڪاڪو ﭘُٽ سمو ﭘُٽ اُنڙ (١) ﭘُٽ لاکو گوراڙو، جيڪو ١٢٥٠ع ڌاري "ڄام" ساموئيءَ جو سمو سردار هو (١).

● راءِ ڪنگهار سمي جو شاهہ حسن کي جواب موڪلڻ:

مصنف راءِ ڪنگهار جي تنازعي کي، شاهہ حسن جي ملتان تي چڙهائيءَ کان اڳ لکي، واقعن جي سلسلي ۾ نقص پيدا ڪيو آهي. مرزا شاهہ حسن ملتان هٿ ڪرڻ کان پوءِ، ٩٣٣هہ جي وچ ڌاري ڪڇ تي ڪاهي ويو هو. جيئن مير معصوم لکي ٿو: مرزا شاهہ حسن ملتان تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ بکر پهتو، جتي ٺٽي جي اميرن وٽان کيس اطلاع پهچايو ويو، تہ راءِ ڪنگهار ٺٽي تي چڙهائي ڪرڻ وارو آهي. مرزا شاهہ حسن هڪدم يلغارون ڪندو اچي ٺٽي رسيو. ايتري ۾ ڪنگهار جو ايلچي مرزا شاهہ حسن وٽ آيو ۽ کيس ٻڌايائين، تہ آمر آمراڻي (راءِ ڪنگهار جو پاءُ) اوهان جي هٿان قتل ٿي چڪو آهي، جنهن جي وير وٺڻ لاءِ، اسان سڀئي هتي اچي گڏ ٿيا آهيون. هن کان اڳ، جيئن تہ مرزا شاهہ حسن ملتان تي ڪاهي ويو هو، ان ڪري ان جي پرپٺ سنڌ ۾ اهل عيال جي عزت جو لحاظ ڪندي، چڙهائي نہ ڪئي وئي. هاڻ ياتہ اسان سان صلح ڪرڻ ۾ اچي ۽ ان موجب سنڌ مان ڪو ٽڪرو اسان کي ملڻ کپي، يا وري جنگ جي تياري ڪئي وڃي (٢).

● مرزا شاهہ حسن جو طولاپرس، يعني سوني ماڻهوءَ جي حقيقت کان واقف ٿيڻ، جيڪو لاکي ڦلاڻي جهرڪ جهرڪيءَ جي ٽالي، ٻن چشمن ۾ لڪائي ڇڏيو هو. "تورا" [= تلہ

---

(١) ڏسو ماکيو جاڙيجن جو نسب نامو. بمبئي صوبي جو گزيٽيئر، ج ٥، (ڪڇ پالڻ پور ۽ ماهي ڪانٺا) ڇپيل سال ١٨٨٠ع، ضميمو ص ٢٥٢؛ ڪڇ بابت مختلف اطلاع تاليف اوجيلوي (Ojiluy) ١٧- نومبر ١٨٥٠ع حڪومت بمبئي جو رڪارڊ "و" ڪڇ جي آثار قديمہ بابت رپورٽ تاليف ڊي. بي ککڙ (Khakhar)، بمبئي ١٨٧٩ع.

(٢) تاريخ معصومي ص ١٦٠.

(پراڪرت)]=طلا يا سون+پرس=ماڻهو. طولاپرس جو قصو تہ لاکي ڦلاڻيءَ پنهنجي مرڻ کان اڳ ان کي جهرڪ جهرڪيءَ نالي ٻن چشمن ۾ طلسم وسيلي لڪائي ڇڏيو هو، لاکي ڦلاڻيءَ جي ڪيترن قصن مان هڪڙو آهي، مير طاهر محمد پهريون شخص آهي، جنهن اهو قصو ماڻهن جي واتان ٻڌي قلمبند ڪيو. ان کان پوءِ مير علي شير قانع ان کي تحفة الڪرام ۾ نقل ڪيو (١). اهي ٻئي چشما (تلاءَ) جهرڪ جهرڪيءَ جي نالي اڃا سوڌا ڪاري ڏونگر "جبل" کان اولهہ تي ڪڇ جي ٻيٽ پرڳڻي ۾ موجود آهن ۽ هندو هرسال اتي وڏي ميلو لڳائيندا آهن، جيڪو ڪنبڙ جي ميلي سان مشهور آهي.

ڦل جو پٽ لاکو، جيڪو انهيءَ پيءُ واري نسبت سان لاکو ڦلاڻي بہ سڏجي ٿو. سمن جي سياڻن ۽ تهسوارن مان هو، جنهن جي سورهيائي ۽ سخاوت جي هنڌين ماڳين هاڪ هوندي هئي. پيءُ جي وفات کان پوءِ هي ڪڇ جو والي ٿيو ۽ ڪيراڪوٽ قلعو تيار ڪرايائين، جنهن کي ڳاڙهيءَ جو هنڌ ٺاهي ويهي رهيو.

سمن جي انساب وارين روايتن مطابق لاکي جو نسب نامو هيٺين ليکيجڻ ۾ اچي ٿو:

لاکو پٽ ڦل پٽ ساهڙ پٽ سهڙ پٽ ويرو
پٽ ساند پٽ پلي پٽ رائڌن پٽ ڪاڪو پٽ
سمو پٽ آنڙ پٽ لاکو پٽ لاکيار پٽ آڏو
پٽ اوڏار پٽ نوتيار پٽ نيت.

لاکي ڦلاڻي جي حڪومت ۽ حياتيءَ بابت جيڪي روايتون اسان تائين پهتيون آهن، تن ۾ گهڻو اختلاف آهي. ڪي لاکي کي ڏهين صدي عيسويءَ ۾، تہ ڪي ٻارهين، ٽيرهين يا

---

(١) تحفة الڪرام فارسي ص ٦٠.

چوڏهين صدي عيسويءَ ۾ ليکين ٿيون. گمان ان تي آهي، ته هي ٻارهين صدي عيسويءَ جي ٻانهن مان هو. هن جا ٻه داستان "لاکي جي مهر راڻيءَ سان شادي" ۽ "لاکي جو اوڍڻ سان عشق" مشهور آهن (١).

سال ٩٣٣هه ۾ شاهه حسن جو ملتان کي تباهه ڪرڻ ۽ ميز شمس جو اتي حاڪم مقرر ٿيڻ (ص...). مير محمد معصوم جي لکت موجب، هڪ سال جي گهيري کان پوءِ ملتان ١١- ربيع الثاني ٩٣٣هه ۾ شاهه حسن جي قبضي ۾ آيو، جتي ٻه مهينا رهي، پاڻ وري ٻکر ڏانهن روانو ٿيو. پويان دوست مير آخور ۽ خواجه شمس الدين ساهونيءَ کي ٻن سون سوارن هڪ سؤ پيادن ۽ هڪ سؤ توبچين سان ملتان جو حاڪم مقرر ڪري ويو.

● طفرل آباد وارو قلعو (ص...). ڏسو هن کان اڳ آيل حاشيو تغرآباد.

● لاهري (ديبل بندر) تائين (ص...). مصنف لاهري بندر کي ديبل بندر سمجهي وڏي غلطي ڪئي آهي. ديبل سنڌ جي قديم بندرن مان هو، جو ١١٧ع ڌاري محمد بن قاسم ثقفي جي قبضي ۾ آيو. هي تاريخي بندر چوڏهين صدي عيسويءَ جي اوائل ۾، يا ان کان اڳ بلڪل برباد ٿي چڪو هو. لاهري بندر گهٽو ڪري ڏهين صدي عيسويءَ جي اڳياڙيءَ ۾ آباد ٿيو، جنهن جي خبر بيرونيءَ وٽان ملي ٿي.

---

(١) لاکي ڦلانيءَ جي سوانح بابت ڏسو ڊاڪٽر بلوچ جو لکيل ڪتابڙو "لاکو ڦلاني" ڇاپيل سنڌي مجلس، سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد ١٩٥٨ع ۽ سنڌس انگريزي مقدمو سنڌي داستانن بابت جلد ٻهريون لوڪ ادب سلسلا، جو ڪتاب ٢٩ ڇاپيل سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٦٤ع.

ديبل انهيءَ هنڌ واقع هو، جتي اڄڪلهہ ڀنڀور جا آثار آهن. لاهري بندر جا آثار وري ديبل (ڀنڀور) کان اٺ ميل ڏکڻ تي اڄا تائين موجود آهن(١).

• سال ٩٤٨هہ ڌاري همايون بادشاهہ جو ٻکر پهچڻ، (ص...) اصل ٩٤٧هہ هئڻ کپندو هو. جيئن مير معصوم تاريخ معصوميءَ ۾ تفصيل سان لکيو آهي تہ: همايون ماٿيلي مان نڪري خميس ڏينهن ٢٨- رمضان ٩٤٧هہ ڌاري روهڙيءَ اچي رسيو(٢). تفصيل ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

• ارباب عمر شاهہ ۽ دائود جو همايون وٽ اچي حاضر ٿيڻ (ص...). عمر شاهہ (پُٽ دائود) سهتو ۽ سندس پٽ دائود درٻيلي پرڳڻي جي اربابن مان هئا. مير معصوم لکي ٿو تہ: همايون بادشاهہ ٿورن مهينن کان پوءِ ٻکر مان نڪري درٻيلي آيو(٣)، سمجهيو وڃي ٿو، تہ بادشاهہ حقيقت ۾ عمرشاهہ ۽ سندس پٽ دائود جي دعوت ۽ عقيدت موجب درٻيلي آيو هو، جتان ٿورن ڏينهن کان پوءِ پاٽ هليو ويو(٤).

• وات تي اڪبر عمرڪوٽ ۾ پيدا ٿيو (ص...). مصنف همايون جي پنڌ کي ٻکر کان عمرڪوٽ تائين بي ترتيبيءَ سان بيان ڪري واقعن کي گنجرائي ڇڏيو آهي. مير معصوم جي لکت موجب(٥)، همايون روهڙيءَ کان پيرلوءِ پهتو، جتي پنج ڇهہ مهينا ترسي، وري درٻيلي هليو آيو، جتان وري

---

(١) تاريخ معصومي ص ١٥٩-١٦٠.
تفصيل لاءِ ڏسو ڊاڪٽر بلوچ جو انگريزي مقالو ديبل جي اصلي ماڳ بابت "اسلامڪ ڪلچر حيدرآباد دکن جولاءِ ١٩٥٢ع واري پرچي ۾.
(٢) تاريخ معصومي ص ١٦٩-١٧٠.
(٣) تاريخ معصومي ص ١٧١.
(٤) تاريخ معصومي.
(٥) تاريخ معصومي ص ١٦٩-١٧٧.

کن ڏينهن کان پوءِ پاڻ اچي پهتو ۽ شيخ علي اڪبر جاميءَ جي ڌيءَ حميده بانو سان نڪاح وڌائين. ٿوري وقت گذرڻ کان پوءِ پاٽ مان هلي واپس بکر آيو. اتان سيوهڻ پهتو ۽ اٺن مهينن کان پوءِ سيوهڻ جي قلعي جو گهيرو ڇڏي روهڙي وڃي رسيو. جتان وري ڪوچ ڪري اُچ، بيڪانير، پهلوڌي، ساتلمير ۽ جيسلمير کان ٿيندو ۱۰ جمادي الاول ۹۴۹ هه ڌاري عمرڪوٽ آيو، جتي آچر ۵-رجب (مير معصوم ۽ طبقات اڪبري ج-۱ ص ۵۵) ۽ ۴- رجب (گلبدن بانو بيگم جي چوڻ مطابق) (۱)، اڪبر بادشاهه پيدا ٿيو.

● نٿي مان نڪري رين درياهه جو پاسو ورتائين. (ص...) رين درياهه (رين بارگاهه) سنڌو نديءَ مان نڪتل ڇاڙو، جنهن جي وهڪري جا آثار اڃا تائين ٽنڊي محمدخان ماتلي ۽ بدين جي تعلقن ۾ موجود آهن.

● فتح باغ (ص...) هن جا آثار پراڻي رين درياهه جي ڪنڌيءَ تي اٽڪل اٺ ميل ماتليءَ کان پرتي اڄ تائين موجود آهن. وڌيڪ ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

● هڪ ڪي جتوال ۾ سبرائي (ص...) عمر شاهه جي ٻن پٽن کي اهڙيءَ ريت قتل ڪرايو ويو. (عمر شاهه ان کان اڳ انهن ڏينهن ۾ جڏهن بادشاهه اروڙ ۾ هو) وفات ڪئي هئي.

مير معصوم لکي ٿو ته: مرزا يادگار ناصر، جيڪو بادشاهه جي خاص ماڻهن مان هو، مرزا شاهه‌حسن جي ڇڪيءَ تي محرم جي اڪيارهينءَ ۾ ۹۴۹ هه ۾ بادشاهه کان ڌار ٿي ويو هو. بادشاهه ۲۱ محرم ۹۴۹ هه تي روهڙيءَ کان اڳ ڏانهن لڏو ڪيو. مرزا يادگار، مرزا شاهه‌حسن سان وفاداري ڏيکارڻ لاءِ تيار ٿيو ۽ پيو جنگي سامان جيڪو وٽس هو، قلعي اندر

(۱) همايون نامه لنڊن ۱۹۰۲ع

موجود مرزا شاهہ‌حسن جي اميرن ڏانهن ڏياري موڪليو. ان سان گڏ هالي ۽ عمر شاهہ کي جيڪي بادشاهہ جا خير خواهہ هئا، قلعي ۾ آماڻي چڙهايائين. مرزا شاهہ‌حسن ٢٤ محرم ٩٤٩ هہ بکر پهتو ۽ قلعي اندر داخل ٿيو. سلطان محمود خان ۽ ٻين اميرن تي چوهہ چنڊڻ لڳو تہ اوهان ڇو همايون بادشاهہ جي مدد ڪري کيس اناج موڪليندا رهيا. ملا درويش محمد انباردار کي سوريءَ تي چاڙهيو ويو. هالي ۽ عمر شاهہ کي سکر واري دروازي وٽ دسي سندن کل لهرائي وئي (١). جيئن تہ ارباب عمر شاهہ مؤلف (نسياني) جو نانو هو، ان ڪري هن باري ۾ مؤلف جي راءِ مير معصوم جي راءِ کان وڌيڪ وزندار سمجهي. اهي ٻئي ڄڻا عمر شاهہ جا پٽ ڇٽي سگهجن ٿا، جو مؤلف چوي ٿو تہ هڪ دائود پيو هالو هو، جن لاءِ مير معصوم بہ لکيو آهي تہ: دائود ۽ هالي کي قتل ڪيو ويو.

⊙ اسان توکي ڇهن پيڙهين تائين هي ملڪ ڏئي ڇڏيو (ص...) ڇهہ پيڙهيون مرزا عيسيٰ جي دور حڪومت سميت: مرزا عيسيٰ سندس پٽ مرزا محمد باقي سندس پٽ مرزا پائنده محمد سندس پٽ مرزا جاني بيگ جن آزاديءَ سان حڪومت هلائي.

جڏهن مرزا جاني بيگ جي زماني ۾ سنڌ تي اڪبري گماشتا قابض ٿيا، تہ مرزا جاني بيگ جي وفات کان پوءِ هي ملڪ سندس پٽ مرزا غازي بيگ کي جاگير ٿي مليو ۽ سندس حيثيت هڪ نواب جي وڃي رهي. البت مرزا عيسيٰ جي وفات کان پوءِ، هن جي ٻن پٽن محمد باقي ۽ جان بابا پيءُ جي گادي لاءِ، ڪجهہ وقت هڪٻئي سان جنگ جوٽي، ايستائين جو جان بابا قتل ٿي ويو. جيڪڏهن جان بابا ۽ مرزا غازي بيگ ٻنهي کي بہ ڳڻيو وڃي تہ پوءِ برابر ڇهہ پيڙهيون ٿين ٿيون.

---

(١) تاريخ معصومي- ص ١٧٧-١٧٨

● شاهه بيگ ۽ شاهه حسن ارغون جي اڪيتاليهن ورهين جي حڪومت (ص...)، شاهه بيگ ارغون ٩٢٧ هه ۾ سنڌ غصب ڪئي، سندس پٽ مرزا شاهه‌حسن ٩٦٢ هه ۾ مئو، انهيءَ حساب سان هنن جي حڪومت ايڪيتاليهن ورهين بدران پنجٽيهه سال ليکڻ کپي.

● ٽيونجاهه سال هن ملڪ تي حڪومت ڪئي (ص...) مرزا عيسيٰ ترخان ۽ سندس اولاد ارغونن کان پوءِ سنڌ تي ايترو وقت حاڪم رهيا، پر اها ڳالهه صحيح نه آهي. مرزا عيسيٰ ترخان مرزا شاهه حسن جي وفات (١٢- ربيع الاول ٩٦٢ هه) کان پوءِ ٺٽي ۾ گاديءَ تي ويٺو ۽ ترخان گهراڻي جو پويون حاڪم مرزا جاني بيگ (محرم سن ١٠٠٠ هه) ۾ خان خانان هٿان شڪست کائي، حڪومت ان جي حوالي ڪئي. انهيءَ آڌار تي ترخان گهراڻي جي حڪومت جو زمانو ٣٨ سال ٿئي ٿو.

● مرزا شاهه‌حسن جو ميت مڪليءَ جي انهيءَ مقبري ۾ رکيائين (ص...) مرزا عيسيٰ پاڻ شاهه‌حسن جي ميت سان گڏ ڪونه آيو، بلڪ سيوهڻ جو قلعو هٿ ڪرڻ لاءِ اوڏانهن چڙهي ويو. مير معصوم لکي ٿو: ماهه بيگم، شيخ عبدالوهاب پوراني، مرزا قاسم بيگلار ۽ خواجه محمد حسين تي مرزا شاهه‌حسن جي ميت نيڻ جو ذمو رکيو ويو، جن ٺٽي پهچي پهريان ان کي مير احمد جي حويلي ۾، جيڪا درياهه جي ڪنڌيءَ تي هئي، امانت طور دفن ڪيو، ان کان پوءِ اها عمارت، جيڪا مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي خاص انهيءَ لاءِ تيار ٿي هئي، ٽن مهينن کان پوءِ جڏهن مرزا عيسيٰ واپس آيو، ته مرزا شاهه حسن جو ميت وري ان ۾ دفنايو ويو. پڇاڙيءَ ۾ سالن کان پوءِ ميت کي مڪي کڻائي ويا ۽ سندس پيءُ شاهه بيگ جي قبر جي پر ۾ پورياٺون ۽ مٿس عمارت اڏي وئي، جيڪا مشهور

عمارتن مان آهي (١). ترخان نامہ جي مصنف جي قول موجب ماهہ بيگم ۽ سيد علي شيرازي ٺٽوي، مرزا شاهہ حسن جي ميت سان گڏ مڪي ويا هئا.

● جڏهن مرزا شاهہ حسن ارغون ايڪيتاليهہ سال مرزا شاهہ حسن اصل ۾ ٣٤ سال (٩٢٨ هہ کان ٩٦٢ هہ تائين) حڪمراني ڪئي.

● مرزا محمد باقي ۽ مرزا محمد صالح جي پاڻ ۾ دشمني، مير معصوم جي بيان مطابق ٩٦٧هہ جي اڪيارهين ۾ هي ٻئي ڀائر پاڻ ۾ ٽڪريا. مرزا عيسيٰ، مرزا صالح جي طرفداري ڪئي. مرزا باقي گهٽي رتوچاڻ کان پوءِ هار کائي، سوڍن جي ماڳ ونگيءَ پاسي هليو ويو، جيڪي ارغون سائس گڏ هئا، عمرڪوٽ هليا ويا ۽ پاڻ جيسلمير کان ٿيندو بکر آيو ۽ سلطان محمود خان سان اچي مليو (٢).

● ائين جيئي بکر روانو ٿي ويو. مير معصوم لکي ٿو، تہ مرزا محمد باقي ٩١٨هہ ڌاري بکر پهتو (٣).

● مرزا صالح جو قتل ٿيڻ، ٩٧٠هہ ۾ هيءُ واقعو ٿي گذريو. مير معصوم ٿو لکي، تہ مرزا صالح مريد نالي هڪ بلوچ هٿان قتل ٿيو، جنهن جي پيءُ کي پاڻ مارائي چڪو هو (٤). بيگلارنامي جو مصنف لکي ٿو، تہ مرزا صالح ترخان ٩١٠هہ ۾ هڪڙي جٽ هٿان قتل ٿيو (٥). اها ڳالهہ مؤلف جي ڳالهہ سان ٺهڪي اچي ٿي، تہ مرزا صالح مريد نالي جٽ (بلوچ) هٿان شهيد ٿيو.

---

(١) تاريخ معصومي، ص ١٩٣-١٩٤.
(٢) تاريخ معصومي، ص ٢٠٨.
(٣) تاريخ معصومي، ص ٢٢٤.
(٤) تاريخ معصومي، ص ٢٠٨.
(٥) بيگلارنامو، ص ٥٠.

ترخان نامي جو مؤلف سيد جمال (١٠١٥هه) مرزا صالح جي قتل جو بيان هن ريت ڪيو آهي، تہ مرزا صالح مريد بلوچ جي اهل عيال کي، سندس قبيلي سميت، هڪ ڏاڙي جي مرزا ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو هو. مريد بلوچ درخواست ڏيڻ جي بهاني مرزا صالح جو دڪ جهلي بيهي رهيو. مرزا پاڻ هن کي مڏ ڪيو ۽ گهوڙي تان لهي جيئن ڪاغذ درخواست وٺڻ تي گهريائين، تہ مريد هڪدم سندس سيني ۾ خنجر وهائي ڪڍيو ۽ مرزا ٿڏي تي فوت ٿي ويو(١).

هن باري ۾ اسان (ڊاڪٽر بلوچ) سنڌ جي ڪن بلوچ قبيلن کان پڇا ڪئي ۽ معلوم ٿيو، تہ مريد خان رجيرن جي قبيلي مان هو، جيڪو ڪرمتي ہروچن جو هڪ قبيلو آهي. ڪين چيو، تہ هو لاشاري قبيلي مان هو، پر اها ڳالهہ ڪنهن بہ قبول نہ ڪئي، تہ هو برابر جت قوم مان هو. انهيءَ تڪرار جو اصل سبب راوين هينءَ ٻڌايو آهي، تہ مرزا صالح بلوچن مان ڪا ڇوڪري پنهنجي نڪاح ۾ آڻڻ تي گهري، پر ڇوڪريءَ جي پيءُ انهيءَ سڱابنديءَ کان صاف نهڪر ڪري ڇڏي. مرزا صالح خار ۾ اچي ہروچن سان ظلم ڪرڻ تي لهي آيو. مريد خان تڏهن گجرات ۾ هو، جتان ہروچن جي حمايت لاءِ هيڏانهن هليو آيو ۽ مرزا صالح کي قتل ڪري، پنهنجي قوم جو ننگ بچايائين. سنڌيءَ ۾ ڇپيل هيءُ بيت، جيڪو مريد خان ڏانهن منسوب آهي، اڃا تائين مير پورساڪري وارن ڪرمتي ہروچن جي روايتن ۾ محفوظ آهي:

کهڪهيلي جي گار تان، ڪريان ڪٽاري گهاءُ،
مرزا صالح ماريان، پي نہ ڪريان ڪاءُ.

مرزا صالح جي قبر تي لڳل پٿراهين ڪتبي مٿان (مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي) جيڪا تاريخ اُڪريل آهي، تنهن مان پتو پوي

(١) ترخان نامہ. ايليٽ ۽ ڊاوسن جي تاريخ ۾ آيل اقتباس، ج ١، ص ٣٢٤-٣٢٥.

ٿو، ته داڻ چنچر ٢٣- شعبان ٩٧٠هه ڌاري، خنجر لڳڻ سان فوت ٿيو.

● فرنگين جي ٺٽي تي چڙهائي؛ مصنف پهريون مؤرخ آهي، جنهن انهيءَ حادثي جو تفصيلي ذڪر ڪيو آهي. ٻئي پاسي مير معصوم ان بابت ڪجهه به نٿو ٻڌائي؛ البت بيگلارنامي وارو چوي ٿو ته: مرزا عيسيٰ ٩٦٣هه ۾ ويڙهه پاڙڻ ۽ ملڪ وٺڻ لاءِ ٻکر جي حاڪم محمود خان تي ڪاهي ويو. پاڻ اڃا قلعي تي قبضو ڪڻ وارو هو، ته ايتري ۾ ٺٽي کان ڪيس خبر ملي، ته فرنگي جن کي مدد لاءِ گهرايو ويو هو، بيجڙي نيت سان ٺٽي ۾ داخل ٿي، شهر کي باهيون ڏئي چڪا آهن. مرزا عيسيٰ اها خبر ٻڌي، تڪڙو ٺٽي ڏانهن وريو(١). ان حقيقت موجب فرنگين جو ٺٽي کي لٽڻ وارو زمانو ٩٦٣هه سمجهڻ کپي، ٩٧٣هه درست ناهي.

آهي فرنگي دراصل پورچوگيز هئا، جيڪي سورهين صدي عيسويءَ ۾ هندستان، ايران، عرب ۽ آفريقا جي بندرن کي باهيون ڏيئي، ڪيئي قتل ڪري چڪا هئا. اهڙيءَ ريت هتان جي ساٺهن کي به ڦري لٽي قتل ڪندا ويا. ٻاهرين ماخذ وٽان ٺٽي جي انهيءَ ڦُر لُٽ بابت هيٺين چاڻ ملي ٿي(٢)، جنهن سان بيگلارنامي جي تصديق ٿئي ٿي، ته مرزا عيسيٰ خود پورچوگيزن کي پنهنجي مدد لاءِ گهرايو هو.

١٥٥٦ع ۾ سنڌ جي حاڪم جو سفير بسين شهر ۾ پورچوگيزن جي عامل وٽ پهتو، جنهن پنهنجي دشمن خلاف

(١) بيگلارنامو، ٤٠- ٤٢. ترخان نامه جي لکت موجب، جيڪو تاريخ طاهريءَ کان پوءِ ١٠٦٥هه ۾ تصنيف ٿيو، مرزا عيسيٰ محرم ٩٦٢هه ۾ ٻکر پهتو. (ايليٽ ۽ ڊائوسن جا اقتباس، ج ١، ص ٣٢٤)، پر سال ٩٦٣هه صحيح آهي، جنهن لاءِ هن حاشي جي پڇاڙيءَ ۾ ڏسڻ گهرجي.

(2) Danvers frederick charles. The Porotuguese and India etc; London 1894, vol: 1, P. 508.

جيڪو سدائين ڪيس آزاريندو ٿي رهيو، مدد طلب ڪئي. سياسي حڪمت عملي موجب، ته سنڌ جي حاڪم ڪي انهيءَ مدد وسيلي پنهنجو محتاج بڻائڻ لاءِ اها مدد ضرور موڪلڻ گهرجي، هن ڏانهن اڏاويهه فوجي ٻيڙا پيڊرو بريٽو روليم (Pedro Barreto Rolim) جي سپهه سالاريءَ ۾ موڪليا ويا. اهي سيئي ٻيڙا سلامتيءَ سان وڃي ٺٽي پهتا، جيڪو سنڌ جي حاڪم جي گاديءَ جو هنڌ هو. ٺٽي ۾ موجود مرزا عيسيٰ جي پٽ بريٽو سان ملاقات ڪئي ۽ ان جي اچڻ جو اطلاع پنهنجي پيءُ ڏانهن اماڻيائين، جيڪو لشڪر سميت ٻاهر ويل هو. بريٽو ڪجهه وقت ٺٽي ۾ ترسيو. انهيءَ وچ ۾ خبر پڌائين، ته ٺٽي جو حاڪم پنهنجي دشمن سان صلح ڪري، واپس اچي رهيو آهي. پوءِ ته مرزا عيسيٰ جي پٽ کي خرچ پوري ڏيڻ لاءِ مٿس زور وڌائين، جنهن جو هتان جي سفير سان وعدو ڪيو هو. مرزا عيسيٰ جي پٽ هن کي خرچ پوري ڏيڻ کان انڪار ڪيو. جنهن تان هن پنهنجا ماڻهو شهر ۾ ڇيڪ ڇڏي ڏنا، جن اندر ۾ اچي اٺ هزار ماڻهو قتل ڪيا ۽ لکن جون ملڪيتون ساڙي ڇڏيائون. پوءِ ڦرلٽ جي مال مان ٻيڙن کي ايڏو ته ڀريائون، جو ايشيا ۾ ڪنهن به ايڏي مڏي همت نه ڪئي هوندي. انهيءَ حملي ۾ بريٽو جو ڪو هڪڙو ماڻهو به قتل نه ٿيو هو. هيءُ سڄو هفتو ٺٽي ۾ رهيو. درياهه جي ٻنهي پاسين جيڪا آبادي هئي، برباد ڪرائي ڇڏيائين. بندر جي قلعي جا جيڪي محافظ سندس مقابلي لاءِ آيا، تن کي به ماري ڪنٽي قلعي کي ڊهرائي پٽ ڪرايائين.

هن اقتباس مان پتو پوي ٿو، ته پورچوگيز ۱۵۵۶ع ۾ ٺٽي آيا. اسان کي خبر آهي، ته اهي ۹۶۳ھ ۾ ٺٽي کي تباهه ڪري ويا. ان ڪري جو سال ۹۶۳ھ تاريخ ۳- نومبر ۱۵۵۶ع تي ختم ٿئي ٿو. انهيءَ حقيقت موجب پورچوگيزن جي ٺٽي تي چڙهائي ان ڪان اڳ ليکڻ کپي. مير علي شير قانع لکي ٿو، ته

فرنگي گوا بندر کان هلي اچي لاهري بندر ۾ داخل ٿيا، ملڪ کي بنا ڪنهن ڏٺي ساڻيءَ جي ڏسي ڦُر اُسٽ تي لهي پيا. جمعي جي ڏينهن جيڪي ماڻهو نماز جي وقت جامع فرخ ۾ پين هنڌن ڏانهن پڳا، تن کي قتل ڪيائون.

آهي سا ڳيا فرنگي هٿا، جن کي مرزا عيسيٰ پاڻ مدد لاءِ گهرايو هو ۽ هنن ٽيس بوجود نہ ڏسي اها ڪارروائي ڪئي (١).

فرنگين ٺٽي جي مسجدن ۾ جيڪي قتل ڪيا، تن جون ڳالهيون اڃا تائين ماڻهن کان نہ وسريون آهن. مير طاهر محمد جو اهو لکڻ تہ ڪيئي شهري مير فرخ ارغون جي مسجد ۾ پناهي ٿي پاڻ بچائي ويا، سچ کان ٻاهر آهي.

● مير فرخ ارغون جي جامع مسجد، مير فرخ پٽ امير محمد بيگ ارغون (٢). ارغون امير جيڪو شاهہ بيگ سان گڏ سنڌ ۾ آيو هو. مير فرخ مرزا شاهہ حسن جي زماني ۾ فوجي مقدم ۽ مرزا جو خاص ماڻهو هو. مرزا شاهہ حسن، ڄام فيروز، اُچ جي لانگاهن ۽ ڪڇ جي راءِ ڪنگهار سان جيڪي جنگيون ڪيون، تن ۾ هن وڏا ڪارناما ڪري ڏيکاريا. مرزا شاهہ حسن کيس دربيلي وارو علائقو ڏئي ڇڏيو هو. جنهن زماني ۾ همايون بادشاهہ سنڌ ۾ آيو، مير فرخ، مرزا شاهہ حسن کي سنع ڪئي، تہ پنهنجي لشڪر کان سواءِ توکي شاهي لشڪر ڏانهن نہ وڃڻ گهرجي ۽ جڏهن مرزا ڪامران ڪابل مان سنڌ ۾ آيو، تہ مرزا شاهہ حسن، مير فرخ کي منهن ڏيڻ لاءِ پاڻ روانو ڪيو هو (٣).

---

(١) تحفةالڪرام ج ٣، ص ٦٧.

(٢) ان ڪتبي مطابق، جيڪو سندس قبر تي لڳل آهي.

(٣) تاريخ معصومي، ص ١٤٣-١٤٤-١٢٥٦-١٦٢-١٦٤-١٦٩-١٨٢.

ارغوني اسير، مير فرخ، مير عليڪ، ڪيڪ ۽ تيمور* ٺٽي ۾ رهائش اختيار ڪري چڪا هئا. مير فرخ اتي ئي مرزا شاهه حسن جي دؤر (٩٣٨هه) ۾ مسجد تيار ڪرائي، جنهن جو پتو، انهن پٿرن حي لڪت مان پوي ٿو، جيڪي پاڪستان عجائب گهر ڪراچيءَ ۾ رکيل آهن.

بہ دور شاهہ عادل آن حسن خلق حسين آئين
کہ آمد خنک گردون، باوجود سرکشي رامش
بناي مسجد جامع شد از درياداي واقع
کہ دارد عالمي را شاد و خرم فيض انعامش
بگرساي قيامت گر پناهے او نخواهد شد
پناه فرخ از بهر چہ شد تاريخ اتمامش

٩٣٨

مير علي شير قانع، جنهن ١١٨٢هه ۾ تحفة الڪرام تاليف ڪيو، انهيءَ مسجد بابت لکي ٿو:

از آثارش جامع بزرگ فرخ يادگار کہ تعمير ثاني اش بہ عهد شاهجهان وقوع يافتہ و بناي حال مشعر دو قطعہ اساس زمان قريب هم ازان قرار صورت ظهور دارد (١).

فرنگين جي فتني پٺيري مير فرخ ارغون اڃا جيئرو هو، جو سال اڳ (٩٦٢هه) ۾ سنڌ ۽ بين ارغوني اسيرن جي

---

* انهن اميرن جو اڳ به هن ڪتاب ۾ ذڪر خير ٿي چڪو آهي ته: ڪيڪ، فرخ ۽ تيمور وغيره، جيڪي مرزا شاهه حسن جي دؤر ۾ ان جي حڪومت جا پرجهلا هئا ۽ انهن جي ئي مدد سان هي ملڪ مرزا شاهه حسن جي ڏاڪ هيٺ رهندو ٿي آيو (مرزا عيسيٰ ترخان جي زماني ۾) اهڙا لاپرواهه ٿي ويا، جو ڪاهه بيگاهه شراب ۾ بدمست ٿي، سنڌ حوبليءَ تي گهوڙا چاڙهي، نچندا ڪڏندا اچي دربار ۾ ٿي رسيا. مترجم

(١) تحفة الڪرام فارسي متن جلد ٣، ص ٩٠.

حمايت سان مرزا عيسيٰ ترخان ٽئي ۾ حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو (۱).

● ۹۸۴ھ ۾ حڪومت مرزا باقيءَ جي آسري ڇڏي، ۸۰ جي بدران ۷۰ هڻي ڪيو، اها غلطي ڪاتب جي ٿي ڏسجي. مير معصوم لکي ٿو، ته ۹۷۴ھ ۾ مرزا عيسيٰ طبعي موت مئو (۲)، ليڪن مرزا عيسيٰ جي قبر تي لڳل پٿراهين ڪتبي جي عبارت مان معلوم ٿئي ٿو، ته هن ۹۷۳ھ ۾ وفات ڪئي هئي:

وفات يافت حضرت ميرزا بنده آل محمد

عيسيٰ بن عبدالعلي ترخان ۹۷۳ھ.

● پيءُ جي تعزيت لاءِ ۹۸۶ھ ۾ مرزا باقيءَ وٽ لنگهي آيو. اهو ۹۸۷ھ پڙهڻ گهرجي، جڏهن مرزا جان بابا ظاهريءَ طرح پيءُ جي تعزيت لاءِ پنهنجي ڀاءُ مرزا باقيءَ وٽ آيو هو. جيئن ته پئس ۹۷۳ھ ۾ فوت ٿيو هو، ان ڪري ۹۷۶ھ ۾ هن جو اچڻ قياس جوڳو ٿي سگهي ٿو، بلڪ هن جي اچڻ جو سال ۹۷۵ھ کان اڳ ليکڻ کپي، جيئن ترخان نامي جو مؤلف لکي ٿو، ته مرزا جان بابا ۹۷۵ھ ۾ مرزا شادمان ۽ سلطان (؟) سان گڏ حڪومت جو دعويدار ٿي پنهنجا ماڻهو وٺي مرزا باقيءَ جي مقابلي لاءِ اٿي کڙو ٿيو.

● ڪوٽيءَ (نيلوفر) جو ٻج، جنهن کي نابو سڏيو وڃي ٿو (ص...). نابو اصل ۾ نيلوفر جو ٻج ناهي، ڪوٽيءَ جا ٻه قسم ميڻال ۽ ڪنوال سنڌ جي ڍنڍن ۾ پيدا ٿين ٿا. مٿئين ٻنهي مان نيلوفر جو گل ٿئي ٿو. ان جي پاڙن ۾ گول قسم جو تخمدان هوندو آهي، جيڪو ڪم سڌي ٿوڻ ڪم ۾ داڻا هوندا آهن

(۱) تحفة‌الڪرام ج ۳، ص ۶۵.

(۲) تاريخ معصومي ص ۲۱۰.

جن کي مينال چون ٿا. ڪڙال ماڻ ۾ گل پيدا ٿئي ٿو، جيڪو گل نيلوفر ڪان ٻئي قسم جو هوندو آهي. سنڌيءَ ۾ ان کي ڪنوٽيءَ جو گل سڏيندا آهن. ڪڙال جي پاڙن مان شاخون ڦٽن ٿيون، جن جي پڇڙيءَ ۾ گول تخمدان ٿئي ٿو، ان کي ٻه ڪم سڏيندا آهن. فرق هي آهي ته ڪڙال جو ڪم وڏو ۽ مثال جو ڪم ننڍو ٿيندو آهي. ڪڙال واري ڪم اندر ڪارا ٻج ٿين ٿا، جن کي ناپو سڏيو وڃي ٿو. اڳين زماني ۾ غريب هاري ناري ناپي کي آن وانگي ڳڏ ڪري آن مان ماڻيون پچائي کائيندا هئا.

● هندن هوڻ شروع ڪيو (ص...) فارسيءَ ۾ اهو لفظ اتي ۽ ٿورو اڳتي هوم لکيل آهي، جو سنڌيءَ ۾ هوڻ مشهور آهي. "هوڻ ڪرڻ" هندن جي هڪ رسم آهي، جا عبادت وقت تيل جا چنڊا باهه تي هڻي ادا ڪئي وڃي ٿي.

● سنڌس پياري پٽ ۽ نصرپور جي حاڪم مرزا شاهرخ وفات ڪئي (ص...). بيگلارنامي جي مصنف لکيو آهي ته ۹۸۹هه ۾ مرزا باقيءَ کي مرزا شاهرخ جي وفات جي خبر ملي (۱)، پر هن جي قبر تي لڳل ڪتبي مان (مڪليءَ جي ٽڪري تي واقع) معلوم ٿئي ٿو ته ۹۹۲ هه ۾ فوت ٿيو هو.

● مرڻ واري رات (ص...) مرزا باقي جي مزار (مڪليءَ تي) لڳل ڪتبي مان ثابت ٿئي ٿو، ته مرزا محمد باقي خميس ڏينهن ۸- شوال ۹۹۳هه مري جهان ڇڏيو.

● صادق محمد خان جو سنڌ ۾ اچڻ وري هندستان ڏانهن واپس وڃڻ (ص...). مير معصوم لکي ٿو ته (اڪبر جو چارٽو) اڱاري ڏينهن ۱۲- ربيع الاول ۹۹۴ هه ڀکر پهتو ۽ ٽج واري مهيني ۾ ساڳئي سال سيوهڻ روانو ٿيو. انهيءَ روانگيءَ کان

(۱) بيگلارنامو ص ۲۱۸.

اڳ، سنڌس لشڪري هڪ ٻه ڀيرا پاٽ جي شهر ۾ وڃي مرزا جاني بيگ جي ماڻهن سان چڪريون ڪري چڪا هئا، جن ۾ هنن جي سوڀ ٿي هئي. جڏهن صادق محمد خان سيوهڻ ڏانهن آسهيو ته سبحان قلي ارغون جيڪو مرزا جاني بيگ جي لشڪر جو اڳواڻ هو، درياهه جي ڪنڌيءَ تي ڪوٽ اڏي پيرين جي جنگ ڪرڻ لڳو، تڏهن به صادق محمد خان جي ماڻهن جي سوڀ ٿي. صادق محمد خان خوش ٿي وڃي سيوهڻ جي قلعي کي گهيرو ڪيو، پر (مؤلف جي بيان موجب) ڪيس ڪاميابي حاصل نه ٿي. انهيءَ وچ ۾ مرزا جاني بيگ بري ۽ بحري لشڪر سان سيوهڻ کان ڇهه ڪوهه اوڙتي مهراڻ جي سامهون اچي پهتو. صادق محمد خان قلعي جو گهيرو ڇڏي، مرزا جاني بيگ سان منهن ڏيڻ جي ڪئي. جڏهن ٻئي اچي لڪي جبل وٽ پهتا ته مرزا جاني بيگ جي پيرين صادق محمد خان جي لشڪر تي توبن بندوقن جا ڏوڙيا لائي ڏنا، اهو مهاڏو ڪيترن ڏينهن تائين هلندو رهيو. ايتري ۾ شاهي فرمان آيو ته مرزا جاني بيگ شاهي دربار ۾ آڻ مڃي، پنهنجا پلو آجا ڪرايا آهن. اهو ٻڌي صادق محمد خان واپس بکر آيو ۽ ٿورن ڏينهن کان پوءِ شاهي دربار ڏانهن رخ ڪيائين. ۱- هه (۱).

بيگلار نامي وارو لکي ٿو، ته سبحان قلي ارغون جي شڪست ۽ مرزا جاني بيگ جي سيوهڻ اچڻ کان اڳ مرزا باقي فوت ٿيو (۲).

جيئن ته مرزا محمد باقيءَ جو موت ۸-شوال ۹۹۳ هه ثابت ٿئي ٿو، ان ڪري صادق محمد خان بابت چئي سگهجي ٿو ته هو ۹۹۳ هه ڌاري سنڌ ۾ آيو.

---

(۱) تاريخ معصومي ص ۲۴۷-۲۴۹.

(۲) بيگلارنامو ص ۲۲۴-۲۲۵.

● سال ١٠١٠ ھ ۾ (ص...) خان خانان ١٠١٠ ھ ۾ سنڌ تي ڪاھ ڪئي. مؤلف هتي به سن لکڻ ۾ سهو ڪئي آهي. اصل ۾ ١٠١٠ ھ بدران ٩٥٩ ھ پڙهڻ گهرجي.

مير معصوم جيڪو پاڻ به انهيءَ ڪاھ ۾ خانخانان سان گڏ هو، لکي ٿو تہ خان خانان پهريان ٢٢- شوال ٩٩٨ ھ خريف جي وچ ڌاري بکر ۾ اچي جنگي مهم ۾ مشغول ٿيو. ان کان پوءِ تاريخ ١٤- صفر ٩٩٩ ھ ۾ مير معصوم پاڻ به بکر آيو ۽ خان خانان به آتي (١) هو.

● نصرپور صوبي جي بوهري ڳوٺ وٽ پهچي (ص...) بيگلارنامي جي مصنف بوهري جهيجہ (جهيجن واري بوهري) لکيو آهي. بُهري يا کهري حقيقت ۾ انهيءَ ڍنڍ کي چيو وڃي ٿو، جا پوڻ جي پاڻيءَ سان درياھ جي ڪنڌيءَ لڳ تيار ڪئي ويندي آهي. جهيجن جو ڳوٺ هن وقت اڏيري لال جي ڳوٺ نالي سان مشهور آهي. بوهري جنهن کي بوهريون به چون ٿا، اڏيري لال لڳ حيدرآباد ضلعي ۾ آهي.

بيگلارنامي جو مصنف لکي ٿو تہ: خان زمان (شاھ قاسم خان) امير خسرو، شيخ سلطان، قاسم علي سلطان ۽ ٻين اميرن کي ساڻ ڪري بوهريءَ وٽ اچي جانتيا تي ويٺا جنهن جي هڪڙي پاسي درياھ، ٻئي طرف جتان دشمن جي لشڪر جو ڌڪ هو، اهڙي ڍنڍ هئي، جو انهيءَ کي ان پاسي اُڇڻ جي همت نہ هئي، چو تہ اتي جنهن به پير تي رکيو، سو ڳچي تائين ڍنڍ ۾ هليو ٿي ويو. امير خسرو اها جاءِ ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ لشڪرين کي شاباس ڏنائين، تہ ڪاهي توڙي ڪوٽ جي لاءِ هن کان وڌيڪ ڪا ٻي جاءِ ٿي نٿي سگهي. بروقت ڪاهي لاءِ ڪڏ کوٽڻ جو حڪم ڏنائين، جنهن سان گڏ سنڌي لشڪرين لٽل ۽ کوٽڪرن سان هڪ ڪوٽ

(١) تاريخ معصومي ٢٥٠-٢٥١.

اڏيو، جيڪو ٺوري ئي عرصي ۾ تيار ٿي چڪو هو. ٻوءِ نصر پور مان سڄو لشڪر ان قلعي ۾ اچي آواسي ٿي ويهي رهيو (١).

● شاهه بيگ خان کي نصرپور ۽ شاهه ڳڙهه واري قلعي کي گهيري ۾ آڻڻ لاءِ آماڻيائين. شاهه ڳڙهه، شاهه قاسم خان بيگلار قلعي جي صورت ۾ تعمير ڪرايو، جنهن تي سندس نالو پيل هو. بيگلارنامي مان معلوم ٿو ٿئي، ته ٩٩٣ يا ٩٩٤هه جي پڇاڙيءَ ۾ سبحان قلي ارغون، نواب صادق محمد خان هٿان هار کائي، شاهه قاسم ارغون سان اچي مليو. ٻئي ڪناد ڳوٺ ۾ هئا، تہ شاهه قاسم سبحان قلي کي اتان مرزا جاني بيگ ڏانهن اماڻيو ۽ پاڻ نصر پور پهچي، شاهه ڳڙهه وارو قلعو تعمير ڪرايائين (٢).

خان خانان جي حملي دوران، ابوالقاسم سلطان ولد شاهه قاسم خان هن قلعي ۾ اچي ويٺو ۽ ان کي مضبوط ڪرايائين. ان کان پوءِ بہ ابوالقاسم انهيءَ قلعي ۾ رهندو آيو، جنهن ڪري اهو قلعو هتان جي ماڻهن ۾ سندس نالي مشهور ٿيو، جنهن کي عام طرح آبل جو ڪوٽ سڏيو.وڃي ٿو. هن جا آثار اڄ تائين انهيءَ نالي سان نصرپور کان ست ميل اوڀر تي باقي آهن بيگلارنامي جو مصنف شاهه ڳڙهه قلعي جي گهيري بابت لکي ٿو: شاهه بيگ خان جيڪو پنهنجي لشڪر جو اڳواڻ هو، شاهه ڳڙهه جي قلعي وٽ پهچي، ان جي سيڌ ۾ کاهي کوٽائي، منجهس لشڪر ٺائي ويهي رهيو. سندس لشڪر ڌاڙي ڦرلٽ جي نيت سان پاسي اوسي پئي ويو ۽ جتان ڪٿان ماڻهن جو مال متاع ڦٻي لٽي ٿي آندائين. ابوالقاسم سلطان قلعي جا دروازا بند ڪرائي، لشڪر جي زور ۽ پنهنجي همت سان اندر ويٺو رهيو. ڪيس دشمن جي لشڪر جو ڪو بہ

(١) بيگلارنامو ص ٢٣٢.
(٢) بيگلارنامو ص ٢٢٧.

۾ پ ڍاڪ ڪونہ هو. هڪ ڏينهن دليري ڪري، پنهنجي ماڻهن سان قلعي کان ٻاهر آيو ۽ شاهہ بيگ خان سان، جيڪو وٽ جي بهادرن سان هو، چڪري ڏيئي ڪيترن کي زخمي ڪري ۽ ڪيترن کي ماري، مال اسباب لٽي مٽوسان مڙسيءَ قلعي ۾ واپس هليو آيو (۱).

مير طاهر محمد نسيانيءَ، شاهہ بيگ خان جي حمايت ۾، جيڪو سنڌ پيءُ جو مربي هو، هن واقعي بيان ڪرڻ ۾ ابوالقاسم سلطان سان انصاف ڪونہ ڪيو آهي، جيئن لکي ٿو تہ: ابوالقاسم کي شاهہ بيگ خان، شاهہ ڳڙهہ جي قلعي ۾ بند ڪري ايذو تہ لڳم بڻايو، جو هو انهيءَ بي تابي ۽ بي طاقتيءَ ۾ بہ ناسور ٽيڻ جي شوق ۾ منجهند مهل قلعي مان نڪري، شاهہ بيگ جي لشڪر تي ڪاهي آيو، جنهن جا ماڻهو شڪار تي ويل هئا. جڏهن هو اڪيلي سير ماڻس منهن ڏيڻ لاءِ آئيو، تہ ابوالقاسم قلعي ۾ ڀڄي آيو ۽ سنڌ ماڻهو آتي ئي رهجي ويا.

● پنج سؤ ڪبر. ڪبر اصل ۾ ڪير آهي، جيڪو انهيءَ زماني ۾ هلندڙ سڪو هو. ابوالفضل آئين اڪبريءَ ۾ ٻڌائي ٿو، تہ هڪ ابراهيمي سڪو چاليهن ڪبيرن جي برابر هو ۽ چوڏهن ڪبير هڪ اڪبر شاهي رپئي جي برابر هئا (۲). سنڌ ۾ تڏهن ميري يا پوستني ۽ تنڪو (ٽڪو) اهي سڪا رائج هئا. مؤلف چوائيءَ ٻارهن ميريون هڪ ڪبير جي برابر هيون ۽ ٻاهتر ميريون (يا پوستني) هڪ سنڌي ٽڪي جي برابر هيون، انهيءَ حساب سان ڇهہ ڪبير هڪ سنڌي ٽڪي جي برابر هئا ۽ ٽڪو ٽي يا ڳي ست اڪبر شاهي رپئي جي برابر هو. هوڙي والا لکي ٿو، تہ اهو ٽڪو شاهرخي يا مثقالي

(۱) بيگلارنامو ص ۲۳۷.
(۲) آئين اڪبري ج ۳، ص ۵۶.

وارو سيڪو هو، جيڪو اڪبر شاهيءَ جي ۾ پاڱي پنج رپين جي برابر ليکيو ٿي ويو (١).

● پرونہ جرگس فرنگي سوداگر، جيڪو هر سال (هُرمز) ايران مان ٺٽي ايندو هو. مير معصوم، جيڪو پاڻ شاهي لشڪر سان انهيءَ جنگ ۾ شريڪ هو، لکي ٿو: ڪي ٻيڙا جن ۾ جنگ ڪندڙ فرنگي ۽ ڪي سپاهي هئا، شاهي لشڪر کي هٿ لڳا (٢). ذخيرةالخوانين جو مصنف لکي ٿو: ست ٻيڙا شاهي لشڪر کي هٿ آيا، باقي ٻيا هارائجي ويا. اها جنگ ٦- محرم ١٠٠٠هه ۾ لڳي هئي، ١-هه (٣) اهي فرنگي اصل ۾ پورچوگيز هئا، جيڪي انهيءَ زماني ۾ عرب، هند جي ڪن بندرن تي قبضو ڄمائي، آتي ويهي رهيا هئا. هرمز بندر ايران جي ساحل تي، انهن جي قبضي ۾ هوندو هو، جتان هر سال پنهنجو ايلچي سنڌ ڏانهن ٿي موڪليائين. پورچوگيزي زبان ۾ ايلچي کي فيتر "Feitur" چوندا آهن. فارسي عبارت ۾ پرونہ جرگس دفتر لکيل آهي، دفتر مان مراد فيتر سمجهڻ کپي. پرونہ جرگس دفتر دراصل Brown jurgis feitur آهي (٤).

● ٻنهي جو ٻيڙو ٻڏي ويو، يعني خسرو چرڪس ۽ جرگس فرنگي، پر اها هنن جي غلطي آهي خسرو چرڪس سلامتيءَ سان نڪري ويو ۽ ان ڪان پوءِ به جيئرو هو ۽ ايترا ڪارناما ڪيائين جو خود مصنف بيان ڪري چڪو آهي.

● ڪلان ڪوٽ (تغرل آباد).

● خان خانان جي پاران مرزا جاني بيگ ڏانهن ايلچي موڪلڻ اهو اظهار هڪ خط ۾ ڪيل هو، جيڪو خان خانان

---

(1) Studies in Indo Muslim History.

(٢) تاريخ معصومي ص ٢٥٣.

(٣) ذخيرةالخوانين ج ١، ص ٥٣. Bomby 1938, P. 122-123.

(4) Studies in Indo Muslim History P. 123.

مرزا جاني بيگ ڏانهن موڪليو. انهيءَ خط جو متن تاريخ معصوميءَ جي هڪ قلمي نسخي جي حاشئي تي، جيڪو برٽش ميوزم ۾ محفوظ آهي(١)، هن طرح دستياب ٿئي ٿو.

خط جو مسودو جيڪو خان خانان انڙپور جي قلعي تي گهيري وقت مرزا جاني بيگ ڏانهن لکيو: اهي بي خبر ۽ بي فڪر جن جو رَت اڇي ٿيو آهي ۽ سندن حياتيءَ جي خبر ناهي، جيڪي مجبوريءَ ۽ پريشانيءَ جي عالم ۾ قلعي اندر بند آهن.

سندن ايلچيءَ کي اجازت ڏيڻ کان پوءِ لکيو ويو ته:
بادشاهه سلامت لاهور جي شهر ۾ اچي منزل انداز ٿيو آهي. انهيءَ ويجهڙائيءَ ۾ اوهان کي سرڪشيءَ بدران، شاهي دربار جي سلاميءَ تي اچڻ کپندو هو، پر توهان ڪن لاٿار ڪري ڇڏي ۽ اهڙي آڪڙ ۾ اچي پيا، جو اوهان کي ڪنهن به ڳالهه جو ڌيان نه رهيو. ايتري تائين جو جنگ ۽ گهيري کان پوءِ وري شيخ عبدالڪريم کي آماڏيو ويو. جيئن ته اوهان ظاهري طرح مسلمان ڏسڻ ۾ ٿي آيا، ان ڪري مهرباني ۽ مروت کان ڪم وٺي، سيوهڻ جي شهر وٺڻ تي اکتفا ڪئي وئي، پر ان مان ڪو فائدو نه ٿيو. نيٺ نتيجو اهو نڪتو، جو سيڪنهن کي سُڌ پئجي وئي. توهان خشڪي توڙي درياهي فوجن جي جنگ ڏٺي ۽ اوهان کي هر ڳالهه جو آزمودو ٿيو. انهيءَ وچ ۾ وري مولانا مرزا عليءَ کي موڪلي، اوهان آزين نيزارين سان گڏ سيوهڻ ڏيڻ قبوليو اسان اوهان جي گوهين ۽ اڙانگوڙي هوندي به، سيوهڻ ۽ پيڙن وٺڻ تي راضي ٿياسون ۽ اسان جو اوهان سان صلح ٿيو. اوهان کي شاهي دربار ڏانهن هلڻ لاءِ تياري جي مهلت ڏني وئي ... جيڪا به ميڙ منٿ تي...(٢).

تقي الدين محمد ۽ مرزا علي بهادر کي (صلح جي معاهدي جي پڪ ڪرڻ لاءِ) موڪليو ويو، جن کي اوهان جي ڪوڙ

---

(١) شمارو ١٩،٧٠٠ Add فهرست ريو ج ١ ص٢٩٢ الف ورق A ١٨٧ ۽ B ١٨٧ (٢) رويو گراف ۾ ڪي اکر نه اچي سگهيا آهن.

۽ ٺگيءَ جي سچي خبر پهچي وئي. اهي ڳالهيون ڪو به عقلمند گوارا ڪري نٿو سگهي، اوهان پنهنجي جند ڇڏائڻ لاءِ اهڙي قسم جي مڪر ۽ حيلي واري هلت اختيار ڪري، ٻن ڏينهن جي هلايل ڳالهين دوران پاڻ کي جنهن حماقت ڀري چالاڪيءَ سان مڪار ۽ عيار ثابت ڪري چڪا آهيو، تنهن سان اوهان جي اصليت پڌري ٿي چڪي آهي. هاڻ سڄي ڳالهه اها آهي، ته جيڪڏهن اوهان دل جي صدق سان شاهي دربار ڏانهن هلڻ لاءِ تيار آهيو، ته اوهان (مرزا جاني بيگ کي) معافي وٺڻ ۽ ڏوهه گناهه بخشائڻ لاءِ ترار ۽ تيردان ڏوهين وانگي ڳچيءَ سان ٻڌي، شاهي درگاهه جي ٻڌي ٻانهي (خان خانان) وٽ پيش ٿي، باد شاهه سلامت جي حاضريءَ لاءِ تيار ٿيو، جيڪو هر مشڪل آسان ڪري سگهي ٿو. ان کان مٿي ڪا به ڳالهه ڪرڻ ٺڏي لوهه ڪُٽڻ ۽ سنڌاڻ پٽڻ برابر ٿيندي، اجا توبهه جا دروازا کليل آهن، اوهان (مرزا جاني بيگ) کي پاڻ سان گڏ پنهنجي اولاد ۽ مسلمانن تي رحم ڪرڻ کپي ۽ پاڻ جهالت تي هلڻ بدران جيڪي به ڪرڻ چاهي ٿو، تنهن جي بڇڙائي ڀري عاقبت تي ويچار ڪري، نه ته اڳتي هلي قيد، قتل، قتل ۽ آبروريزيءَ جا جيڪي واقعا رونما ٿيندا، تن جو وبال سندس ئي سر تي هوندو. هن کان پوءِ اوهان جي خيرخواهي ۽ عاجزيءَ مان ڪجهه به نه ورندو. پيو ته آئندي جيڪو خط پٽ لکيو ويندو، سو ليکي ۾ نه ايندو. هاڻ ڪنهن به خط يا پيغام جي ضرورت ناهي، اڄ کان اهو رستو بند سمجهندا. جيڪڏهن انهيءَ مقصد لاءِ اوهان وٽان ڪو به ماڻهو اسان ڏانهن آيو، ته اهو قتل ٿي ويندو. اوهان جيئڻ لنوائڻ جي ڪندا. تيئن مصيبت جون سنگهرون وڌنديون وينديون ۽ اوهان جون گردنون سو گهيون ڪري ڇڏينديون. هوشيار ٿيو هاڻ مصيبت اچي اوهان جي سر تي ڪڙڪي آهي. جهل جي آنڌ ۾ ڪنهن چڱي جي صلاح نه وٺڻ جو نتيجو اهو ئي نڪري ٿو، جيڪو اوهان ڏسي رهيا آهيو. اسان مڙئي

عهد ڏنا پورا ڪري ڇڏيا، هاڻ اسان تي خدا ۽ خلق جو ڪوبہ عتاب ڪونہ رهندو، جيڪي ٿيندو تنهن جو وبال جاهلن جي گردن تي هوندو. خدا پنهنجي پيارن کي بيوقوفن جي صحبت ۽ دوست نما دشمنن جي آشنائي ۽ سندن ڪوتاهين کان امان ۾ رکي. جيڪو چڱائيءَ کان ڦري وڃي، تنهن کي ان جو اڻڙوئي نتيجو ڏيکاري وڏيڪ لڪڻ بيڪار آهي!

چڱائي تي هلڻ واري انسان لاءِ.

سعديءَ جو هڪڙوئي حرف ڪافي آهي.

● سڀ کان اول سيوهڻ وارو قلعو خان خانان جي ماڻهن مرزا جاني بيگ جي ماڻهن وٽان هٿ ڪيو. مير معصوم لکي ٿو: مرزا جاني بيگ جو چوڻ هو، تہ آءٌ ٺٽو، ڀڪّا ۽ سيوهڻ جو قلعو اوهان (خان خانان) جي حوالي ڪريان ٿو. پاڻ وري ٺٽي پهچي اتي اوهان سان ملندس. خان خانان آبڪلانيءَ واري موسم سن ۾ گذاري، سياري جي شروعات ۾ ٺٽي روانو ٿيو. جڏهن فتح باغ تائين پهتو، تہ پريان مرزا جاني بيگ بہ ظاهر ٿيو ۽ ٻئي پاڻ ۾ اچي گڏيا (۱).

● خان خانان پنهنجي جاءِ تي دولت خان لوڌيءَ کي هتان جو حاڪم مقرر ڪري مير معصوم چوائيءَ خان خانان دولت خان لوڌي ۽ خواجہ مقيم کي بندوبست لاءِ نائب مقرر ڪري، شاهي فرمان موجب مرزا جاني بيگ سان گڏجي شاهي دربار ڏانهن وڃڻ جي تياري ڪئي (۲).

● مرزا جاني بيگ، جنهن پنهنجي پيءُ مرزا محمد پائنده بيگ مرحوم کان پوءِ يارهين ڏينهن بہ سن حڪومت ڪئي تي پڻ مصنف لکي ٿو تہ مرزا جاني بيگ رڳو يارهن ڏينهن آزاديءَ سان حڪومت ڪئي. ميرعلي شير قانع بہ تاريخ طاهريءَ جي

---

(۱) تاريخ معصومي ص ۲۵۶.

(۲) تاريخ معصومي ص ۲۵۶.

حوالي سان، مرزا جاني بيگ جي حڪومت صرف ٻارهن ڏينهن لکي ٿو (١).

ملاشڪيبي حسام الزمان ملا محمدرضا شڪيبي صفاهاني مير علي شير قانع هن جي تذڪري هيٺ مقالات الشعراء ۾ پڻ تاريخ طاهريءَ جو حوالو ورجائي ٿو (٢).

شيخ فريد ڀکري لکي ٿو تہ خان خانان جي نوڪر شاعر ملا شڪيبي ٺٽي غصب ڪرڻ تي، خان خانان جي شان ۾ قصيدو لکيو، جنهن جو هڪ بيت هي آهي:

همای کہ بر چرخ کردی خرام -
گرفتي و آزاد کردي ز دام

هماء پکي (مرزا جاني بيگ) جيڪو عرش تي ٿي اڏاڻو
تنهن کي تو (خان خانان) هٿ آڻي وري آزاد ڪري ڇڏيو

خان خانان انهيءَ قصيدي جي صلي ۾ هزار اشرفيون پنهنجي نوڪر شاعر ملا شڪيبيءَ کي ڏنيون. مرزا جاني بيگ بہ اهو ڇٽي، ان کي هزار اشرفيون ڏنيون، تہ خدا جي مٿس رحمت هجي جو مون کي هماء (مبارڪ) پکي لکيائين، ٻہ جي گدڙ لکي ها تہ ڪيس ڪير جهلي سگهي ها. ١-هه (٣).

● مرزا جاني بيگ اٺ هزاري منصب سان، اٺن سالن تائين شاهي دربار ۾ رهيو. مير علي شير قانع تاريخ طاهريءَ جي استفادي سان تحفةالڪرام ۾ لکي ٿو: مرزا جاني بيگ ۽ خان خانان جي وچ ۾ ١٠٠٠هه ڌاري صلح ٿيو. مرزا جاني بيگ ان کان پوءِ اٺ سال ١٠٠٨هه تائين شاهي دربار ۾ رهيو (٤).

---

(١) تحفةالڪرام ج ٣ ص ٢٦.
(٢) مقالات الشعراء قانع شڪيبي جي تذڪري هيٺ تفصيل جي لاءِ ڏسو تعليقات ص ٣٤١-٣٤٥. سيد حسام الدين راشدي.
(٣) ذخيرة الخوانين ج ١، ص ٣٠.
(٤) تحفةالڪرام ج ٣، ص ٤٦-٤٧.

بيگلارنامي جو مصنف لکي ٿو: خان خانان، مرزا جاني بيگ ۽ ٻين اميرن کي ساڻ ڪري، ۱۰۰۰هه ۾ هندستان روانو ٿيو، سندس امير شاهه قاسم خان ۽ خسرو خان هڪبئي جي رفاقت سان ۱۰۰۱هه ۾ سنڌ ڏانهن واپس هليا آيا(۱). ان موجب مرزا جاني بيگ ۱۰۰۰-۱۰۰۱هه ڌاري اڪبري دربار ۾ پهتو هو. مآثر رحيمي، مرزا جاني بيگ جي اڪبري دربار ۾ پهچڻ جي تاريخ ۲۴- جمادي الثاني ۱۰۰۱هه لکي آهي.

مرزا جاني بيگ جي وفات بابت مير معصوم لکي ٿو: اڪبر بادشاهه- جڏهن پاڻ دکن ۾ هو ۽ احمد نگر سان گڏ اسير قلعو به فتح ٿي چڪو هو، تڏهن مرزا جاني بيگ تاريخ ۲۷- رجب ۱۰۰۸هه ڌاري، سرسام جي مرض ۾ فوت ٿيو(۲). مير قانع چوي ٿو: مرزا جاني بيگ برهانپور ۾ سرسام جي بيماريءَ وگهي فوت ٿيو. بادشاهه جي حڪم موجب سندس لاش خواجه محمد قور بيگي ڪٺائي، مڪليءَ ۾ آڻي، انهيءَ قبي اندر دفن ڪرايو، جيڪو مرحوم مرزا جاني بيگ پنهنجي حياتيءَ ۾ تيار ڪرايو هو(۳).

مرزا جاني بيگ جي وفات جي تاريخ بابت لکندڙن جو اختلاف آهي. مؤلف جي عبارت مان اٿ سال ۱۰۰۸هه تائين، مير علي شير قانع جي قول موجب اٿ سال ۱۰۰۸هه تائين، مرزا جاني بيگ اڪبر جي دربار ۾ رهيو. اتان اهو گمان پيدا ٿئي ٿو، ته مرزا جاني بيگ ۱۰۰۸هه ۾ فوت ٿيو. تاريخ معصومي

---

(۱) بيگلارنامو ص ۲۴۲-۲۴۵. مآثر رحيمي، ڇاپو ڪلڪتو ۱۹۱۰-۱۹۲۵ع. ج ۲، ص ۳۷۶.

(۲) تاريخ معصومي ص ۲۵۷.

(۳) مقالات الشعراء قانع، ص ۱۴۱. تحفة الڪرام ج ۳، ص ۷۵.

١٠٠٨ھ ۽ ١٠١١ھ جي اختلاف سان(١)، شيخ فريد بکري وري ١٠٠٨ھ مرزا جاني بيگ جي وفات جو سال لکيو آهي (٢)۔ سيد جمال ترخان ناسي ۾ رجب ١٠١١ھ ماثر رحيمي جو مؤلف ٢٨- رجب ١٠٠١ (٣) لکي ٿو۔ هوڙبوالا پهريون محقق آهي، جيڪو ابوالفضل ۽ فيضي سرهنديءَ جي شهادتن سان دليل ڏئي، انهيءَ اختلاف جو ازالو ڪري ٿو۔ هو لکي ٿو، ته ابوالفضل آئين اڪبري ۾ مرزا جاني بيگ جي وفات جي تاريخ ١٣- بهمن ٤٥ جلوس اڪبري، مطابق ٢٥- رجب ١٠٠٩ھ آهي۔ فيضي سرهندي پڻ مرزا جاني بيگ جي وفات جي تاريخ ١- شعبان ١٠٠٩ھ لکي ٿو۔ انهن ٻنهي مورخن جي لکت موجب مرزا جاني بيگ جي وفات جي تاريخ ١٠٠٩ھ سمجهڻ کپي (٤)۔

ان باري ۾ بيگلارنامي جي مصنف صاف لکيو آهي، ته قضا سان نواب (مرزا جاني بيگ) بيمار ٿي پيو ۽ ١٠٠٩ھ ڌاري هيءَ فاني جهان ڇڏيائين (٥)۔ مرزا جاني بيگ جي مزار (مڪلي) جي محراب تي هيءَ ڪتبو لڳل آهي: تاريخ وفات مرزا جاني ٢٧- رجب ١٠٠٩ھ۔ انهيءَ ڪتبي مطابق يقين سان چئجي ٿو، ته مرزا جاني بيگ جي وفات ٢٧- رجب ١٠٠٩ھ ۾ ٿي هئي۔

---

(١) اهو نسخو جيڪو ماليٽ (G. M. Malet) وٽ هو، تنهن ۾ ١٠٠٨ھ لکيل هو، جنهن ڪري ماليٽ پاڻ به انگريزي ترجمي ۾ ١٠٠٨ھ لکيو. ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي متن ۾ به ١٠٠٨ھ لکيو (متن فارسي ص ٢٥٧)، البت حاشئي ص ٢٥٧ تي لکيائين، ته اصل متن ۾ ١٠١١ھ لکيل هو.

(٢) ذخيرة الخوانين ج ٢، ص ١٨٠۔

(٣) ماثر رحيمي ج ٢، ص ٣٤٩۔

(4) Studies in Indo Muslim History P. 114-115.

(٥) بيگلارنامو ص ٢٠۔

● ملا مرشد، ميرعلي شير قانع مقالات‌الشعراء ۾ لکي ٿو(١): طالب آملي ۽ ملا مرشد بروجردي پهرين مرزا غازي بيگ وقاري وٽ هئا. ملا اسد قصه خوان ۽ مير نعمت وصلي سنڌ ۾ مقرب هئا. وقاري شاعر، موسيقيءَ جو ماهر ۽ طنبوري وڄائڻ ۾ بي نظير هو. ملا مرشد هن لاءِ هيءَ رباعي لکي هئي:

گر نغمه اي سازت به سکون مي آيد —
رسزيست بگويمت که چون مي آيد،
از بسک بگرد زخمهات مي گردد —
پيچيده ز طنبور برون مي آيد.

وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو حوالا ۽ متعلقات.

● مرزا عيسيٰ ترخان يعني مرزا عيسيٰ ترخان ثاني بن مرزا جان بابا ڏسو حاشيو.

● مرزا جاني بيگ، مرزا جاني بيگ (وفات ١٠٠٩هه) خان خانان جي سفارش تي ابوالقاسم کي لکيو هو، ته مانسنگهه کي عمرڪوٽ جي قلعي ۾ رهائي ڪشنداس کي سمجهايو وڃي، ته هن سان ڪو به جهڳڙو نه ڪري(٢)، انهيءَ حڪم جي پوئواريءَ لاءِ ابوالقاسم عمرڪوٽ پهتو ۽ اهي ڪارناما ڪري ڏيکاريائين، جن جو تفصيل بيگلارنامي ۾ آيل آهي(٣).

● ريل وارا درويش تنهن زماني ۾ ريل واري ايراضي سيوهڻ جي پسگردائيءَ ۾ هئي. ريل جو ڳوٺ اڄا تائين سيوهڻ تعلقي ۽ دادو ضلعي ۾ موجود آهي، جتي ريل وارا بزرگ رهندا هئا. ميرعلي شير قانع ٻارهين صدي هجريءَ جي پڇاڙي ۾ لکي ٿو: ريل واري ايراضيءَ ۾ اولياء رهن ٿا، جيڪي ريل وارا درويش مشهور آهن(٤). البت اها خبر ڪانه ٿي پوي، ته

---

(١) مقالات‌الشعراء وقاري جي عنوان هيٺ ص ٨٣٠ - ٨٣١.

(٢) بيگلارنامو ص ٢٥١.

(٣) بيگلارنامو ص ٢٥١ — ٢٦٠.

(٤) تحفة الکرام ج ٣ ص ١٤٣.

ڪڍڻ درويشن ابوالقاسم ڪان رنج ٿي، ڪيس پاراتو ڏنو هو!

● چنيسر نامو، چنيسر نامو ادراڪي بيگلاريءَ جي تصنيف آهي، ڏسو حاشيو.

● مرزا عيسيٰ خان ترخان، يعني مرزا عيسيٰ ترخان ثاني پٽ مرزا جان بابا پٽ مرزا عيسيٰ ترخان اول (متوفي ۹۷۴هه) جيئن مصنف لکيو آهي: مرزا عيسيٰ ثاني سنڌ مان نڪري شاهي دربار ڏانهن ويو. ترخان نامي جي لکت موجب ۱۰۱۲هه ۾ اڪبر بادشاهه وٽ حاضر ٿي، اميريءَ جو منصب ماڻيائين. جهانگير ۽ شاهجهان جي زماني ۾ به وڏن منصبن تي رهيو. خاص ڪري شاهجهان جي دور ۾ هن گهڻي ترقي ڪئي. گجرات جي جاگير ڪان ٺٽي جي صوبيداري ۽ هڪ هزاري منصب تائين سرفراز ٿيو. ان ڪان پوءِ ڪيس گجرات جي صوبيداري ملي. پنجانوي ورهين جي ڄمار ۾ ۱۰۶۲ هه ڌاري وفات ڪيائين. سنڌ ۾ لاش مڪليءَ تي آڻي، انهيءَ رانڪ ۾ دفن ڪيو ويو، جيڪا پنهنجي حياتيءَ ۾ تيار ڪرائي هئائين. اها رانڪ جنهن ۾ وڏو ونگ، اڱڻ ۾ وچ تي وڏي قبي سان آهي، مرزا عيسيٰ جي رانڪ سڏجي ٿي، جيڪا اڏاوت جي ڪاريگريءَ ۾ زماني جي عجائبن مان آهي. لڳ ڀڳ ٻه صديون اڳ هڪ شاعر ”طاهر ٺٽوي“ هن رانڪ جي ساراهه ۾ چيو هو(۱):

رانڪه مرزا عيسيٰ اندر ڪوه مڪلي طرفه جا است
دربهاران گوئيا سرچشم اي نور خدا است
در صفايش هرڪه بگمارد نظر بي شڪه فريب
ديده ديده باليقين ميگويد اين جاي هدا است
بي تڪلف گرڪند ناگه گذر رضوان درو
در غلط افتاده گويد آنڪه فردوس علا است
چار ديوارش اگر از شش جهت اندر صفا
باج گيرد درد و چشم منصفان الحق بجا است.

(۱) مقالات الشعراء (۴۱۴ ظاهر) ص ۳۷۹.

هن وقت پاڪستان جي حڪومت هن رانڪ کي قديم تهذيبي آثارن ۾ شمار ڪري، رانڪ جي تصوير ڏهين رپئين واري نوٽ تي ڇپائي آهي. مرزا عيسيٰ جي رانڪ ۾ ڏهه قبرون چار اڙلهه پاسي، پنج اوڀر طرف آهن، جن جي وچ ۾ مرزا عيسيٰ جي مزار آهي. ان مزار تي هي ڪتبو نظر اچي ٿو:

چو رحلت کرد از دارالفنا آن سرور ترخان
به بستان جنان آسوده در شد الامیر اعلا
بپرسیدم چو سال رحلت او گفت از فردا
نموده مرزا عیسیٰ به گلزار ارم ماوا

١٠٦٢هه

● ايتري ۾ ڄام هالي گهوريي (ڄام ڏيسر جي پٽ) ڪڪرالي وارو پرڳڻو انهيءَ ايراضي ۾ هو، جتي اڄڪلهه شاهه بندر ۽ جاتي (ٺٽي ضلعي ۾) واقع آهن، گهوريو سمن جو هڪ قبيلو آهي، جنهن جو سردار پڻ ڄام سڏجي ٿو، جيئن سمن جي ريت آهي.

مير علي شير قانع جنهن ڪيترا واقعا تاريخ طاهري تان نقل ڪيا آهن، هن بابت لکي ٿو: ڄام هالو ولد ڄام ڏيسر (ڪڪرالي جو حاڪم)، مرزا غازي بيگ جي ڪيترن جاگيردارن کي قتل ڪري، شورش شروع ڪئي، جنهن تي مرزا غازي بيگ چڙهائي ڪئي. ڄام هالي جي مائٽ ڄام دائود پنهنجي نياڻي مرزا غازي بيگ کي ڏني، انهيءَ علائقي جي زميندارىءَ جي گهر ڪئي، جا سندس سهڻين خدمتن جي ڪري قبول ڪئي وئي. ملڪ جا ٻه حصا ڪري، هڪ حصو ڄام دائود کي ڏنو، ٻيو حصا مرزا غازي بيگ جي خلاصي ۾ شامل ڪيا ويا. ڄامن اها مائٽي خاص طور مرزا غازي بيگ سان ڪئي. جيتوڻيڪ ان کان اڳ ارغون ترخان اهڙي مائٽي لاءِ گهڻي ڪوشش ڪري چڪا هئا، پر ڪين ڪاميابي ڪانه ٿي هئي. ا-هه(١). بيگلارنامي پڻ ڪڪرالي جي ڄامن جو ذڪر ڪندي

(١) تحفة الڪرام ج ٣ ص ٨١.

چام دائود جو نالو ورتو آهي، جيڪو ٩٨٠هه تائين جيئرو هو (٢)، ان ڪري انهيءَ صفحي تي چام مان مراد چام دائود سمجهڻ کپي.

● لطف الله سلطان ڀائيخان ۽ خواجه امير بيگ بخشي مير علي شير قانع جي بيان موجب لطف الله سلطان خواجه امير بيگ بخشي ۽ ڀائيخان ولد خسرو خان (١)، ليڪن اهي نالا هن تاريخ طاهري ۽ ترخان نامي تان ورتا آهن. هن لطف الله سلطان ۽ ڀائيخان کي به جدا شخص سمجهيو آهي، لطف الله سلطان خسرو خان جو پٽ ڀائيخان جو لقب سان هو. جيئن ترخان نامي جي مصنف لکيو آهي ته لطف الله پٽ خسرو خان جيڪو ڀائيخان سڏجي ٿو.

● شهباز خان ۽ احمد بيگ شيخ فريد بکري لکي ٿو: مرزا غازي بيگ پنهنجي امير خسرو خان چرڪس سان گڏ بکر جي پسگردائي سيڪارجن ۾ اچي سعيد خان سان مليو (٢)، پر مصنف جو چوڻ صحيح آهي ته مرزا غازي بيگ خسرو خان کي ٺٽي ۾ ڇڏي، پاڻ ٻين ماڻهن سان گڏجي روانو ٿيو. بيگلارنامي وارو پڻ ان جي تائيد ڪري ٿو (٣). هو لکي ٿو ته: مرزا غازي بيگ پنهنجن اميرن سان گڏ ٺٽي مان روانو ٿيو. جڏهن "ڪجرن" جي ڪوٽ وٽ پهتو ته خان زمان ۽ خسرو خان کي سنڌ ۾ مقرر ڪري موڪل ڏنائين ۽ پاڻ شوال ١٠١٣هه ڌاري بکر ۾ اچي سعيد خان سان ملاقات ڪيائين.

● جعفر عليءَ جي نوڪرن مان (ص...)، يعني جعفر عليءَ جو ڪتو. مير علي شير قانع جي عبارت هن ريت آهي: چون ٿا ته جعفر عليءَ جي ڪتي سانس عجيب قسم جي وفا ڏيکاري.

---

(١) بيگلار نالو ص ٢٠٧.

(٢) ذخيرة الخوانين ج ١ ص ١٩٠.

(٢) بيگلار نامو ص ٢١.

پورا ۾ ڏينهن جيستائين ان جي مالڪ جي سيسي بازار جي چونڪ تي لڙڪيل هئي، تنهن کان جدا نه ٿيو. جڏهن اها سيسي اتان لاهي وڃي پوريائون، ته ۾ ماٺهن ڪيترا ڏينهن ڪتي کي اتي ويٺل ڏٺو (١).

● آخرڪار شاهي دربار سان مرزا غازي بيگ ترخان ۽ سردار خان جهانگير ۽ توزڪ جهانگير ۾ مرزا غازي بيگ جي قنڌار تي تقرر بابت جلوس اول ٩- محرم ١٠١٥هه کان پوءِ جي واقعي ۾ لکي ٿو:

مرزا غازي بيگ جي سرداري ۽ ٻين اميرن قرابيگ، خطاب قراخاني ۽ پختہ بيگ، خطاب سردارخاني جي همراهيءَ ۾ قنڌار تي چڙهائي لاءِ تيار ڪيو ويو. مرزا غازي بيگ کي پنج هزاري ذاتي منصب ۽ سوارن سان سرفراز ڪري کيس نقارو ڏنو ويو.

مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ ترخان، جيڪو ٺٽي جو حڪمران هو، عرش آشياني (اڪبر) جي زماني ۾ عبدالرحيم خان خانان جي ڪوشش سان سلڪ هارائي ويٺو. آخرڪار ٺٽو سندس جاگير ۾ ڏنو ويو ۽ هو (مرزا جاني بيگ) پنج هزاري ذاتي منصب ۽ سوارن سان مانائتو ٿيو. ان جي وفات کان پوءِ سندس پٽ مرزا غازي بيگ کي ساڳيو منصب عطا ٿيو. هنن جا وڏا سلطان حسين مرزا باقر (*) خراسان جي واليءَ جا امير هئا، ان ڪري کين انهي (صاحبقراني) سلسلي جي اميرن مان شمار ڪيو وڃي ٿو.

---

(١) تحفة الڪرام جلد ٣ ص ٨٢.

(*) نقدي بيگ- ايرانين ۾ اڏي تسر جا ڪيئي نالا ملن ٿا جن مان هڪڙو مشهور نالو تصري يا نقدي بيگ کوسه جو ملي ٿو جيڪو مصور ۽ نقاش ٿي گذريو آهي.

(مترجم)

عالم آراي عباسي ص ١٧٧

مرزا غازي بيگ جي لشڪر لاءِ (جيڪو قنڌار وٽ هو) خواجه عاقل کي ميرنشي ڪري رکيو ويو. ٻي هزار رپيا مدد خرچ، قراخان پندرهن هزار رپيا نقدي بيگ (*) ۽ قليچ بيگ کي، جيڪي مرزا غازي بيگ جي همراهيءَ ۾ هئا، تن کي ڏنا ويا (۱).

● جوهر جلال الدين عبدالله سلطان، مير عبدالله سلطان پٽ مشهور خان پٽ سيد ابوالمڪارم سيوهاڻي پٽ سيد غياث الدين محمد عرف سلطان رضائي العريضيءَ، جيڪو سلطان جنيد صنوري جو ڏهٽو هو. مير علي شير قانع هن کي شاعرن سان گڏ مقالات الشعراء ۾ سندس ذڪر ڪندي چوي ٿو: جهانگير جي زماني ۾ مرزا غازي بيگ سان گڏ هو، جڏهن مرزا غازي بيگ بادشاهه پاران قنڌار ۾ ٺٽي جو جاگيردار ٿيو ته عبدالله سلطان کي ايران جي بادشاهه ڏانهن سفير ڪري موڪليائين. اتان واپس اچڻ کان پوءِ، جڏهن مرزا غازي بيگ ۱۰۲۱هه ۾ فوت ٿيو ته هن کي ٺٽي تي مقرر ڪيو ويو پر شاهجهان، شريف خان کاٽي کان وير وٺڻ لاءِ (جو هن شهزادگيءَ واري زماني ۾ سانس بي ادبي ڪئي هئي) ٺٽي تي چڙهائي ڪري هن کي به نوڪريءَ تان لاهي، شاهي عتاب هيٺ آڻي ڇڏيو. آخرڪار

(*) ابوالغازي سلطان حسين مرزا پٽ منصور پٽ بايقرا ولادت هرات ۾ محرم ۸۴۲ هه جون ۱۴۳۸ع) هرات ۾ ۱۰- رمضان ۸۷۳ هه ڌاري تخت تي ويٺو. محمد خان شيباني سان جنگ جي تياري ڪندي گهوڙي تان ڪري ٻاٻا الاهي ۾ سومر ۱۱- ذوالحج ۹۱۱ هه ۾ وفات ڪيائين ۽ هرات ۾ دفن ٿيو.

مثنوي مظهر الاثار سيد جهانگير هاشمي
حاشيه ص ۱۱۲. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد
(مترجم)

(۱) تزڪ جهانگير ص ۳۳-۳۴

آخوند محب علي سنڌيءَ جي سفارش تي پنجاهه هزار ھن جي گذاري لاءِ تنخواه طور مقرر ٿياه ھن ١٦- شعبان ١٠٥٤ ھه ڌاري وفات ڪئي (١).

شاهه قاسم خان ارغون جي پٽن جي حڪومت. شاهه قاسم خان ھن ڪان اڳ فوت ٿي چڪو ھو ۽ سندس پٽن نصرپور تي حڪومت تي ڪئي. شاهه قاسم خان ١٤- رمضان ڇنڇر جي شام جو ١٠١٩ ھه ۾ فوت ٿيو، جيئن سندس قبر تي لڳل ڪتبي مان ظاهر ٿئي ٿو (اها قبر ميان ونهين جي مقام تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ آهي). ان موجب هندوخان رمضان ١٠١٩ ھه کان پوءِ نصرپور آيو ھوندو.

● مقيم سلطان جا ڪئي ڏي ماڻھو ماري ڇڏيائين، مير علي شير قانع لکي ٿو ته شاهه قاسم خان ارغون جو ڇانو شير بيگ پنهنجي ماڻهن سميت مارجي ويو (٢). شير بيگ جي قبر تي لڳل ڪتبي مان (ڪوهستان ميون ونهيون) پتو پوي ٿو ته مير شير بيگ ارغون سومر ڏينهن منجهند جو ١١- رمضان ١٠٢٠ ھه تي قتل ٿيو.

● مرزا غازي بيگ جي موت جو ڪارڻ ھن کان اڳ واري حاشيءَ ۾ تفصيل سان لکيو ويو آهي ته مرزا غازي بيگ کي (١٠٢١ ھه ۾) ماريو ويو ھو.

ترخان نامي جو مصنف لکي ٿو: مرزا غازي بيگ ١٠٢٠ ھه ۾ وفات ڪئي. اھو ڏينهن جمعي جو ۽ صفر جو مهينو ھو. ھن جي عمر ستاويهه سال ھئي ۽ ڏهه ورهيه حڪومت هلايائين جن مان ٽي سال ٺٽي ۾ ۽ ست سال قنڌار ۾ گذريس. پاڻ سواءِ نيڪناميءَ جي پٺيان پٽ جو اولاد نه ڇڏيائين.

---

(١) مقالات الشعراء ص ٤٣٥-٤٣٦.

(٢) تحفة الكرام ج ٣، ص ٨٦.

خسرو خان چرڪس جي پُٽ باغي (لطف الله) پائيخان، مرزا غازي بيگ جي لاڏائي کان پوءِ، هن جي گاديءَ تي ويهڻ جي نيت ڪري جنگ لاءِ تيار ٿيو، جنهن ڪري ماڻهن مٿس تهمت مڙهي، ته هن ئي نمڪ حرامي ڪري پنهنجي حاڪم کي زهر ڏئي ماري ڇڏيو.

والله اعلم بالصواب

حوالا ۽ متعلقات

● مرزا شاهه محمد بيگ، ماثرالامراء جلد ۲ ۾ هن جو نالو ٻن هنڌن تي اصل نالي شاهه محمد بيگ سان گڏ غزنين خان جي عرف سان آيل آهي. هڪ هنڌ ص ۳۹۴ تي دبستان جي حوالي سان لکيل آهي، ته شاهه بيگ خان دوران جي پٽ مرزا شاهه محمد بيگ عرف غزنين خان کان ٻڌو ويو، جيڪو هيئن چوندو هو، ته مون مرزا عزيز ڪوڪيءَ کان پڇيو، ته اڪبر بادشاهه جي نندي ٻڌڻ ۾ ڳالهائڻ بابت ماڻهن جو ڪهڙو خيال آهي؟ جواب ۾ هن چيو، ته منهنجي ماءُ چوندي هئي، ته اها ڳالهه صحيح آهي.

ٻئي هنڌ ص ۶۴۵ تي لکيل آهي: هن (شاهه بيگ خان دوران) جي پٽن مان مرزا شاهه محمد عرف غزنين خان وڏي ڪمال وارو ۽ دانشمند ماڻهو هو. هڪ هزاري منصب تائين پهچي ختم ٿي ويو. سندس پيو پاءُ يعقوب، جيڪو مرزا جعفر آصف خان جو ڄاڻو هو، گهٽ حيثيت وارن ماڻهن جي پرورش ڪرڻ سبب ترقي ڪري نه سگهيو.

● خان دوران نواب شاهه بيگ خان، سال ۱۰۲۶ھ – ۱۶۱۷ع ڌاري، هن کي جڏهن ٺٽي جو صوبيدار مقرر ڪيو ويو، ته اوڏانهين وڃڻ کان اڳ، آصف جاهيءَ کان موڪلائڻ لاءِ آيو، جنهن کيس ملا محمد ٺٽويءَ جي پاڻ جي سفارش ڪئي، جيڪو سندس مصاحب رهي چڪو هو. شاهه بيگ کي خبر هئي، ته ملا محمد جا پاڻ، آصف جاهيءَ جي حمايت سبب وقت جي حاڪمن کي ڏيان ۾ ڪونه آڻيندا آهن، سو آصف جاهيءَ کي جواب ڏنائين، ته جيڪڏهن هو سڌري ويا، ته واهه،

نه ته سندن ڪـل لهرائي ويندي. ان تي آصف جاهيءَ کي ڏاڍي خار لڳي ۽ هن جو سڄو ڪم ڦٽائي ڇڏيائين. نيٺ هيءُ منصب ۽ جاگير کان محروم ٿي وڃي گهر ويهي رهيو.

هيءُ هر وقت نشي ۾ رهندو هو ۽ شراب جي صراحي سندس اڳڍو هوندي هئي. جيئن ته شراب ۾ ڀنگ، آفيم ۽ ڌوڙيون ملائي پيئندو هو، جنهن جو نالو چار لغزا رکيو هئائين. ان ڪري شاهه بيگ ڪور (انڌو) چار لغزا خور مشهور هو (ماثرالامرا ج ٢، ص ٦٤٥).

سندس علمي ذوق بابت چيو وڃي ٿو ته: وڏو علم دوست امير هو. مير محمد قاسم اسيري (اسيرالحيران) تهستاني ۽ ڪيئي ٻيا شاعر هن جي دربار ۾ هوندا هئا. مير محمد قاسم جامع حيثيت جو مالڪ ۽ رسمي علمن جو ماهر هو. قصيدي ۽ مثنويءَ ۾ ملڪ الڪلام جون سڪون ٿي لاڻائين. ڪيئي ڀيرا ايران کان هندستان ايندو رهيو. پڇاڙيءَ شاهه بيگ "خان دوران" جي خدمت ۾ رهڻ لڳو. هيءُ شعر سندس آهي:

بر دولت جهان چه نهم دل که در جهان
يکم صبح بي زوال و مساي نيافتم.

مرزا غازي اور اسکي بزم ادب، ح – ص ٥٨١

⑥ شيخ اسحاق بکري، مرزا غازي بيگ جو استاد هو. شروعاتي زندگي سلطان محمود بکريءَ جي ملازمت ۾ گذاريائين. تحفة الڪرام جي مؤلف مير قانع جو قول آهي، ته هي فضيلت ڀريو، سلطان محمود جي ملازمن مان هو. پڇاڙيءَ ۾ مرزا غازي بيگ جو استاد مقرر ٿيو. قانع اها ڳالهه تاريخ طاهريءَ مان ورتائي آهي، ته هن پاڻ (نسياني) انهيءَ خضر طبيعت استاد مولانا اسحاق بکريءَ کان تعليم حاصل ڪئي، جيڪو محمود خان جو ملازم هو، پوءِ مرزا غازي جو استاد ٿيو.

مير معصوم جيڪو شيخ اسحاق جو هم وطن، هم سبق ۽ ساٿي هو ۽ گجرات ۾ به ساڻس گڏ رهيو، تنهن سلطان محمود

بکريءَ سان لاڳاپو رکندڙن سان هن جو ڪوبہ ذڪر نہ ڪيو آهي. سلطان محمود بکريءَ سان هن جو جيڪو تعلق هو سو تڏهن ختم ٿي چڪو، جڏهن ٩٨٢هہ ۾ سلطان وفات ڪئي. سنڌ ۾ تحرڪ تي اڪبر طرفان مغلن جي ڪن سردارن بکر اچي قبضو ڪيو ۽ سنڌ جو اهو حصو مغل شاهيءَ جو جزو بڻجي ويو.

شيخ اسحاق لاءِ پنهنجي سرپرست جي وفات کان پوءِ ٻيو چارو ڪونہ هو، سواءِ ان جي، تہ هو مغلن سان لاڳاپجي وڃي. معلوم ٿئي ٿو، تہ شيخ اسحاق بکر ڇڏڻ کان پوءِ گجرات هليو ويو، جتي طبقات اڪبريءَ جي مؤلف خواجہ نظام الدين هروي سان، جيڪو ان وقت گجرات جو ديوان ۽ بخشي هو، تعلق پيدا ڪيائين ۽ ان جو وڪيل مطلق العنان بڻيو. شيخ بکري ذخيرة الخوانين جو مؤلف، جيڪو اسحاق جو پاڻيٽيو هو، تنهن پنهنجي ڪتاب ۾ هن جو ذڪر ڪندي لکيو آهي، تہ پهريون پيرو ڪيئن مير معصوم بکري گجرات پهتو ۽ شيخ اسحاق جي مدد سان، خواجہ نظام الدين تائين سنڌ سندس رسائي ٿي. وڌيڪ لاءِ ڏسو...

مرزا غازي اور اسکي بزم ادب، ص ١٨٣، سيد حسام الدين راشدي.

● حسين خان شاملو کي ــ ناڪام ٿي پٺتي پيو ۾ اصل ڳالهہ هيئن هئي، تہ هرات جو حاڪم حسين خان شاملو، اڪبر جي وفات ۽ شهزادي خسرو جي بغاوت جو ٻڌي، فرات ۽ سيستان جي حاڪمن جي همراهيءَ ۾، خراساني لشڪر سان قندار تي چڙهي آيو ۽ قلعي کي گهيري ۾ آندائين. شاهہ بيگ خان دوران، وڏي همت ۽ ثابت قدميءَ سان ان جو مقابلو ڪندو رهيو. اها خبر جڏهن جهانگير تائين پهتي، تہ پنهنجي اميرن ۽ منصبدارن جي هڪ جماعت، جنهن ۾ قراخان ترڪمان، پختہ بيگ

---

* اقبالنامہ جهانگيري، ص ١٢-١٣. تصنيف مرزا محمد عرف معتمد خان بخشي، جامعہ عثمانيہ حيدرآباد دڪن، ١٩٢٨ع.

ڪابلي (سردار خان) شامل هئا، مرزا غازي بيگ سان گڏجي، شاهه بيگ جي مدد لاءِ ڏياري موڪليائين. اتفاق سان شاهه عباس (ايران جي بادشاهه) ڪي انهن سرحدي اميرن جي قنڌار تي چڙهائي ۽ قلعي کي گهيري ۾ آڻڻ جو اطلاع مليو، جنهن هڪدم خط اماڻي، انهن کي اتان واپس ڪرائي ڇڏيو. اهڙيءَ ريت مرزا غازي بيگ جي قنڌار پهچڻ کان اڳ، مخالف ميدان خالي ڪري چڪا هئا.

● مرزا غازي بيگ جو موت، هن بابت هيءَ ڳالهه به مشهور آهي، ته پاڻ گهڻي شراب پيئڻ ڪري فوت ٿيو هو. اقبالنامي وارو لکي ٿو: مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ جي تقدير دنيا ۾ چڱي چمڪي، ايتري تائين جو هڪ ئي وقت ٺٽي ۽ قنڌار جو حاڪم ٿيو، جيستائين جيئرو رهيو، هرڪنهن آئي وئي سان سٺو سلوڪ ڪيائين. نيڪناميءَ ۾ سندس وڏي شهرت هئي، هڪ نيڪ نهاد شخص ۾ جيڪي خوبيون هئڻ کپن، سي منجهس هيون، اهل سخن ۽ طبيعت دار ماڻهن سان صحبتون رهيون. پاڻ به موزون طبع جو مالڪ ۽ معياري شاعر هو. ”وقاري“ تخلص هئس، پر شراب جو حد کان وڌيڪ شوقين هو. آخرڪار سندس موت به انهيءَ شوق (ڪثرت شراب نوشي) ۾ واقع ٿيو (١).

● آقا ملا، آصف خان ثالث (مرزا اقوام الدين جعفر بيگ متوفي ١٠٢١هه، جو ڏاڏو، جنهن جي حويليءَ ۾ نسيانيءَ پنهنجي مربي شاهه محمد بيگ عادل خان جي خدمت ۾ تاريخ طاهريءَ جو پهريون ڀاڱو پيش ڪيو (٢). شاهه بيگ خان دوران جو پيو پٽ يعقوب بيگ مرزا جعفر آصف خان جو ڃاٽو هو (٣)، انهيءَ رشتي جي ڪري شاهه بيگ جي هن خاندان سان اچ وڃ هئي.

---

(١) اقبالنامه جهانگيري ص ٣٤٦.
(٢) مرزا غازي بيگ اوراڪي بزم ادب ص ٥٨٥.
(٣) ماثرالامراء ج ٢- ص ٦٤٥.

ملا خليفو سنڌي، اصل سومرن جي شهر محمد طور (ماهم تور) جو رهاڪو هو، جيڪو درڪ پرڳڻي ۾ هو، سمن جي ڏينهن ۾ اچي ساڪري ۾ آباد ٿيو. شيخ بهاءالدين ملتانيءَ جي پاران مريد ڪندو هو. پنهنجي وقت جو وڏي ۾ وڏو ڪامل بزرگ ۽ ڪمالات ۾ وڏي شرف جو مالڪ هو (۱).

● دلو راءِ سومرن جي هڪڙي حاڪم دلو راءَ کي تاريخ ۾ وڏو ظالم ۽ بدڪردار حاڪم ڪري ليکيو ويو آهي، جيتوڻيڪ سومرن حاڪمن جي شجري ۾ ڪٿي به هن جهڙي مشهور راجا جو نالو موجود ناهي، ڪيترن جو خيال آهي، ته هيءَ ۱۲۱۲ع ۾ ٿي گذريو هو ۽ اروڙ ۾ سندس حڪومت هئي. ڪي چون ٿا، ته دلو راءِ نالي ٻه حاڪم ٿي گذريا آهن، جن مان پهريون ۷۲۹ع ۾ سنڌ جي ڪنهن حصي تي حڪمران هو.

ٻيءَ روايت موجب انهيءَ دلو راءَ جي حڪومت جي حد اتر ۾ موجوده ڏيري غازي خان ۽ ڏکڻ ۾ هالڪوڪي حيدرآباد (سنڌ) تائين ڦهليل هئي. سندس گاديءَ جو هنڌ اروڙ هو. عام اندازي مطابق هيءَ ڀونگر ٻئي جي زماني ۾ انهيءَ علائقي تي قابض ٿيو هو.

سنڌ جي هڪ عوامي شاعر سمنگ چارڻ جو هڪ بيت پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ هو همير سومري لاءِ سندس ارڏائين جي ڪري پاراتو ڏيندي چوي ٿو:

ستينءَ هو سوجهرو، اُئينءَ ٿي اونده
هميرائي باهه، وسائي ورهين ڪي

يعني، پهرين ڀڳ دلو راءِ اول ڪان وٺي ڀونگر ٻئي تائين تہ سَت ئي راڄ روشن هئا، پوءِ اُئينءَ ڀڳ راءِ همير تہ اچي سان ٿي اونده ڪري ڇڏي آهي، سو وري ڪهڙي ڀاريندو؟

سنڌ جي اوائلي شاعري، مضمون پروفيسر محرم خان سنڌي شعبي، سنڌ يونيورسٽي جي مخزن ”پورب“ سال ۶۸-۱۹۶۹ع ص ۱۰۶

---

(۱) تحفة الکرام سنڌي ص ۶۲۰.

ان مان ظاهر ٿئي ٿو، ته يا ته دلوراءِ جو وجود ئي ڪونه هو، يا وري جي هُو موجود هو، ته انهن حالتن ۾ سندس ظالم ۽ بدڪردار هئڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي.

● بديع الجمال، هن بابت بنا تبصري جي ٻه روايتون هتي ڏجن ٿيون، جن مان هڪ روايت موجب هوءَ پنهنجي پيءُ سان ۽ ٻيءَ روايت موجب پنهنجي مڙس سان سفر ڪندي اچي اروڙ ۾ پهتي هئي.

١- سنڌ جي مقامي روايت (تاريخ طاهري) موجب، بديع الجمال جو داستان دلوراءِ جي دور ۾ سنڌو درياهه جي اروڙ وڏن وهڪري بدلائڻ سان تعلق رکي ٿو. ان روايت مطابق دلوراءِ جي حڪومت واري دور ۾ هڪ سوداگر پيڙيءَ ۾ سفر ڪندي اچي اروڙ وٽ لنگر انداز ٿيو. بديع الجمال نالي هڪ سهڻي ڌيءَ ساڻ هيس. دلوراءِ دستور موجب حڪم ڪيو، ته سوداگر پنهنجي ڌيءَ بديع الجمال کي شاهي محل ۾ ڏياري موڪلي.

مقدمه، مشهور سنڌي قصا ٧- ص ٢٥ سنڌي ادبي بورڊ.

٢- دلوراءِ جو دستور هو، ته هندستان مان جيڪو به سوداگر هن پاسي ٿي آيو، تنهن کان محصول جي بهاني زوريءَ اڌ مال ڦري ٿي ورتائين، تنهن کان سواءِ هن جي سهڻي زال ۾ ڪسي وٺندو هو. هڪڙو عزت وارو سوداگر سيف الملوڪ حج جي ارادي سان مڪي ڏانهن ويندي، دلوراءِ جي ملڪ مان اچي لنگهيو، ته ساڻس گڏ بديع الجمال نالي سهڻي زال هئي، تحفة الڪرام ج ٣- ص ١١٣-١١٤.

● چنيسر امراڻي ۽ فاطمه جو احوال تاريخ طاهريءَ جي بيان موجب، دلوراءِ جو ننڍو ڀاءُ چنيسر امراڻي، ننڍي لاءِ کان اسلام ڏانهن مائل هو، آخرڪار حج جي ارادي سان مڪي ويو، جتي فاطمه نالي هڪ ڇوڪريءَ سان شادي ڪيائين. سندس فاطمه سان شادي ڪرڻ جو واقعو عجيب و غريب افسانوي انداز ۾ ڏنل آهي، جنت سنڌ ص ٢٥١.

● ٽِڪي (تلڪ) لڳائڻ جو رواج. ٽِڪي لڳائڻ جو رواج مغلن جي دور ۾ به هو. جهانگير جي زماني ۾ اڪبري دربار جي هڪ ملازم راءِ سنگهه جي مرڻ کان پوءِ، ان جي پُٽن دلپت ۽ سور سنگهه جو گاديءَ تي تڪرار ٿي پيو، جنهن ۾ اصل حقدار دلپت هو، پر سور سنگهه اها حجت پيش ڪئي ته سندس پيءُ پنهنجي جيئري ڪيس ٽِڪو (تلڪ) لڳائي، پنهنجو جانشين مقرر ڪري ويو هو، ان تي جهانگير چيو: چڱو، جي ائين آهي. ته پوءِ آءٌ ٿو دلپت کي تيلڪ لڳايان. پوءِ پنهنجي هٿ سان ان کي تيلڪ لڳائي، سندس پيءُ جي گاديءَ تي ويهاريائين (۱).

● سومرن جو ڪردار: سومرن پنهنجي دور ۾ وطن دوستيءَ جي جن عظيم ڪارنامن سان عظيم الشان ڪردار ادا ڪيو، تنهن کي مسخ ڪرڻ (ميسارڻ) لاءِ، هرڪو پيو سندن ذات بابت عجيب فتوائون جاري ڪري ته: سومرا هندن مان مسلمان ٿيل آهن (تاريخ راجستان مصنف عبدالله ص ۹۵)، سومرا اصل ۾ عربي نسل جا آهن (تاريخ راجستان، مصنف عبدالله ص ۹۲). جواب ۾ اسين به ائين چئي سگهون ٿا، ته سومرا حقيقت ۾ سميري هئا، جيئن جناب مخدوم امير احمد مرحوم تحفة الڪرام جي حاشئي صفحي ۹۳ تي لکي ٿو: سمن خواه سومرن جي قوميت متعلق هڪ نئين راءِ به ٿي سگهي ٿي، جنهن ڏانهن ڪنهن جو خيال نه ويو آهي، اها هيءَ ته ٻئي قومون ايشيا جي مشهور سميرين جي قوم مان آهن، جن کي عربيءَ ۾ سامي سڏيو وڃي ٿو. پراڻي زماني ۾ هيءَ قوم تمام وڏي ۽ طاقتور قوم هئي، جنهن جو وچ ايشيا ۾ تمام گهڻو اثر رسوخ هو. ٿي سگهي ٿو، ته انهيءَ جو ڪو حصو تنهن زماني ۾ سنڌ ڏانهن آيو هجي ۽ سنڌ کي هنن پنهنجو گهر بڻايو هجي.

---

(۱) مآثرالامرا ج ۲، ص ۱۵۶. جهانگيرنامه جي حوالي سان.

ان باري ۾ ٻيو حوالو هي آهي: مشهور يورپي محقق پروفيسر ايچ. آر. هال پنهنجي ڪتاب "Ancient History of the Near East" ۾ لکي ٿو، تہ عراق جي دجلي ۽ فرات واري ماٿريءَ ۾ تهذيب تمدن جو ٻج ڇٽڻ وارا حقيقت ۾ سنڌ جا ئي رهاڪو هئا. سندس عبارت هيءَ آهي:

"The Sumerians were an Indian race which passed, certainly by land, perhaps also by Sea, through Persia to the Valley of the two Rivers, It was in the Indian Home (Perhaps the Indus Valley) that we suppose for them that their culture developed."

يعني سميري هڪ هندستاني قوم هئا، جيڪي خشڪيءَ رستي يا سمنڊ رستي ايران کان ٿيندا، ٻن ندين (دجلي ۽ فرات) واري ماٿريءَ ۾ وارد ٿيا هئا. اهو سندن هندستاني گهر (سوراڻ جي ماٿري) هو، جتي اسين هنن جي ثقافت کي عروج تي ڏسي چڪا آهيون.

پڙهندڙن کي عجيب لڳندو، تہ سومرن جي ذات (سومري) ۽ خاص نالو "دودو" سميرين جي تذڪرن ۾ ڪيترن هنڌن تي آيل آهن (۱). تنهن کان سواءِ خود سمير ۽ سمراهم جا نالا اسان وٽ موجود آهن. چچ نامي جي ص ۴۹۶ تي حاشيءَ ۾ لکيل آهي تہ: سمير جو ڍورو شهداد پور تعلقي جي هڪ ديهہ ڪلريءَ کان ڏکڻ طرف هو، جتي پوءِ سمراهم ٿيو- ڪلري ۽ سمير بابت ماسوئي جي بيتن مان هيٺيون قديم سنڌي بيت ملي ٿو:

سمير ۾ نہ ساريون ٿينديون، ڪاريءَ ۾ نہ ڪمانڊ،
هاري، هر ۽ ڏاند، ڪچانا ڪيهيءَ ويا. (۲)

---

(۱) ڏسو الواح سومري.
(۲) چچ نامو سنڌي، ص ۴۹۶. حاشي ۾.

اُن هوندي ۾. اها ڳالهہ ايڏي فخر لائق نٿي سمجهي وڃي، تہ سُومرن کي سنڌي قوم بدران سميري قوم سڏي، پوءِ مٿن ناز ڪرڻ کپي، جيئن عام طرح ڪيو وڃي ٿو.

اسان جي خيال ۾ اهي ڪوششون سومرن جي عظيم ڪارنامن ۽ سنڌدن عظيم الشان ڪردار کي مسخ ڪرڻ لاءِ ڪيون پيون وڃن، تہ جيئن سنڌدن اهو شان مان، جيڪو ڪين قومي سومرن جي حيثيت ۾ حاصل آهي، ذات جي بحث ۾ زائل ٿي وڃي.

● ديبل بندر ۽ ديبل جي اصلي ماڳ جو نالو، آڳاٽي زماني ۾ سڀ کان اول آرمينيي تاريخ نويس ۽ جاگرافيءَ جي ماهر موسيٰ خوريني جي جاگرافيءَ تي لکيل هڪ رسالي ۾ ملي ٿو. هيءُ عالم چوٿين- پنجين صدي عيسويءَ ۾ ٿي گذريو آهي. ساساني حڪومت جي سياحي ورهاست (۲۲۷-۲۷۳ع) جو بيان ڪندي، هن ذاڪٽين علائقن مان مڪران ۽ سنڌ سان گڏ دي- بول (ديبل) جو بہ ذڪر ڪيو آهي. ان مان اهو نتيجو نڪري ٿو، تہ اهو نالو عربن جي سنڌ تي چڙهائي ڪرڻ کان گهٽو اڳ مشهور هو.

چيني جاگرافي دان ڪياتان، جنهن جا سفرناما (۷۸۵- ۸۰۵ع) جي وچ ڌاري ترتيب هيٺ آيا، ڪئنٽن کان وٺي ايراني نار تائين، مختلف جاين ۽ بندرن جي ڪٿپ ڪندي، تي- يو جو ذڪر ڪري ٿو، تہ هيءُ هڪ ملڪ آهي ۽ منجهس وڏو درياهہ مِلان (مهراڻ) وهي ٿو. اهو چيني اچار "تي- يو" پڻ آرمينيي جاگرافي دان جي ڏنل نالي دي- بول جي ويجهو پيو لڳي ۽ سنڌس انهيءَ بيان جي پڻ تصديق ٿئي ٿي، تہ اهو ديبل هڪ الڳ علائقو هو.

عرب جي مشهور شاعر ابن الاعرابي (۷٦۷-۸۴۵ع) ۾ پنهنجي هڪ شعر ۾ ديبل کي ٻن ديبلن جي روپ ۾ هڪ

ٿلهي ۽ ڪاري شخص سان مشابهت ڏني آهي، جن مان ٻن ديبلن جو قديم ۽ واضح ثبوت ملي ٿو:

ديبل تي وڏيڪ کوجنا ڪرڻ کان اڳ مٿي ڄاڻايل قديم حوالن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته اصل ۾ اهو نالو هڪ علائقي، ملڪ يا بادشاهت جو هو، جتي ٻيلا چراگاهه هوندا هئا ۽ پوءِ هنڌ (بندر يا شهر) ملڪ جي نالي سڏيا ٿي ويا.

سنڌو درياهه جي ڪيٽيءَ جي بلڪل ڏاکڻين پاسي کي مغرب وارا ايراني، سنڌن پاڙيسري آرميني ۽ عرب پنجين صدي عيسويءَ کان ديبل بندر ڪري سمجهندا هئا. انهيءَ ملڪ جي مخصوص ضرورتن جي ڪري، اتي ٻه بندر هوندا هئا، هڪ سامونڊي بندر جيڪو درمياني بندر جو ڪم ڏيندو هو، ٻيو درياهي بندر جنهن کي واپار جي مرڪز طور ڪتب آندو ٿي ويو. درياهه جي لٽ جي ڪري انهن بندرن جي اصل ماڳ ۾ فرق هو.

ديبل جي علائقي تي عربن جا پهريان حملا سامونڊي ڪناري ۽ ان جي بندر تائين محدود هئا، جنهن ڪري هنن کي گهڻو نقصان ٿي پهتو، ڇاڪاڻ ته ٻچاءُ ڪندڙ سنڌين جي اصل طاقت ملڪ اندر ٻئي بندر ۾ موجود هئي، جيڪو ديبل جي ڪاري-مٽي واري سڏجي وڻ واقع هو.

عربن جي ڪاهه وقت ديبل جو سامونڊي بندر يا بحري ديبل، بشاريءَ مقدسي جي لفظن ۾ ٻيٽ وارو هنڌ تي هو، جيئن آثار قديم جي کوٽائيءَ مان آخرڪار ثابت ٿي چڪو آهي. عربن پوءِ درياهي بندر گهڻو مٿي، اڳاڻي برهمڻ آباد جي ويجهو تعمير ڪرايو، پر انهيءَ بندر کي قائم رکڻ لاءِ ضروري هو ته نئين کوٽايل واهه ۾ درياهه جي رڳ کي رهڻ نه ڏنو وڃي، جيڪو عربن جي دور کان پوءِ واري زماني ۾ جنهن مشڪل حالتن ۾ ناممڪن هو، تنهن ڪري ٿٽو هڪ ٻيو وري درياهي بندر ۽ تجارتي مرڪز جي حيثيت ۾ اوج تي پهتو ۽ سنڌ جي

ڳاديءَ جو هنڌ ٿيو. انهيءَ زماني تائين ڀنڀور جي حالت به ابتر ٿي چڪي هئي، جنهن ڪري ان جي بدران لاهري بندر کي استعمال ڪيو ويو، جيڪو هڪ ننڍو شهر يا بشاريءَ جي لفظن ۾ هڪ سؤ ڳوٺن تي مشتمل مرڪزي شهر هو، جنهن جي چوڌاري ديبل جو ساموندي بندر اڳي ئي ويو؛ پر ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ لاهري بندر پنهنجي پاڙيسري بندر شاهه بندر جي پيٽ ۾ ڦٽي ويو. تڏهين به ان سموري وچئين دور ۾ ٺٽو قائم رهندو آيو.

● شاهه بيگ ارغون جي سنڌ تي چڙهائي. ڏهين صدي هجريءَ ڌاري ايران ۽ سنڌ ۾ هڪ ئي زمان ڪيئي انقلاب آيا. انهيءَ صدي جي شروعات ۾ وچ ايشيا مان ٻه وڏيون طاقتون اڀريون، جن چوطرف سياسي وڳوڙ پکيڙي ڇڏيا. هڪ پاسي کان شاهه اسمعيل صفوي مذهبي مصلح تان آئي، اچي شاهي تخت تي ويٺو، ۽ ٻي پاسي کان محمد خان شيباني، خوني خنجر مان نروار ٿيو، جنهن شهر ڦريا، قتل ڪيا ۽ سڄو چرخو ڦيرائي ڇڏيائين.

ساڳي وچ ايشيا ۾ تيمورين جي وڏي سلطنت هرات جي بادشاهه سلطان حسين بايقرا (٩١٢هه) جي مرڻ کان پوءِ زوال ڏانهن رُخ رکيو، جنهن ڪري تيموري شهزادا اهڙي ڦڙ ڦوٽ ۾ اچي ويا، جو مٿي لڪائڻ جي جاءِ به نه لهي سگهيا. انهن مان اڪيلو بابر اهڙو مرد هو، جنهن ايڏي وڏي ڇڪ تاڻ ۽ ڇت ڪُٽائيءَ ۾ به جٽاءُ ڪيو ۽ ٽين طاقت جي صورت ۾ ڪنڌ ڪڍي مقامي تاريخ سان ڪلهو ملايائين.

بابر مٿي ذڪر ڪيل ٻن وڏين طاقتن جي باوجود اڪيلي سر نه صرف وچ ايشيا ۽ افغانستان جو حڪمران رهيو، بلڪ هندستان ڏانهن به راهه هموار ڪيائين، جتي سندس هٿان عظيم مغل سلطنت جو پايو پيو.

مرزا شاهه حسين بايقرا جي زماني ۾ هن جي پاران امير ذوالنون ارغون قنڌار جي حڪومت ۽ ان سان ڳنڍيل علائقن تي

نائب هو. جڏهن بايقرا رحلت ڪئي، تہ امير ذوالنون تيموري شهزادن جي حڪومت ۽ خاندان جي بچاءَ ۽ بقاءَ لاءِ وڏي دل ڏاري محمد خان شيبانيءَ سان وڙهيو. ايستائين جو محرم ٩١٣هہ ڏاري جنگ ۾ قتل ٿي ويو. جڏهن بايقرا جيئرو هو، تڏهن توڙي سنڌ ۾ وفات ڪان پوءِ بہ امير ذوالنون قنڌار ۾ اڌو ڳابري آزاديءَ سان پنهنجي حڪومت جي شروعات ڪري چڪو هو. بايقرا جي موت ڪان پوءِ جڏهن سمورا تيموري شهزادا ڇڙوڇڙ ٿي ويا ۽ هرات ۾ سلطنت جي مرڪزيت نہ رهي، تہ امير ذوالنون جو پٽ شاهہ بيگ ارغون پنهنجي پيءُ جي گاديءَ تي ويٺو جنهن ان حي اڌو ڳابري آزاديءَ واري حڪومت کي خودمختار حڪومت جو رنگ ڏنو. شاهہ بيگ بهادر ۽ دانشمند هو ۽ ايتريقدر جو زماني ۾ سنڌ ۾ نظير مشڪل نظر ٿي آيو. پر جنهن دور ۾ هو حڪمران هو، حالتون ايڏيون خراب ٿي چڪيون هيون، جو هن لاءِ پنهنجي آزادي برقرار رکڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهہ ٿي پئي، ڇو تہ قنڌار ۽ ڪابل شاهہ اسمٰعيل صفوي، محمد خان شيباني ۽ بابر جي گهيري ۾ هئا ۽ شاهہ بيگ جو ڏن طاقتور حريفن سان مهاڏو هو، جن ڪيس پنڌ تر ۾ آئي ڇڏيو، ان هوندي بہ ڪيترا ورهيہ جٽاءَ ڪيائين. آخرڪار قنڌار جي حڪومت بابر جي قبضي ۾ آئي. جنهن ڪان پوءِ هيءَ شال (ڪوئيٽا) ۽ سبيءَ ڏانهن تانگهيندي، سنڌ تي ڏاڪ جمائڻ جا پهہ پچائڻ لڳو. هيڏانهن سنڌ ۾ پڻ ڪيئي انقلاب ڪر ڪٽي چڪا هئا. ٩١٤هہ ۾ سنڌ جو سلطان جام نظام الدين دنيا ڇڏي ويو، جنهن پنهنجي حڪومت جي ڊگهي عرصي ۾ پنهنجي ملڪ کي هر طرح خوشحال ۽ خودمختار بڻايو هو، پر جڏهن پاڻ هليو ويو، تہ سنڌ ۾ پويان اهي ڳالهيون بہ هليون ويون ۽ هن جا پونير تخت تاج تي هڪٻئي جي ڏڙهي پٺ ۾ پئجي ويا. سڄو ملڪ خونريزي ۽ فسادن ۾ پئجي ويو. ان حد تائين جو عرش تائين دانهوڙ پئجي وئي،

ڏهه ٻارهن سال انهيءَ خانداني ڪچرڪلي ۾ گذريا، جنهن سڄو ملڪ پينگ ڪري ڇڏيو.

شاهه بيگ ارغون، جنهن سبيءَ ۾ ويٺي ڏينهن پئي ڳڻيا ۽ سنڌ غصب ڪرڻ جا خواب ٿي لڌائين، تنهن سر پنهنجي ڪارروائن ۾ لڳي ويو، جيئن پنهنجي خواب جو تعبير پورو ڪري سگهي. انهيءَ گهرو جهڳڙي ۾ هڪ طرف کان ڄام ڄام نظام الدين جو پٽ فيروز، جيڪو تخت ۽ تاج جو اصلي وارث هو، رڌل رهيو، ته ٻئي پاسي کان هن جو هڪڙو مائٽ ڄام صلاح الدين هو، جنهن وري پاڻ کي حڪومت جو حقدار ٿي سمجهيو. ٻئي ۹۱۴هه کان ۹۲۷هه تائين ڇتا ٿي، هڪٻئي جي پٺيان پيا، ايتري قدر جو ٻچاڙيءَ جو ارغونن کي اڻ ڳڻي وارو ملي ويو.

صلاح الدين گجرات جي حاڪمن کان مدد وٺي، سنڌ تي لاڳيتا حملا ڪندو ٿي رهيو، پر سنڌ جو سورهيو (وڏو وزير ۽ سپهه سالار) دريا خان هر ڀيري وڏي اوڙجائيءَ سان سانس منهن ڏيندو ٿي آيو، جنهن ڪري هو ناڪام ٿي، واپس هليو ٿي ويو. جيڪڏهن فيروز عقلمند حڪمران هجي ها، ته صلاح الدين جي پاڙ پٽجي وڃي ها، پر هيءُ (پنهنجي عاقبت کان بي خبر ٿي) خود دريا خان جهڙي بهادر سپهه سالار جي خلاف ٿي بيٺو، جيڪو سنڌ سلطنت جي بچاءُ جو درحقيقت وڏي ۾ وڏو وسيلو هو. هن دريا خان کي لاهي، شاهه بيگ ارغون کان نوي مدد گهري، جيڪو شال ۽ سبيءَ ۾ پاڻ کي حڪمران بڻائي وينو هو. چڱ پاڻ ئي هن کي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو موقعو ڏنائين! شاهه بيگ، جنهن اڳ ۾ ئي اها تاڙ پئي ڪئي، هڪدم سنڌ تي ڦهري ڪٽڪ چاڙهي آيو. جيستائين فيروز اک پٽي، وقت جي نزاڪت جو ڪو احساس ڪري، تنهن کان اڳ، سندس رقيب شاهه بيگ، بکر ۽ سيوهڻ پنهنجي گوڏي هيٺان آڻي، ٺٽي جي مٿان اچي ٺڪ ڪيو.

ڄام فيروز عين موقعي تي پاڻ سنڀالڻ جي ڪئي ۽ دريا خان کي پرچايائين. هن وطن دوست سپهه سالار وري ساڳيءَ دليريءَ سان ترار هٿ ۾ ڪئي، ٺٽي جي قلعي سان نڪري ارغونن سان وڃي ڏوبڏو ٿيو، ١١- محرم ٩٢٧هه تي پوري قوت سان مقابلو ڪندي، شهيد ٿي ويو. هن جانباز جي جهان ڇڏڻ کان پوءِ شاهه بيگ سوڀارو ٿي ٺٽي ۾ داخل ٿيو. اهڙيءَ طرح سنڌ ارغونن جي حڪومت هيٺ آئي. انهيءَ واقعي جي تاريخ خرابي سنڌ (٩٢٧هه) سان ڪڍي وئي. اُن زماني ۾ ارغونن کي ايڏي طاقت نه هئي، جو شال ۽ سبيءَ ۾ ويهي سنڌ تي حڪومت هلائي سگهن ها، تنهن ڪري شاهه بيگ سيوهڻ کان سبيءَ تائين ملڪ پنهنجي قبضي ۾ رکي، باقي حصو فيروز جي حوالي ڪيو.

ڄام صلاح الدين هڪ دفعو ٻيهر گجرات مان ڏهه هزار لشڪر آڻي، ٩٢٧هه جي پڇاڙيءَ ۾ سنڌ تي چڙهائي ڪئي. هاڻ دريا خان ڪونه هو، جيڪو سنڌ جو ساٿي ٿئي ها، پيو ته ارغون اڌ سنڌ تي قبضو ڪري چڪا هئا. فيروز وٽ ايتري طاقت نه هئي، جو ڄام صلاح الدين سان هٿ اٽڪائي ها، انڪري وري شال ۽ سبيءَ ڏانهن واجهايائين. اهو ئي سبب هو، جو شاهه بيگ محرم ٩٢٨هه ڌاري وري سنڌ ۾ آيو. جڏهن جنگ هلي ته صلاح الدين شڪست کائي قتل ٿي ويو، پر شاهه بيگ واپس سبيءَ ڪونه ويو ۽ سنڌ جي واڳ پنهنجي هٿ ۾ ورتائين. آخر ٢٢- شعبان ٩٢٨هه ۾ سنڌس لاڏاڻو ٿيو. سنڌس جاءِ تي شاهه حسن ارغون حڪمران ٿيو.

شاهه حسن فيروز جي ڀاڙ پٽڻ ۽ سڄي سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ ٺٽي تي چڙهائي ڪئي، جنهن ۾ ٩٢٨هه جي پڇاڙيءَ يا ٩٢٩هه جي اڳياڙيءَ ڌاري پهتين، پر ڏاڍي رتوڇاڻ واري ويڙهه سان، جنهن ۾ ٻنهي پاسن کان ويهه هزار ماڻهو مارجي ويا، سنڌ هٿ ڪئي. فيروز شڪست کائي وڃي گجرات ۾ پناهه

ورتي. شاهه حسن سڄيءَ سنڌ تي قابض ٿي ويو. پنهنجي حڪومت جو مرڪز شال ۽ سبيءَ مان ڦيرائي ٺٽي ۾ ڪيائين، جيڪو خواب سندس پيءُ ڪابل ۽ قنڌار ڇڏڻ کان پوءِ لڌو هو، تنهن جو تعبير ان جي پٽ پورو ڪيو. ارغون سڄي سنڌ جا مالڪ بڻجي ويهي رهيا.

ڏهين صدي هجريءَ جي شروعات ۾ جيڪو سياسي سيلاب وچ ايشيا ۾ آيو هو، سو انهيءَ ختم ٿي ويو. محمد شيباني قتل ٿيو، شاهه اسمعيل صفوي سڄي ايران جي بادشاهت ماڻي، بابر بہ شاهه بيگ ارغون کي ڪابل ۽ قنڌار مان ڪڍي، پوءِ انهن علائقن تي قبضو ڪيو، پوءِ هندستان ڏانهن وڌندي، دهليءَ جو تخت هٿ ڪيائين. هتي سنڌ ۾ وري شاهه بيگ ارغون ڄام صلاح الدين کي پورو ڪيو، تہ پٽس شاهه حسن فيروز کي سنڌ مان تڙي ڪڍيو ۽ پاڻ سڄي سنڌ جو حڪمران ٿي ويو(١).

شاهه بيگ ارغون کي ڇڏي، ڪيترا مغل ڄام فيروز جي نوڪريءَ ۾ اچي داخل ٿيا هئا. ڄام فيروز ٺٽي جي شهر ۾ هڪڙو خاص محلو انهن مغلن جي رهڻ لاءِ مقرر ڪيو هو، جو مغل واڙو سڏجي ٿو. ڄام فيروز هاڻي بي اونو ٿي حڪومت ڪرڻ لڳو، پر کيس اچي ڏپ جاڳيو، تہ دريا خان ڪنهن وقت کيس تخت تان لاهي نہ ڇڏي، تنهن ڪري ان جي زور پڇڻ لاءِ ڪيبڪ ارغون کي همراز بڻائي، انهيءَ تجويز تي خوش ٿيڻ لڳو ۽ پر اها هن جي وڏي غلطي هئي، ڇاڪاڻ تہ اهي مغل ظاهري طرح دريا خان جي ڪمن تي ڇوڪسي ڪندا هئا ۽ اندروني طور شاهه بيگ سان مليل هئا. آخر انهن مغلن جي ترغيب تي ئي مرزا شاهه بيگ سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ اچي سمن جي حڪومت جو خاتمو ڪيائين(٢).

---

(١) مقدمہ مثنوي مظهرالاثار جهانگير هاشمي. پير حسام الدين راشدي.
(٢) جنت سنڌ ص ٣٦٨.

٭ ڄام فيروز. فيروز ناپيروز اڳهاڙين پيرين وٺي گجرات ڏانهن ڀڳو.

مرات سڪندري (انگريزي ترجمو ١٦٢) طبقات اڪبري (ج ٣ ص ٢١١) ظفرالواله بمظفر و آله (ص ١٣٨) سڀئي متفق آهن، ته ڄام فيروز ارغون جي غلبي کان لاچار ٿي ٩٣٥هه جي وچ ڌاري، سلطان بهادر ولد مظفر گجراتيءَ (٩٣٢-٩٤٣هه) وٽ وڃي پناهه ورتي. سلطان ڄام فيروز جي دلجوئي ڪندي ٻارهن لک تنڪا سندس ذاتي خرچ لاءِ مقرر ڪيا ۽ ڪيس وعدو ڏنائين ته تنهنجو موروثي ملڪ توکي مغلن کان ڇڏائي ڏيندس. ٩٣٩هه ۾ ڄام فيروز پنهنجي نياڻي، سلطان بهادر کي ڏني، انهيءَ لاڳاپي جي ڪري، هن جي سنڌ فتح ڪرڻ واري لالچ کي ڏيک آنيءَ پر همايون بادشاهه جي گجرات تي چڙهائيءَ سبب سلطان کي ڄام فيروز جي حال ڏانهن توجهه ڏيڻ جو موقعو ئي نه مليو. ظفرالواله (ص ١٣٨) ٩٤٢هه ۾ جڏهن سلطان بهادر همايون بادشاهه کان شڪست کاڌي، تڏهن ڄام فيروز سپاهين هٿان گرفتار ٿي قتل ٿي ويو(١).

روايت آهي ته ڄام فيروز گجرات وڃڻ کان پوءِ آسر اُمرائيءَ جي مدد سان، پنجاهه هزار جاڙيجن جو لشڪر گڏ ڪري، مرزا شاهه حسن تي چڙهي آيو. جڏهن ٻئي ڌريون جنگ جي ميدان ۾ لٿيون ته جاڙيجن مرزا شاهه حسن کي چوائي موڪليو ته اسان پنهنجي پراڻي ريت موجب گهوڙن تان لهي جنگ ڪرڻ ٿا چاهيون، اوهان کي به اهڙيءَ ريت ميدان ۾ اچڻ گهرجي. مرزا شاهه حسن خوشيءَ سان اهو شرط قبولي ”الحرب خدعة“ جنگ سراسر دوکو آهي جي اصول تي ٻاڙي ڇڏي. جڏهن جاڙيجا گهوڙن تان لهي پنهنجي چولن جا پلو هڪ ٻئي جي چولن سان ٻڌي الا تو هار ڪرڻ تي آيا ته

---

(٢) تاريخ معصومي ص ٣٧٦. طبقات اڪبري جي حوالي سان.

مرزا شاهه حسن جا ماڻهو گهوڙا ڊوڙائي وڃي مٿن پيا. نتيجو اهو ٿيو جو جاڙيجن ڪي هزارين ماڻهو مارائي ميدان ڇڏڻو پيو (١) ۽ آمر به قتل ٿي ويو.

- جام فيروز ارغونن هٿان شڪست کائڻ کان پوءِ ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويو، جتان پنجاهه هزار پيادن ۽ سوارن جو لشڪر ساڻ ڪري ٺٽي تي ڪاهه آيو. چاچڪن جي ڪوٽ ۽ رهڪي بازار جي وچاهين پٽ ۾ ڪاري ڪاپاريءَ وٽ- ناموني جي نئين درويش جي اڳڪٿيءَ موجب: ڪاري ڪاپاري، جهيڙو لڳندو ڇهه پهر.

تيرن ۽ ترارين جي سخت جنگ لڳي. جام فيروز ڏهه هزار ماڻهو مارائي مايوس ٿي واپس هليو ويو ۽ ١٥٢٣ع ۾ سمن جي صاحبي ختم ٿي (٢).

● همايون جو سنڌ ۾ اچڻ. همايون ٩١٣ هه مطابق ١٥٠٧ع ۾ پيدا ٿيو ۽ ٩٦٣ هه مطابق ١٥٥٦ع ۾ وفات ڪيائين. پاڻ ٩٣٧ هه ڌاري تخت تي ويٺو. شيرشاهه سوريءَ کان شڪست کائي سنڌ ۾ ٩٤٧ هه کان ٩٥٠ هه تائين پنهنجي پڇاڙيءَ تائين قندار هليو ويو. هتي جيڪي ڏينهن گذاريائين، تن جو تفصيل هن ريت آهي:

همايون آگري مان سرهند پهتو	١٧- صفر ٩٤٧ هه
„ لاهور اچي بيبي حاج جي مقبري ۾ ترسيو	١- ربيع الاول ٩٤٧ هه
„ راوي ٽپيو	جمادي الآخر جي پڇاڙي ٩٤٧ هه
„ سنڌ ڏانهن ڪوچ ڪيائين	١- رجب ٩٤٧ هه
„ آچ ۾ آيو	شعبان جي پڇاڙي ٩٤٧ هه

---

(١) بيگلار نامه ادراڪي بيگلاري ص ١٣. سنڌي ادبي بورڊ ١٩٨٠ع
(٢) جنت سنڌ مولائي شيدائي ص ٣٨٦.

"	روهڙيءَ رسيو - (پپر لوءِ ۾)	٢٨ - رمضان ٩٤٧ھ (٢٦ - جنوري ١٥٤١ع)
"	بکر کان سيوهڻ روانو ٿيو	١ - جمادي الاول ٩٤٨ھ
"	پاٽ ۾ حميده بانو سان نڪاح ڪيائين	سومر جمادي الاول ٩٤٨ھ (٢٩ - آگسٽ ١٥٤١ع)

گلبدن بيگم همايون نامي ۾ لکي ٿي، ته چاليهن ڏينهن کان پوءِ، پاٽ ۾ سومر ڏينهن جمادي الاول ٩٤٨ھ ڌاري بادشاهه سلامت ميرابوالبقا کي گهرائي نڪاح پڙهڻ لاءِ چيو. نڪاح کان پوءِ ٽي ڏينهن اتي رهي بکر ڏانهن آسهيو.

همايون	پاٽ کان روهڙيءَ روانو ٿيو	جمادي الاول ٩٤٨ھ (٢- سيپٽمبر ١٥٤١ع)
"	روهڙيءَ پهتو	٤- سيپٽمبر ١٥٤١ع
"	روهڙي کان سيوهڻ ڪوچ ڪيائين	٢٢- سيپٽمبر ١٥٤١ع
"	سيوهڻ کي گهيري ۾ آندائين	١٧ - رجب ٩٤٨ھ (٦- نومبر ١٥٤١ع)
"	سيوهڻ کان بکر روانو ٿيو.	١٧- ذوالقعد ٩٤٨ھ (٤- مارچ ١٥٤٢ع)
"	بکر کان اُچ ڏانهن نپڙ پڏائين	٢١ - محرم ٩٤٩ھ (٧- مئي ١٥٤٢ع)
"	اُچ کان مالديو ڏانهن هليو	١٣- ربيع الاول ٩٤٩ھ
"	دلاور جي قلعي (بهاولپور) ۾ پهتو	١٤- ربيع لاول ٩٤٩ھ
"	بيڪانير کان ٻارهن ڪوهه ٻاهر منزل ڪيائين	١٧- ربيع الاول ٩٤٩ھ
"	جيسلمير ۾ آيو	١- جمادي الاول ٩٤٩ھ
"	جيسلمير کان عمرڪوٽ پهتو	١- جمادي الاول ٩٤٩ھ
"	عمرڪوٽ کان سنڌ ڏانهن	١ - رجب ٩٤٩ھ (١١- آڪٽوبر ١٥٤٢ع)

”	عمرڪوٽ کان ۱۵ ڪوهه پرتي منزل ڪيائين	۴- رجب ۹۴۹هه (۱۴- آڪٽوبر ۱۵۴۲ع)
”	اڪبر پيدا ٿيو	آچر ۵- رجب ۹۴۹هه (۱۵- آڪٽوبر ۱۵۴۲ع)
”	حميده بانو عمرڪوٽ مان رواني ٿي	۱۱- شعبان ۹۴۹هه (۱۸- نومبر ۱۵۴۲ع)
”	حميده بانو جون ۾ آئي	۲۰- شعبان ۹۴۹هه (۲۶- ڊسمبر ۱۵۴۲ع)
	بيرم خان گجرات کان جون ۾ آيو	۷- محرم ۹۵۰هه (۱۵۴۳ع)
	همايون جون واري پڙهه ٽپيو	۷- ربيع الثاني ۹۵۰هه (جولاءِ ۱۵۴۳ع)
	جون کان قندار روانو ٿيو	۹- ربيع الثاني ۹۵۰هه
	مستونگ کان ٿيندو قندار ۽ ايران ڏانهن وڌيو	۱۶- رجب ۹۵۰هه

مقالات الشعراء مير علي شير قانع

حاشيه ص ۸۶۳ کان ۸۶۵.

نوٽ: همايون ۹۵۰هه برابر ۱۵۴۳ع.

سنڌ مان قندار ڏانهن ويندي، شڪارپور جي پريان مشهور ڳوٺ همايون ۾ پڇاڙيءَ واري منزل ڪئي هئي(۱)، جتي اڄا تائين شهر جي ٻاهران ريلوي ۽ شاهي روڊ جي وچ تي ”پڙاءُ“ مشهور آهي. همايون ڳوٺ تي تڏهن کان اهو نالو پيو. — مترجم

● ريڻ (ص). مهراڻ درياهه جي شاخ هئي، جا ۱۷۵۸ع کان اڳ نصرپور کان هيٺ مهراڻ مان نڪري، ٽنڊي محمد خان جي اڀرندي طرف کان وهي، فتح باغ ۽ جُون کي آباد ڪندي، بدين جي ڏکڻ ۾ ڪوري ڪاريءَ ۾ چوڙ ڪندي هئي. جُون جي ڏکڻ ۾ هن شاخ مان گونگڙو،

(۱) لب تاريخ سنڌ ص ۶۹.

ﭘٽيهل ۽ جهول شاخون نڪرنديون هيون. گونگڙو نهر ڪورواهه جي اتر ڪان لنگهي محمد طور (ماهه تور) جي اترئين ڪناري وڃان وَرَ ڪائيندي، مغلبين شهر جي اولهه واري پَر ڪان لنگهي، سير ڪاريءَ ۾ چوڙ ڪندي هئي. هن کي ڪارو گونگڙو به چوندا هئا. محمد طور ڪان هيٺ اولهه طرف ٽن ميلن تي پڃاري واهه هن (گونگڙي) ۾ اچي چوڙ ڪندو هو. گونگڙي جا نشان اڃا تائين سلامت آهن. انهيءَ ڪري ريڻ شاخ چاچڪان ۽ ديرڪ پرڳڻي کي آباد ڪندي هئي.

جڏهن مهراڻ ١٧٥٨ع ۾ نصرپور وڃان پنهنجو وهڪرو ڦيرايو، تڏهن ريڻ شاخ به سڪي وئي، جنهن ڪري گونگڙو به پڃاريءَ جي چوڙ ڪان مٿيرو ويران ٿي ويو. انهيءَ تبديليءَ جو اثر اهو ٿيو، جو حيدرآباد ڪان مٿي اتر طرف درياهه مان (گهلين جي بند وٽ) ڦليلي شاخ نڪتي ۽ قديم گاجيا وارو وهڪرو وٺي، پڃاريءَ ۾ اچي پوندي هئي. ١٨٣٧ع ۾ ڦليليءَ جي وهڪري ۾، هيٺ ڏکڻ طرف تبديلي آئي. قديم وهڪري مان سڏيرڻ جي ٽَل جي ويجهو هڪ شاخ نڪتي، جا اوير طرف وهي، پراڻ ۾ وڃي چوڙ ڪندي هئي، پر اها خبر نٿي پوي، ته گاجيا واهه پنهنجي اها بگڙيل صورت ڪڏهن ورتي هئي.

لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ
ڊاڪٽر غلام علي الانا، ص ٣٨٤-٣٨٥.

● فتح باغ. جُوڻ ۽ فتح باغ، ٻئي شهر هاڻوڪي ڦليليءَ جي انهيءَ حصي واري ڪَپ تي هئا، جيڪو هن وقت ريڻ درياهه جو ڦيٽو (ڊانڊيو) سڏجي ٿو، ٻئي شهر هڪٻئي ڪان ٽن ڪوهن جي فاصلي تي هئا. جُوڻ ڪپهه جي واپار ڪري ۽ فتح باغ ميون ڪان مشهور هو، هتان ٺٽو ڇهن ميلن جي مفاصلي تي ٿيندو. همايون بادشاهه جڏهن ٩٤٠هه ڌاري سنڌ ۾ آيو، تڏهن ٻئي شهر اوج تي هئا. هنن کي ريڻ درياهه جو پاڻي

آباد ڪندو هو. هيءُ شهر مدد پٺاڻ ١٧٨٠ع ڌاري لاڙ جي پين شهرن وانگي تباهه ڪري ڇڏيا(١).

فتح باغ ۽ جُوڻ جا شهر ڪڏهن سرسبز ۽ شاداب هئا، جن جي گواهي هيٺين چوٽيءَ مان ملي ٿي، جا (١٥٢١-١٥٥٥ع) جي نثر جو لاثاني مثال آهي:

نيرت نورائي، نار نصرپور، قل فتح باغ،
هلو ڏسون جوڻ، جتي ڪپهه جو واپار(٢).

● شاهه حسن ارغون جي تاريخ وفات:

چون شاهه حسن بادشهه ارغوني
زين بحر برآمد چو در مکنوني
تاريخ وفاتش ز خرد جستم گفت
دردا که برون رفت شهه ارغوني (٩٦٢هه).

ارغوني (١٢٦٧) مان شهه (٣٠٥) جا عدد ڪڍيا ويندا، ته حاصل ٩٦٢ ٿيندو، جيڪو شاهه حسن جي وفات جو سال آهي. هيءَ تاريخ وفات روضة السلاطين (سنڌي ادبي بورڊ) جي شايع ٿيڻ کان پوءِ جناب پير حسام الدين راشديءَ (موادالتاريخ، ص ٢٨١) تان هٿ ڪري، سماهي مهراڻ-٤-١٩٦٨ع جي مضمون (سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا) ۾ درج ڪئي آهي.

● عربي ٻاهو. پوئين دؤر ۾ شاهه حسن جو ارغون ۽ ترخان اميرن سان سخت اختلاف پيدا ٿي پيو. ارغونن، ترخانن شاهه حسن کي بيمار سمجهي ۽ معذور تصور ڪري، ڪانئس ملڪي انتظام کسڻ ٿي گهريو، تنهن ڪري هن لاچار ٿي مقامي ماڻهن (سنڌ ين) تي اعتبار ڪري، انهن کي پنهنجي پشت پناهيءَ ۾ آڻڻ گهريو. سندس انهيءَ عمل کي مؤرخن سخت ننديو آهي، سو مقامي ماڻهن کي ذليل ۽ ڪميڻو شمار ڪندي، هن قسم جون عبارتون لکيون اٿون:

(١) جنت سنڌ، ص ٣٨٥-٣٩٤.
(٢) سنڌ جي نثر جي تاريخ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ص ٦.

اکثر مردم اوباش و ارزال و اجلاف به محرميت و قرب او اختصاص يافتند و مردم مغول و ارغون و ترخان و سائر ايماق از ملازمت او محروم گرديده به منازل خود مي بودند ـ و کار مردم اوباش روز بروز در ترقي بود ـ ازين معز مردم ارغون و ترخان مدتي حيرت زده در تهتم مغموم مي بودند. ترخان نامه، ص ٣٦ ـ ٣٧.

غلامانه ذهن جا تصورات هميشه انهيءَ قسم جا ٿيندا آهن. پاهرين کي بالاتر، مقامين کي نااهل، ارزال ۽ بيکار سمجهيو ويندو آهي. عهدا ۽ اميريون پاهرين ماڻهن جو حق سمجهيا ويندا آهن ۽ ملڪي ماڻهن لاءِ غلاميءَ جي خواري، خجالت ۾ رهڻ مناسب خيال ڪيو ويندو آهي. بهرحال شاهه حسن ارغون پنهنجي قبيلي خواهه ترخانن ۽ مغلن جي مقابلي ۾، جڏهن ٺٽي جي ارباٻيءَ جو سوال آيو، ته هن هڪ مقامي ماڻهوءَ عربي ڳاهي کي، منتخب ڪيو ۽ حڪومت جي پيءَ ڪاروبار هلائڻ لاءِ، اسماعيل پهاري کي مقرر ڪري، پاڻ پنهنجي علاج معالجي پويان وقت صرف ڪرڻ لڳو.

عربي ڳاهي کي مرزا نه فقط ٺٽي جي نيابت ڏني، بلڪ کيس پنهنجو جانشين مقرر ڪري، تغلق آباد ۾ رهي ڪم هلائڻ لاءِ حڪم ڪيائين. چنانچه قتل ٿيڻ (٧- محرم ٩٦١هه) تائين عربي ڳاهو تغلق آباد ۾ رهي، شاهه حسن جي نيابت ۾ ڪاروبار هلائيندو رهيو (١).

اهڙيءَ ريت تاريخ طاهري به عربي ڳاهي جي ڳالهه ڪئي آهي، پر سيدي علي رئيس (متوفي ٩٨٠) جيڪو مرزا شاهه حسن جي پڇاڙيءَ واري دؤر ۾ هتي آيو هو، تنهن عربي ڳاهي کي لائق امير لکيو آهي. ڏسو مضمون ڏهين صدي هجريءَ جي سنڌ ـ پير حسام الدين راشدي، سماهي مهراڻ ١ ـ ١٩٧١ع.

---

(١) مکلي نامه ص ٦٨٠ ـ ٦٨١.

● مرزا عيسيٰ ترخان اول (٩٦٢-٩٧٣هه) ولد مرزا عبدالعلي ترخان، جيڪو سلطان محمود (٨٦٤-٩٠٠هه) ولد ابو سعيد ميران شاهيءَ (٨٥٥-٨٧٣هه) جي زماني ۾ بخارا جو حاڪم هو، ۽ شيباني خان (٩١٣هه) سان جنگ ڪندي، پنجن پٽن سان گڏ قتل ٿي ويو. مرزا عيسيٰ تڏهن صغير هو، ان ڪري امير ذوالنون ارغون (مرزا شاهه بيگ ارغون جي پيءُ) سندس پرورش ڪئي. ارغون جڏهن هن سنڌ ۾ آيا، ته هيءُ به انهن سان گڏجي آيو. مرزا شاهه حسن جي وفات کان پوءِ سندس گاديءَ تي ويٺو ۽ چوڏهن سال سنڌ تي حڪومت ڪيائين. ترخان نامي جو مؤلف هن جي تعريف ڪندي لکي ٿو: نهايت خوش اخلاق ۽ انصاف پسند هو، عالمن ۽ ولين جي وڏي عزت ٿي ڪيائين، رعايا توڙي سپاهه سڀ کي راضي رکندو آيو.

ظاهريءَ جي بيان بموجب ارغون اميرن هن سان توڙ تائين ڪونه رهايو ۽ سدائين مرزا شاهه حسن جي ملڪيت تي ساڻس جهڳڙندا رهيا. هن به جوابي طور انهن سان چڱي تعدي ڪئي. سندن رقابت ۾ ڏارين ماڻهن کي پاڻ وٽ نوڪريءَ ۾ رکي خوب عيش ڪرايائين، جن مان هڪڙي شخص جو واقعو هتي پيش ڪجي ٿو:

مجمع الشعراء جهانگير شاهيءَ جو مؤلف ملا قاطعي لکي ٿو ته: هڪ دفعي آءٌ قاضي زادي ڪاشانيءَ سان گڏجي ٺٽي ويس. مرزا عيسيٰ ترخان قاضي زادي جي اچڻ جي خبر ٻڌي، کيس ديوان جو عهدو آڇيو، جيڪو هن قبول ڪيو. قاضي زادو ڪاشاني استرآباد جي سيدن مان هو. هن ملازمت ڪان پوءِ ٺٽي ۾ جيڪي ٺٺ ڪيا، اهي شايد ترخاني اميرن کي به نصيب نه هوندا.

هن پنهنجي حويليءَ ۾ هڪ شاندار حمام تيار ڪرايو، جنهن جي ٻاهران باغيچو هو، ان جي وچ ۾ ڦوهاريدار حوض ۽ حوض جي چوڌاري رنگ برنگي گلن جا ٻوٽا رکيل هئا،

جن جي خوشبو کان سڄو ديوان خانو ڀري ٿي ويندو هو. ملا قاطعي

لکي ٿو: آءٌ ۽ منهنجو دوست ملا نيازي ڏاڍي شوق

سان قاضي زادي ڪاشانيءَ جي ڪچهريءَ ۾ شريڪ ٿيندا رهياسون.

قاضي زادي جي دوستن مان جڏهن ڪو انهيءَ حمام ۾ ٿي ويو،

ته هن جي ملازمن ڪيس پرتڪلف بکچو پيش ٿي ڪيو،

جنهن ۾ نئون وڳو هوندو هو. حمام مان نڪرندڙ مهمان اهو

وڳو پهري قاضي زادي جي ڪچهريءَ ۾ شريڪ پئي ٿيو.

هڪ ڏينهن صبح کان شام تائين محفل هلندي رهي.

انهيءَ وچ ۾ هڪ شخص (ملا طريقي) ڇهه ڀيرو حمام ۾ ويو

۽ قاضي زادي جي ملازمن کان نئون وڳو گهريائين، جن نهڪار

ڪئي ۽ قاضي زادي کي وڃي ٻڌايائون، ته هي هڪڙي ڏينهن

۾ ڇهه ڀيرا وڳي جي طلب پيو ڪري. قاضي زادي ملازمن کي

جهڻڪيو ۽ مهمان کي ڇهه وڳو ڏياريائين. پڇاڙيءَ ۾ قاطعي

چوي ٿو: مون پنهنجي يارن ۾ اهڙو سخي مرد نه ڏٺو (١).

ذڪر ڪيل ملا نيازي اول همايون جي حضور ۾ هو.

پوءِ اڪبر جي دربار ۾ رهيو. زندگيءَ جو ڪجهه حصو ٺٽي ۾

گذاريائين ۽ اتي ئي فوت ٿيو، هيءُ ملا قاطعي جو استاد هو.

(سنڌس احوال مقالات الشعرا قانع ص ٨٢١ تي نه آيل آهي).

ملا جاني بندري. ملا جاني اصل مروزي هو، جتان آگري

اچي همايون جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. همايون جڏهن شيرشاه

سوريءَ کان (٩٤٧هه) ۾ شڪست کائي، هندستان مان نڪتو،

ته ملا جاني انتهائي تنگدستيءَ جي عالم ۾ ٺٽي ڏانهن نڪري

آيو. سنڌس فصاحت بلاغت ۽ قادرالڪلامي مرزا شاهه حسن

ارغون کي ڏاڍو متاثر ڪيو، انهيءَ زماني ۾ لاهري بندر تي

ڪم پئي هليو. جنهن لاءِ هن کي اتي رکيو ويو ۽ هن اتي

چڱو ناڻو ڪمايو ۽ گذاريو. لاهري بندر کان جڏهن نه ٺٽي

(١) مجمع الشعراء جهانگير شاهي (قلمي) ملا قاطعي هروي. مضمون

ڊاڪٽر سليم اختر سالنامه نقوش نمبر ١٢٢ لاهور مدير محمد طفيل.

ٿي آيو، ته پنهنجي دوست ملا نيازيءَ لاءِ ڪيئي سوکڙيون پاڻ سان ٿي آندائين ۽ ان وٽ ٿي ٿي ترسيو. هڪ دفعي هن ملا نيازيءَ جي استاد ملا قاطعي کي به (جيڪو اتفاق سان لٽي آيل هو) زور ڀريو ته اوهان مهرباني ڪري ڪڏهن لاهري بندر اچو، ته اسان کي خدمت ڪرڻ جو موقعو ملي. اسان اتي (لاهري بندر ۾) هرات جي باغن جهڙا شاندار باغ رکيا آهن، اوهان اچي ڏسو ته ڪيئن آهن.

قاطعي جڏهن سندس دعوت تي لاهري بندر ويو، ملا جاني هن جو ڏاڍو آدر ڀاءُ ڪيو ۽ هن جي پذيرائيءَ ۾ آچا قالين وڇايائين، هن جي لاءِ ڪاڏي پيتي جا ڪيئي خونچا تيار ٿي ويا، ڳائڻ وڄائڻ لاءِ چرڪسي، خطائي ۽ هندستاني غلام اچي حاضر ٿيا، جن جي ننڍڪاري هڪ ٻئي کان وڌ هئي. ملا جانيءَ پنهنجي سر سون چانديءَ مان تيار ٿيل صراحين ۾ طرحين طرحين مشروب پيش ٿي ڪيا. قاطعي هن جي آسودگي ۽ خوشحالي ڏسي، هر ڪهڙيءَ حيرت ۾ پئجي ٿي ويو. خود ملا جاني به خوشيءَ مان ڪپڙن ۾ نٿي ماپيو، قاطعي کي چوڻ لڳو: اهو به زمانو هو، جڏهن پنهنجي وطن ۾ اٽي منڊي، پاوا پچائيندڙن ۽ نان وڪڻندڙن لاءِ ٻه ٿي شعر لکي اوٽو پوٽو پيٽ ڀريندو هوس، هاڻ هي به زمانو آهي! قدرت جا رنگ نيارا آهن، ڪڏهن هُن حال ۾ رکيائين، ته ڪڏهن هن حال ۾ (١)، ياد رهي ته خسرو چرڪس سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ انهيءَ ملا جاني وٽ ملازم ٿيو، جتان مرزا عيسيٰ ترخان اول کيس پاڻ وٽ آڻي ملازمت ڏني هئي.

هن اقتباس مان اها چاڻ پوي ٿي، ته ارغونن ڪهڙي شان شوڪت مان سنڌ تي حڪومت ڪئي. ٻيو هي ته ان زماني ۾ لاهري بندر به پيداوار جي لحاظ کان ڪيڏو شاندار

---

(١) مجمع الشعرا جهانگير شاهي قلمي. ملا قاطعي هروي.

شهر ۽ بندر هو، جنهن جي شاهدي مشهور سياح ابن بطوطه وٽان به ملي ٿي:

هي (لاهري بندر) سمنڊ جي ڪناري تي نهايت خوبصورت شهر آهي، هتي سنڌو ندي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. هي شهر هڪ وڏو بندرگاهه پڻ آهي. هتي يمن، فارس (عرب ايران) جا تجارتي جهاز ۽ واپاري گهڻي تعداد ۾ اچن وڃن ٿا، انڪري هي شاندار شهر ۽ مالدار بندر آهي. هن جي ساليانو آمدني سٺ لک دينار آهي.

ابن بطوطه متوفي ٧٧٩هه-١٣٧٧ع.

نوٽ: ملا قاطعي هروي، همايون، اڪبر ۽ جهانگير جو همعصر هو. هن پنهنجي دور جي ڏيڍ سؤ اديبن شاعرن جو تذڪرو قلمبند ڪيو هو، جو اڃا تائين قلمي صورت ۾ بودلين لائبريري آڪسفورڊ جي ذخيره مخطوطات اوزلي ۾ محفوظ آهي.

● سيد علي ثاني (ص). متوفي (٩٨١هه) (١٥٢٢ع) ولد سيد جلال اول پنهنجي خاندان ۾ سيد مراد شيرازيءَ کان پوءِ سڀ کان وڏيڪ خير برڪت ۽ رشد هدايت وارو هو. سنڌ جا ڪيئي مشائخ هن وٽان تربيت جو فيض حاصل ڪري ساني جا يگانا ٿي ويا. انهن مان هڪ بزرگ شاهه ڪريم بلڙيءَ وارو به هو.

سيد علي ثاني سنڌيءَ ۾ وڏي رتبي وارو شاعر هو. سندس هي بيت اڃا تائين ڪيترن تذڪرن ۾ ياد ڪيو وڃي ٿو:

سرتين سانگ سڪن، جو مون کي رويو رهائين
آءٌ ٿي هلان هوت ڏي، هو ٿيون واريون وهارين
وريتيون ورن سين، ويٺيون گهر گهارين
ڪٺهندا ٿيون ڪارين، ڪانهه هلندي هوت ڏي.

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هن ڏوهيڙي جي وڏي اهميت آهي. درس علاءالدين ۽ سيد علي ثانيءَ جي دور ۾ سنڌي

بيتن ڏ ريعي ڪيترا سوال جواب ان دور جي ماڻهن ڪي ياد هئا. هن ڏوهيڙي ڪان سواءِ سيدعليءَ جو پيو ڪوبہ ڪلام محفوظ نہ رهي سگهيو. چون ٿا تہ پاڻ جڏهن ڇاڏ ہ هو، تہ سيد مراد متوفي (۸۹۳هہ-۱۴۸۷ع) کيس ڏسي سنڌي زبان ۾ چيو: او ڀاءُ رب ڏيئي وڏي چمارا!

هي بزرگ (سيد علي) سماع جو بيحد شوقين هو.

مڪلي نامہ، تاريخ سنڌ، لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ.

● ان ڪان پوءِ شيخ پرڪيو قتل ٿيو (ص...). هن کي مڪليءَ جي دامن ۾ تڪيو هوندو هو، جتي نغارا وڄائيندو ٿي رهيو. نڪريءَ وارن سمن جون ڪيتريون عمارتون خاص ڪري سهسي لنگ جون ماڙيون ڊهرائي. انهن جي پٿرن مان چوني ۽ گچ مان هڪ وڏو منارو تيار ڪرايو هئائين، جتي رات جو روشني ڪئي ويندي هئي. پاهران ايندڙ سوداگر عربي سمنڊ ۾ سنڌ جي بندرن جو رستو انهي روشنيءَ تي لهندا هئا. هن وٽ نذرانن مان ايتري تہ دولت اچي گڏ ٿي، جو مرزا باقي ساڻس حسد ڪرڻ لڳو. (تحفة الڪرام ص ۶۱۶ مترجم مخدوم امير احمد مرحوم).

پانهنجي ٿو تہ مرزا باقيءَ هن کي جاسوسي ڪرڻ جي شڪ ۾ مارائي ڇڏيو هوندو. انهيءَ نالي وارا ٻہ شخص ٿي گذريا آهن، جن جو تحفة الڪرام ۾ بيان ٿيل آهي. هڪ شيخ پرڪيو ولد شاهو ڪاتيار ص ۴۰۳ ۽ ٻيو هيءُ: درويش پرڪيو لنگ ص ۶۱۶. سهسو لنگ سمن جي قبرستان ۾ هو. هر بادشاهہ پنهنجي مطابق يادگار لاءِ هڪ ماڙي اڏائيندو هو. انهيءَ دور ۾ سهسي لنگ تلاءَ تي عاليشان محل ۽ ماڙيون اڏيل هيون.

مڪلي نامہ ص ۷۰۰.

فاضل مصنف (نسياني) ميرڪ عبدالرحمان پوراني ۽ خليفي عبدالوهاب عباسيءَ کي هڪڙي ئي نالي مان ياد فرمايو آهي، پر حقيقت ائين ناهي جنهن جي وضاحت پيش ڪجي ٿي:

(۱) ميرڪ عبدالرحمان پوراڻي پنهنجي دور جو وڏو عالم هو، آڳي وٽي سنڌس سخاوت ۽ مهمان نوازيءَ جي ڏاڍي ساراهه پئي ڪئي، جنهن تان مرزا باقيءَ جي دل ۾ اچي شڪ جاڳيو ته هي ٻاهرين ماڻهن جي رسائيءَ سان هتان جي حڪومت هٿ ڪرڻ جو خواهشمند آهي، ان لاءِ هن کي (قاضي خميسي هٿان) قتل ڪرائڻ جو حڪم ڏنائين. اهو واقعو ٩٨٧هه ۾ ٿيو.

ڏسو تحفة الڪرام فارسي ص ١٤١ ۽
مڪلي نامه ص ٦٢٠.

(٢) خليفي عبدالوهاب عباسيءَ کي خليل مهردار قتل ڪيو، جنهن جو سبب اهو هو، ته ٩٩٢هه ۾ سلطان خواجه جو ڀاءُ شاهه خواجه حج تان موٽندي هرمز (ايران) جي رستي ٺٽي پهچي، هن جي گهر ۾ اچي ترسيو ۽ هن حد کان وڌيڪ سندس خاطر تواضع ڪئي. شاهه خواجه جڏهن هتان وڃي اڪبر جي دربار ۾ پهتو، ته خليفي موصوف ڏانهن ڪي خاص خط اماڻيائين، جنهن تان مرزا باقيءَ هن کي مارائڻ جو فيصلو ڪيو.

ڏسو تاريخ معصومي ص ٢٥٦ ۽
تحفة الڪرام فارسي ص ١٤٢.

● مرزا باقي ترخان. مرزا باقيءَ بابت مؤرخن متضاد ڳالهيون ڪري، هن جي انهن ڪمن تي زور ڏنو آهي. جيڪي سندس شخصيت کي داغدار ڪن ٿا. باقي هن جي ڪارنامن کي بلڪل نظرانداز ڪيو ويو آهي. سندس زندگي ۽ دور حڪومت جي باري ۾ جيڪڏهن چڱيءَ طرح جائزو ورتو ويندو، ته اصل حقيقت جي پوري خبر پئجي ويندي.

مرزا باقي پاڻ انتهائي تڪليفون ڏٺيون هيون، جن جو باربار ذڪر ٿي چڪو آهي، ته ڪيئن پنهنجي ڀاءُ مرزا صالح هٿان هار کائي جهنگ جهر ۾ پٽڪڻ لڳو ۽ بکن ۾ پاهه ٿي، ڀڳاڙيءَ ڪتيءَ جا پليت ڪيل چانور کائڻ تي مجبور ٿي پيو.

جڏهن کيس حڪومت ملي، تہ پنهنجي خاص ماڻهن جون دشمنيون سندس راهہ ۾ رڪاوٽ بڻجڻ لڳيون. آخر ان جند ڇڏايائين، تہ هندستان جي ناهر (اڪبر بادشاهہ) جي ملڪ گيريءَ جي هوَس اهڙي آفت تي هن جي هوبان پئي، جو پيو کو چارو نہ ڏسي، پنهنجي نياڻيءَ جو سنگ کيس ڏنائين، پر اڪبر جي ڪنڌ مان ڪيلي نہ وئي ۽ سدائين پٺي هن کي ڏهڪايائين. ايڏين مصيبتن هوندي بہ، ڪن ماڻهن کي ملڪي معاملن کان لاپرواهہ ٿي: جبل جيڏا منارا تيار ڪرائي، انهن تي روشنيءَ جو انتظام رکڻ، يعني ڏيئا ٻاري پين کي ڏيهہ ڏيکارڻ! پاڻ کي ڏارين اڳيان سرخرو ڪرڻ لاءِ ڏارين جي مهمان نوازي ۾ حد کان وڌيڪ خاطر تواضع ۾ دلچسپي وٺڻ جهڙيون غير ذميدار ڳالهيون ڪري ڏيکارڻ، ڪيئن قابل برداشت ٿي سگهن ٿيون! ان لاءِ ٿي تہ تاريخ طاهريءَ جي مؤلف کي ائين چوڻو پيو: مرزا باقي اصل ۾ اهو سڀڪجهہ ان ڪري ڪندو ٿي رهيو، تہ جيئن ڪو بہ ٻاهريون شخص هن ملڪ جي ڪابہ خبرچار پٺي ٻاهر نہ پهچائي. اهو ملڪ جيڪو پاڻ ڏاڍين ڏکيائين سان هٿ ڪيو هئائين، تنهن جي حفاظت ائين ئي ڪرڻ مناسب ٿي سمجهيائين. انهيءَ تحفظ جي خيال کان، جنهن ۾ ساڻهوءَ ۾ ٿورو گهڻو شڪ پيس ٿي، تنهن جو بڻ ڪار ڪري ٿي ڇڏيائين.

سياسي دوراندیشيءَ کان علاوہ جيتري قدر مرزا باقيءَ جي سخاوت ۽ بخل جو معاملو آهي، ان لاءِ بہ هڪ ئي وقت ۾ ڳالهيون ڪيون وڃن ٿيون. فاضل مؤلف (نسياني) لکي ٿو: جيتوڻيڪ هفتي ۾ هڪ ڀيرو اربع جي ڏينهن وڏي پيماني تي ڪاڌو تيار ڪرائي، ديوان خاني ۾ ڏياري ٿي موڪليائين، تہ بہ ڪنجوس ايڏو هو، جو ڪا معمولي شيءِ بہ ڪنهن کي ڏيڻ گوارا نٿي ڪيائين.

ٻئي ٻاسي ساڳيو مؤلف (نسياني) ڪتاب جي شروعات ۾ سومرن جو ذڪر ڪندي درويش دائود، ميان همون ۽ ميان اسماعيل جي لاءِ چوي ٿو، ته سندن مدرسي ۾ پنج سؤ حافظ قرآن پڙهندا هئا. مرزا باقي پنهنجي سخت گيريءَ جي باوجود انهيءَ خدمت جي خيال کان سندس زمين جي سڄي پيداوار تان ڪاڻ ڍل وصول ڪونه ڪندو هو. هڪڙي ڀيري مرزا باقيءَ جي عملدارن سان ڪنهن اندرڪاري، چغليءَ جي نيت سان، مرزا باقيءَ کي ميان اسماعيل جي باري ۾ ڀڙڪائڻ جي ڪوشش ڪئي، ته مرزا باقي هڪدم هن کي جهٽڪيندي چوڻ لڳو: اسان جي حڪومت ۾ هي درويش زمين تي ته ڇا، پر جي اسان جي مٿي تي به هر هلائيندو، ته اسان ارها ڪونه ٿينداسين.

اهو سائو، جيڪو هزارن جي ڍل خدا جي راهه ۾ بخش ڪري سگهي ٿو، تنهن جيڪڏهن ڪنهن کي هرو ڀرو ڪا معمولي شيءِ ڏيڻ گوارا نه ڪئي، ته ڪهڙو آپ ذري پيو!

اسان جي خيال ۾ هيءَ اڪيلو حاڪم هو، جنهن ٻين حاڪمن وانگي خوشامدي ۽ مفت خور شاعرن کي پنهنجي دربار کان پري رکيو. مير علي شير قانع "مقالات الشعراء" ۾ ص ۴٦٨ تي غضنفر بيگ نالي هڪ شاعر بابت لکي ٿو، ته مرزا باقيءَ ان کي ملڪ مان تڙائي ڪڍيو هو، جنهن سندس هجو ۾ لکيو:

نمود آواره ام مرزاي باقي
نيا بايد دمي بر جاي باقي
ز حق لست عنقريب اين آرزو ير
که گوشم بشنود اي هاي باقي

يعني: مرزا باقي مون کي دربدر ڪري ڇڏيو، خدا ڪندو ته پاڻ به سک نه سمهندو، آءٌ انهيءَ اوسيئڙي ۾ آهيان، ته ڪڏهن مرزا باقيءَ جي مرڻ جي خبر ٻڌان!

پڇاڙيءَ ۾ بيگلارنامي جي مؤلف ادراڪي بيگلاريءَ جو مرزا باقيءَ بابت تعريفي بيان نسيانيءَ جي هن راءِ کان پوءِ پيش ڪجي ٿو: ”مرزا باقي جي باري ۾ ڪو ڪٿي ڪهڙي به راءِ قائم ڪري، پر حقيقت اها آهي، ته هن ۾ عاقبت انديشي ۽ حق پرستيءَ جو مادو ضرور موجود هو. جيڪا به چڱي ڳالهه يا سياڻپ ڀري صلاح ڪتان ٻُڌائين، ته ان تي عمل ڪرڻ کان ڪونه ٿي ڪيٻايائين.“

بيگلاري لکي ٿو: مرزا باقي وڏو دانشمند، مدبر ۽ عقل وارو هو ۽ سياڻپ ۽ دوراند يشيءَ ۾ سندس ثاني نٿي ڏٺو. حال جي آرسيءَ مان آئيندي جو احوال معلوم پئي ٿيس. ملڪي معاملن سان منهن ڏيڻ ۾ پنهنجو نظير پاڻ ئي هو. هن جي دور حڪومت ۾ ماڻهن امن، آزادي ۽ خوشحاليءَ سان زندگي بسر ٿي ڪئي. سندس زماني ۾ سنڌ اندر پرائي لشڪر جو پير ڪونه پيو. درويشن ۽ وَلين کي تعظيم ٿي ڏنائين. اهل علم ۽ طالب علم طبقي کي انعام اڪرام ۽ امداد سان ٿي نوازيائين. هن جي رعيت ڪڏهن به تنگدستيءَ جي شڪايت ڪانه ٿي ڪئي. سپاهين کي به هر قسم جون سهولتون ميسر هيون. ملڪ جي زرعي آباديءَ ڏانهن پورو ڌيان ڏيندو ٿي رهيو ۽ وڏي هوشياريءَ سان ملڪي ڪاروبار هلائيندو ٿي آيو.

بيگلارنامه ادراڪي بيگلاري، ص ١٧-١٨، فارسي

* مرزا جاني بيگ شرافت جا ليڪا لتاڙي رذالت ۾ ڪٿي مٿهن وڌو (ص). مؤلف (نسياني) عجيب منطق سان مرزا جاني بيگ بي الزام مڙهي اڪبر بادشاهه جي باري ۾ صفائي پيش ڪئي آهي، لکي ٿو: ڪيس (مرزا جاني بيگ کي) اغلام بازيءَ جي اهڙي پيت اچي پئي، جو انهي عياشيءَ لاءِ سهڻا ۽ ڳڀرو ڇوڪرا پاڻ وٽ ويهاريائين- جنهن به هن جو اهو حال ڏٺو، ڪنن تي هٿ رکي، توبهه ڪرڻ لڳو، سڀڪنهن ائين پئي چيو، ته اجهو ٿو ملڪ جو خانو خراب ٿئي.

ليڪن اڪبر نامي جو مؤلف مرزا جاني بيگ بابت ڪابہ اهڙي ڳالھہ نٿو ڪري، حالانڪ جيڪڏهن اهو ائين چوي ها، تہ مٿس ڪا ميار بہ ڪانہ هجي ها. هن تہ پاڻ مرزا جاني بيگہ جي ڪردار ڪي گهٽي قدر ساراهيو آهي، جي: مرزا جاني بيگ وڏو مدبر ۽ دانا هو. هن جي گفتار توڙي ڪردار مان اخلاص ٿي بہ ڪيو، ڪيس نند پڻ ڪان شرابخوريءَ جي عادت هئي؛ پر ڪڏهن بہ ڪنهن بداطواريءَ (بداخلاقي) جو مظاهرو نہ ڪيائين. پنهنجي قول ۽ فعل ۾ سدائين محتاط رهندو هو. سندس وفات ١٠٠٩هہ ١٦٠١ع ۾ ٿي. مڪلي نامہ ص ٢٤٧؛ اڪبر نامہ جلد ٣ - ص ٧٨٠ - ٧٨٢ - ٧٨٣. روداد سال ٤٥- اڪبري ١٠٠٩هہ.

جيڪڏهن برابر ڪا اهڙي ڳالھہ هجي ها، تہ هن جتي مرزا جاني بيگ جي شرابخوريءَ جو بيان ڪيو آهي، آتي سندس اغلام بازيءَ بابت بہ جٿي ڏي ها، پر سمجهيو ائين ٿو وڃي، تہ اها علت مرزا جاني بيگ ۾ هئي ڪانہ، ان ڪري ليکي ٿي نہ وئي. جيڪڏهن مرزا جاني بيگ جو اهوئي عيب ملڪ جي تباهيءَ جو سبب ٿي سگهيو ٿي، تہ ان ڪان وڌيڪ ۽ وڏا عيب اڪبر جي اميرن ۾ هئا، پوءِ اهي چو نہ هندستان جي بربادي جو باعث ٿيا!

اڪبر جي نواب سعيدخان بارهن سؤ خوبصورت ڪدڙن جي ڪيپ پاڻ وٽ پالي رکي هئي، جن کي هر رات سينگاري سنواري سندس خلوت جي زينت بڻايو ٿي ويو. جڏهن پنجاب جي حڪومت هن کي ملي، تہ انهن ڪدڙن رعايا جي ماڻهن کي ايذو تپائي ڏنو، جو آخرڪار جهانگير کي مداخلت ڪرڻي پئي- مآثرالامرا ج ٢-ص ٤١٠-٤١١.

شيخ ابوالفضل جنهن کي علامي جو لقب مليل هو، جڏهن ايراني مجوسين جي اڳواڻ ”ڪيوان“ جو ڪتاب دہ فرشتگان (ڏهہ ملائڪ) پڙهي ٿو، تہ ان جي عشق ۽ عقيدت

۾ ايڏو انڌو ٿي وڃي ٿو، جو ان جي تبليغ ٿو ڪرڻ لڳي، ته هي ڪتاب قرآن کان وڌيڪ (نعوذ بالله) فصيح آهي- مآثرالامراء ج ٢- ص ٣٩٠.

● دين دنيا جو جلال اڪبر بادشاهه (ص). دين دنيا جي جلال جو اهو حال هو، جو مولوي نجم الغني رامپوري لکي ٿو: اڪبر اعظم جيڪو نئون مذهب "دين الاهي" ڪڍيو هو، ان موجب ٩٨٧هه ۾ مخدوم الملڪ شيخ عبدالنبي صدرالصدور، قاضي القضات قاضي جلال الدين ملتاني صدر جهان مفتي ڪل ممالڪ هندستان شيخ مبارڪ ناگوري ۽ غازي خان (١) بدخشي اعلان ڪيو، ته اڪبر سڀني سڌو خليفة الله (نبي) آهي، انهي بدتميزي جي طوفان کان متاثر ٿي، ملا شيرازي ذهن شعرن جو هڪڙو قطعو لکيو، جنهن جو آخري بيت هي هو:

بادشاهه امروز دعوئ نبوت ڪرده است
گر خدا خواهد پس از سالي خدا خواهد شدن.

مذهب اسلام، ص ٥٨٥

اڪبر اهو سڄو ڍونگ سياسي مصلحت جي بناءَ تي رچايو هو، جيئن گهٽي ۾ گهڻا ملڪ ۽ ماڻهو پنهنجا مطيع بڻائي سگهي. هن ڪي هر حالت ۾ پنهنجي بادشاهت وڌائڻي هئي، جنهن لاءِ ماڻهن جي جان مال کان دين ڌرم تائين ڌاڙا هڻندو ٿي رهيو. انهيءَ هوس مٿي ڪري هندستان کان ٻاهر هن جي

(١) چون ٿا ته پهريون شخص جنهن اڪبر بادشاهه لاءِ سجدو تجويز ڪيو، اهو غازي خان هو. عجب اهو آهي، ته ان دور جو (پيو پولڙيو) ملا عالم ڪابلي، جيڪو پنهنجي دور جو وڏو عالم چيو وڃي ٿو، هميشه افسوس ڪندي چوندو هو، ته غازي خان بدران چونڊ انهيءَ ڪارنامي (سجدي) جي تجويز ڪرڻ وارو ٿيس.

مآثر الامراء ج ٢- ص ٨٥٤- غ ٢٦٥.
اردو ترجمو پروفيسر محمد ايوب قادري.

ڪهڙي عزت هئي، ان جو انداز و هيٺ ڏنل هن جي رباعي ۽ ان جي جواب مان لڳائي سگهجي ٿو، جيڪا بلخ ۽ بخارا جي بادشاهہ عبدالله خان ڪي موڪلي هئائين:

اڪبر ٿو چوي:

عمرم همہ در فراق و هجران بگذشت - باد رد و الم
اين عمر گرانمايہ چہ ارزان بگذشت - با غصہ و غم
عمري کہ نشد صرف سمرقند و هري باعيش و طرب
افسوس کہ در آگره ويران بگذشت - باجور و ستم(١).

عبدالله خان جو جواب:

مرغي هوست هميش بي پال و پراست - در خود مستيز
درياي وجود عقل تو بي گهراست - ازوي پرهيز
در شهر سمرقند و هري شير انند - اي خام طبع
در آگره لاهور ترا صد خطر است - زنهار گريز(٢)

مقالات الشعراء قانع ص ٩١.

اڪبر ۽ سنڌ:

اڪبر بادشاهہ جنهن سنڌ ۾ جنم ورتو، تنهن سنڌ کي غلام بڻائڻ جو پهہ انڪري ڪيو جو ڪيس پنهنجي گماشتي

---

(١) سڄي ڄمار (دلپسند شين ۽ شهرن) کي ياد ڪندي ۽ سور پٽيندي گذري اٿم، افسوس آهي، تہ اها عمر ڪيئن ضايع ٿي وئي سڙندي پچندي - جيڪا زندگي سمرقند ۽ هرات جهڙن شهرن ۾ عيش عشرت مان نہ گذري، اها آگري ۾ خوار ۽ حرام ٿي وئي.

(٢) تنهنجي (ملڪ گيريءَ جي) هوس جي پکيءَ جا کنڀ ڪٽل آهن، اجايو ايڏا جتڪ نہ ڪاءِ، تو ۾ ذرو بہ عقل ڪونهي، ماٺ ڪري ويهہ، سمرقند ۽ هرات جي شهر ۾ شينهن ويٺا آهن اي بيوقوف! هوڏانهن آگري ۽ لاهور ۾ قدرت توکي ڪيئي بلائون بڇي ڇڏيون آهن (هر هنڌ پنهنجي ڪڌن ڪرتوتن جي ڪري توکي خطرو نظر اچي ٿو) تنهنڪري پڇي جند ڇڏاءِ.

صادق محمد خان جو وير وڌيڪ هو. انهيءَ صادق محمد خان کي اڪبر وڏو لشڪر ڏئي سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ آماڏيو هو. مرزا جاني بيگ به ڪونه مُڙيو ۽ هن سان جنگ جوٽيائين. صادق محمد خان منافق هو ۽ بد طينت هو. اهڙا ماڻهو ڪڏهن به ڪامياب نٿا ٿين، ان ڪري هن کي شڪست کائڻي پئي ۽ مرزا جاني بيگ سو پيارو ٿيو. صادق محمد خان ملڪ گيريءَ جي پچار ڇڏي پاڻ ۾ پيو. مرزا جاني بيگ سان جنگ دوران هو ڪيترا شاهي ملازم ۽ منصبدار مارائي خزانو ۽ توبخانو هتي ڇڏي سنڌين جي لشڪر هٿان بچڙو ٿي، نهايت خواري ۽ خجالت سان واپس هليو ويو. ان کان پوءِ اڪبر کي ڪو به ماڻهو ان ڪم لاءِ مناسب نظر نٿي آيو، سدائين انهيءَ جهوريءَ ۾ ٿي جهُريو، ته ڪيئن به ڪري مرزا جاني بيگ کان وير ورتو وڃي.

مرزا جاني بيگ پنهنجي دور جي وڏن بهادرن مان هو. اڪبر بادشاهه هٿان فتح ڪيل ڪنهن به ملڪ ۾ سندس ثاني نٿي لڌو. هن وٽ ڪافي لشڪر هو، جنهن جي وڏي هاڪ هئي، ساڳي وقت هيءَ پنهنجي تدبر ۾ به بي نظير هو. هن ڪيئي معرڪا سر ڪيا هئا، سنڌي توڙي ارغون جيڪي وٽس هئا، تن جي بهادري پڻ بي مثال هئي.

اڪبر جي گماشتي صادق محمد خان کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ، مرزا جاني بيگ جي لشڪرين ۾ غرور پيدا ٿيو. خدا جي خليفي (اڪبر) گجرات جي حڪومت خان خانان کي (رشوت ۾) ڏئي ڪيس سنڌ تي چڙهائي ڪرڻ ۽ مرزا جاني بيگ کي باندي بڻائڻ جو حڪم ڏنو، جيئن سندس پراڻو وير پاڙجي اچي (١).

---

(١) ڪتاب - مير معصوم بکري ص ١٦٠ - ١٦١ جناب پير حسام الدين راشدي ماثر رحيمي جي حوالي سان.

مرزا جاني بيگ نوجوان، عقلمند ۽ ملڪي معاملن کان چڱيءَ طرح باخبر هو. هيڏانهن هيءَ ٿي جو حڪمران ٿيو ته هوڏانهن بکر جو حاڪم سلطان محمود فوت ٿي ويو، جنهنڪري سنڌ جو اڌيون حصو اڪبر جي سلطنت ۾ شامل ٿي ويو. هڪدم مرزا جاني بيگ کي خطبي ۾ اڪبر جي نالي پڙهڻ، سڪن تي اڪبري مُهر هڻڻ ۽ اطاعت قبول ڪرڻ لاءِ شاهي فرمان موڪليو ويو.

مرزا جاني بيگ مجبوريءَ سان اهي سڀئي ڳالهيون قبول ڪري، ٿوري وقت لاءِ سنڌ تان جنگ جي مصيبت ٽاري ڇڏي، ليڪن اڪبر جو ارادو ٻي اهو هو ته ڪنهن به حالت ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو وڃي. تنهنڪري پنهنجي گماشتي مرزا عبدالرحيم خان خانان کي سنڌ تي چاڙهي موڪليائين (١)

• جڏهن (خان خانان) لڪيءَ جي جبل وٽ آيو، لڪيءَ جي ٽڪرين وارو لنگهه انهن ڏينهن ۾ طبعي طور وڏي اهميت رکندڙ هو، جيئن بينگال ۾ ڳڙهي ۽ ڪشمير ۾ بارهه مولا جا لنگهه مشهور هئا. جن به ٻاهرين سنڌ تي ڪاهون ڪيون، تن پهريان سيوهڻ ۽ لڪيءَ واري لنگهه تي قبضي ڪرڻ لاءِ حيلا هلايا، ڇاڪاڻ ته اهي ٻئي هند سنڌ جون ڪنجيون هئا (٢).

• حيدر واري دل ۽ مسيح واري دم رکندڙ خان خانان جا پير پيٺ. ذخيرةالخوانين ص ١٧٩-١٨٠ ۾ بيان ٿيل آهي ته اڪبر پاران خان خانان ٺٽي کي غصب ڪرڻ لاءِ مامور ٿيو. سو لاهور مان هلي بکر جي سرڪار واري شهر دربيلي ۾ آيو. مير معصوم بکريءَ هن کي مخدوم قاضي عثمان وٽ

---

(١) جنت سنڌ ص ٤٠٨.

(٢) جنت سنڌ ص ٤٠٩.

وٺي ويو، جيڪو پنهنجي دور جو اعلم العلماء ۽ اڪمل الاولياء هو. خان خانان عاجزي ۽ عقيدت سان پنهنجو منهن مخدوم جي پيرن تي رکي ڪا گهڙي پيو رهيو. مخدوم عثمان هن جي عاجزي ۽ عقيدت ڏسي مٿس راضي ٿيو. ان رات خان خانان کي هي واقعو ڏيکاريائين، ته رسول ڪريم پنهنجي مسند تي تشريف فرما آهي ۽ هزارين ماڻهو سندس حضور ۾ بيٺا آهن. سنڌ جا بزرگ ان وقت جيئرا هئا، جن عرش کان فرش تائين نظارا پئي ڪيا، جهڙوڪ: مخدوم نوح هالائي، ميان ونهيون ۽ شيخ پرڪيو ڪاتيار مرزا جاني بيگ کي آڻي رسول جي دربار ۾ پيش ڪيو ۽ سندس عرضدار ٿيا، ته اي نبي سڳورا! سنڌ وارا مرزا جاني بيگ جي وجود ۽ جود (سخاوت) سان قائم آهن. هن مهل خان خانان اتي چڙهائي ڪئي آهي، اوهان هن مرد (مرزا جاني بيگ) جي مدد ڪريو. ته جيئن خان خانان مغلوب ٿي واپس هليو وڃي.

مخدوم عثمان جيڪو پڻ اتي موجود هو، تنهن خان خانان جو هٿ وٺي ڪيس رسول جي اڳيان آڻي التجا ڪئي ته: اي پيارا نبي! هي شخص به سچي اعتقاد سان منهنجي مسجد ۾ اچي مون کي آزيون نيزاريون ڪري چڪو آهي. اوهان منهنجي اڇي ڏاڙهيءَ کي ڏسي، هن ڏانهن توجهه فرمايو، ته جيئن هيءُ (خان خانان) مرزا جاني بيگ تي سوڀارو ٿئي.

رسول ڪريم پنهي پاسين نگاهون ڦيرائي فرمايو: ٺٽي تي مرزا جاني بيگ جي حڪومت بحال رهي، پر هو خان خانان سان جنگ نه ڪري، ڇو ته ڪيس شڪست ايندي. هيءُ پاڻ خان خانان سان گڏجي اڪبر بادشاهه جي خدمت ۾ وڃي ۽ ٺٽو ان جي حوالي ڪري ڇڏي.

مخدوم نوح، ميان ونهيون ۽ شيخ پرڪيو ڪاتيار ساڳيءَ رات جي پوئين پهر ۾ دانهون ڪندا مرزا جاني بيگ وٽ آيا ۽ ڪيس انهيءَ واقعي کان آگاهه ڪيائون، ته هاڻ اسان جي

ڪابہ نہ هلندي، ڇو تہ خود رسول ڪريم اهو فيصلو فرمايو آهي. مرزا جاني بيگ انهن ولين تي ڏاڍو ڏمريو. ڪين ڇيائين تہ: ولين جي راتوڪي لشڪر ڪو بہ ہونو ڪونہ پاريو. هاڻ ڏسجو تہ ڏينهن وارو لشڪر ڪهڙا ڪم ٿو ڪري ڏيکاري (۱)!

— مير معصوم بکريءَ (۱۰۱۴هہ–۱۶۰۵ع)، خان خانان سان گڏجي سنڌ غصب ڪرڻ واريءَ مهم ۾ نمايان حصو ورتو. هيءَ پهرين سلطان محمود بکريءَ وٽ ملازم هو، پوءِ اڪبر بادشاهہ جي ملازمت ۾ آيو. مقالات‌الشعراء قانع ص ۷۹۹.

ذخيرة‌الخوانين مان انهيءَ جنگ بابت هن ريت احوال معلوم ٿئي ٿو: سال الاهي ۳۵. مطابق ۹۹۸هہ. ملتان ۽ بکر جي حڪومت جيئن خان خانان کي ملي تہ کيس سنڌ ۽ ٺٽي جي حڪومت هٿ ڪرڻ جو حڪم بہ پهتو. انهيءَ جنگ ۾ محمد خان نيازي، فريدون برلاس، شاهہ بيگ خان ڪابلي، سيد بهاؤلدين بخاري، شيرخان، جانش خان بهادر، بختيار بيگ، قرا بيگ ترڪمان، ڏارو ولد توڏرمل ۽ ميرمحمد مرحوم (مؤلف تاريخ سنڌ) بہ مددگار طور خان خانان سان گڏ سنڌ ڏانهن روانا ٿيا.

خان خانان سنڌ ۾ اچي جهوڻ پرڳڻي ڏانهن هليو ويو. سيد بهاؤالدين بخاري، وري بختيار بيگ، قرا بيگ ترڪمان، مير معصوم، حسن علي عرب ۽ ٻين چاڪرن کي ساڻ ڪري سيوهڻ پهتو، اها خبر جڏهن خان خانان کي ملي، تہ هڪدم دولت خان لوڌي سپهہ سالار، خواجہ رستم بخشي، محمد خان نيازي، ڏارو پٽ توڏرمل، دلپت ولد راءِ سنگهہ ۽ بهادرخان

(۱) مير محمد معصوم بکري ۱۱۲–۱۱۳. ذخيرة الخوانين جي حوالي سان.

ترين سنڌ جي حڪم تي سيوهڻ روانا ٿي ويا. پٺيءَ ڏينهن مرزا جاني بيگ ساڻن سامهون ٿيو. هن جي فوجن جو تعداد پنجن هزارن سوارن تائين هو. هن جي پاسي صرف ٻه هزار سوار هئا. پنهنجي ڏرين درميان سخت لڙائي لڳي. ٽوڏرمل جو پٽ ڌارو ڌڏي تي مارجي ويو. محمد خان نيازي پاڻ ڀوڙيندي، پنهنجي ساٿين کي موت جي ڀوهي ۾ ڌڪيندو رهيو، دولت خان لوڌي به ڏاڍا وس ڪيا. دلپت چئن سون راجپوت سوارن سان دل ڀڏي جونون ڏيندو رهيو. مير معصوم ۽ شاهه بيگ خان به پنهنجي وسان ڪين گهٽايو (١). مير معصوم پاڻ لکي ٿو: خان خانان جي ملازمن سيد بهاءالدين، بختيار بيگ، هن ڪتاب جي مؤلف (مير معصوم)، حسن علي عرب ۽ ٻين سيوهڻ جي قلعي کي گهيرو ڪيو. اها خبر مرزا جاني بيگ تائين پهتي ته هڪدم سيوهڻ روانو ٿيو. جڏهن ويهن ڪوهن تي آيو، تڏهن اسان پاڻ ۾ صلاح ڪئي: هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي؟ آخر سڀني جي راءِ ٿي، ته جنگ ڪئي وڃي، سو اسان سڀئي سيوهڻ جي قلعي جو گهيرو ڇڏي، مرزا جاني بيگ سان مقابلو ڪرڻ لاءِ نڪري پياسين (٢).

— خان خانان، پنهنجي قابليت ۽ استعداد ۾ ڪامل، پنهنجي زماني جي يڪتاءِ فن، عربي، فارسي، ترڪي ۽ هندي زبان جو ماهر هو. فارسي ۽ هنديءَ ۾ چڱو شعر ٿي لکيائين. اڪبر بادشاهه جي حڪم تي واقعات بابريءَ جو ترڪيءَ مان فارسي ۾ ترجمو ڪيو هئائين. بيشڪ وڏو سخن فهم هو. پاڻ به ڪڏهن غزل يا رباعيءَ ۾ جلوه نمائي ٿي ڪيائين. هي غزل سندس آهي:

---

(١) حاشيه تاريخ مظهر شاهجهاني ص. ١٦. سنڌي ترجمو نياز همايوني، سنڌي ادبي بورڊ.

(٢) تاريخ معصومي ٢٩٨.

شمار شوق نـدانستم ام کم تا چـنـد است
جز این قدر کم دلم سخت آرزومند است
نـم دام دانم و نـی دانم این قـدر دانـم
کم پاء تا بم سرم هرچم هست در بند است
بم کیش صدق و صفا حرف عمد بیکار است
نـگاهم اهـل محبت، تمام سو گـنـد است (۱)

خان خانان شجاعت، سخاوت، دانشمندي ۽ ملڪي سياست ۾ سڀ کان مٿاهون ليکيو وڃي ٿو، پر ڪينہ پروري، دنيا پرستي ۽ زماني سازيءَ جي مرض ۾ مبتلا هو. سندس قول آهي، تہ دشمن سان دوست بڻجي دشمني ڪرڻ گهرجي. هي شعر سندس ئي باري ۾ چيل آهي:

یکم وجب قـد وصـد وجب در دل
مشتکی استـخـوان و صـدا شکـل

(هڪ گرانٺ قد ۽ سؤ ڳِڏيون دل ۾ - مٺِ هڏن جي ۽ ساڳي وانگي سؤ رنگ!)

سندس وفات ۱۰۳۶هه-۱۶۲۷ع ڌاري دهليءَ ۾ ٿي. اڪبر جي زماني ۾ تہ وڏا ڪم ڪري ڏيکاريائين، پر اڪبر کان پوءِ جهانگير جي دور ۾ ڪابہ غزا نہ ڪيائين ۽ پنهنجي دانشمندي جي باوجود ڏاڍيون ذلتون ڏسڻيون پيس (۲).

مرزا جاني بيگ جو عجيب احوال

مرزا جاني بيگ پنهنجي سورهياڻيءَ جي ڪري ايڏو واڪاڻيل هو، جو وقت جا بادشاهہ بہ سانس ريس پيا ڪندا هئا. هيءُ بهادر هٿ سان گڏ سخي بہ هو. جو بہ وٽس ٿي آيو،

(۱) اقبالنامہ جهانگيري ص ۲۰۱-۲۰۲، مرزا احمد عرف معتمد خان بخشي جامعہ عثمانيہ دکن ۱۹۲۸ع.
(۲) مآثرالامرا ج ۱، ص ۷۰۵.

تنهن کي ڏئي ڇڏيائين. انهيءَ زماني ۾ جڏهن خان خانان هن کي اڪبر بادشاهه جي دربار ۾ وٺي ويو، ته بادشاهه پنهنجي شاهي ڀرم رکڻ لاءِ مرزا جاني بيگ کي هيڻاهون ڪرڻ چاهيو. انهيءَ نيت سان تانسين کي ونس موڪليائين، ته هي وڃي سندس آڏو ڳائي ۽ مرزا جاني بيگ قيدي هجڻ جي حالت ۾ هن کي جڏهن ڪجهه به ڏئي نه سگهندو، ته ڏاڍو شرمندو ٿيندو ۽ هن جو هميشه لاءِ ڪنڌ هيٺ ٿي پوندو. تانسين هن وٽ وڃي پنهنجي فن جو ڪمال ڏيکارڻ شروع ڪيو. هيءَ تانسين پهرين هڪ راجا وٽ هو، جتان اڪبر بادشاهه ڪيس زوريءَ پاڻ وٽ گهرايو هو. اڪبر ڏانهن اچڻ مهل راجا هن جي پالڪيءَ کي ڪلهو ڏئي ڪانئس موڪلايو هو. تانسين ايڏي عزت‌افزائي ڏسي، راجا سان وعدو ڪيو ته مون جنهن ساڄي هٿ سان توکي سلام ڪيو آهي، اهو آئنده ڪنهن به ٻئي شخص يا وقت جي بادشاهه آڏو سلام لاءِ مٿي نه ڪندس. اڪبر بادشاهه وٽ اچڻ‌ کان پوءِ به تانسين هن کي کاٻي هٿ سان سلام ڪندو رهيو، جا ڳالهه بادشاهه کي ڪا نه وڻندي هئي، تڏهن به درگذر ڪندو ٿي آيو ۽ تانسين کي ڪجهه به نٿي چيائين.

مرزا جاني بيگ اڳيان تانسين جنهن ڪمالات سان ڳايو، تنهن کان مرزا جاني بيگ ڏاڍو متاثر ٿيو. هن پنهنجي جاءِ تان اٿي تانسين جي چوڌاري ست ڦيرا ڏنا ۽ چيائينس، ته مون وٽ ڪجهه به نه آهي، جو توکي ڏيان، ڇا لاءِ ته مان پاڻ قيدي آهيان ۽ منهنجي بادشاهي نه رهي آهي. هن وقت هيءَ جان باقي آهي جا توتي قربان ٿو ڪريان. تانسين هڪدم اٿي ساڄو هٿ مٿي ڪري ڏاڍي نياز سان مرزا جاني بيگ کي سلام ڪيو. بادشاهه جنهن نموني مرزا جاني بيگ کي شرمندو ۽ جهڪو ڪرڻ ٿي چاهيو، هيءَ ڳالهه بلڪل ان جي ابتڙ ثابت ٿي.

تاريخ معصومي وارو لکي ٿو ته: جنهن وقت خان خانان، مرزا جاني بيگ کي صلح کان پوءِ گڏيو، ته مرزا جاني بيگ کي نوڪ هڻندي چيائين: ڏٺئي! سون ڪهڙي حيلي (فريب) سان توکي زير ڪيو؟ مرزا جاني بيگ هڪدم جواب ڏنو: شڪر آهي جو اهو حيلو (فريب) به اوهان ئي ڪيو، جنهن لاءِ پاڻ اقرار پيا ڪريو. اهو ٻڌي خان خانان ايڏو شرمسار ٿيو، جو ساٿين کي چوندو هو، ته سون سڄي چمار اهڙي ٺيڪائي کانه ڏٺي.

مرزا جاني بيگ سخن شناس ۽ شاعر به هو، سندس دربار ۾ ڪيئي اديب، شاعر موجود هوندا هئا. هي شعر سندس آهن:

تخم ديگر بہ کف آريم و بکاريم زنو،
آنچہ کيشتيم ز خجلات نتوان کرد درو.

—

عشق خواهم کہ از خودي پاکہ کند
آبي مژهٔ اي کہ دهد نمناکہ کند
پاي کہ بيابان عمل را سپرد
دستي کہ گريبان هوس چاکہ کند

*تانسين جي باري ۾ چيو وڃي ٿو ته: هن جو اصل نالو ترلوچن داس هو ۽ پاڻ گور برهمڻ گهراڻي سان تعلق ٿي رکيائين. هن ٩٣١ هه يا ٩٣٨ هه ڌاري گواليار جي هڪ ڳوٺ ۾ جنم ورتو. مشهور استادن وٽان فن جي تربيت وٺي، وڏي ڪمال تي پهتو. شروعات ۾ باندهو (ريوان) جي واليءَ راجا رامچندر وٽ هو، پوءِ راجا بيربل ۽ زين خان جي تحرڪ تي، اڪبر بادشاهه ٩٧٠ هه ۾ هن کي پنهنجي دربار ۾ گهرائي ورتو. جتي هن موسيقيءَ ۾ وڏا ڪارناما انجام ڏنا. آخر ٩٩٨ هه مطابق ١٥٨٩ع هي جهان ڇڏي ويو. جيئن ته سندس عقيدت شيخ محمد غوث

گواليارِي متوفي (۹۷۰ هه) سان هئي، ان ڪري مرڻ کان پوءِ کيس ان جي مزار جي پيراندي ۾ دفن ڪيو ويو (۱).

● مرزا جاني بيگ سنڌ ۾ پورو هڪ سال وڏي دليري سان جنگ جوڙيندو آيو. مرزا جاني بيگ اڪبر جي ڪارندي صادق محمد خان کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ ان جي گماشتي خان خانان سان پورو هڪ سال دل ٻڌي جيڪا جنگ جوڙي، تنهن بابت خود خان خانان اعتراف ڪندي، مرزا جاني بيگ کي لکيو ته: خدا جي فضل سان ٻنهي لشڪرن جوانمردي ۽ بهادري ۾ جا جيڪي جوهر ڏيکاريا، تنهن مان هرڪو واقف ٿي ويو، ته واقعي ٻنهي پاسن کان ڪابه ڪوتاهي نه ٿي. اهو تون ئي هئين جنهن ايڏي عرصي تائين شاهي فوج جو پرپور مقابلو ڪيو، اها تنهنجي ئي همت هئي. بيشڪ تنهنجي بهادري ۽ مردانگي ۾ جو داد ڏئي نٿو سگهجي. تحفةالڪرام اردو ص ۲۴۴.

مير معصوم لکي ٿو ته مرزا جاني بيگ تنگ ٿي پاڻ ئي خان خانان کي صلح جي درخواست ڪئي هئي. مير معصوم اڪبري دربار جو مؤرخ آهي ۽ جنگ جو عيني شاهد به هو، ليڪن ان باري ۾ تاريخ طاهري ۽ تحفةالڪرام جي بيان کي ترجيح ڏيڻي پوي ٿي، ڇو ته مير معصوم پاڻ اڪبري اميرن مان هو، جنهن مان اهو امڪان ٿو پيدا ٿئي، ته هن خان خانان ۽ شاهي لشڪر جي حمايت ۾ ئي اهڙي قسم جو بيان پنهنجي تاريخ ۾ درج ڪيو آهي. ٻيءَ صورت ۾ مرزا جاني بيگ جي صدق ڀري عزم کي ڏسندي اها ڳالهه قبول ڪري نٿي سگهجي، ته برابر هن پهرين صلح جي ڪا درخواست ڪئي هوندي (۱).

---

(۱) تحفة الڪرام فارسي ص ۳۱۱. سنڌي ادبي بورڊ.

(۲) تاريخ سنڌ مولانا قدوسي ج ۲، ص ۲۱۰، مرڪزي اردو بورڊ.

= انهيءَ جنگ ۾ جيسلمير جو راجا ڀيم سنگهه فوجون وٺي عمرڪوٽ جي رستي کان خان خانان جي مدد لاءِ آيو. مرزا جاني بيگ انهن تي ڇاتو، ته خان خانان خشڪيءَ رستي وڙهندو، پر هن درياهي رستي سان جنگ شروع ڪري ڏني. جنت سنڌ ص ۴۰۹. چون ٿا ته انهن ڏينهن ۾ مرزا جاني بيگ جي لشڪر جي ڪجهه حصي ڪجهه گهوم ۾ خان خانان ڏانهن امان طلبيءَ جون عريضيون لکيون هيون. تحفة الڪرام سنڌي ص ۱۹۵.

= لکي جبل وارو لنگهه، جنگي لحاظ کان اهميت وارو هو، پر مرزا جاني بيگ اتي ڪو انتظام نه رکيو، جنهنڪري خان خانان کي موقعو ملي ويو. تاريخ طاهري.

⊙ مرزا غازي بيگ - اڪبر بادشاهه جي وفات ۱۰۱۴هه - ۱۶۰۵ع کان پوءِ جهانگير تخت تي ويٺو، ته مرزا غازي بيگ پهريون شخص هو، جيڪو کيس مبارڪباد ڏيڻ لاءِ حاضر ٿيو. جهانگير جو شهزادو سلطان خسرو ڪن اميرن سان گڏجي اڪبرآباد جي قلعي مان فرار ٿيو، ته بادشاهه ان جي پٺيان وڃڻ لاءِ پنهنجي اميرن کان پڇڻ لڳو، ته ڇا ڪرڻ کپي. خسرو جو پاڻ پيڇو ڪجي يا ڇڙو لشڪر ڪافي ٿيندو؟ اميرن جواب ڏنو، ته اوهان کي هتي ترسي لشڪر کي موڪلڻ گهرجي. بادشاهه انهيءَ جواب کان مطمئن نه ٿيو ۽ مرزا غازي بيگ کي يا ڪيائين. انهيءَ خيال مان ته هن جي صلاح ٺي درست ٿي سگهي ٿي: ان تي اميرن کيس عرض ڪيو، ته هو ايا ٻار آهي، ڪهڙي صلاح ڏئي سگهندو! نيٺ مرزا غازي بيگ آيو ۽ بادشاهه کانئس پڇيو، ته جواب ڏنائين، هن معاملي کي منهن ڏيڻ لاءِ اوهان جو وڃڻ ضروري آهي، جهانگير پنهنجي اميرن ڏانهن منهن ورائي چيو: مون نه ٿي چيو ته هي سردارزادو ضرور چڱي صلاح ڏيندو(۱).

---

(۱) ترخان نامه ص ۸۸.

مرزا غازي بيگ جو جهانگير جي مزاج تي وڏو اثر هو. جهانگير نه فقط خسرو جي بغاوت ڊري ڪرڻ لاءِ ڪيس پاڻ ساڻ لاهور ڪنيو، بلڪ چند مهينن ڪان پوءِ جڏهن قنڌار جي لشڪرڪشيءَ جو معاملو پيش آيو، ته مرزا غازي بيگ کي پنج هزاري منصب ڏني، وڏي لشڪر سان اوڏاهين روانو ڪيائين. (١)

● ملا رشيدي هيءَ ساڳيو ملا عبدالرشيد آهي، جنهن کي تحفة الڪرام ۾ عبدالرشيد ۽ تاريخ طاهريءَ جي مؤلف ملا رشيديءَ جي نالي سان ياد ڪيو آهي؛ پر ترخان نامي جي مؤلف هن کي ملا رشيد لکيو آهي. (جيڪو صحيح سمجهڻ کپي).

ملا رشيد مرزا غازي بيگ جو خاص مقرب هو. ان جي وفات تائين وٽس رهيو. مير قانع تحفة الڪرام ۾ هن کي لاهري بندر جو رهاڪو ليکي ٿو، پر اصل ۾ هي پاهران اچي لاهري بندر تي لٿو هو ۽ سير جي سانگي جيئن ٺٽي جي شهر ۾ آيو ته مرزا غازي پنهنجي جوهرشناسيءَ جي ڪري هن کي پاڻ وٽ مقرب ڪري رکيو. حقيقت ۾ هيءَ ايراني هو ۽ ملا اسد قصه خوان سان گڏجي فقيرائي حال ۾ هتي آيو. مرزا غازي بيگ کيس فقير مان امير ڪري ڇڏيو. شاعر هئڻ سان گڏ شرعي معاملن ۾ به مدبر شخصيت جو مالڪ هو.

تاريخ طاهريءَ جي مؤلف هتي هڪ مسئلو منجهائي ڇڏيو آهي، لکي ٿو: مرشد بروجردي ملا رشيد جو دوست هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن مرزا غازي بيگ جي درٻار ۾ ان جا شعر ٿي پڙهيائين، آخر ان جي هرڪائڻ تي مرزا غازي بيگ راهه خرچ موڪلي، ان کي گهرائي ورتو. حالانڪ مرشد بروجردي ملا اسد قصه خوان جو دوست هو ۽ ان جي ترغيب تي هيءَ

(١) مڪلي نامه ص ٢٦١.

مرزا غازي بيگ جي دربار تائين پهتو هو. طاهريءَ جي مونجهاري موجب ائين ڄڻ معلوم ٿئي، ڄڻ ملا رشيد ۽ ملا اسد هڪڙي ئي شخصيت جا ٻه نالا آهن، پر حقيقت ۾ اهي ٻئي جدا جدا شخصيتون هيون. ملا رشيد جو ڪوبه شعر دستياب نه ٿيو آهي (١).

- ملا اسد قصه خوان.

ملا اسد قصه خوان متوفي ١٠٢٧هه پنهنجي زماني جي مشهور عالمن اديبن مان هو. سنڌ ۾ ٻيءَ ملا حيدر قصه خوان ۽ چاچو فتحي بيگ شاهنامه خوان هو. قصه خوان انهن اديبن کي ڪوٺيو ٿي ويو، جيڪي شعر ادب تي حاوي هئڻ کان علاوه ڪچهريءَ جا کوڏيا ۽ حاضر جواب به هوندا هئا. اهو ان وقت جي بادشاهن ۽ حاڪمن وٽ معتبر ليکيو ٿي ويو. ملا اسد جو مرزا غازي بيگ جي دربار ۾ وڏو مان هو. هن جي ٿي وسيلي مرشد بروجردي ۽ ٻين ايراني هنرمندن جي مرزا غازي بيگ سان ڏيٺ ويٺ ٿي هئي. مرزا غازي بيگ جي وفات کان پوءِ هيءَ جهانگير بادشاهه جي دربار ۾ ويو (٢).

ايران جي ٻين اديبن ۽ شاعرن جيان هيءَ به اتان جي ظاهري عالمن جي تنگ نظري ۽ ان سان پيدا ٿيل بي قدريءَ توڙي روزگار جي تنگيءَ کان بيزار ٿي، اڪبري دربار ڏانهن ويندي لڏي آيو، جتي مرزا غازي بيگ، جيڪو اڃا ٻاراٽي وهيءَ ۾ هو، پر ادبي شعور ۽ ذوق سان گڏ فنون لطيف جي سرپرستيءَ جو شوق وڏي چمار وارن کان به وڌيڪ ٿي رکيائين، تنهن کيس پاڻ وٽ رهائي ڇڏيو. اندازو آهي، ته هي ١٠٠٣هه ۽ ١٠١٠هه جي وچ ۾ آيو هوندو، جڏهن مرزا غازي بيگ پنهنجي پيءُ مرزا جاني بيگ جي مسند تي هو.

---

(١) مرزا غازي اور اس کي بزم ادب، سيد حسام الدين راشدي، ص ٢٤٨ کان ٢٥١.

(٢) ماهنامه هنرو مردم، شماره ١٥٩-١٦٠، ص ؟، تهران ايران.

ترخان ناسي جي مصنف مرزا جاني بيگ جي سوانح شروع ڪندي، ملا اسد قصه خوان بابت لکي ٿو: ”ملا اسد ۽ ملا رشيدي فقيرن جي لباس ۾ ايران کان سنڌ ۾ آيا. ملا اسد فصيح، وجيهه ۽ قصه خوان هو. مرزا غازي بيگ کي هن جي صحبت ڏاڍي وڻي هئي. آخر ٺٽي کي جاگير ڏني، ملا اسد کي پنهنجو مطح مقرر ڪيائين. ٿوري وقت کان پوءِ ملا اسد جڏهن مرزا غازي بيگ اڳيان مرشد بروجردي جي اهليت ۽ قابليت جي واکاڻ ڪئي، تہ هن ان کي پاڻ وٽ گهرائڻ جو خيال ڏيکاريو، جنهن تي ملا اسد خط لکي مرشد کي شيراز مان سنڌ اچڻ جو شوق ڏياريو ۽ هو ٺٽي ۾ اچي مرزا غازي بيگ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو.

مرزا غازي بيگ جي وفات کان پوءِ ملا اسد ٿوري عرصي لاءِ ٺٽي ۾ رهي ١٠٢٥هہ جي لڳ ڀڳ جهانگير جي دربار ۾ ويو، جنهن هن جي قدرداني ڪندي، کيس حفيظ خان جو خطاب عطا ڪيو. ١٠٢٧هہ ۾ جڏهن جهانگير گجرات مان آگري ڏانهن پئي آيو، تہ ملا اسد واٽ تي گذاري ويو، مرشد جيڪو سندس گهاٽو يار هو، تنهن هن جي وفات تي مرثيو لکيو، جنهن مان اڳيون ۽ پويون شعر هت ڏجي ٿو:

دريغا دريغا کہ محفوظ خان رفت
اسد آن جهان هنر از جهان رفت
اسد رفت و تاريخ فوتش ز مرشد
طلب کرد و دل گفت اسد راگمان رفت (١٠٢٧هہ)*

ملا اسد صرف قصہ خوان نہ هو، بلڪ شاعريءَ سان بہ شغف ٿي رکيائين. عرفات العاشقين ۾ هن جا هي شعر ملن ٿا:

* حفيظ خان بدران محفوظ خان شعر جي وزن جي ڪري لکيو ويو آهي. صبح گلشن، ص ٢٣.

آن دل ڪ سود او همگي در زيان اواست
جنس ڪ ساد و مهر و وفا در دڪان اوست
ديدوز اسد جامہ اي هجران تو زد چاڪ
امروز غم مرد همان جامہ ڪفن شد (١)

* مرشد بروجردي. مرشد بروجردي جنهن جو نالو ۽ تخلص ساڳيو هو، ايران جي شهر بروجرد ۾ پيدا ٿيو، اتي علم حاصل ڪيائين. جوان ٿيڻ کان پوءِ ڪجهہ وقت همدان گذاري، سيرسفر جي ارادي عراق-ايران گهمندي شيراز اچي پهتو، جتي فارس جي حاڪم محمد قليءَ سندس سرپرستي ڪئي. سال ١٠١٢ھ ڌاري ملا اسد قصہ خوان جي سفارش تي مرزا غازي بيگ هن کي سنڌ ۾ اچڻ جي دعوت موڪلي ۽ هي رمز بندر جي رستي ٺٽي هليو آيو.

هتي اچڻ کان پوءِ مرزا غازي بيگ مرشد جي ڏاڍي عزت ڪئي. کيس خان جي خطاب سان نوازي، مهرداري ۽ سفارت جو عهدو ڏنائين. ان سان گڏ بدين سرڪار ۾ هن کي جاگير پڻ ملي. اُتي هلي مرزا غازي بيگ جي دربار ۾ مرشد جو اثر روز بروز وڌندو ويو. هن جي سفارش ڪيئي شاعريان اديب، شاعر سنڌ ۾ اچڻ لڳا ۽ ڪيترن کي انعام اڪرام ملندا رهيا.

انهيءَ زماني ۾ مرزا غازي بيگ پنهنجي اميرن جي وڪوڙ سان منهن ڏيڻ ۾ مشغول هو. جڏهن ڪجهہ ڏاڍ ٿي، تہ ١٠١١ھ ۾ اڪبر جي دربار ڏانهن روانو ٿيو ۽ مرشد کي بہ پاڻ سان وٺي ويو، اڪبر جي وفات کان پوءِ مرزا غازي بيگ لاهور تائين جهانگير سان گڏجي آيو ۽ پوءِ قندار جي مهم تي اُماهيو، مرشد بہ مرزا غازي بيگ سان گڏ قندار ويو. جڏهن قندار ۾ هن جي سوبہ ٿي، تہ مرشد سندس شان ۾ قصيدو لکيو:

(١) مرزا غازي اور اسڪي بزم ادب، ص ١٨٩-١٩٥.

ميرزا غازي ڪ تيغش در نبرد
ميڪند احياي رسم ذوالفقار

پٺي پيري جڏهن مرزا غازي بيگ جهانگير جي
تي قنڌار ويو، تہ مرشد پنهنجي جاگير ۾ رهي پيو. جتي بدين
جي حاڪم فتح الله (خسرو چرڪس جي پوٽي) هن سان بدسلوڪي
جي روش اختيار ڪئي. هي ايڏو تہ ڏکوئجي ويو، جو سڀ
ڪم ڇڏي قنڌار وڃي نڪتو. مرشد جيئن تہ مرزا غازي بيگ
جو خاص مقرب هو، ان ڪري خسرو چرڪس ۽ ان جو
خاندان سنڌ ۾ جيڪي ارڏايون ڪندو ٿي رهيو، تنهن جي
مخالفت پٺي ڪيائين. آخرڪار مرزا غازي بيگ، خسرو چرڪس
جي وڌندڙ ارڏائين کان ڪڪ ٿي، کيس معزول ڪرڻ لاءِ
قنڌار پهچڻ جو پيغام ڏياري موڪليو. اهو رڳڙو مرزا غازي بيگ
جي فوت ٿيڻ (۱۰۲۱هہ) تائين هلندو رهيو.

مرشد مرڻ گهڙيءَ تائين مرزا غازي بيگ وٽ رهيل هو
۽ سندس لاش سان گڏ قنڌار کان سنڌ هليو آيو. تنهن کانپوءِ
بہ ڪي ڏينهن مرزا غازي بيگ جي مزار تي مجاور ٿي
ويٺو رهيو ۽ پنهنجي مربيءَ جي موت تي ڪيئي مرثيا لکيائين
جن مان ڪي شعر هتي ڏجن ٿا:

در عزايش بين کہ خون ديده، ره پرنم گرفت
خنجر مژگان خوبان نيز رنگ ازنم گرفت

سهل باشد مردني، آسان جود جان داد نبي
اين قدر گر در فراق غازي ترخان کنيم

رفت بي او زيب و فرو زينت ديوان نماند
برکہ خواند کس سخن، چون غازي ترخان نماند

بس کہ بي او تنگ شد آفاق و بر مرشد نماند
در دل او جاي صبرو در تن او جاي جان

درد زو آورد برمن، ياري درمان کجا است
چرخ بامن کينہ دارد، غازي ترخان کجا است

مرشد ۱۰۲۱ھ کان ۱۰۲۲ھ تائين مرزا غازي بيگ جي مقبري تي مجاوري ڪندو رهيو. مرزا غازي بيگ جي وفات کان پوءِ سنڌ پوريءَ طرح مغلن جي ڏاڪ هيٺ آئي، جهانگير عبدالرزاق معموريءَ کي آسائي خسرو چرڪس ۽ باقي بچل ترخانن کي اجمير گهرائي ورتو. مرشد بہ انهيءَ قافلي ۾ شريڪ ٿي سنڌ جا وڻ ڇڏي ويو.

اجمير ۾ مهابت خان سان مرشد جي شناسائي ٿي. ۱۰۲۶ھ تائين هن جو مقرب ٿي رهيو. شهزادو خرم (شاهجهان) دکن فتح ڪري ماندو ۾ آيو، تہ مرشد ان جي دربار ۾ داخل ٿيو ۽ زندگيءَ جا باقي ڏينهن ان جي خدمت ۾ پورا ڪيائين.

سندس وفات بابت ڪي چون ٿا، تہ ۱۰۳۰ھ ۾ موڪلائي ڪيائين، پر اها ڳالهہ غلط آهي، ڇاڪاڻ تہ هن ۱۰۳۱ھ ۾ شاهجهان جي عشرت خاني جي تاريخ لکي هئي. ان جو مطلب تہ هيءُ گهٽ پوءِ گذري ويو هو.

شاعريءَ ۾ مرشد جو درجو هر لحاظ کان بلند هو. هن جا ڪيئي قصيدا، مثنويون، غزل، قطعا، رباعيون سندس قلمي ديوان ۾ موجود آهن، ان جو هڪ نسخو پنجاب يونيورسٽيءَ جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي. ديوان جي مطالعي مان سندس ذاتي رُجحان، پسند ناپسند ۽ ٻين نفسياتي ڪيفيتن تي روشني پوي ٿي!

نسيم بوي گل آورد بلبلان مردي
کہ آہ گرم نفس درگلوي من بگداخت

تا ز هفتاد دو سات نگريزي مرشد
نشوي بهرہ ور از مذهب و از ملت ما

شکوه از دشمني طالع و بي لطفي يار
نيست در مذهب ما ورنه سخن بسيار است

مشهد از مکتب موي تو چنان مشکين شد
که صبا بوي گل از کوچه و بازار گرفت

ديگر به طوف کعبه و ديرش چه احتياج
بيچاره اي که از سر سود و زيان گذشت

طالع برگشته مارا، سر به صحرا داد و چرخ
تهمت آوارگي بر منزل و فرسنگ بست

اگر به ناله چراغي ز دل بر افروزي
هم از شب تو کشايند بدرخت در صبح

کار مرشد بجز دعاي تو نيست
خود ازين خوبتر چه کار کند

صبا چو در طلبت بي قرار برخيزد
بهر زمين که نهد پا شرار برخيزد

در نشيشه جرعه اي ز شراب شبانه ماند
اسباب فتنه باز به دست زمانه ماند

از وطن آواره ثمر مرشدي در کيش وفا
زندگي زندان بود بي روي جانان زيستن (۱)۔

● انهيءَ وچ ۾ طالب آملي ۽ شمس قندار پهچي، مرزا غازي بيگ جي خدمت ۾ آيا. طالب آملي (۹۷۸هه-۱۰۳۶هه) کيئن ۽ کڏهن مرزا غازي بيگ وٽ پهتو ۽ سندس ملازمت اختيار ڪيائين، ان باري ۾ اصل حقيقت هن ريت آهي:

---

(۱) مرزا غازي بيگ ترخان اور اسکي بزم ادب، سيد حسام الدين راشدي ص ۴۷۳ کان ۵۶۰، انجمن ترقي اردو ڪراچي ۱۹۷۰ع.

جهانگير ١٠١٤هه ۾ تخت نشين ٿيو، ته سندس پٽ شهزادي خسروءَ سانس بغاوت ڪئي. جهانگير انهيءَ فتني ٽارڻ لاءِ پنهنجي فوج کي ميدان ۾ آندو. آخر وڏي خونريزيءَ کان پوءِ شهزادي شڪست کاڌي ۽ جهانگير کيس قيد ڪري سندس اکيون ڪڍرائي ڇڏيون. هندستان جي انهيءَ اندروني فساد جي ڪري، خراسان جي سرحدي اميرن موقعي جو فائدو ورتي، قنڌار تي ڪاهيو ۽ قلعي جو گهيرو ڪري ويهي رهيا. اتان جي حڪمران شاهه بيگ "خان دوران" جڏهن ڏٺو ته ڪا واهه نه ڏٺي، ته جهانگير کان مدد گهريائين، جنهن جي پاران پاڻ قنڌار ۾ نائب هو.

جهانگير هڪدم سنڌ جي حاڪم مرزا غازي بيگ کي پنهنجي لشڪر سان قنڌار ڏياري موڪليو. ايتري ۾ خراساني اميرن قنڌار جي ڀچر ڇڏي ۽ واپس هليا ويا. مرزا غازي بيگ انهيءَ ڪاميابي کان پوءِ ١٠١٦هه تائين قنڌار ۾ رهي پيو. (انهي وچ ۾ مرزا غازي بيگ هيڏانهن اچي وري پهر قنڌار ويو هو). اتفاق سان انهيءَ زماني ۾ طالب آملي چوويهن ورهين جي ڄمار ۾ پنهنجي وطن (مرو) سان نڪري هندستان جي سفر تي روانو ٿيو. جيئن ته قنڌار ايران ۽ هندستان جي دڳ تي هو، تنهن ڪري هيڏانهن ايندڙ ايرانين کي قنڌار وٽان ٿي لنگهڻو ٿي پيو ۽ ٿڪ ڀڃڻ لاءِ هرڪو ٿورا ڏهاڙا ڏينهن قنڌار جي شهر ۾ رهي پوءِ اڳتي ٿي وڌيو. طالب آملي پڻ ٿڪ ڀڃڻ جي ارادي سان انهيءَ شهر ۾ رهي پيو. سندس همعصر تذڪره نويسن جي بيان موجب اتي مرزا غازي بيگ جي واڪاڻ ٻڌي وٽس لنگهي ويو، پر سُتت ئي هيٺين حالتن جي ڪري، مرزا غازي بيگ کي ڇڏي، هندستان ڏانهن رخ رکيائين:

١. خراساني اميرن جي ڏچي کان قنڌار ۾ سخت ڏڪار پئجي چڪو هو. نوبت وڃي ايستائين پهتي، جو خود

مرزا غازي بيگ جا سپاهي، روزانو قُرلُٽ ڪري، ملڪ ۾ تباهي مچائيندا ٿي رهيا.

٢. مرزا غازي بيگ جنگ جي ارادي تنڌار ويل هو، اتي هن جي ڪابه جاگير نه هئي، ان ڪري سپاهين وانگي ساڌي سودي زندگي بسر ٿي ڪيائين. ونس اميراڻا ٺٺ ٺانگر ڪين هئا، سو ويچاري طالب آمليءَ جي ڪابه پذيرائي ٿي نه سگهي.

٣. مرزا غازي بيگ جا مقرب مرشد بروجردي ۽ ملا اسد قصه خوان پنهنجي روزيءَ تي لت اچڻ جي ڊپ کان مرزا غازي بيگ جي دربار ۾ داخل ٿيندڙ ڪنهن به نئين شخص کي ڪين سهندا هئا، خاص ڪري اديبن، شاعرن کي ايڏو تنگ پئي ڪيائون، جو اهي هنن جي آزار کان ازخود ملڪ ڇڏي ٿي ويا.

طالب آملي به مرزا غازي بيگ جي دربار ۾ پهچي، مٿين مقربن جي ور چڙهي ويو، جن هن کي وَيل ۾ وجهي ڇڏيو. مرشد بروجردي* مرزا غازي بيگ جو مهردار ۽ ملڪ الشعراء هو. ملا اسد جي به ڪهڙي قدر هلندي پڄندي هئي، ٻنهي جي سازش طالب جو ويهڻ وهڻ ڪري ڇڏيو. تڏهن به هي مڙئي سڀڪجهه برداشت ڪندو رهيو. انهيءَ آسري تي، ته انت مرزا غازي بيگ ڪيس مهر جي نظر سان نوازيندو ۽ هي ٻئي (اسد ۽ مرشد) مات ٿي ويندا. اهو خيال دل ۾ رکي، مرزا غازي بيگ کي ريجهائڻ جي ڪوشش ڪيائين:

شوق مي داند که دور از قبله اي ترخانيان
بود بي جان زيستن مارا به ايران زيستن

ان هوندي به قسمت هن جو ساٿ نه ڏنو ۽ مقربن جي حسد کان بيزار ٿي، قنڌار مان نپوڙ ڀڄائين. ان کان اڳ

---

* مرشد بروجردي به انهي زمين ۾ شعر چيو آهي- ڏسو مرشد جي احوال ۾. مترجم

حڪيم فغفور لاهيجانيءَ مان به ساڳين مقربن اهڙيون تعديون ڪيون هيون، جنهنڪري هو به مرزا غازي بيگ جي دربار ڇڏڻ تي مجبور ٿيو هو.

هندستان پهچڻ ڪان پوءِ طالب ١٠٢٠هه تائين هڪ شهر کان ٻئي شهر تائين ڀٽڪندو رهيو. سرهند، ملتان، لاهور، آگره، دهلي ۽ ٻيا هند ووڙيندي ڇيهه ڪيائين، پر ڪٿي هن کي ڪو منهن مان ڪونه مليو، جنهن جو ڏک ڪندي چوي ٿو:

در هند شد واژونه ڪار از واژگون بختي مرا

پڇاڙيءَ لاهور جي پيرن فقيرن شاهه شمس قادري (١) ۽ شاهه ابوالمعالي (٢) جي درگاهن تي وڃي مٿو ٽيڪيائين، جيئن سندس قصيدي مان ظاهر ٿئي ٿو:

خوشا لاهور و فيض آب لاهور
به طاعت ميل شيخ و شاب لاهور
نيابي زاهل هندستان گروهي
بدل نزديڪي احباب لاهور
همه آلات لهو آلات دهلي
همه اسباب عيش اسباب لاهور
بود لاهور شهري جلد آرام
نيابي مضطرب سيماب لاهور

ليڪن (درٻارين مان مايوس ٿيڻ کان پوءِ درگاهن جي قصيده خواني مان به طالب جي دل جي مراد پوري ٿي نه سگهي) جتي به ٿي ويو، اتي ناڪامي هن جي پٺيان هلندي ٿي آئي. سندس شاعري هندستان جي ڪنهن به امير توڙي بزرگ وٽ اگهامي نه سگهي. جنهن به هن کي پاڻ وٽ ٿي

(١) متوفي ١٠٢١هه. (٢) متوفي ١٠٢٥هه - تذڪره اولياء لاهور مترجم.

رهايو، تنهن شانائتي نموني سندس عزت افزائي نئي ڪئي، انهن ڏرجهرن ڪان دانهون ڪندو رهيو ته:

طوطي نخورد خون دل ما چه توان کرد
در هندز بخت بد ما قحط شکر بود

هيءَ انهيءَ دربدريءَ ۾ هو، ته (١٠١٧هه) ۾ ٺٽي جو حاڪم سردارخان فوت ٿيو. جهانگير جنهن کي ڪنهن ڪارائتي ماڻهوءَ جي ڳولا هئي، تنهن جي نگاهه وڃي مرزا غازي بيگ تي پئي، جيڪو سال کن اڳ قنڌار مان سنڌ ۾ وارد ٿي، ملڪي ڪاروبار هلائيندو ٿي رهيو. جهانگير قنڌار کي سنڌ جي حڪومت سان ڳنڍي، مرزا غازي بيگ جي سنڀال هيٺ ڪيو.

مرزا غازي بيگ هاڻ هڪ حڪمران جي حيثيت ۾ ڏاڍي شان مان سان وڃي قنڌار وسايو. اها خبر جڏهن طالب آمليءَ تائين پهتي، ته ڏاڍو خوش ٿيو ۽ اڳين ناتي جي واسطي سان هي قصيدو لکي سندس خدمت ۾ موڪليائين:

چو گل تکيه بر بستر خار دارم
نگاهي ز حسرت گهر انبار دارم
همه شب ز کيفيت باده اي غم
سر مست و مژگان هشيار دارم
در اين وحشت آباد ني روي ماندن
نه سامان يک گام رفتار دارم
ندانم چرا يارب اينسان خرابم
چو لطف خداوند معمار دارم
صف آراي تيغ و قلم خان غازي
که لب در ثنايش گهربار دارم
جدا از آستانش ز اشک دما دم
سر آستين رشک گلزار دارم.

مرزا غازي بيگ پاڻ به شاعر ۽ سخن فهم هو، ساڳئي وقت موسيقيءَ سان به گهڻي دلچسپي هيس، سندس دربار کي ترن اديبن شاعرن سان سنواريل هئي، جهڙوڪ: مرشد بروجردي، محوي اردبيلي، سروري يزدي، ملا اسد قصه خوان، مير الاهي اسدآباد، مير نعمت الله وصلي شمس زرين رقم عيد عبدالباقي قصه خوان وغيره.

هن جيئن طالب آمليءَ جو قصيدو پڙهيو، ته هڪدم کيس دعوت ڏئي پاڻ وٽ گهرايائين. طالب آملي تڏهن آگري ۾ هو. مرزا غازي بيگ جو خط ملندي ئي قنڌار روانو ٿيو. انهيءَ سفر ۾ کيس جيڪي دقتون درپيش آيون، تن جو ذڪر قصيدي جي صورت ۾ مرزا غازي بيگ اڳيان بيان ڪيائين.

زهي بزلف تو ناموس كفر ارزاني
بلند از نكهت صيت نامسلماني

نهاني از نظرم گرچه همچو نور بصر
درون چشم منت جلوه هاسق پنهاني

به جستجوي تو كرديم پاي ديده فگار
من و خضم دو پريشان روي بياباني

درايـن سفر كه نصيبم مباد ديگر بار
به گونه گونه غمم بود و محنت جاني

ز آگره به خيابان گلشن لاهور
رفيق بودم با ابر هاي باراني

چو بخت يافت به ملتان سلامتم از رشك
چهار ماه درآن قلعه داشت زنداني

كنون كه آمده ام ـ چشم آنم هست
كه چشم تربيت از بخت من نگر داني

مرزا غازي بيگ ھن تي ايڏيون عنايتون ڪيون، جو حياتيءَ تائين ھن جوئي ٿي ويو. پھرين تہ مرزا غازي بيگ سان عقيدت ٿي رکيائين، جنھن جي اثر ۾ چوي ٿو:

بستيم عهد بـا گـل بستان تـازه اي
گشتيم عندليب گـلـسـتـان تـازه اي
از ميرزاي غازي و طالب زمانہ يـافت
ممدوح تـازه اي و ثـنـاخوان تـازه اي

پر اڳتي ھلي عشق جي حد تائين مرزا غازي بيگ جي ثناخواني ڪرڻ لڳو:

بـرون از مجلس اوگر چراغ بـزم خورشيدم
خس و خار از پر پروانہ سازيد و بسوزيدم
فروغ چھره اي خورشيد دولت ميرزا غازي
کہ ماه نـکتہ سنجي را بردي مدح او ديدم
تـکلف نيست معشوق من است و نيست ممدوحم
ازان اين شعر عشق آميز در مدحش سرائيدم

مرزا غازي بيگ جي عشق ۾ سندس مرشد ۽ طالب آمليءَ لاءِ محبت لائق ليکجڻ ۾ ٿي آئي، جيئن مرزا غازي بيگ جي گھوڙي جي تعريف ۾ چوي ٿو:

لوحمش الله زان سحر تن پاره، شب دست و پاي
کز بـيـاض آئـيـنـہ صبحش درخشد بـر جبين
همچو عاشق کہ ورد معشوق خويش انـدر کنار
بـادو دست تنگـ تنگش در بغل بگـرفـتہ زيـن
چون هلال نعل نـور افشان کند، گردد مـگـر
سـطـح مـيدان هـوا نـقـش سـم ـاورا نـگـيـن!

مرزا غازي بيگ ڏينھون ڏينھن طالب تي عنايتون ۽ نوازشون ڪندو رھيو ۽ طالب نھايت عيش عشرت سان زندگي

بسر ڪرڻ لڳو. مرزا غازي بيگ ١٠٢١هه ۾ هي جهان ڇڏيو ته قنڌار جون ادبي مجلسون ويران ٿي ويون. طالب، مرزا غازي بيگ جي غم ۾ بلڪل بي جان ٿي ويو:

بسه تن هر موي طالب را سيه پوش
بسه مرگ نکته دان دهر غازي است

انهيءَ سانحي کان پوءِ طالب آملي واپس آگري هليو آيو، جتان پشاور جي حاڪم قليچ خان جي خدمت ۾ وڃي رهيو، پر اتي به قسمت ڪونه پڙآيس. قليچ خان خانداني اختلافن جي ڪري پريشان ٿي آخر گذاري ويو. طالب وري آگري ۾ اچي ڏکيا ڏينهن گذارڻ لڳو. نيٺ خواجه قاسم عرف ديانت خان جي مدد سان (١٠٢٥هه) ۾ جهانگير جي دربار تائين رسائي ڪري ورتائين، جتي سڄي چمار عيش آرام ۾ گذاري وڏي عزت ۽ شهرت جو مالڪ ٿي دنيا مان موڪلائي ويو (١).

- شمس زرين رقم، هيءَ به مرزا غازي بيگ جو مداح ۽ درباري شاعر هو. مرشد بروجردي جي ذريعي مرزا غازي بيگ وٽان سدائين انعام اڪرام حاصل ڪندو رهيو. مرزا غازي بيگ جڏهن پهريون ڀيرو قنڌار ويو، ته هي طالب آمليءَ سان گڏجي وٽس ويو ۽ سندس ملازمت اختيار ڪيائين، جيئن طاهريءَ ۾ ڄاڻايل آهي. خيرالبيان جو مصنف ملڪ شاهه حسين سيستاني لکي ٿو:

شمساي (شمس) زرين رقم لاهيجاني هو. شروعات ۾ تهران جي حاڪم مهيب خان تڪلو وٽ رهيو، تنهن کان پوءِ گيلان ۽ مازندران جي اميرن ۽ بادشاهن جي خدمت ۾ گذاريائين، جتي به رهيو همت ۽ نمڪحلاليءَ سان رهيو. خط نسخ ۽

(١) زندگي نامه و ڪارنامه طالب آملي. مضمون ڊاڪٽر فرامرز گودرزي مجله هنرو مردم شماره ١٦٠ تا ١٦٥. تهران ايران.

نستعليق ۾ وڏي مهارت ٿي رکيائين. موسيقي ۾ به ماهر هئڻ ڪري هرقسم جي ساز وڄائڻ ۾ ڪمال حاصل هئس.

مرزا غازي بيگ جنهن زماني ۾ قندار جو حاڪم ٿيو، تہ هيءَ ان جي پاران سيستان جي حاڪمن وٽ سفير ٿي ويو. پٺي پيري ابونبي بهادر خان اوزبڪ ڏانهن وڃي سفارتي فرائض انجام ڏنائين، نهايت خوش نقل، شيرين بيان ۽ اهم حيثيت وارو هو.

مرزا غازي بيگ جي وفات کان پوءِ ڪجهہ عرصو ابونبي وٽ رهي، وري هندستان وڃي جهانگير جي دربارين ۾ شامل ٿيو، جتي بادشاهہ هن جي وڏي قدرداني ڪئي. کيس شاعريءَ سان بہ دلچسپي هئي، سندس هڪ شعر آهي:

گشتم ام سر تا سر ميدان سربازان عشق
جز دم تيغ محبت آشناروي نبود (۱)

مرزا غازي بيگ کان پوءِ—

مرزا غازي بيگ جڏهن ۱۰۲۱هہ ۾ فوت ٿيو، ان وقت مغل سلطنت کي مشڪل اها درپيش آئي، تہ سنڌ تي نئون حاڪم ڪير موڪلجي، جيستائين ڪو فيصلو ٿئي، تنهن کان اڳ خسرو چرڪس، انهيءَ خاندان جي هڪ ڪمسن شهزادي عبدالعلي ولد مرزا فرخ ولد مرزا شاهہ رخ متوفي (۹۹۳هہ) ولد مرزا باقيءَ کي تخت تي وهاري، جهانگير جي حضور ۾ سندس لاءِ عريضو ڏياري موڪليو، ڇو تہ سنڌ جي جاگيردار جي سڙري خسرو چرڪس جي هٿ ۾ ڪئي هئي، بلڪ بادشاهہ جي حڪم تي ٿيندي هئي.

جهانگير انهيءَ خطري سببان، تہ متان خسرو چرڪس شهزادي عبدالعليءَ جي نالي ۾، سرحدي حڪومتن کان مدد وٺي،

(۱) مرزا غازي اور اس کي بزم ادب، ص ۲۹۱–۲۰۳.

سنڌ کي ماڳهين مغل سلطنت کان آزاد ڪرائڻ لاءِ ڪا بغاوت ڪرائي وجهي، مرزا علي ترخان ثانيءَ کي سنڌ ڏانهن موڪلڻ جو فرمان جاري ڪيو، جيڪو مرزا غازي بيگ جي ناراضگي کان سنڌ ڇڏي شاهي دربار مان اچي منصب حاصل ڪري چڪو هو. هوڏانهن مرزا عيسيٰ به دکن کان اچي دربار ۾ حاضر ٿيو. انهيءَ وچ ۾ ڪن غرضمندن ان جي لاءِ به بادشاهه جا ڪن ڀريا، ته، هيءَ ڪيتري وقت کان وٺي، سنڌ جي حڪومت جو شائق ۽ آرزومند رهيو آهي. پاڻ وڏو عقلمند ۽ اونهو آهي، ممڪن آهي، ته وطن پهچي آبائي حڪومت جا خواب ڏسي خودمختيار ٿيڻ جي ڪوشش ڪري ۽ حڪومت لاءِ دردسر جو سبب بڻجي! بادشاهه کي اهو به خطرو هو، ته متان ڪيچ مڪران ۽ هرمز جي حاڪمن ذريعي ايران جي بادشاهه کان به هيءُ ان سلسلي ۾ ڪا مدد وٺي.

بادشاهه جي دل ۾ اها ڳالهه ويهجي وئي، جنهنڪري مرزا رستم صفويءَ کي سنڌ جي حڪومت جو پروانو ڏنائين ۽ جيستائين مرزا رستم صفوي تيار ٿي، ٺٽي پهچي، ان کان اڳ بادشاهه وري مير عبدالرزاق معموريءَ کي ٺٽي روانو ڪري ڇڏيو، پر مرزا رستم صفوي به هن جي پويان (١٠ محرم ١٠٢٢هه) اچي پهتو. شاهي حڪم مطابق مرزا رستم ٺٽي پهچي، عبدالعليءَ کي معزول ڪري، کيس خسرو چرڪس ۽ ترخان جي سموري اهل عيال سميت مير عبدالرزاق سان گڏ دربار ڏانهن ڏياري موڪليو.

مير عبدالرزاق انهيءُ سڀني لڏي کي وٺي، اجمير جي منزل تي وڃي بادشاهه وٽ حاضر ٿيو. بادشاهه انهيءَ ڪاميابيءَ تي کيس مظفرخان جو خطاب عطا ڪيو- پوءِ خسرو چرڪس ۽ عبدالعليءَ کي قيد ۾ وجهي ڇڏيائين. خسرو چرڪس قيدخاني ۾ فوت ٿي ويو ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ عبدالعليءَ کي

نورجهان بيگم جي سفارش تي بادشاهہ آزاد ڪري، سندس روزينو مقرر ڪري، آصف خان جي سنڀال ۾ ڏني ڇڏيو. هيءَ جڏهن جوان ٿيو، تڏهن سندس جزوي منصب مقرر ٿيو.

جهانگير ترخانن جي باقي ٻچيل اهل عيال کي، مرزا عيسيٰ ترخان ثانيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيو، جنهن نهايت فراخدليءَ سان سڀني جي نگهداشت ۽ پرورش ڪئي.

عبدالعليءَ آخرڪار ۱۰۴۹ هہ ۾ انتقال ڪيو ۽ مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي مرزا باقيءَ جي قبرستان ۾ ڪيس دفن ڪيو ويو (۱).

- خسرو چرڪس جو مدفن:

معلوم ٿئي ٿو تہ مرزا خسرو چرڪس اجمير ۾ پهچڻ بعد نظربند يا آزاد رهي، پنهنجي زندگي اتي پوري ڪئي ۽ وفات ڪان پوءِ دفن بہ اتي ٿي ٿيو. سندس قبر اڄ تائين اجمير ۾ موجود آهي. خواجہ معين الدين اجميريءَ جي مقبري ويجهو خواجہ نظام الدين محبوب الاهي دهلويءَ جي حجري سان لڳ خسرو چرڪس جو مدفن آهي، پڪي پختي قبر تي چئن ٽڪرن ۾ تاريخي ڪتبو لڳل آهي، جنهن تي هيٺيان شعر اُڪريل آهن:

آن خسرو خان کہ دست جودش
از دل غم فقر و فاقہ مي شست
از خطہ سند بود، عمر کاش
بس گوهر عدل و داد را سفت

---

(۱) حواشي مڪلي نامہ - سيد حسام الدين راشدي. مهراڻ ۴-۱۹۵۶ع

آخر بگذاشت اين جهان را
خود رفت و به عالم بقا خفت
از دل جستم چو سال فوتش
جايش به بهشت، هاتفم گفت ۱۰۲۱ ھ

مرزا خسرو پنهنجو ۽ پنهنجي خاندان جو مدفن مڪليءَ تي (ٺٽي ۾) جوڙايو هو، جيڪو هن وقت ست چڙهي جي نالي سان مشهور آهي؛ ليڪن خدا جو شان آهي، اتي ڪيس مٽيءَ پوڻو به نصيب نه ٿيو(۱).

سنڌ تي جڏهن مغل سلطنت جي پهرين صوبه داري براه راست قائم ٿي، تڏهن ارغونن ۽ ترخانن جي سمورن پسماندن (پونيرن) کي سنڌ مان ڪڍي هندستان روانو ڪري، سنڌ مان سندن پوتو ڳار ڪيو ويو. ذخيرة الخوانين جي مؤلف نهايت عبرتناڪ انداز ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي لکي ٿو: انهن گهراڻن جو نالو نشان ته ڪونه ٿيو، پر ڪا بوءِ ٻانس به سنڌ ۾ ڪانه رهي. جيڪڏهن اتفاق سان انهن مان ڪو جيئرو هوندو به سهي، ته به اهڙو جو مئن برابر، اهڙي حياتيءَ کان هن لاءِ موت بهتر هوندو.

پنهي قبيلن سنڌ مٿان هڪ صدي حڪومت ڪئي. هنن جي سنڌين سان سڱابندي به ٿي، پر انهن سڀني حالتن هوندي به هو پاڻ کي ملڪي ٻٽائي نه سگهيا، جڏهن ختم ٿيا ته سندن زوال ۽ زبونيءَ تي ڪنهن جي اک آلي ڪانه ٿي. سڱابندي ڪرڻ ۽ ڪنهن به ملڪ ۾ سؤ ورهيه رهڻ سان ڌاريو پنهنجو ٿي ڪونه پوندو آهي. هو ڌاريا هئا ۽ محض حڪومت ڪرڻ لاءِ هتي آيا هئا، تنهنڪري پڇاڙيءَ تائين

(۱) سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا- مضمون سيد حسام الدين راشدي مهراڻ ۴- ۱۹۶۸ع

ڏاريا رهيا. سندن تهذيب، تمدن الڳ ۽ زبان مختلف هئي، سؤ و رهيو رهيا، پر نه ذهنيت بدلائي سگهيا، نه فڪري همآهنگي پيدا ڪري سگهيا. ان حالت ۾ سنڌين ڪي سندن زوال ۽ زبوني تي مرثيه خواني ڪرڻ جو ڪو سوال ئي پيدا ڪونه ٿي ٿيو (١).

---

(١) مڪلي نامه ص ٢٣٩-٢٤٠ سيد حسام الدين راشدي.

ماڻهن ۽ قومن جا نالا

[اشارا: (۱) ڪتاب جي تعارف وارن صفحن کي ت حرف سان نروار ڪيو ويو آهي، يعني ت حرف کان اڳ آيل صفحا تعارف جا آهن. (۲) صفحن جي وچ ۾ 'ڪاما' جي بدران ننڍي ليڪ (-) واري نشاني سان 'کان' جو اشارو سمجهڻ گهرجي، مثلاً ۲۰۷-۲۱۰ ته اهي ۲۰۷ کان ۲۱۰ لاڳيتا صفحا سمجهڻ گهرجن.]

(الف)

آخوند جمال الدين: ۲۴ ت، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۷، ۱۶۷، ۲۰۷-۲۱۰

آخوند محب الله سنڌي: ۳۴۲

آخوند اسحاق بکري: ۱۴ت، ۱، ۷، ۱۴، ۲۲، ۲۸۰

آرميني: ۳۵۳

آصف جاهي: ۳۴۴-۳۴۵

آصف خان: ۱۱ ت، ۲۸، ۴۰۴

آصف خان ثالث (آقا ملا): ۳۴۷

ابڙو ابڙاڻي (سمو): ۵۷، ۲۹۷

ابڙو سمو: ۵۷

ابن العربي: ۳۵۲

ابن بطوطه: ۲۸۶، ۳۰۱، ۳۶۹

ابو الفتح: ۱۵۸

ابو الفضل: ۱۲۰، ۳۲۸

ابو الفضل ۽ فيضي: ۳۳۵

ابو القاسم سلطان: ۶، ۲۱-۲۲ ت، ۴۴، ۱۸۹-۱۹۰، ۲۰۰، ۲۳۱، ۲۳۳-۲۴۴، ۲۴۹-۲۵۶، ۲۷۲، ۲۹۶، ۳۲۷-۳۲۸، ۳۳۶-۳۳۷

احمد بيگ، ڏسو احمد بيگ سلطان

احمد بيگ سلطان: ۲۲۱-۲۲۲، ۲۲۴-۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۴۶، ۲۵۶-۲۶۰، ۲۶۵، ۳۳۹

ادراڪي بيگلاري: ۲۰-۲۳، ۲۵ ت، ۲، ۲۹۵-۲۹۶، ۳۳۷، ۳۷۴

آڏو پٽ اوڏار: ٣١١
ارباب عمر شاهه: ڏسو عمر شاهه
ارغون: ١٠، ١٥، ٢٠-٢١، ٢٣-٢٦ ت، ٨، ١٦-١٨، ٢٠، ٢٦، ٢٨، ٨٤، ٨٦، ٨٨، ٩١، ٩٨-١٠٣، ١٠٦-١٠٧، ١١٨-١١٩، ١٢٢، ١٢٤-١٢٨، ١٣١-١٣٤، ١٥٦-١٥٧، ١٥٩-١٦٠، ١٨٠، ٢٠٧، ٢٥٦، ٢٥٨-٢٥٩، ٢٦٤، ٢٦٨، ٢٧٨، ٢٨٤، ٢٩٦، ٣٠٦-٣٠٧، ٣١٦-٣١٧، ٣٣٨، ٣٥٦-٣٥٨، ٣٦٠، ٣٦٤، ٣٦٦، ٣٦٨، ٣٧٨، ٤٠٥
ارغون - ترخان: ٢ ت
ارغون گهراڻو: ٣٢، ١١٠، ٢١٢
اسفند يار: ١٠٠، ١٥٤
اسماعيل پهارو: ٣٦٥
اسماعيل ٻنارو: ٩٩
اعجاز الحق قدوسي: ٣٩
افغان: ٢٦٦
اڪبر: ڏسو اڪبر بادشاهه
اڪبر بادشاهه: ٢٥، ٢٧ ت، ٨-٩، ٢١، ٤٣-٤٤، ٨٥، ٩٤، ١٠٧، ١١٤، ١٢٠، ١٤٩-١٥١، ١٥٤، ١٥٧، ١٧٩، ١٨٢، ١٨٣-١٨٥، ١٨٦، ٢٠٦، ٢٠٩-٢١٠، ٢٤٧-٢٤٨، ٢٧٧، ٢٩٤، ٣١٣-٣١٤، ٣٣٤، ٣٣٧، ٣٤٤، ٣٤٦، ٣٦٢، ٣٦٧، ٣٦٩، ٣٧١-٣٧٢، ٣٧٤-٣٨٧، ٣٩١
امام حسن: ٥٦
امام حسين: ٥٦
آمر آمراڻي: ٣١٠، ٣٥٩-٣٦٠
امر پٽ ڪابو (يا ڪانيو): ٣٠٩
امير خاقاني: ٢٢
امير خسرو دهلوي: ٣٠٥
امير ذوالنون ارغون: ٣٥٤-٣٥٥، ٣٦٦
امير قيصر رومي: ٢٨٦
انڙ، چام (سمو): ٣٠٠-٣٠١
انڙ پٽ لاکو گوراڙو: ٢٩٧، ٣١٠-٣١١
انگريز: ٥
انوري (شاعر): ٧ ت، ١١
اونو پٽ رتو: ٣٠٩
اوڍار پٽ نوتيار: ٣١١
ايچ. آر. هال، پروفيسر: ٣٥١
ايچ. ايم. ايلئٽ: ٢٨٣

(ب)

بابا طالب (اياچي): ٢٤٤
بابر، بادشاهه: ١٠ ت، ٨، ٨٦، ٣٠٨، ٣٥٤-٣٥٥، ٣٥٨

باغائي سيد، ٺٽوي: ١٢، ١٣ ت، ١
باغ علي ڍساول: ٢٤٢
بختاور خان: ٢٨٠
بختيار بيگ: ٣٨١-٣٨٢
بديع الجمال: ٢٦ ت، ٣٤، ٢٩٠، ٣٤٩
برطانوي واپاري مشن: ٢ ت
برهڻ گهراڻو: ٢٠ ت
بشاري مقدسي: ٣٥٣-٣٥٤
بلبل خان (مهتر بلبل): ١٧٧
بلوچ: ١٨٧
بلوچ، ڊاڪٽر (نبي بخش خان): ڏسو ڊاڪٽر بلوچ ١٦، ٣١٨
بهادر خان: ١٣ ت
بهادر خان ترين: ٣٨١
بهادر سلطان: ١٦٠
بهڻ (وهڻ يا وهان) پٽ ڳاعو: ٣٠٩
بيربل: ٣٨٥
بيرم خان: ٣٦٢
بيروني: ٣١٢
بيگلار، قبيلو: ٢٩٦

(ٻ)

ٻاني جاڙيجي: ١١١

(ڀ)

ڀان: ٢٩٣
ڀائي خان: ٢٢٠، ٢٢٣-٢٢٦
ڀائي خان (ملا گدا علي): ٢١٠، ٢٣٩-٢٤٠
ڀائي خان (چرڪس): ٢٦٨، ٢٨١
ڀائي خان خواجه امير بخش بخشي ٢٤٦
ڀائي خان لطف الله: ٢٦٦، ٣٤٣
ڀٽ: ٥٧، ٢٩٣
ڀرڪيو، درويش: ڏسو شيخ ڀرڪيو ٣٧٠
ڀونگر ڀيو: ٣٤٨
ڀونگر سومرو: ٢٩٧
ڀيمجي پٽ امر: ٣٠٩
ڀير سنگهه: ٣٨٧

(ت)

تانسين: ٣٨٤-٣٨٥
ترخان: ١٣، ١٥، ٢٠-٢١، ٢٣-٢٧ ت، ٩، ١٦-١٨، ٢٦-٢٨، ٨٤، ٨٦، ٨٨، ٩٢، ٩٦، ٩٨-١٠٠، ١٠٦، ١١٨، ١٥٩-١٦٠، ٢٠٧، ٢٥٦، ٢٥٨-٢٥٩، ٢٦٤، ٢٦٧-٢٦٨، ٢٨٤، ٣٣٨، ٣٦٤-٣٦٥، ٣٩٣، ٤٠٣-٤٠٥
ترخان گهراڻو: ١، ٢٢، ١١٠، ١٢٢، ١٧٧، ١٨٨، ٢١٢، ٢١٥، ٣١٦

ترڪ: ۱۰ ت
ترلوچن داس (تانسين): ۳۸۵
تقي الدين مرزا: ۳۳۰
تقي اوحدي: ۲۹۴
تقي ڪاشي: ۲۹۵
تنگر بردي: ۳۰۷
توڊرمل: ۳۸۱-۳۸۲
تيمور ارغون امير: ۱۰۴، ۳۲۲
تيموري شهزادا: ۳۵۴-۳۵۵

(ٿ)

ٿهيم، قوم: ۱۴۵، ۲۹۱

(پ)

پالڻو: ۳۹۳
پٺاڻ: ۲۸۸
پختم بيگ ڪابلي (سردارخان) ۳۴۰، ۳۴۶
پرونه جرڪس (فرنگي): ۱۹۱، ۳۲۹
پلي پٽ راڻڊن: ۳۰۹، ۳۱۱
پليجا: ۱۷۸
پورچوگيز: ۱۸ ت، ۱۲۲، ۳۱۹، ۳۲۰-۳۲۹
پڇه يادگار بيگم: ۲۱۴
پيدرو بريٽو رولير: ۳۲۰
پير پٺو: ۳۰۵
پير حسام الدين راشدي: ۱۷، ۲۹۵، ۳۶۴-۳۶۵، ۳۷۸

(ج)

جادم: ۵۹، ۲۹۹
جاڙيجا سما: ۱۱۳، ۱۶۷، ۱۷۲-۱۷۳، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۹، ۳۵۹-۳۶۰
جامي (مولانا جامي): ۷ ت
جان بابا: ۱۰۸-۱۰۹، ۳۱۵
جانش خان بهادر: ۳۸۱
جت: ۱۸۷
جرڪس فرنگي، پرونه: ۳۲۹
جساجي (پٽ چام سهتو): ۲۹۹
جعفرعلي: ۳۳۹
جعفر علي ارغون: ۲۴۳-۲۴۴، ۲۵۱، ۲۵۴-۲۵۵
جلال الدين اڪبر: ۱۸۳
جلال الدين عبدالله سلطان: ۲۶۶، ۳۴۱
جمشيد: ۲۸۸
جنگي خان انغان: ۲۳۸
جوکيا: ۱۸۷
جوڻو هندو: ۱۵۸
جهانگير، باد شاه: ۱۱، ۱۳، ۲۵، ۲۷ ت، ۲۴۸، ۲۶۱، ۲۶۷، ۲۷۲، ۲۷۷-۲۷۸، ۲۹۴، ۲۹۸-۲۹۹، ۳۰۹، ۳۳۷، ۳۴۱، ۳۴۶، ۳۵۰، ۳۶۹، ۳۷۵، ۳۸۳، ۳۸۷-

٣٩٣، ٣٩٥، ٣٩٨، ٤٠١-
٤٠٢، ٤٠٤

(ج)

جام انڙ، سمو: ٢٨٦-٢٨٧، ٣٠١-٣٠٢، ٣٠٥
جام پاڻيڻو: ٢٨٧
جام ڀنڀو: ٦٣
جام تغرور: ڏسو جام تغلق ٥٩، ٣٠٢
جام تغلق: ٢٣ ت، ٣٠٢، ٣٠٤
جام داؤد: ٢٤٥، ٣٣٨-٣٣٩
جام ڏيسر، سمو: ١٣٤، ٣٣٨
جام راول: ٢٩٨-٢٩٩
جام سهتو (سهتاجي): ٥٣، ٢٩٨-٢٩٩
جام صلاح الدين: ٣٥٦-٣٥٨
جام علي شير: ٣٠٤
جام عمر شاهه، سهتو: ٢-٤، ٢٦ ت
جام فتح خان: ٣٠٤
جام فيروز: ٨، ٦٥-٦٨، ٧٠، ٣٢١، ٣٥٦-٣٦٠
جام ڪرڻ: ٣٠٤
جام مبارڪ: ٣٠٤
جام نظام الدين (جام نندو): ١٨، ٢٣ ت، ٦٠، ٣٠٤، ٣٠٦، ٣٠٨، ٣٥٥-٣٥٦
جام نندو (جام نظام الدين): ٨، ٦٠، ٦٣-٦٦، ٣٠٣
جام هالو کهوريو: ٢٤٥، ٢٦٥، ٣٣٨

(چ)

چارڻ: ٢٢ ت، ٥٧، ٢٩٣
چاوڙا: ٥١-٥٣، ٢٩٧
چرڪس: ٢٧٠، ٢٧٢
چنيسر (پٽ پونگر): ٢٩٧
چوچڪ بيگم: ٢١٤

(ڇ)

ڇتو جولي: ١٠٩-١١٠، ١٢٥
ڇتو هندو: ١٦٣، ١٦٨
ڇٽو عمراڻي (ڇٽو امراڻي): ٢٦ ت، ٣٢، ٣٥-٣٨، ٢٩٠، ٣٤٩

(ح)

حاتم: ١٥
حاجي محمد رضا (رضائي ٺٽوي): ٢٩٥
حافظ سعدي: ٧ ت
حبش خان: ١٢٦
حسن علي عرب: ٣٨١-٣٨٢
حسين پٽ راڄهار (پير پٺو): ٣٠٦
حسين خان شاملو: ٢٧٧، ٣٤٦
حڪم بن عوانه ڪلبي: ٢٩٢

حڪيم انوري: ٢٢
حڪيم شفائي: ٢٩٤
حڪيم فغفور لاهيجاني: ٣٩٧
حمزو اصفهاني: ٢٨٨
حميده بانو: ٣١٤، ٣٦١-٣٦٢
حيدر (شاهه بيگ جو ملازم): ٢٦٠، ٢٦٦

(خ)

خاقاني، شاعر: ٧ ت، ١
خاڪي: ٨٨، ٩١-٩٢
خان خانان: ١٠٦، ١٨١، ت، ٧، ١٨٢-١٨٣، ١٨٧-١٩٦، ١٩٩-٢٠٦، ٢٠٨-٢١١، ٢٤٧، ٣١٦، ٣٢٦-٣٢٧، ٣٢٩-٣٣٤، ٣٣٦، ٣٧٨، ٣٨٠-٣٨٧
خان زمان (شاهه قاسم خان): ٣٢٦، ٣٢٩
خسرو (پٽ جهانگير): ٣٨٧-٣٨٨
خسرو چرڪس: ڏسو خسروخان چرڪس
خسرو خان چرڪس: ٩٦ ت، ١٢٩، ١٦٧، ١٧٧، ١٩٠-١٩١، ١٩٤، ٢١٠، ٢٣٢، ٢٤٦، ٢٥٦-٢٦٠، ٢٦٦-٢٧٢، ٢٧٤-٢٧٦، ٣٢٩، ٣٣٤، ٣٣٩، ٣٤٣، ٣٦٨، ٣٩٢-٣٩٣، ٤٠٣-٤٠٤
خفيف سومرو: ٢٨٥
خلدي، شاعر: ٢٨٠
خليفو عبدالوهاب عباسي: ٣٧٠-٣٧١
خليل خذمتگار: ١٠٩، ١٣٥-١٣٦، ١٤٠-١٤٣
خليل مُهردار: ٥ ت، ١٦٧، ١٦٩-١٧٠، ٣٧١
خميسو قاضي: ١٠٩، ١٢٥-١٢٧، ١٢٩-١٣١، ١٤٠، ٣٦٦-٣٦٧، ٣٧١
خواجه امير بيگ ديوان: ١٥٦
خواجه امير بيگ بخشي: ٣٣٩
خواجه رستم بخشي: ٣٨١
خواجه شمس ماهوني: ٣١٢
خواجه عاقل: ٣٤١
خواجه قاسم عرف ديانت خان: ٤٠١
خواجه محمد حسين: ٣١٦
خواجه محمد بيگ توربيگي: ٢١٢، ٣٣٤
خواجه معين الدين اجميري: ٤٠٤
خواجه مقيم: ٣٣٢
خواجه نظام الدين هروي: ٣٤٦
خواجه نظام الدين دهلوي: ٤٠٤

خير الدين جام تو ڪاچي: ۳۰۳

(د)

دائود سهتو (پٽ عمر شاهه): ۳ت، ۸۴-۸۵، ۹۲-۹۳، ۳۱۳،
۳۱۵

دائود پٽ دلپت: ۱۹۳-۱۹۴

دائود درويش: ۵۴

دريا خان (سپهه سالار): ۸،
۲۳، ۶۳، ۶۷، ۳۰۶-۳۰۷،
۳۵۶-۳۵۸

دريا خان (عرب ڪوڪي جو
ملازم): ۲۴۴، ۲۵۲-۲۵۴،
۲۵۶

دريائي ارغون: ۲۴ت، ۱۲۸

درياهي آبدار: ۱۶۳، ۱۶۸

دستام بيگ: ۱۷۴، ۱۸۶

دل: ۱۶۱، ۱۷۸

دلپت (پٽ راءِ سنگهه): ۳۵۰

۳۸۱-۳۸۲

دلشاد وزير: ۶۴

دلوراءِ: ۲۶ ت، ۳۲۲۸، ۳۴ -
۳۵، ۳۷-۳۸، ۵۶، ۲۹۰، ۳۴۸
-۳۴۹

دودو سومرو: ۲۶ ت، ۵۳،
۵۷، ۲۹۷

دودو پٽ ڀونگر: ۲۹۷

دودو - چنيسر: ۲۹

دولت خان لودي: ۲۰۶-۲۰۷،
۲۱۲، ۲۳۲، ۳۸۱-۳۸۲

(ڏ)

ڏارو پٽ توڏرمل: ۳۸۱-۳۸۲

(ڏ)

ڏوم: ۲۹۳

(ڊ)

ڊاڪٽر بلوچ (نبي بخش خان):
۳، ۱۶، ۲۸۲، ۲۹۱ - ۲۹۲،
۳۰۱، ۳۰۳، ۳۱۲ - ۳۱۳،
۳۱۸

ڊاڪٽر دائود پوٽو: ۳۳۵

ڊاڪٽر عبدالله چغتائي: ۳۰۵

(ر)

راجا رامچندر (باندو جو والي):
۳۵۸

راجپوت: ۷۴، ۱۱۲-۱۱۳، ۲۳۳

راجپوت سماءِ: ۱۱۱

راءِ ڀارو: ۵۳، ۱۰۸، ۱۷۴، ۲۹۸،
۳۰۹

رائڌن: ۲۹۸

رائڌن پٽ ڪاڪو: ۳۰۹،
۳۱۱

رائڌن پٽ لاکو: ۳۰۹

راءِ سنگهه: ۲۷۳-۲۷۴، ۳۵۰

راءِ کنگهار سمو: ۷۳-۷۴،
۳۰۹-۳۱۰، ۳۲۱

راءِ گهرانو: ۲۰ت
راءِ مانڪ چند: ۲۷۱،۲۶۶
راءِ همير جي: ۲۹۹-۲۹۸
رتو پٽ رانڊن (رتو رانڊن): ۳۰۹
رجيرا، ڪرتي: ۳۱۸
رحيمداد خان مولائي شيدائي: ۱۲۲،۳۹،۷-۶
رستم: ۱۵۴،۱۰۰،۱۵
رستم بيگ: ۱۸۷-۱۸۶
رڪن الدين شاهه ڄام تماچي: ۳۰۳
رومي (مولانا جلال الدين): ۷ت
ريل وارا درويش: ۳۳۶،۲۴۱

(ز)

زين خان: ۳۸۵

(س)

سالار: ۵۷
سامي (نسل): ۳۵۰
ساند پٽ پلي: ۳۱۱،۳۰۹
ساهڙ (دودي جو سالار): ۵۴ت
ساهڙ پٽ سهڙ: ۳۴۱
سائينڏ نو هندو خان: ۹ت، ۲۷۴،۲۷۱،۲۶۷
سبحان قلي ارغون: ۳۲۷،۳۲۵
سبو علي: ۲۳۱

سخيرو آپلاڻ: ۳۰۶
سرجان ميلڪم: ۵
سردار خان (مصنف): ۲۶۰، ۳۴۰،۲۶۳
سردار خان (تندار جو حاڪم): ۳۹۸
سروري يزيدي، شاعر: ۳۹۹
سرهيڙي ايليٽ: ۲۷،۲۹،۲ت،۶
سسئي - پنهون: ۲۱،۲۶،۲ت،۴،۴، ۲۹۵
سعدالله: ۲۴۶
سعدي: ۳۳۲
سعيد خان: ۲۴۵-۲۴۸،۲۵۲، ۳۳۹
سڪندر: ۳۵،۱۵،۱۳
سڪندر شاهه پيو (ڄام محمد عرف انڙ): ۳۰۴
سلطان بهادر گجراتي: ۸،۳۵۹
سلطان جلال الدين منڪبرني: ۲۸۸
سلطان جنيد صفوري: ۳۴۱
سلطان حسين مرزا: ۳۴۰-۳۴۱، ۳۵۵-۳۵۴
سلطان خواجه: ۳۷۱
سلطان رڪن الدين شاهه ڄام تماچي: ۳۰۳،۳۰۱
سلطان صدرالدين شاهه ڄام سنجر: ۳۰۴،۳۰۱

سلطان صلاح الدين شاه (پٽ ڄام تماچي): ٣٠١، ٣٠٤
سلطان علاؤالدين: ٢٦ت، ٤٨-٤٩، ٥٧
سلطان فيروز شاه: ٢٨٧، ٣٠٤
سلطان محمد تغلق: ٣٠٠
سلطان محمود بکري: ٣ت، ١٢٢، ٣٤٥-٣٤٦، ٣٧٩، ٣٨١
سلطان محمود خان: ٣١٥، ٣١٧
سلطان محمود ولد ابو سعيد ميران شاهي: ٣٦٦
سلطان نظام الدين شاه: ڏسو ڄام نظام الدين: ٣٠١، ٣٠٤
سلطاني (پير پٺي جي ماڙ): ٣٠٦
سلمان ندوي، سيد: ٧
سما: ١٨-٢٠، ٢٢-٢٤، ٢٦ت، ٨، ٢٠، ٤٩-٥٣، ٥٦-٥٩، ٦٥، ٦٨، ٧٠-٧٢، ٧٥، ٨٠، ١١١، ١٣١، ١٣٤، ١٦١، ٢٣٢، ٢٧٩، ٢٨٢، ٢٨٤، ٢٨٧، ٢٩٧-٣٠١، ٣٠٣، ٣٠٧، ٣٠٩، ٣١١، ٣٣٨، ٣٤٨، ٣٥٠، ٣٥٨، ٣٦٠، ٣٧٠
سما ڄام: ٣٣، ٨١، ٢٣٢، ٢٨٦، ٣٠٢-٣٠٣، ٣٠٩
سمنگ چارڻ: ٣٤٨
سمو پٽ انڙ: ٣١٠-٣١١
سميجا: ١٠٨-١٠٩، ١٢٨، ١٣٣، ١٧٨، ١٨٨
سميري: ٣٥٠-٣٥٢
سنان الدين چنيسر: ٢٨٤
سنڌي: ١٧٨-١٧٩، ١٩٠
سنڌي بيگم: ١٥٤-١٥٧، ١٨٣-١٨٤
سوڍا: ٢٠٨، ٢٣٣، ٣١٧
سور سنگهه: ٣٥٠
سومرا: ١٨-٢٠، ٢٢-٢٤، ٢٦ت، ٨، ٢٠، ٣٢-٣٣، ٤٩-٥٠، ٥٣، ٥٦-٥٩، ١٧٨، ٢٥١، ٢٧٥، ٢٨٤-٢٨٦، ٢٨٨، ٢٩٢، ٢٩٦-٢٩٨، ٣٠٠، ٣٤٨، ٣٥٠-٣٥٢، ٣٧٣
سومرو (حاڪم): ٢٨٥
سهتا: ٣-٤ت، ٢٨٤
سهتاجي، ستاجي، ستوجي: ٢٩٩
سهراج (کيهر سردار): ٣٠٦
سيد ابوالمڪارم سيوهاڻي: ٣٤١
سيد استرآبادي: ١
سيد بهاؤالدين بخاري: ٣٨١-٣٨٢
سيد جلال ثاني: ١٤٣، ١٥٦
سيد جمال (مصنف ترخان نامو): ٢٩ت، ٣١٨، ٣٣٥
سيد جهنگلي: ٢٣١-٢٣٢

سيد حسام‌الدين راشدي : ٣٣٣، ٣٨٩، ٣٩٤، ٤٠٤-٤٠٦
سيد حسن (نسياني جو پيءُ): ٤-٦، ١٠، ٢٤، ت، ١٩٤
سيد حسين صحرائي : ١ ت
سيد ظهيرالدين شيرازي : ١٤ت
سيد عبدالقادر (مصنف حديقه الاوليا) : ٣٠٥
سيد عرب شاه : ٢٨١
سيد علي شيرازي : ١٢٤، ١٢٩، ١٤٣، ١٥٦، ٣١٧
سيد علي ثاني ولد سيد جلال اول: ٣٦٩-٣٧٠
سيد غياث الدين محمد عرف سلطان رضائي العريضي: ٣٤١
سيد قاضي شڪرالله : ٢٨١
سيد محمد الحسيني : ٦
سيد محمد باقر اڪرائي : ١ ت
سيد طاهر محمد دلوال : ١ ت
سيد مراد شيرازي : ٣٦٩-٣٧٠
سيد نعمت الله : ٢٨١
سيد وجيه الدين : ٢٨١
سيف الملوڪ : ٣٤٩
سيف الملوڪ - بديع الجمال : ٢٩٠
سيدي علي رئيس : ٣٦٥

(ش)

شاه ابوالمعالي : ٣٩٧
شاه اسماعيل صفوي : ٣٥٤-٣٥٥، ٣٥٨
شاه بيگ ارغون : ١٠-١١، ٢٤ ت، ١٦، ٢١-٢٣، ٦٥، ٦٧-٦٨، ٩٨، ٢٧٩، ٢٨٣-٢٨٤، ٣٠٢، ٣٠٧-٣٠٨، ٣١٦، ٣٢١، ٣٥٤-٣٥٨
شاه بيگ خان، نواب: ١٦ت، ١٠١، ١٨٩، ٢٠٠، ٢٦٠، ٢٦٦، ٣٢٧-٣٢٨
شاه بيگ خان 'خان دوران' (پٽ ابراهيم بيگ) : ١٠ت، ٢٧٧-٢٧٨، ٣٤٤، ٣٤٦-٣٤٧، ٣٩٥
شاه بيگ خان ڪابلي: ٣٨١-٣٨٢
شاه بيگ ڪنور (انڌو): ٣٤٥
شاه بيگم : ٢٥٠
شاهجهان، بادشاهه : ٢٩١، ٣٣٧، ٣٤١، ٣٩٣
شاه حسن ارغون : ١٧، ١٩٦، ٣٠٢، ٣١٦، ٣٥٧-٣٦٠، ٣٦٤-٣٦٥
شاه خواجه : ٣٧١
شاه رخ (پٽ مرزا باقي) : ٤ ت، ١٧٦

شاه شمس قادري: ٣٩٧
شاه عباس (ايران جو حاڪم): ٢٦٦، ٢٩٤، ٣٤٧
شاه عنات رضوي: ٢٩٣
شاه قاسم ارغون: ١، ٢١، ٢٥ت، ١٢٨، ١٣٣-١٣٥، ١٦٠، ١٦٣، ١٩٤-١٩٥، ٢٠٠، ٢١٠، ٢١٤، ٢٣٣، ٢٣٨-٢٤٠، ٢٥٩-٢٦٠، ٢٧٢، ٢٩٦، ٣٢٧، ٣٣٤، ٣٤٢
شاه ڪريم بلڙي وارو: ٣٦٩
شاه لطيف: ٢٩٣
شاه محمد (پٽ شاه بيگ ارغون): ١١ت
شاه محمد بيگ عرف غزني خان: ڏسو نواب شاه بيگ خان ٢٧٧
شاه محمد بيگ عادل خان: ١٠-١٤ت، ٣٤٧
شريف خان اتڪي: ٢٦٠
شريف خان ڪاڪو: ٣٤١
شمس، شاعر: ١٤ت، ٢٦٣، ٣٩٤
شمس، زرين رقم: ٣٩٩، ٤٠١
شمس ڪشميري: ١٥٩-١٦٠
شمس الدوله شاهنواز خان، نواب: ٢٧٨
شمس الدين سلطان: ١٦٧
شمسي (شاعر): ٨ت
شوراء: ١٧٨
شهباز خان: ٢٤٦، ٢٥٧-٢٥٨، ٢٦٠، ٢٧١، ٣٣٩
شهبازي (شهباز خان): ١٩٤، ٢١٧-٢١٨
شهزادو خرم (شاهجهان): ٣٩٣
شهزادو خسرو: ٢٤٨، ٣٤٦، ٣٩٥
شيباني خان: ٣٦٦
شيخ ابو الفضل: ٣٧٥
شيخ اسحاق بڪري: ٣٤٥-٣٤٦
شيخ بڪري: ٢٧٨
شيخ بهاؤالدين زڪريا: ٢٣، ٢٥٧، ٢٦٩، ٢٨٩، ٣٠٦، ٣٤٨
شيخ پرڪيو ڪاتيار: ١٣٧، ٣٧٠، ٣٨٠
شيخ پٺو (پير آر): ٣٠٦
شيخ چٽو امراڻي: ڏسو چٽو امراڻي: ٢٩١
شيخ سعدي: ٢٢، ١٣٠
شيخ سلطان: ٣٢٦
شيخ عبدالباقي: ٢٦٩-٢٧٠
شيخ عبدالڪريم: ٣٣٠
شيخ عبدالنبي صدر الصدور: ٣٧٦
شيخ عبدالوهاب پوراني: ١٢٤، ١٢٩، ١٣٩-١٤٠، ٣١٦

شيخ علي اكبر جامي: ۳۱۴
شيخ فريد بكري: ۲۸۰، ۳۳۳، ۳۳۵، ۳۳۹
شيخ كالو: ۲۶۹
شيخ مبارك اگوري: ۳۷۶
شيخ محمد غوث گواليري: ۳۸۵
شيخ محمد هاشم: ۱۴۲
شيرازي شكرالله، سيد: ۲۸۰
شير بيگ ارغون: ۳۴۲
شيرخان: ۳۸۱
شير شاه سوري: ۸، ۸۲، ۳۶۰، ۳۶۷
شير علي كوكو: ۱۶۱
شيرنگ خان: ۱۰۶، ۱۲۶

(ص)

صاحب سما: ۱۱۱
صاحب سمون: ۱۱۱
صادق محمد خان، نواب: ۱۷۵-۱۸۰، ۳۲۴-۳۲۵، ۳۲۷، ۳۷۸، ۳۸۶
صالح (ملازم): ۱۰۶
صدرالدين جام سكندر شاه اول (پٹ جام تو گاچي): ۳۰۴
صدرالدين شاه جام پاپيٹو (پٹ فيروز الدين جام): ۳۰۳

(ض)

ضياء الدين برني: ۲۸۶، ۳۰۰
ضياء ملا ۱۱ ت

(ط)

طالب آملي: ۱۴۸، ت، ۳۶۳، ۳۷۹، ۳۸۶، ۳۹۴-۴۰۱
طاهر نثوي، شاعر: ۳۲۷
طاهر محمد نسياني: ۱-۲، ۱۱، ت، ۱۶۱، ۱۶۶، ۲۷۸، ۲۷۹-
طغي: ۲۸۶، ۳۰۰، ۳۰۲، ۳۰۵

(ظ)

ظهير الدين بابر: ۸۵
ظهيرالدين سيد اول، (شكرالله شيرازي): ۱

(ع)

عاصم شاه، هاشم شاه: ۲۹۰
عبدالله (مصنف): ۳۵۰
عبدالله الحسيني دشتكي شيرازي: ۲۸۱
عبدالله بن محمد بن عمر المكي: ۳۰۷
عبدالله خان (بادشاه بلغ بخارا): ۳۷۷
عبدالباقي قصه-خوان: ۳۹۹
عبدالرحيم خان خانان: ۳۴۰
عبدالرزاق معموري: ۳۹۳
عبدالرشيد غزنوي: ۲۸۵
عبدالعزيز ٹيڑ: ۲۶۹-۲۷۰
عبدالعزيز خان: ۱۲ ت

عبدالعلي بن مرزا فرخ: ۴۰۲-۴۰۴
عبدالقادر: ۲ ت
عبداللطيف (غلام): ۲۸۱
عبدالوهاب عباسي، خليفو: ۱۴۰-۱۴۲
عرب: ۲۰، ۲۲، ۲۵، ت، ۲۸۸، ۳۲۹، ۳۵۳
عرب ڪوڪو: ۱۷۴، ۱۹۳-۱۹۴، ۲۱۰، ۲۲۰، ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۵۰-۲۵۱، ۲۵۶
عربي ڪاهو: ۹۹، ۳۶۴-۳۶۵
عصام الدين پونگر: ۲۸۴
عطاءالله مشهدي: ۲۴۷
عطاءالله جمال الدين محدث: ۲۸۱
علاءالدين درس: ۳۶۹
علاءالدين، سلطان: ۵۷، ۲۹۶-۲۹۷
علاءالدين جام جونو: ۳۰۳
علي خان، شاعر: ۱۶۱، ۱۶۸، ۱۷۰-۱۷۱
علي سلطان: ۱۹۴
علي شير ارغون: ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۶۰
علي ڪوفي: ۲۰ ت
عمر: ۲۹۳
عمران (چنڌي امرائي جو پيءُ) ۲۹۱
عمر ٿهيم: ۴۵، ۴۷-۴۸، ۲۹۶
عمر سومرو: ۳۹-۴۹، ۲۹۶
عمر شاهه، جام سهتو: ۱۰، ۲۴، ت، ۸۴-۸۵، ۹۲-۹۳، ۳۱۳-۳۱۵
عمر شيخ: ۸۵
عمر ۽ گنگا: ۲۹۷
عمر مارئي: ۲۶ ت، ۲۹۳، ۲۹۶
عمرو بن محمد بن قاسم: ۲۹۲
عين الملڪ ماهرو: ۲۸۷

(غ)

غازي خان بدخشي: ۳۷۶
غالب مرزا (مرزا باقي جو پاءُ): ۱۳۷
غضنفر بيگ، شاعر: ۳۷۳
غلام حسين سبزپوش: ۲۸ ت
غلام مصطفيٰ خان، ڊاڪٽر: ۳۰ ت

(ف)

فاطمه (چنڌي امرائي جي زال): ۳۷-۳۸، ۳۴۹
فتح الله ڏائي خان: ۲۶۸-۲۶۹، ۲۷۱
فتح الله چرڪس: ۳۹۲
فتح خان: ۱۰۶، ۱۵۸، ۳۰۲

فتحي بيگ : ۳۸۹
فردوسي : ۳۲
فرنگي : ۱۱-۱۲۱، ۳۱۹، ۳۲۱-۳۲۲، ۳۲۹
فرهاد : ۳۵
فريدون برلاس : ۳۸۱
فضل الله : ۲۸۱
فيروز الدين شاه : ڏسو ڄام فيروز ۳۰۱
فيروز الدين شاه ڄام انڙ : ۳۰۲-۳۰۳
فيضي سرهندي : ۳۲۵

(ڦ)

ڦُل پٽ ساهڙ : ۳۱۱
ڦل سمو : ۷۵
ڦوڪ : ۴۰

(ق)

قاسم خان ارغون : ٦ت
قاسم چرڪس : ۲۵۷
قاسم علي سلطان : ۱٦۱، ۱۹۹-۲۰۰، ۲۷۳، ۳۲٦
قاسم علي ڪوڪو : ۲۳۱
قاضي جلال الدين ملتاني : ۳۷٦
قبوليو (دريا خان) : ٦۳-٦۴، ۳۰٦
قرا بيگ، ترڪمان : ۲٦۰-۲٦۱، ۳۴۰-۳۴۱، ۳۴٦، ۳۸۱
قرا خان : ڏسو قرا بيگ ترڪمان
قليچ بيگ : ۳۴۱
قليچ خان : ۴۰۱

(ڪ)

ڪابو (يا ڪانيو) پٽ مارو (سالو يا مولو) : ۳۰۹
ڪاڪو پٽ سمون : ۳۱۰-۳۱۱
ڪالو شيخ : ۲۵۷
ڪپاڊيا چوڌري : ۲۳۴
ڪرمتي بلوچ : ۳۱۸
ڪشنداس : ۳۳٦
ڪيهتر : ۳۰٦
ڪياتان (چيني سياح) : ۳۵۲
ڪيڪ ارغون : ۳۲۲، ۳۵۸
ڪيڪ فرخ : ۱۰۴
ڪيوان (مجوسي اڳواڻ) : ۳۷۵
ڪيهر : ۱۷۸

(ک)

کنگهار (ڪڇ جو راءِ) : ۱۰۸، ۱۱۰-۱۱۱
کنگهار پٽ همير : ۳۰۹

(گ)

گريو هندو (مهتو) : ۱۹۰، ۲٦٦-۲٦۷
گشتاشپ : ۱۵۴
گلبدن بانو بيگم : ۳۱۴، ۳٦۱
گنگا : ۴۵-۴۸، ۲۹٦

(ڳـا)
ڳاهو پٽ اوٺو: ٣٠٩
(ل)
لاشاري قبيلو: ٣١٨
لاکو پٽ سخيرو اپلاڻ: ٣٠٦
لاکو پٽ ڦُل (لاکو ڦلاڻي): ٣١١
لاکو پٽ لاکيار: ٣١١
لاکو ڦلاڻي: ٢٦ت، ٧٥، ٧٨، ٣١٠-٣١٢
لاکو عرف جاڙو: ٣٠٩
لاکو گوراڙو (سمو): ٢٩٧، ٣٠٩-٣١٠
لاکيار پٽ اڏو: ٣١١
لانگاه: ١٦١، ٣٢١
لطف الله ڀائيخان: ٢٦٩
لطف الله چرڪس: ٢٨١
لطف الله سلطان ڀائيخان: ٢٤٦، ٣٣٩
لطيف بيگم: ٢١٤
لقمان حڪيم: ١١٥
لکدير پٽ ويرو: ٣٠٩
لکدير وزير: ٦٣-٦٤
لنڊوليان: ٢٩٣
لوهاڻا: ٢٨٤
ليلا چنيسر: ٢٦ت، ٤٤، ٢٩٥
(م)
مارقدم قورچي: ١٦٣، ١٦٨
مارو (مالو، مولو) پٽ ٻهڻ (وهڻ يا وهان): ٣٠٩
مارئي: ٣٩-٤٥، ٢٩٣
ماليٿ: ٣٣٥
ماموئي: ٣٥١
ماموئي درويش: ٣٦٠
مانسنگهه: ٣٣٦
مانڪ چند: ٢٧٣-٢٧٤
ماه بيگم: ٣١٦-٣١٧
مبارڪ خان (دريا خان): ٦٤-٦٧، ٣٠٦
مجاهد خان: ١٤٩، ١٥٤
محرم (خدمتگار): ٢٥١-٢٥٢
محرم خان، پروفيسر: ٣٤٨
محمد (مجاور درگاه): ٢٨ت
محمد اسرائيل، حاجي: ٢٨ت
محمد امان ترخان: ١٩٩-٢٠٠، ٢٦٤
محمد ايوب قادري، پروفيسر: ٣٧٦
محمد بن تغلق: ٢٨٦
محمد بن قاسم ثقفي: ٢٨٢، ٢٨٤، ٣١٢
محمد بيگ ارغون: ٢٦٨، ٢٧١، ٣٢١
محمد حسين (ڪابلي): ٢٣١
محمد خان شيباني: ٣٤١، ٣٥٤-٣٥٥، ٣٥٨

محمد خان نيازي: ۳۸۱ - ۳۸۲
محمد خليل پٽ قاضي محمد ڪاتب: ۲۹ ت، ۲۷۶
محمد رضا نڪري: ۲۹۴
محمد شاه (پٽ شاه بيگ خان): ۱۰ ت
محمد صديق ميمڻ: ۳۰ ت، ۵
محمد علي، مولانا: ۶
محمد علي سلطان، ڪابلي: ۲۰۳، ۲۳۱، ۲۴۲، ۲۴۴
محمد قلي: ۳۹۱
محمد هاشم: ۸ ت، ۲۶۲
محمود بکري: ڏسو محمود خان ڪوڪلتاش ۹۴
محمود خان ڪوڪلتاش: ۲۲، ۸۱ - ۸۲، ۹۲ - ۹۳، ۱۰۱ - ۱۰۳، ۱۱۳ - ۱۱۵، ۱۱۸ - ۱۱۹، ۱۳۲ - ۱۳۳، ۱۴۹ - ۱۵۰، ۱۵۴، ۲۸۳، ۳۱۹
محمود غزنوي: ۳۲، ۲۸۵
محوي ارد بيلي: ۳۹۹
مخدوم محمد اسماعيل سومرو: ۲۹۹
مخدوم امير احمد: ۳۰ ت، ۳۵۰، ۳۷۰
مخدوم حامد: ۲۹۹
مخدوم قاضي عثمان: ۳۷۹-۳۸۰
مخدوم لال شهباز: ۲۹۱
مخدوم نوح هالائي: ۳۸۰
مخدوم يحيٰ سومرو: ۲۹۹
مدد پٺاڻ: ۳۶۴
مدينا ماڇياڻي: ۶۵ - ۶۷
مراد يو ملاح: ۱۳۶-۱۳۷، ۱۴۴
مرزا ابوالفتح: ۲۰۱، ۲۱۴، ۲۳۴
مرزا احمد عرف معتمد خان بخشي: ۳۸۳
مرزا اقوام الدين جعفر بيگ: ۳۴۷
مرزا باقر: ۳۴۰
مرزا باقي: ۵ - ۷ ت، ۹۶، ۱۰۹ - ۱۱۹، ۱۲۲ - ۱۲۸، ۱۳۱ - ۱۴۶، ۱۴۹ - ۱۵۴، ۱۵۶ - ۱۷۰، ۱۷۴، ۱۸۳ - ۱۸۵، ۲۶۸، ۳۲۳ - ۳۲۵، ۳۷۰ - ۳۷۴، ۴۰۲، ۴۰۴
مرزا بهرام، ترخان: ۱۷ ت، ۲۰۰، ۲۶۴ - ۲۶۵
مرزا پائنده بيگ: ۵ ت، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۹۶ - ۱۹۷، ۳۱۵
مرزا پائنده محمد خان ترخان (پٽ مرزا باقي): ۱۹ ت، ۱، ۱۶۶ - ۱۶۸، ۱۷۰ - ۱۷۱، ۲۸۳ - ۲۸۴
مرزا جان بابا: ۱۸ ت، ۱۰۶، ۱۳۱ - ۱۳۴، ۳۲۳، ۴۳۷

مرزا جانی بیگ: ۵-۶، ۱۰، ۲۵، ۲۷ ت، ۱۷، ۴۳-۴۴، ۹۴، ۱۵۹-۱۶۱، ۱۶۷-۱۹۷، ۱۹۹، ۲۰۱-۲۱۲، ۲۱۴، ۲۱۹-۲۲۰، ۲۲۵، ۲۳۱، ۲۳۳-۲۳۴، ۲۳۸، ۲۴۷-۲۴۸، ۲۵۰-۲۵۱، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۷۵-۲۷۶، ۲۸۰، ۲۸۳-۲۸۴، ۳۱۵-۳۱۶، ۳۲۵، ۳۲۷، ۳۲۹-۳۳۶، ۳۴۰، ۳۴۷، ۳۷۴-۳۷۵، ۳۷۸-۳۸۷، ۳۸۹-۳۹۰

مرزا جاني محمد: ۲۴ ت

مرزا جعفر آصف خان: ۳۴۴

مرزا حسین: ۲ ت

مرزا رستم صفوي: ۴۰۳

مرزا شادمان ء سلطان: ۳۲۳

مرزا شاهم بیگ: ۸۶

مرزا شاهم بیگ ارغون: ۳۶۶

مرزا شاهم حسن ارغون: ۲-۳، ۱۸-۱۹، ۲۴ ت، ۶۸-۷۲، ۷۴-۷۵، ۷۹، ۸۱-۸۳، ۸۸، ۹۰-۹۳، ۹۵، ۹۷-۹۸، ۱۰۰-۱۰۵، ۱۱۸، ۱۲۵-۱۲۶، ۱۳۹، ۱۴۷، ۱۵۳، ۱۸۵، ۲۰۸، ۲۸۳-۲۸۴، ۳۰۸-۳۱۰، ۳۱۲، ۳۱۴-۳۱۵، ۳۱۷، ۳۲۱-۳۲۲، ۳۶۶-۳۶۷

مرزا شاهم رخ ترخان: ۱۶۱-۱۶۳، ۱۷۶، ۱۷۹-۱۸۰، ۳۲۴، ۴۰۲

مرزا شاهم محمد بیگ عادل خان: ۱۳، ۱۵-۱۷ ت، ۱-۲، ۱۱۵، ۲۸، ۲۴۹، ۲۷۷-۲۷۸، ۲۸۳، ۳۴۴

مرزا صالح: ۱۰۶، ۱۱۱-۱۱۴، ۱۱۶-۱۱۸، ۱۳۲، ۱۴۳، ۱۵۶، ۳۱۸، ۳۷۱

مرزا عبدالرحیم خان خانان: ۲۵ ت، ۴۳، ۳۷۹

مرزا عزیز کوکو: ۳۴۴

مرزا علي بهادر: ۳۳۰

مرزا علي ترخان ثاني: ۴۰۳-۴۰۴

مرزا عیسی ترخان: ۲، ۱۸-۱۹، ۲۵ ت، ۹۶-۹۸، ۱۰۰-۱۰۴، ۱۰۷-۱۰۸، ۱۱۱-۱۱۳، ۱۱۶-۱۱۹، ۱۲۲، ۱۲۹، ۱۳۲، ۱۷۵، ۲۴۴، ۲۸۳-۲۸۴، ۳۱۵-۳۱۷، ۳۱۹-۳۲۳، ۳۳۸، ۳۶۶، ۳۶۸، ۴۰۳

مرزا عیسی ثاني (پت جان بابا): ۱۳ ت، ۱۰۹، ۲۳۲-۲۳۳، ۳۳۶-۳۳۷

مرزا غازي بیگ: ۶-۱۰، ۱۴-۱۵، ۱۹، ۲۱، ۲۴-۲۵، ۲۷ ت، ۱-۲، ۷، ۱۸، ۲۴-۲۵، ۱۳۳،

۱۷۷، ۲۱۰، ۲۱۲، ۲۱۴-۲۴۹، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۶-۲۷۲، ۲۷۴-۲۷۷، ۲۷۹-۲۸۴، ۳۱۵، ۳۳۶، ۳۳۸-۳۴۳، ۳۴۵، ۳۴۷، ۳۸۷-۴۰۳

مرزا غالب (پٽ محمد صالح): ۱۰۸

مرزا غالب (پٽ مرزا عيسيٰ): ۱۰۶

مرزا فرخ: ۴۰۲

مرزا قاسم بيگلار: ۳۱۶

مرزا ڪامران: ۱۰۱، ۳۲۱

مرزا محمد باقي: ۱۸، ۲۳-۲۴، ۲۶ ت، ۱-۲، ۵۵، ۱۰۶-۱۰۸، ۲۳۸، ۲۸۳-۲۸۴، ۳۱۵، ۳۱۷

مرزا محمد پائنده بيگ: ۲۰۱، ۲۰۶، ۳۲۲

مرزا محمد خان ترخان: ۱۶۱

مرزا محمد صالح: ۲۳ ت، ۱۰۷-۱۰۸، ۳۱۷

مرزا محمد مظفر ترخان: ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۶۱، ۱۶۷-۱۶۸، ۱۷۰-۱۷۴

مرزا مظفر ترخان: ۱۷، ۲۳-۲۴ ت، ۱۱۴، ۲۲۳

مرزا يادگار ناصر: ۳۱۴

مرزا يعقوب: ۳۴۴

مرشدخان (ملا مرشد بروجردي): ۲۶۸-۲۶۹

مريد جت بلوچ: ۱۱۴، ۱۱۶-۱۱۷، ۳۱۷-۳۱۸

مستي ساربان: ۸۹-۹۰

مشهورخان: ۳۴۱

مغل: ۲۰، ۲۵ ت، ۱۸، ۲۰، ۶۶-۶۷، ۶۹-۷۲، ۸۰، ۱۱۲، ۱۶۷، ۱۷۱-۱۷۳، ۱۷۸، ۱۹۰، ۲۸۷، ۳۰۷، ۳۴۶، ۳۵۰، ۳۵۸، ۳۶۵، ۳۹۳

مقيم (شاعر): ۱۴ ت، ۴۴، ۲۹۳

مقيم سلطان: ۲۴۰، ۲۷۲-۲۷۳، ۳۴۲

مگشهار: ۵۷، ۲۹۳

ملا اسد قصه-خوان: ۲۷۹، ۳۳۶، ۳۸۸-۳۹۱، ۳۹۶، ۳۹۹

ملا بهبود: ۱۰۶، ۱۳۳

ملا جاني بندري: ۱۲۹، ۳۶۷-۳۶۸

ملا حيدر قصه-خوان: ۳۸۹

ملا خليفو سنڌي: ۳۳، ۳۴۸

ملا درويش محمد انباردار: ۳۱۵

ملا راشدي (شاعر): ۶، ۱۴ ت

ملا رشيدي (ملا عبدالرشيد): ۲۲۹-۲۳۰، ۳۸۸، ۳۹۰

ملا شڪيبي (شاعر): ۱۴ ت، ۲۱۱

ملا شيرازي: ٣٧٦
ملا صالح: ١٢٦
ملا عالم ڪابلي: ٣٧٦
ملا قاطع هروي: ٣٦٦-٣٦٩
ملا گدا علي ياڻي خان: ١٧٤-١٧٥، ١٧٧
ملا محمد ٺٽوي: ٣٤٤
ملا محمد رضا شڪيبي صفاهاني: ٣٣٣
ملا مجمد فراخي: ١٦٧، ١٩٤
ملا مرشد بروجردي: ٦، ١٤، ت، ٢٣٠، ٢٧٩، ٣٣٦، ٣٨٨-٣٩٣، ٣٩٦، ٣٩٩، ٤٠١
ملا نيازي: ٣٦٧-٣٦٨
ملا يعقوب: ٢١٦
ملڪ احمد: ٤-٥ ت، ١٦٣-١٦٤، ١٦٦، ١٦٨-١٦٩
ملڪ رتن: ٢٨٦-٢٨٧، ٣٠٠-٣٠٢، ٣٠٥
ملڪ شاهم حسين سيستاني: ٤٠١
ملڪ فيروز چام انڙ: ٣٠١-٣٠٥
مـَل هندو: ١٠٩، ١١٤-١١٥، ١٢٥
مناهي (پٽ لاکو گوراڙو): ٢٩٧
منصور (پٽ بايقرا): ٣٤١
منگهارام ملڪاڻي، پروفيسر: ٥
مور (پٽ لاکو گوراڙو): ٣٩٧-٣٩٨
موسيٰ خوريني: ٣٥٢
مولانا اسحاق بکري: ڏسو آخوند اسحاق بکري
مولانا جامي: ٢٢
مولانا حسين احمد مدني: ٥
مولانا رومي: ٢٢
مولانا شير: ١٥٢
مولانا قدوسي: ٣٨٦
مولانا مرزا علي: ٣٣٠
مولو خذمتگار (دولت راءِ): ٢٢٥
مولوي نجم الغني رامپوري: ٣٧٦
مهابت خان: ٣٩٣
مهتو ۽ ڪڙيو لنگهاٽو: ١٧٧
مهر راڻي: ٣١٢
مـُهر نڪ: ٢٢١
مهري جاڙيجو: ١١١
مـُهڙ پٽ ويرو: ٣١١
مهيب خان تڪلو: ٤٠١
ميان اسماعيل سومرو: ٢٥٤، ٣٧٣
ميان حسن (نسياني جو پيءُ): ١٦٣-١٦٤، ١٦٦، ١٦٩
ميان صادق: ١٤٢

میان و نهیون: ۳۸۰
میان همون: ۵۴، ۳۷۳
میر آخور: ۳۱۲
میر ابوالبقا: ۳۶۱
میر ابوالقاسم: ۴۴
میر ابوالقاسم خان نمکین: ۲۴۷-۲۴۸
میر الاهي اسد آباد: ۳۹۹
میر بزرگ (پت میر معصوم): ۲۱ ت، ۲۶۳، ۲۹۴
میر بندر: ۱۲۰-۱۲۱
میر حیدر استر آبادي: ۱ ت
میر شمس (خواجه شمس ماهوني): ۸۰-۸۱، ۳۱۲
میر طاهر محمد نسیاني: ۳-۴، ۶-۱۰، ۱۲-۱۵، ۱۷، ۱۹-۲۷، ۳۰ ت، ۳۱، ۵۶، ۲۹۶، ۳۱۱، ۳۲۱، ۳۲۸
میر ظهیرالدین عرف سید جادم: ۷ ت، ۲۲، ۲۸۰-۲۸۱
میر ظهیرالدین (میر مظهرالدین اول): ۲۸۰
میر عبدالله سلطان: ۳۴۱
میر عبدالرزاق معموري: ۴۰۳
میر علي شیر قانع: ۱-۲، ۴، ۱۴، ۲۹ ت، ۲۷۹-۲۸۱، ۲۹۳، ۲۹۶، ۳۰۲، ۳۰۶، ۳۱۱، ۳۲۰، ۳۲۲، ۳۳۲-۳۳۴، ۳۳۶، ۳۳۸-۳۳۹، ۳۴۱-۳۴۲، ۳۴۵، ۳۶۲، ۳۷۳
میر علیک ارغون: ۳۲۲
میر فرخ ارغون: ۱۰۲، ۳۳۲
میرک عبدالرحمان پوراني: ۳۷۰-۳۷۱
میرک محمد سلطان: ۲۷۳
میر محمد (مؤلف): ۳۸۱
میر محمد قاسم اسیري قهستاني: ۳۴۵
میر محمد معصوم بکري: ۲، ۲۸۵، ۳۰۰، ۳۰۲-۳۰۳، ۳۱۲
میر مراد علي خان تالپور: ۲۹ ت، ۲۷۶
میر معصوم بکري: ذسو میر محمد معصوم بکري، ۱-۲۱ ت، ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۴۴، ۱۵۰، ۲۴۷، ۲۶۳، ۲۷۸-۲۷۹، ۲۹۳-۲۹۵، ۳۰۷-۳۰۸، ۳۱۰، ۳۱۳-۳۱۷، ۳۱۹، ۳۲۳-۳۲۴، ۳۲۶، ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۳۴، ۳۴۵-۳۴۶، ۳۷۸-۳۷۹، ۳۸۱-۳۸۲، ۳۸۶
میرم علي سلطان: ۳۳
میر نسیرالدین محمد معروف میر میرک شاه: ۲۸۱
میر نعمت الله وصلي: ۲۷۹، ۳۳۶، ۳۹۹

مير نور محمد خان: ۲۸ ت

(ن)

نارائنداس شجاعت راءِ: ۲۷۴
نديم ڪوڪو: ۱۷۴، ۲۳۱
نصرالله عرب: ۲۰۰
نعمت الله، قاضي: ۲۹
نقدي بيگ: ۳۴۰-۳۴۱
نڪامرا: ۱۷۸
نواب دیندار خان: ۲۹۱
نواب سعيد خان: ۳۷۵
نويتار (پٽ نيت): ۳۱۱
نورالدين جهانگير: ۱۴
نورجهان بيگم: ۴۰۴
نومڙ يا: ۱۸۷
نياز فتحپوري، علامہ: ۴
نياز همايوني: ۹، ۳۸۲
نيت، سمو: ۳۱۱

(و)

واڪهم چاوڙو: ۲۹۷-۲۹۸
واگهيلا: ۲۹۸
وقاري (مرزا غازي بيگ جو تخلص): ۲۷۹
ونار سامري (انڙ سومرو): ۳۰۱
وير شهراج: ۶۴
ويرو (پٽ ساند): ۳۰۹، ۳۱۱

(ھ)

هالو (پٽ ڄام عمر سهتو): ۳ ت
هالو: ۳۱۵
همايون بادشاهہ: ۳، ۲۴، ۲۶ت، ۸، ۸۱ - ۸۶، ۹۰، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۲۲، ۱۴۷، ۱۸۰، ۱۸۴، ۲۰۶، ۳۱۳، ۳۱۵، ۳۵۹-۳۶۳، ۳۶۷، ۳۹۹
همير پٽ پيمجي: ۳۰۹
همير پٽ دودو: ۲۸۷
همير دودو: ڏسو همير پٽ دودو ۲۸۷
همير سومرو: ۲۹۳، ۳۴۸
هندو (خدمتگار): ۲۵۱-۲۵۲
هندو خان (سائينڏنو هندو): ۲۷۱-۲۷۶، ۳۴۲
هوڙي والا: ۳۲۸، ۳۳۵

(ي)

يار علي خان: ۱۴ ت
ياقوت (حموي): ۲۸۸
يعقوب بيگ: ۳۴۷
يعقوب علي ڪوڪو: ۱۷۴، ۲۱۵ - ۲۱۶
يوسف: ۲۶۲
يوسف علي: ۸ ت

بستين، شهرن، صوبن، ملڪن، ڍورن ۽ وهڪرن جا نالا

(الف)

آفريڪا: ٣١٩
آگرو: ٢٤٤، ٢٤٦-٢٤٨، ٣٦٠، ٣٦٧، ٣٧٧، ٣٩٠، ٣٩٧، ٣٩٩، ٤٠١
اباسين: ٢٨٩
ابل جو ڪوٽ: ٣٢٧
اپاوڙو: ٢٨٩
اٽڪ: ٢٨٨
اجمير: ٣٩٣، ٤٠٣-٤٠٤
اُچ: ٣١٤، ٣٢١، ٣٦٠-٣٦١
احمدآباد (گجرات): ٣، ١٠ت، ٧٣، ٩٣، ٢٧٨، ٢٩٨-٢٩٩
احمد نگر: ٣٢٤
اڏيرولال، ڪوٽ: ٣٢٦
اروڙ: ٣٣، ٣٥، ٥٦، ٩٢، ٢٨٩-٢٩٠، ٣١٤، ٣٤٨-٣٤٩
اروڙ جي بند: ٤٩
استرآباد (ايران): ١ت، ٣٦٦
اسير قلعو: ٢١٢، ٣٣٤
اصفهان: ٢٩٤
افغانستان: ٢٧٧، ٣٥٤
اڪبرآباد قلعو: ٣٨٧
اگهم ڪوٽ: ٥٥، ٢٩٩، ٣٠٨
اگهم پرائو (اگهاسائو): ٢٩٩
اگهاسائو: ٢٩٩
الور: ٣ت
امرڪوٽ: ٢٦٠
انڙپور: ١٩٦-١٩٧
انڙپور جو قلعو: ٣٣٠
ايران: ١ت، ١٤، ١٥٤، ٢٦٦، ٢٨٨، ٢٩٣، ٣١٩، ٣٤١، ٣٤٥، ٣٤٧، ٣٥١، ٣٥٤، ٣٥٤، ٣٥٨، ٣٦٢، ٣٨٩-٣٩١، ٣٩٥، ٤٠٣
ايراني نار: ٣٥٢
ايشيا: ٣٥٠

(ب)

بانن واه (بانبراه): ٣٥، ٢٩٠-٢٩١
باره مولا: ٣٧٩
باغائي محلو (لنڊو): ٢ت
باغبان پرڳڻو: ٦٧
بانبراه، بانبناه (بانيڻاه): ٢٩٠، ٣٩٢

بانڊو (ريوان): ٣٨٥
بانڪي پور (پاٽنا، پارت): ٢٨ت
بخارا: ٣٦٦
بدين: ٨٦، ١١١، ١٦٧-١٦٨، ١٧٠-١٧١، ١٧٣، ٢٠١، ٢٦٣، ٢٦٨، ٢٧١
بدين تعلقو: ٣١٤
بدين سرڪار: ١٦١، ٣٩١-٣٩٢
بدين صوبو: ٢٣١
برطانوي عجائب گهر: ٢٨ت
بروجرد (ايران): ٣٩١
برهانپور: ٣٣٤
برهمڻ آباد: ٣٧، ٢٩١-٢٩٢، ٣٥٣
بکر: ٣، ٨-٩، ٢٢ت، ٣٣، ٨٠-٨٥، ٩٢-٩٣، ٩٥، ١٠١، ١٠٣، ١١٣، ١١٧-١١٩، ١٢٢، ١٣٢، ١٤٩-١٥٠، ١٥٤-١٥٥، ١٥٨-١٦٠، ١٧٩، ١٨٣، ١٨٧، ٢١٠-٢١٢، ٢٤٦-٢٤٧، ٢٦١، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٨٣، ٢٨٨، ٢٩٤، ٣٠٨، ٣١٠، ٣١٢-٣١٥، ٣١٧، ٣١٩، ٣٢٤-٣٢٦، ٣٣٩، ٣٤٦، ٣٥٦، ٣٦١، ٣٧٩، ٣٨١
بکر، قلعو: ١٠٦، ١١٩
بکر سرڪار: ١٠٢، ١١٩
بلخ بخارا: ٣٧٧
بوهري، بوهريون (ڳوٺ): ١٨٦، ٣٢٦
بوهري جهيجهه: ٣٢٦
بهاولپور رياست: ٢٨٩
بهيره (پنجاب): ٣٠٨
بياس: ٢٨٩
بيبي حاج جو مقبرو: ٣٦٠
بيڪانير: ٣١٤، ٣٦١
بينگال: ٣٧٩

(ڀ)

ڀرلوه: ٣١٣، ٣٦١

(پ)

پانيرواهه: ٢٩١
پائيخان جو پاڙو (ٺٽو): ١-٢ت
پٽيور: ٢٨٢، ٣١٣، ٣٥٣-٣٥٤

(ت)

تبريز (ايران): ٢٩٤
تغرآباد (ڪوٽ): ٥٩، ٣٠٢، ٣١٢
تغرل آباد قلعو: ٢٠٥
تغلق آباد (ڪلان ڪوٽ): ٣٠٢، ٣٦٥
تهران: ٤٠١

(ٽ)

ٽرپارڪر، ضلعو: ٣٩
ٽري: ٢٨٥

(ٽ)

ٽنڊو الهيار: ٣٤٢
ٽنڊو محمد خان، تعلقو: ٣١٤، ٣٦٢

(ٺ)

ٺٽو (شهر): ١-٣، ٦-٩، ١١، ١٣، ١٨-٢٠، ٢٧-٢٨، ت ١-٣، ٢٢، ٢٦، ٢٨، ٤٣، ٦١، ٦٣-٦٤، ٦٩-٧٠، ٧٢، ٨٠-٨٢، ٩٤، ١٠١-١٠٣، ١٠٦، ١١٢، ١١٩-١٢٣، ١٣٦، ١٣٩-١٤٠، ١٤٣، ١٥٧، ١٦١، ١٦٨، ١٧٠-١٧١، ١٧٤، ١٧٩، ١٨٧-١٨٨، ١٩٦-٢٠٠، ٢٠٤-٢٠٥، ٢٠٩-٢١٠، ٢١٢، ٢١٤، ٢٣٠-٢٣١، ٢٣٤، ٢٤٠، ٢٤٤-٢٤٨، ٢٥٦-٢٥٧، ٢٥٩، ٢٦٥-٢٦٧، ٢٧١، ٢٧٤-٢٧٥، ٢٧٧-٢٧٨، ٢٨٠، ٢٨٢-٢٨٣، ٢٨٦-٢٨٧، ٢٩٩-٣٠٨، ٣١٠، ٣١٤، ٣١٦، ٣١٩-٣٢٣، ٣٣٢-٣٣٣، ٣٣٧، ٣٣٩-٣٤٢، ٣٤٤، ٣٤٧، ٣٥٣-٣٥٤، ٣٥٦-٣٥٨، ٣٦٠، ٣٦٣، ٣٦٥-٣٦٨، ٣٧١، ٣٧٩-٣٨١، ٣٨٨، ٣٩٠-٣٩١، ٤٠٣
ٺٽو (پرڳڻو، صوبو): ٥٩، ٨٥، ١٣٦، ١٦١
ٺٽو ضلعو: ٢٨٩، ٣٠٦، ٣٣٨
ٺٽو ننگر: ٢٠
ٺٽي جو قلعو: ١٠٧

(پ)

پاٽ: ٣ ت، ٣٢١، ٣٢٥، ٣٦١
پاٽ ڳڙهه: ٢٩٧
پاڪستان: ٣٢٢، ٣٣٨
پٽيهل شاخ: ٣٦٣
پڇاري واهه: ٣٦٣
پڙاڻ: ٣٦٣
پشاور: ٤٠١
پنجاب: ٣٣، ٢٨٧-٢٩٠، ٣٧٥
پنئي واري واهي: ٢٥٠
پهلودي: ٣١٤
پير پٺي جي مزار: ٦٢، ٣٠٥
پينگهارو: ٢٨٩

(ج)

جاتي: ٣٣٨
جامع مسجد، مير فرخ ارغون: ١٢٠
جُونڻ، پرڳڻو: ٣٦٢-٣٦٤، ٣٨١
جهلم: ٢٨٩
جهيجا ڪوٽ (اڏيرو لال): ٣٢٦

جيسلمير: ٢٠٨، ٢٣٤، ٣١٤، ٣١٧، ٣٦١، ٣٨٧
چام نظام الدين جو مقبرو: ٣٠١، ٣٠٨
(جهه)
جهول شاخ: ٣٦٣
جهونا ڳڙهه: ٣٠٠
(چ)
چاچڪان (پرڳڻو، سرڪار): ٨٦-٨٧، ٩٤-٩٥، ١١١، ١٦١، ٣٠١، ٣٦٣
چاچڪن جو ڪوٽ: ٣٦٠
چاڪر هالا، سرڪار: ٢٧ت
چمڪي سرڪار: ٢٧ت
چناب: ٢٨٩
(ح)
حيدرآباد سنڌ: ٩، ٣٤٨، ٣٦٣
حيدرآباد ضلعو: ٢٩٩، ٣٢٦
حيدرآباد دکن: ٢٨٢
(خ)
خانڳڙهه: ١١-١٢، ١٦ت
خان واهه: ٦٧
خراسان: ٩٧، ٢٦٠، ٣٤٠، ٣٩٥
خوشاب پرڳڻو: ٢٢٨، ٣٠٨
خوشاب ضلعو: ١١ت
خيرپور: ٢٧ت
(د)
دادو ضلعو: ٣٣٦
دجلو: ٣٥١
درٻيلو شهر: ١-٤، ١٠-١٣، ١٦-١٧، ٢٦ت، ٢٩-٣٠، ٨٤-٨٥، ٣٢١، ٣٧٩
درٻيلو پرڳڻو: ٣ت، ١١٩، ٣١٣
درڪ، پرڳڻو: ٣٣، ٢٨٩، ٣٤٨
دکن: ٢٢٠، ٣٣٤، ٣٩٣، ٤٠٣
دلاور جو قلعو (بهاولپور): ٣٦١
دهلي: ٢٧ت، ٤٨-٤٩، ١٥٧، ١٥٠، ٢٨٥-٢٨٧، ٢٩٦-٢٩٧، ٣٠٠، ٣٥٨، ٣٨٣، ٣٩٧
ديبل بندر: ٢٠، ٢٠ت، ٢٦، ٣٤، ٢٨٢-٢٨٣، ٣١٢-٣١٣، ٣٥٢-٣٥٤
ديرڪ پرڳڻو: ٣٦٣
ديرو سهراج: ٣٠٦
ديرو غازي خان: ٣٤٨
ديول بندر: ڏسو ديبل بندر: ٢٠ت
(ڏ)
ڏيپر گهانگهرو: (ماڪ): ٢٩٢
(ر)
رامپور: ٢٨ت
راوي: ٢٨٩، ٣٦٠
رڻ ڪڇ: ٥٠
روهڙي: ٢٨٨-٢٨٩، ٣١٣-٣١٤، ٣٦١

رهڪي بازار: ٣٦٠
ريل (آبادي): ٢٩، ٣٣٦
ريڻ بارگاه (ريڻ درياء): ١٣٤، ٣١٤
ريڻ درياه: ٨٥، ١١٢، ١٣٥، ٣١٤، ٣٦٢-٣٦٣
ريٽي: ٢٨٩

(س)

ساتلمير: ٣١٤
ساڪرو پرڳڻو: ٣٣، ٦٧، ٢٨٩، ٣٤٨
ساموئي نگر: ٢٦، ٥٩-٦٠، ٧٢، ٧٥، ١٣٤، ٢٥٢، ٢٨٢، ٢٩٩، ٣٠٥، ٣٠٩-٣١٠
ساموئي ديهه: ٣٠٠
سانگهڙ ضلعو: ٢٩٠، ٢٩٢
سيبي: ٨١، ٢٤٧، ٢٦٦، ٣٥٥-٣٥٨
ستلج: ٢٨٩
سڊيرڻ جو ٽَلُ: ٣٦٣
سرسوتي: ٢٩٠
سرهند: ٣٦٠، ٣٩٧
سڪر: ١٥٠، ٢٨٨، ٣١٥
سلطان اويس (آبادي): ٩٧
سماواتي پرڳڻو: ٥٥
سمرقند: ٣٧٧
سمن چاسن جا مقبرا: ٣٠٨
سمير جو ڊورو: ٣٥١
سن: ٣٣٢
سنڌ: ١، ٣، ٧، ٩-١٠، ١٥، ١٨، ٢٠، ٢٢، ٢٤-٢٩، ت٢، ٥، ٨-١٩، ١٩-٢٠، ٢٢، ٣٧، ٣٩، ٤٣، ٤٩، ٥٧-٥٩، ٦٥، ٦٧-٦٨، ٧٠-٧١، ٧٤-٧٥، ٨١-٨٢، ٩٥، ٩٩، ١٠٤، ١١١-١١٢، ١٢٢، ١٥٨، ١٦٧، ١٧٥، ١٧٩، ١٨٢-١٨٣، ١٨٦-١٨٧، ١٨٩، ٢٠٤، ٢٠٦-٢٠٨، ٢١٠، ٢١٢، ٢٤٤، ٢٤٧، ٢٥٦، ٢٦٠، ٢٦٤، ٢٧٤، ٢٧٦، ٢٧٩، ٢٨٢، ٢٨٤-٢٨٧، ٢٨٩-٢٩٠، ٢٩٢-٢٩٣، ٢٩٧-٣٠٠، ٣٠٢، ٣٠٥، ٣٠٨، ٣١٠، ٣١٢، ٣١٥-٣١٦، ٣١٩-٣٢١، ٣٢٣-٣٢٦، ٣٢٨-٣٢٩، ٣٣٤، ٣٣٧، ٣٣٩، ٣٤٦، ٣٤٨-٣٦٣، ٣٦٦، ٣٦٨-٣٧٠، ٣٧٤، ٣٧٧-٣٨١، ٣٨٦، ٣٩٠-٣٩٣، ٣٩٥، ٣٩٨، ٤٠٢-٤٠٣، ٤٠٥
سنڌو درياهه جي ڪيٽي: ٣٥٣
سنڌو ندي: ٣٣، ٥٦، ٨٦، ١٨٧، ٢٨٨-٢٨٩، ٣١٤، ٣٤٩، ٣٦٩

سنڌي ادبي بورڊ: ٢٨-٢٩ت، ٣٩
سنڌ يونيورسٽي: ٣٠ ت، ٣
سورٺ علائقو: ٢٩٩
سومنات: ٢٨٥
سون مياڻي: ١٢٠
سيت پور: ٨٠
سيڻار جا: ٣٣٩
سير ڪاري: ٣٦٣
سيستان: ٣٤٦، ٤٠٢
سيوهڻ: ٣٥، ٣٨، ٥٦، ٦٧، ٨٠-٨١، ١٠١، ١٥٨-١٦١، ١٦٧-١٦٨، ١٧٤، ١٧٧-١٧٨، ١٨٧، ٢٤٧، ٢٦٦، ٢٧٥، ٢٨٦-٢٨٧، ٢٩٠-٢٩١، ٣٠٠-٣٠١، ٣٠٥، ٣٠٨، ٣١٤، ٣١٦، ٣٢٤-٣٢٥، ٣٣٠، ٣٣٦، ٣٥٦-٣٥٧، ٣٦١، ٣٧٩، ٣٨١-٣٨٢
سيوهڻ تعلقو: ٣٣٦
سيوهڻ سرڪار (صوبو): ١١٩، ٢٠٦
سيوهڻ قلعو: ١٨٦، ١٨٩، ٢٠٤، ٣٣٢

(ش)

شال (ڪوئيٽا): ٣٥٥-٣٥٨
شاهه ڪپور ديهه: ٢٨٩
شاه بندر: ٣٣٨، ٣٥٤
شاهه بندر تعلقو: ٣٠٦
شاهه ڳڙهه: ١٨٩، ٢٠٠، ٢٣٣، ٢٤٣، ٣٢٧-٣٢٨
شاهه منبع جي قبر (فوٽو): ١-٢ ت
شڪارپور: ٣٦٢
شهدادپور: ٢٩٠، ٢٩٢
شهدادپور تعلقو: ٣٥١
شيراز: ٣٩٠-٣٩١

(ط)

طغرل آباد: ٨١، ٣١٢

(ع)

عبدالله شاهه جو مقبرو (فوٽو): ١٣ ت
عجم: ١٣
عراق: ٣٥١، ٣٩١
عرب (ملڪ): ١٣-١٤، ٣١٩
علي پور: ٩٧، ١٠٢، ١٣٦
علي جان: ١٦٨، ٢٣٥
عمرڪوٽ: ٣٩-٤٠، ٨٥، ١٣٧، ١٨٨، ٢٠٨، ٢٣٣، ٣١٣-٣١٤، ٣٣٦، ٣٦١-٣٦٢، ٣٨٧

(ف)

فارس (عرب ايران): ٣٦٩
فتح باغ: ٨٦، ٣١٤، ٣٣٢، ٣٥٢، ٣٦٢-٣٦٤
فرات: ٣٤٦، ٣٥١

(ڦ)

ڦٽو (ريٽ درياءَ جو ڍورو):
٣٦٣
ڦليلي شاخ: ٣٦٣

(ق)

قندار: ٧-١١، ١٣، ١٧، ١١ت، ١٧-
١٨، ٢١-٢٢، ٢٩-٣٠، ٦٥-٦٨،
٨٢، ٨٦، ٢٦٠-٢٦٦، ٢٦٩،
٢٧١، ٢٧٤، ٢٧٧، ٢٨٠،
٣٠٨، ٣٤٠-٣٤٢، ٣٤٦-
٣٤٧، ٣٥٤-٣٥٥، ٣٥٨،
٣٦٠، ٣٦٢، ٣٨٨، ٣٩١-
٣٩٢، ٣٩٤-٣٩٦، ٣٩٨-
٣٩٩، ٤٠١-٤٠٢

(ڪ)

ڪابل: ٢٦٣، ٢٧٧، ٣٢١،
٣٥٥، ٣٥٨
ڪاتيار ڪوٽ: ٢٣٧
ڪاٺياواڙ: ٣٠٠
ڪارو ڪونگڙو: ٣٦٣
ڪارو ڏونگر: ٣١١
ڪاري ڪاپاري: ٣٦٠
ڪانگڙي: ٢٩
ڪجرن جو ڪوٽ: ٣٢٩
ڪڇ: ١٨، ٢٣، ٢٦ت، ٤٩-٥٠،
٥٢-٥٣، ٥٧، ٦٥، ٧٢-٧٣،
٧٦، ٨٠، ٨٢، ١٠٨، ١١١-

١١٣، ١٦٧، ١٧٤، ٢٤٥،
٢٩٧-٣٠٠، ٣٠٨، ٣١١-
٣٢١، ٣٦٠
ڪراچي: ٢٨٢
ڪرنال (جهونا ڳڙهه): ٣٠٠
ڪشمير: ٣٧٩
ڪڪرالو پرڳڻو: ١٣٤،
١٦١، ٢٤٥، ٢٦٥-٢٦٦،
٣٣٨
ڪلان ڪوٽ (طغرل آباد):
١٩٧، ٣٢٩
ڪاري ڏيهه (تعلقو شهدادپور):
٣٥١
ڪلڪتو: ٢٧٨
ڪوري ڪاري: ٣٦٢
ڪوهستان: ٢٥١، ٢٨٨
ڪهرن جو ديرو: ٣٠٦
ڪمّن: ٣٥٢
ڪيچ ٦٥
ڪيچ مڪران: ١٨٨، ٤٠٣
ڪيرا ڳڙهه: ٣١١

(ک)

کنڀات: ٢٧٨، ٣٠٠
کوروواهه: ٣٦٣
کيروٽي: ٢٨٩

(گ)

گاجيا واهه: ٣٦٣

گجرات: ۳ ت، ۴۹، ۷۰، ۷۳-۷۴،
۸۲، ۱۲۸، ۲۸۶، ۳۰۷-۳۰۸،
۳۱۸، ۳۳۷، ۳۴۵-۳۴۶،
۳۵۶-۳۵۷، ۳۵۹، ۳۶۲،
۳۷۸، ۳۹۰
گسٽپرو: ۲۸۹
گنجابه (گندا واه): ۸۱
گندا واه: ۲۶۶
گنٿري يا گنٺلي جو قلعو:
۲۹۸
گوابندر: ۳۲۱
گواليار: ۳۸۵
گونگڙو شاخ: ۳۶۲-۳۶۳
گيلان (ايران): ۴۰۱

(ڳ)

ڳڙهي (بينگال): ۳۷۹
ڳوڙهيلو، درياء: ۲۸۹

(گه)

گهلين جو بند: ۳۶۳

(ل)

لاڙ: ۲۰ ت
لاهري بندر: ۸۱، ۱۲۰-۱۲۲،
۱۳۹، ۱۶۱، ۲۰۶، ۲۳۰،
۳۱۲-۳۱۳، ۳۲۱، ۳۵۴،
۳۶۷-۳۶۹، ۳۸۸
لاهور: ۷، ۹، ۱۱، ۱۲۴، ۱۶۶، ۱ ت، ۱-
۲۸۱۲-۲۹، ۲۰۹، ۲۶۳، ...
۳۶۰، ۳۷۷، ۳۷۹، ۳۸۸،
۳۹۱، ۳۹۷
لکي: ۳۵
لکي جبل: ۱۸۷، ۲۴۶، ۳۲۵،
۳۷۹، ۳۸۷

(م)

ماتلي: ۳۱۴
ماتلي تعلقو: ۲۹۹، ۳۱۴
مانيلو: ۳۱۳
مازندران (ايران): ۴۰۱
مالديو: ۳۶۱
مانڊوي، بندر: ۷۳، ۳۰۸،
۳۹۳
محمد طور (ساهم طور): ۳۳،
۴۹، ۵۷، ۱۴۰، ۲۸۹-۲۹۰،
۳۴۸، ۳۶۳
مرزا عيسيٰ جي رانڪ: ۳۳۷
-۳۳۸
مرو (ايران): ۳۹۵
مستونگ: ۳۶۲
مسجد مير فرخ ارغون: ۳۲۱
مصر: ۲۹۰
معصوم شاهه جو منارو: ۱۵۰
مغلپين شهر: ۳۶۳
مغل واڙو (ٺٽو): ۳۵۸
مڪران: ۶۵، ۸۲، ۳۵۲
مڪلي ٽڪري: ۱۳ ت، ۵۹،
۶۱-۶۲، ۷۰، ۱۰۳، ۱۳۳،

١٣٧-١٣٨، ١٧٦، ٢٢٠، ٢٨٢، ٣٠٦، ٣٠٨، ٣١٦، ٣١٨، ٣٢٤، ٣٣٤-٣٣٥، ٣٣٧، ٣٧٠، ٤٠٤-٤٠٥

مڪلي جو مقام: ٣

مڪو شريف: ١٠٣، ٣١٦-٣١٧

ملتان: ٧، ٩، ١١، ١٦-١٨ت، ١، ٣٠، ٦٥، ٦٨، ٧٢، ٨٠-٨١، ٢٦٠، ٢٦٤، ٢٦٦، ٢٨٧، ٢٨٩، ٣٠٧، ٣١٠، ٣١٢، ٣٨١، ٣٩٧

مناهي: ٢٩٨

منصوره: ٢٨٥، ٢٩٠، ٢٩٢

مورياري: ٢٨٩

مهراڻ جي ماڻري: ٣٥١

مهراڻ درياء: ٢٨٨، ٣٢٥، ٣٦٢-٣٦٣

ميان ونهيين جو مقام: ٣٤٢

مير احمد جي حويلي: ٣١٦

ميرپور بٺورو: ٢٨٩

ميرپور ساڪرو: ٢٨٩، ٣١٨

ميرپور ماٿيلو: ٢٨٩

(ن)

نارو: ٣٥

نار واهه: ١٢٠-١٢١، ١٦١

ناڪني (ڪڇ): ٣٠٠

نصرپور: ٩ت، ١٦١-١٦٣، ١٧٦، ١٨٩، ٢٣٤، ٢٣٧، ٢٥٩-٢٦٠، ٢٧٢، ٣٢٤، ٣٢٧، ٣٤٢، ٣٦٢-٣٦٤

نصرپور صوبو: ٢٧ت، ١٨٦، ٢٣٣، ٣٢٦

نواب شاهه ضلعو: ٣ت

نوراڻي: ٣٦٤

نوان نگر (ڪڇ): ٢٩٨-٢٩٩

نوشهرو فيروز: ٣ت

نيرون ڪوٽ: ١٦١، ١٨٩، ١٩٩-٢٠٠، ٢٦٨

(و)

واهند: ٣٣، ٢٨٩

واهڻ درياء: ٣٣، ٢٨٩

وچ ايشيا: ٣٥٤، ٣٥٨

ونگو: ٣١٧

(هه)

هاڪڙو: ٣٣، ٢٨٩

هالار (ڪڇ): ٢٩٨

هالا ڪنڊي: ٩ت

هرات: ٢٧٧، ٣٤١، ٣٤٦، ٣٥٤-٣٥٥، ٣٦٨، ٣٧٧

هرمز بندر: ١٩١، ٣٢٩، ٣٧١، ٣٩١، ٤٠٣

همايون ڪوٽ: ٣٦٢

همدان (ايران): ٣٩١

هند: ڏسو هندستان ٩٥، ٢٩٢-٢٩٣، ٣٢٩

هندستان : ۵-۶، ۱۳، ۳۳-۳۴، ۴۹، ۸۲، ۸۴، ۱۲۸، ۱۷۵، ۱۸۵، ۲۰۳، ۲۶۰، ۳۰۸، ۳۱۹، ۳۲۴، ۳۳۴، ۳۴۵، ۳۴۹، ۳۵۴، ۳۵۸، ۳۶۷، ۳۷۲، ۳۷۵-۳۷۶، ۳۵۹، ۳۹۷، ۴۰۲، ۴۰۵

(ي)

يمن : ۲۹۰، ۳۶۹

يورپ : ۲۷ ت

123. *See* annotations, Notes (24: 20-17) & (36: 19), on pp. 283; & 298.

124. *See* 'Popular Folk Stories: The Romantic Stories of Sind-I (Sindhi Folklore Vol. XXIX), Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1964, Text pp. 229-271 and Introductions (Sindhi pp. 14-17 & English 21-26).

125. pp. 100-101.

126. pp. 100-103.

127. p. 121.

128. pp. 145; 147 & 150.

129. p. 156.

130. p. 189. (از حسن پدر مؤلف این همه انتقال داشته)

131. p. 243.

132. Translated into Persian from the early Arabic records by Ali Kufi in 613 A.H./1237 A.D.

133. pp. 24-54.

134. pp. 51-52.

135. pp. 41-42.

136. pp. 42-45.

137. p. 76.

138. *Vide* Sir H.M. Elliot's "The History of India as told by Its Own Historians" (edited by Prof. John Dowson), Vol. I, London, 1867, p. 255.

139. This library assembled by the Talpur Amirs of Hyderabad had a unique collection of some rare manuscripts. *Kulliyat-i-Jami* written in Jami's own hand and some other valuable manuscripts are still preserved, but the library has survived only in part. On the death of His Highness Mir Nur Muhammad Khan (1927) the library was divided between his two sons, and the only portion which came into the share of the late Mir Ali Bakhsh Khan Talpur has been preserved.

140. Probably Ghulam Husain, son of Miyan Miskin and the grandson of Mulla Abdul Hakim *Ata* who was the renowned Persian poet of Thatta. Ghulam Husain himself was a poet. According to the author of *Takmilah Maqalat al-Shu'ra*, he died on 14, Jumada II, 1278 A.H. (*Takmilah Maqalat al-Shu'ra*, Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1958, p. 41).

141. " مجموعه تاریخ فارسیه، رقم ۵۲۰ "

142. That is, the *Dargah* of Pir Sahib Pagaro, District Sukkur (Sind).

143. Catalogue, Vol. VII/600.

144. Rieu, I/292, 293 & III/929; Story ii: 3 (p. 655).

145. The third, originally from the collection of the late Khan Bahadur Khudadad Khan of Sukkur and now in the possession of Mr. Muhammad Hanif Siddiqi, Hyderabad, (transcribed by one "Abdullah bin *al-marhum al-maghfur* Mulla Nur Muhammad" at Karachi and completed on the "22nd of Dhi al-Hijjah, 1314 A.H.") could not be available for consultation.

146. Elliot & Dowson: *The History of India as told by Its Own Historians*, Vol. I (pp. 253-288), London, 1867.

147. Muhammad Siddique Memon: *Intakhab Tarikh-i-Tahiri* (Sindhi) Ist ed. Sukkur, 1925 and 2nd ed. Shikarpur, 1928.

148. Also an article about this work in Urdu entitled "*Tarikh Tahiri*" was contributed by Sayyid Hashimi in the "Professor Muhammad Shafi Presentation Volume" (*Armughan-e-'Ilmi*), Lahore, 1955, (Urdu Section, pp. 243-251).

86. Shah Beg Khan was alive in Sha'ban 1028 A.H. (*vide* supra p. 9), and he probably died by about the end of 1028 A.H. or in the beginning of 1029 A.H.

87. pp. 20-21. The author's words are تصنیف ناقص‌را درست نتوان ساخت which presumably mean that he could not complete the writing of the Introduction.

88. p. 22.

89. p. 102.

90. p. 194.

91. p. 22.

92. pp. 22-23.

93. *Vide* supra p. 10.

94. p. 22.

95. p. 24.

96. p. 244.

97. *See* annotations, Note (66: 7), p. 315.

98. Annotations, Note (111: 10-114: 9), p..325.

99. p. 244.

100. Annotations, Note (24: 18-20), pp. 283-287.

101. Annotations, Note (51: 6-7), pp. 302-305.

102. Annotations, Note (90: 2), p. 321.

103. Annotations, Note (90: 3-4), p. 321.

104. Annotations, Note (56:10), p. 310.

105. Annotations, Note (95: 3), p. 322.

106. p. 125. *See* annotations, Note (125: 14), p. 330.

107. p. 176. *See* annotations, Note (176: 19 & 171: 2), p. 333.

108. p. 24.

109. The manuscript consulted by Sir H. M. Elliot comprised of four *tabaqas* (cf. Elliot and Dowson: *The History of India as told by Its Own Historians*, Vol. I, London, 1867, p. 255).

110. p. 159.

111. *Vide* supra p. 14.

112. *See* annotations Note (24: 14), pp. 282-283.

113. p. 12.

114. p. 36.

115. p. 257.

116. pp. 225-240.

117. p. 236.

118. *See* annotations, Note (36: 15), p. 296.

119. *Beglarnama*, Sindhi Adabi Board edition, pp. 267-68.

120. Text pp. 36 and 236.

121. From پیران دیرسال (p. 24), ناقلان باستان (p. 27) or راویان باستان (pp. 32 & 41).

122. cf. p. 67 از سخن گذاران سندی زبان که در فن دانشوری و سخن گذاری بزبان خویش درین دیار ثانی ندارند .

60. cf. p. 22.

61. p. 22. Here the author uses the words « مسکن مزبور » but on p. 21 he has referred to his first return to « بمسکن جدی یعنه قصبه دربیله »: the « مسکن مزبور » here must mean Darbela referred to as « مسکن جدی » previously.

62. p. 23.

63. As Emperor Jehangir himself writes in *Tuzuk-i-Jehangiri* (Aligarh, 1864), Prince Shah Jehan had sent forces against Kangrah but until Ramadan 27, 1027 A.H. the fort had not been conquered (p. 214). In 1028 A.H.. Abdul Aziz Khan was designated as a commander with high ranks for the conquest of the Kangrah fort (pp. 262-263), and the royal army marched against the fort on 16 Shawwal, 1929 A.H. and this stronghold finally capitulated on the Ist of Muharram 1031 A.H. (p. 319).

64. p. 21. (ایشانرا از درگاه فلک اشتباه از خدمت مذکور ساقط ساخته تعنیات بلده قندهار داشتند)

65. *Tuzuk-i-Jehangiri*, op. cit., p. 223.

66. Ibid, p. 333.

67. *Ma'athir-al-'Umara'*, Vol. II, p. 645, Calcutta, 1889.

68. Adjacent to this grave on the western side is a grave with the inscriptions وفات یافت امیر سید طالب بن سید امیر طاهر ۹۸۷, and on the eastern side another grave with the inscription, وفات یافت سید امیر بنائي (?) ابن سید امیر طاهر ۹۸۹. With these two graves, having the years 987 and 989, flanking the grave of Sayyid Tahir, one is led to think that the middle grave might be that of the father of the two deceased persons, the elderly 'Sayyid Tahir' and not our author who was born by about 990 A.H. However, as the descendants of the author are still living and the family had educated members throughout their history, their testimony is the deciding factor that the grave is of our author Mir Tahir Muhammad. There can also be no doubt that the correct reading of the last line giving the chronogram is سید طاهر بهشتی آمد = 1051.

69. pp. 20-23.

70. As a man of self respect, he neither wrote *qasidas* (eulogies) in praise of any one nor sought any rewards (p. 13).

71. For instance, his criticism of his patron Mirza Ghazi Beg (p. 174).

72. pp. 1-11, 16-19, 21, 24, 27.

73. *Maqalat-al-Shu'ra*, Sindhi Adabi Board, Karachi, 1957, pp. 376-377 (No. 410 'Tahir').

74. Ibid. p. 836.

75. Ibid, pp. 342, 449-450, 774, 836.

76. p. 12.

77. p. 10.

78. pp. 9, 20, 22 and 244.

79. pp. 10-11, 23, 85-86 and 207.

80. p. 209.

81. p. 20.

82. p. 10.

83. p. 23.

84. p. 20.

85. p. 8.

26. p. 20.
27. pp. 156-164.
28. p. 189.
29. p. 8.
30. *See* below.
31. pp. 224-225.
32. pp. 225-250.
33. p. 248.
34. p. 242.
35. p. 13.
36. p. 13.
37. Emperor Jehangir had entered the Lahore Fort on the 9th of Muharram 1015 A.H. when news was received from Shah Beg Khan, the Governor of Qandhar, that Husain Khan Shamlu had besieged the fort of Qandhar. Th Emperor decided to send a strong army under the command of Mirza Ghazi Beg (*Tuzuk-i-Jehangiri*, Aligarh, 1864, p. 33).
38. pp. 13-14.
39. p. 255.
40. p. 256.
41. *Tuzuk-i-Jehangiri*, op. cit., p. 41.
42. pp. 256-258.
43. p. 258.
44. p. 260.
45. pp. 161, 163.
46. pp. 263-267.
47. Shah Qasim Khan, the Chief of Nasrpur, had already died (14 Ramadan, 1019 A.H.) and his sons, who killed Rai Manikchand, were defeated by the deceased's son Raising who then went back to Qandhar and rejoined Mirza Ghazi Beg who was still alive.
48. pp. 267-270.
49. pp. 270-271.
50. p. 271.
51. p. 23. (زیراک هر مولف را یک مورخ باشد).
52. *Ma'athir al-Umara*, Vol. II, Calcutta, 1889, p. 645. Also cf. the statements of our author on pp. 7, 20 and 22-23.
53. As recorded by the author (p. 183) and also by Mir Ma'sum (p. 254) and Idraki (Beglarnama, p. 237).
54. This is the impression one gets from *Tuzuk-i-Jehangiri* (Aligarh, 1864, p. 275). Thus, Shah Beg Khan was alive by the end of 1028 A.H. In the light of this reference from the *Tuzuk*, the conclusion reached under "Note 8: 13" (annotations pp. 275-277), needs to be modified.
55. Ibid., pp. 275, 276 (منصب هزاري ذات و شش صد سوار)
56. cf. p. 21; the author rejoins his patron after a lapse of one year in 1030 A.H.
57. p. 20.
58. p. 21.
59. p. 21.

NOTES

1. This lineage from the Sayyid family of Astrabad is based on the text of the manuscript of *Tuhfat-al-Kiram* transcribed in the author's (Mir Ali Sher Qani's) own hand, which was borrowed from the descendants of the author at Thatta by the late Maulavi Muhammad Shafi of Lahore and which then remained in his collection. In this copy, Qani' appears to have added fresh information, as he gathered it later on, to his original text. The printed copy of *Tuhfat-al-Kiram* (Nasiri Press, Delhi, Vol. III) was made from one of the earlier texts and does not contain this information. It rather states about the author's father that "no information is available about him and his family" (Vol. III, p. 200). But in the above manuscript copy, this biographical notice of the author's father is preceded by the sub-heading "Sayyids of Astrabad" under which the above information is then recorded. The Sindhi translation of *Tuhfat-al-Kiram* (published by the Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1955), for which the author's copy was consulted, includes this additional information (p. 517).

2. On page 21, the author refers to Darbela as 'مسکن جدی' which he may mean 'paternal grandfather'. Darbela was also the native place of the author's materna grandfather to whom he refers as 'پدر کلان مادری' (p. 75).

3. *Tuhfat-al-Kiram*, Sindhi Translation (based on Qani's hand written copy), p. 518.

4. On my inquiries, Sayyid Qutb Ali Shah of this family informed me that his grandfather Sayyid Sabir Ali Shah (who died at an advanced age of 100 years in 1961) had told him that their forefathers used to own some three thousand acres of agricultural land in the fertile tract near Bulri (present Hyderabad District) where they also had big gardens. The grave of one of the family members stands there to this day.

5. p. 101.*
6. p. 75.
7. p. 75.
8. p. 75.
9. *Tarikh-e-Masumi*, Persian Text, Poona, Bombay, 1938, p. 171.
10. p. 76.
11. p. 84.
12. pp. 84-85; *See* also annotations 'Note 75: 13' (p. 318).
13. p. 85.
14. p. 8.
15. p. 156.
16. p. 189.
17. p. 163.
18. *Tuhfat-al-Kiram*, Persian Text, Vol. III (Nasiri Press, Delhi), p. 209 (موصوف فنون کمالات).
19. p. 163.
20. The year of death is given in the inscription on the Prince's grave at Makli.
21. p. 163.
22. pp. 158-159.
23. p. 163.
24. pp. 163-164.
25. cf. p. 189.

*Here and below, where-ever no other source is mentioned, the pages referred to are those of the printed Persian Text of *Tarikh-e-Tahiri*.

nasta'liq. The date of completion is not given but it appears to have been transcribed during the 19th century. It has been denoted as س in the footnotes to the text.

The textual part of this edition was printed at Karachi and, therefore, the editor had no opportunity to check the proofs finally. This has resulted in some obvious shortcomings which have been partly remedied by supplying an errata at the end. The selective annotations (in Persian) which follow the text elucidate some points, and the indices clarify the identity of some personal and place names.

Despite its shortcomings, this edition can be used with advantage. It incorporates the complete text of *Tarikh-e-Tahiri*, which is being published for the first time. Among the historians of Sind, Sayyid Jamal was the first to have utilized *Tarikh-e-Tahiri* in his compilation of *Tarkhan-nama* (1065 A.H./1654 A.D.). Subsequently, Mir Ali Sher Qani quoted it in *Maqalat-al-Shu'ra'* (1174 A.H./1760 A.D.) and utilized it more extensively later in *Tuhfat-al-Kiram* (1181 A.H./1767-68 A.D.). From amongst the outside scholars, Sir Henry Elliot was the first to notice this work; he translated copious extracts from it which are included in the first volume of his history of India based on original sources.[146] In 1925, the late Sindhi scholar, Muhammad Siddiq Memon of Hyderabad, published his selections from *Tarikh-e-Tahiri* in Sindhi.[147] But for these selective notices[148] and translations, this work has not been available in its complete original text so far.

In the preparation of this edition, help received from Makhdum Amir Ahmad, Principal, Oriental College, Hyderabad, is gratefully acknowledged. He assisted in reading the manuscripts and checked the final proofs of part of the annotations. My thanks are due to Prof. Dr. Ghulam Mustafa Khan, Head of the Urdu Department, University of Sind, who gave time for frequent consultations and particularly helped in deciphering the inscription found on Mir Tahir Muhammad's grave as well as other chronograms in the text.

University of Sind, Hyderabad, 11th December, 1964. N. A. Baloch.

For the purpose of this edition, when inquiries were made about the manuscripts of *Tarikh-e-Tahiri*, only three copies of it could be traced in Sind, of which the earliest one, transcribed in 1223 A.H. (1808 A.D.), was found preserved in the 'Royal Library' of the Amirs of Sind at Hyderabad.[139] At least, seven copies of the work are known outside Sind, of which the one preserved in the Royal Rampur Library, India, (under entry "Persian History No. 104" in the catalogue) is the earliest one. It was transcribed in 1211 A.H./1796 A.D. by "Ghulam Husain Sabzposh", obviously at Thatta,[140] though the place name is not indicated in the colophon. There are two more copies of the work in the same library: the one entered under "Persian History Collection No. 520"[141] was transcribed by Haji Muhammad *Mujawar-e-Dargah*[142] on the 1st of Jumada-II, 1245 A.H/1829, and the other entered under "Persian History No. 104" by Hafiz Muhammad Israil in 1340 A.H./1922. One copy is preserved in the Bankipur Library (Patna, India)[143] and was transcribed in 1223 A.H., that is the same year in which the copy preserved in the Amirs' Royal Library at Hyderabad (Sind) was made. Three copies (Add. 23, 888, Add. 23, 414 and Or. 1685), all transcribed in the 19th century, are preserved in the British Museum.[144]

The Rampur and the Bankipur manuscripts would have been of great value for editing the text, but these remained beyond our reach. Due to an accelerated program of publication undertaken by the Sindhi Adabi Board, only the following two of the locally available manuscripts[145] could be used:

a. The copy preserved in the Royal Library of the Amirs of Sind, Hyderabad, now under the custody of Mir Nur Muhammad Khan and brothers. It is a complete copy without any lacunas comprising 138 folios (7 x 3-1/2, 16 lines) and is written in good *nasta'liq*. It was transcribed under the orders of the Talpur ruler Mir Murad Ali Khan (d. 1833 A.D.) by "Muhammad Khalil son of the late Qazi Muhammad and completed on the 16th of Safar, 1223 A.H.," (1808 A.D.). This has been used as the basic manuscript and is denoted as ن in the footnotes.

b. The copy preserved in the library of the Sindhi Adabi Board is also a complete copy without any lacunas. It comprises 184 folios (6 x 3, 12 lines) and is written in good

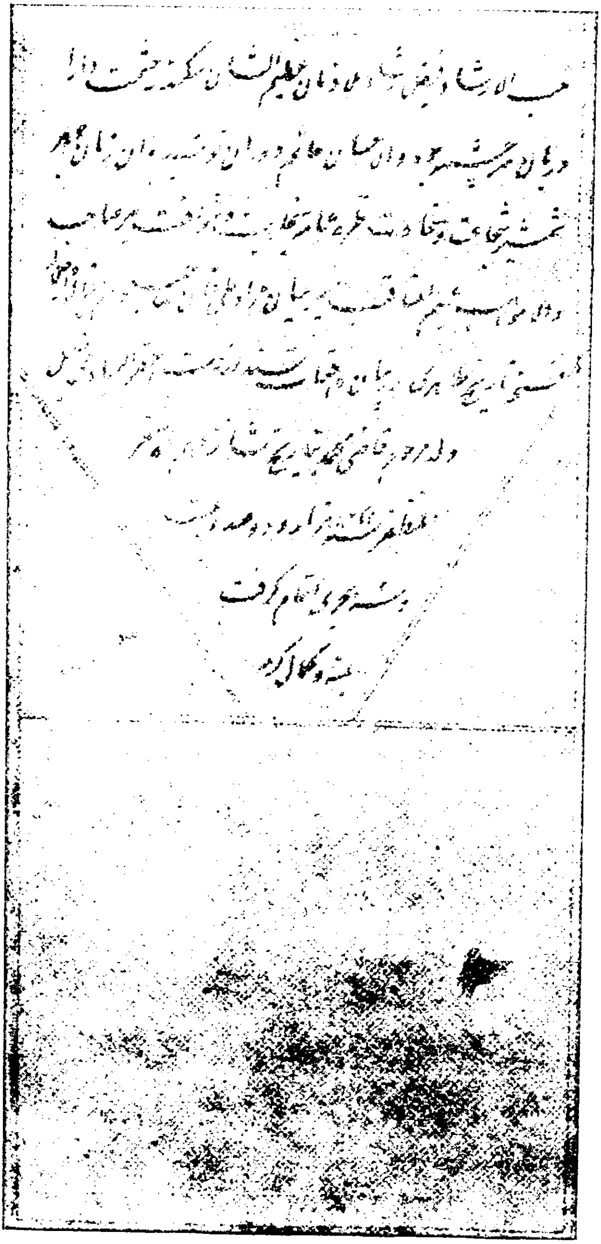

The ending page of (ن), the Mss. preserved in the 'Royal Library' of the Amirs, Hyderabad (P. 24).

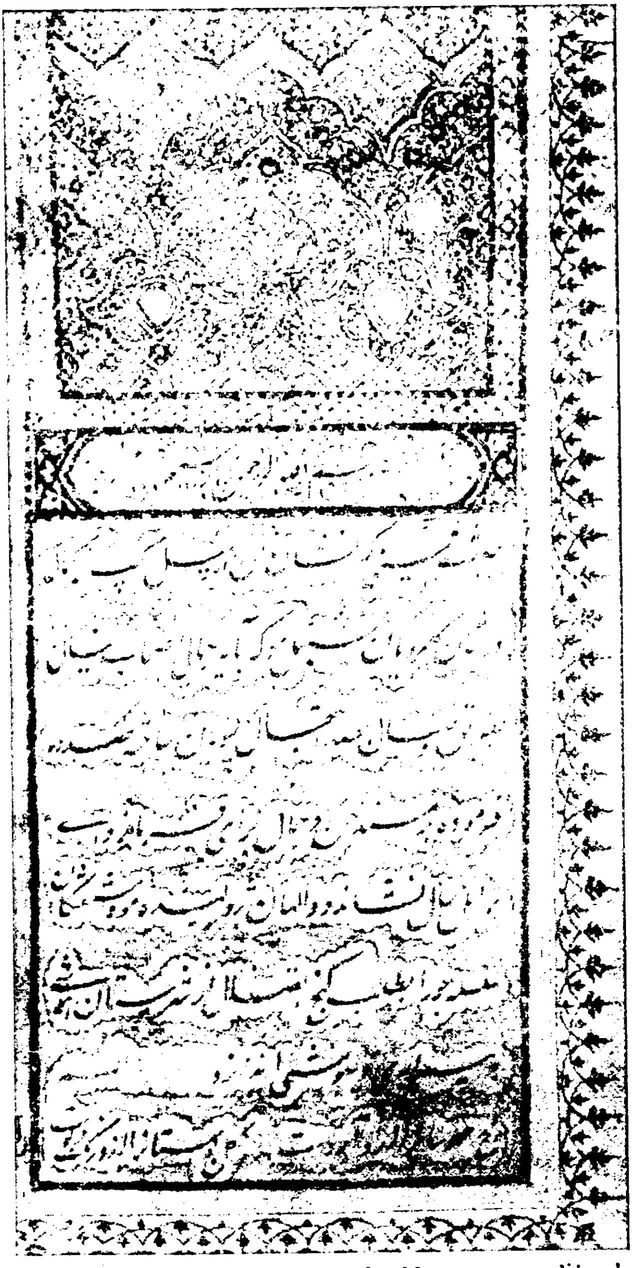

The beginning page of (س), the Mss. preserved in the Library of the Sindhi Adabi Board, Hyderabad (P. 23).

Jam Umarshah, the Chief of Darbela, is probably based on some authentic family record. In particular, the text of the promissory grant issued by Emperor Humayun in favour of Chief Umarshah[137] is a valuable document which is preserved only in this work.

Regarding the Tarkhan dynasty, Mir Tahir Muhammad's information is based upon contemporary eye-witness accounts of his reporters and his own personal observations and experiences. This is his main contribution and covers nearly two-thirds of this work. The Tarkhan period of 55 years is divided into two parts: the first 38 years (962-1000 A.H.), of independent rule and the last 21 years when Mirza Jani Beg and his son Mirza Ghazi Beg held the Division of Thatta (consisting of the four Sub-Divisions (*Sarkars*) of Thatta, Chachkan, Nasarpur and Chakar Hala) as jagirdars of the Central Mughal Government under Akbar and Jehangir. Mir Muhammad Ma'sum has also covered the period of the first 30 years, and has given, chronologically, a more consistent account of this period than Mir Tahir Muhammad. But while he treats the Sind events in a broader context, and often from the standpoint of Delhi, Mir Tahir Muhammad writes as a local historian, and from a subjective point of view, and gives internal details which are not found in Mir Masum's *Tarikh-e-Sind*. Mir Tahir Muhammad's information on most of the events of this period is more detailed and refreshing.

So far as the second period of 21 years is concerned, when Mirza Jani Beg and Mirza Ghazi Beg held Thatta as Jagirdars, Mir Tahir Muhammad has left a fairly detailed account of it, constituting an original source of information for all the later writers. The authors of both *Turkhan-nama* and *Tuhfat-al-Kiram* have borrowed from him verbatim their account of this period.

III. This Edition

Writing about *Tarikh-e-Tahiri* by the middle of the last century, Sir Henry Elliot observed that this "work is rare out of Sind where it is procurable without much difficulty. The Amir of Khairpur and the Saiyids of Thatta have a copy. I have not met with it anywhere else in India, and I believe there is no copy in Europe".[138] The position now has almost reversed: while this work can be located in more than one library outside, there are but a few copies available in Sind.

earlier history, but gives a more detailed account of the Arghun (927-962 A.H./1520-1555 A.D.) and the Tarkhan (963-1000/A.H./1556-1592 A.D.) periods. Mir Tahir Muhammad's main contribution lies in advancing the historical narrative beyond the year 1000 A.H., where Mir Ma'sum had stopped, bringing it down to the year 1021 A.H. when Mirza Ghazi Beg died. Thus, his work covers nearly the first quarter of the 11th century A.H. during which Mirza Jani Beg and his son Mirza Ghazi Beg administered Sind as *jagirdars* on behalf of Akbar and Jehangir. The only other work comparable to *Tarikh-e-Tahiri* is *Beglarnama* written by Idraki Beglari (1017-1033 A.H.) which also pertains to the Arghun and Tarkhan periods. But, it is essentially a biographical work centering on the part played by the author's patron, Shah Qasim Khan Arghun (d. 1019 A.H./1610 A.D.) during the Tarkhan period. In some respects, *Beglarnama* throws some side-lights and gives details of some internal events, particularly during Mirza Muhammad Baqi's reign, which are not found in *Tarikh-e-Tahiri*.

So far as this work is concerned, Mir Tahir Muhammad has recorded, both from folklore and from hearsay or eye witness accounts, much of the original information. His account of the Sumras and the Sammas[133] contains the earliest recorded information about Dalurai and the saint Chutta Umrani; useful notices of the renowned folk stories such as 'Badi'al-Jamal,' 'Umar and Marui', 'Sasuee and Punhoon', 'Leela Chanesar' and the famous folklore hero Lakha Phulani; and the background of popular epic of Doda Sumra and Sultan 'Ala'uddin. In this disjointed patchwork of folklore, one also incidentally discerns some historical content, such as the rise of the Sammas,[134] the tussle for power between the Sammas and the Sumras,[135] the economic causes of the downfall of the Sumras, and the advent of the Sammas of Sind in Kachh and the establishment of their power there.[136]

In contrast to his predominantly folklore record of the Sumra and the Samma periods, Mir Tahir Muhammad's information on the later periods, particularly about the Tarkhan dynasty, is based on reliable reports.

For the Arghun dynasty, Mir Tahir Muhammad has relied partly on the popular historical tradition and partly on hearsay reports, but his information about the advent of Humayun in Sind and that Emperor's contacts with the author's maternal grandfather

Mir Tahir Muhammad's information regarding the conquest of Sind by Shah Beg Arghun and the subsequent rule of Mirza Shah Hasan is largely based on popular tradition except in so far as the contacts of his maternal grandfather and unlces (Chief Umarshah and his sons) with Emperor Humayun were concerned about which comparatively more reliable family accounts were available to him. Even his information on the rule of Mirza 'Isa Tarkhan is based on hearsay reports of which only one, the wanderings of Mirza Muhammad Baqi, has been recorded directly from Mirza Muzaffar, son of Mirza Baqi.[126]

The author's description of the events of Mirza Muhammad Baqi's reign is, however, based on the eye witness accounts of his reporters. Among them Daryai Arghun,[127] Akhund Jamaluddin[128] and his own father Sayyid Hasan[129] are mentioned by name. The events of Mirza Paindah Muhammad's reign when his son Mirza Jani Beg was the chief executive, are reported mainly on the authority of the author's father Sayyid Hasan.[130] The record of the events of Mirza Ghazi Beg's administration is most probably the contribution of the author himself. His treatment is necessarily selective since "it is impossible to cover everything."[131]

e. The value of this work. As pointed out above, there are some obvious shortcomings in this work mainly due to three factors: the author did not consult other existing works on the subject; he did not verify folk tradition about the earlier periods of the Sumras and the Sammas from different sources; and most probably he did not revise or edit his work finally. And yet, this work has its own merits and contains much of the original information not recorded elsewhere.

After *Fathnama-e-Sind* (*Chachnama*), *Tarikh-e-Sind* (*Tarikh-e-Ma'sumi*) and *Beglarnama*, *Tarikh-e-Tahiri* occupies, chronologically, the fourth position of importance among the histories of Sind. *Fathnama*[132] gives a detailed history of the Arab conquest of Sind up to 711 A.D. and a brief account of the local dynasties preceding that event. Mir Muhammad Ma'sum in his *Tarikh-e-Sind* summarises the early history of Sind from *Fathnama* and brings it down to the year 1000 A.H. when the Tarkhan ruler Mirza Jani Beg was defeated by Mirza Abdur Rahim Khan-e-Khanan and Sind was annexed to the Mughul empire. *Tarikh-e-Tahiri* compiled in 1030 A.H., contains some discursive account of the

the Sumra and the Samma periods are hardly representative.[123] Of the seventeen Samma rulers, he casually mentions the name of Jam Tughluq incorrectly as 'Jam Taghrur' and even his account of Jam Nizamuddin alias Ninda, the last Samma ruler (866-914 A.H./1460-1508 A.D.), is devoid of substantial historical information, except for his notice of Darya Khan which neither compares favourably with the historical references to the same person left by Mir Ma'sum in his history and by Idraki in *Beglarnama*, nor with the rich folklore accounts which are current about him up to this day.[124]

About the Arghun and the Tarkhan dynasties also Mir Tahir Muhammad relied upon verbal reports rather than on written record, though he satisfied himself that he had recorded only those accounts which were confirmed by more than one reporter. While proceeding to record what he himself heard from Mirza Muzaffar son of Mirza Muhammad Baqi regarding the latter's wanderings in Kachh (after having been defeated by his brother Mirza Muhammad Saleh), he specifically makes the following statement as to how he has recorded his information about the various events of the Arghun and the Tarkhan periods:

"Whatever this humble servant has recorded so far or is going to record, God be the witness, it is on the basis of having heard it repeatedly. Certainly, unless Nisyani (the author) hears something being said again and again he does not believe it. Whatever has been recorded in this history, has been thoroughly verified from the friends, members and descendants of these people (the Tarkhans or both the Arghuns and the Tarkhans). For any discrepencies in the statements, the reporters distorting the truth are responsible. The position of this writer with reference to this (Arghun-Tarkhan) line is that his grandfather, father and he himself having served the two noble dynasties—the Arghuns and the Tarkhans—for three generations and having lived for their lives with them, came to have the knowledge of all facts in details. It is on this basis that the author has ventured to compile this work. The readers are also requested that if they have a new idea or a better idea than this writer, they should kindly subscribe it."[125]

This statement is true regarding the Tarkhan dynasty, but it cannot be substantiated so far as the Arghun dynasty is concerned.

he also mentions *Chanesar-Namah*,[117] the romance versified by Idraki and dedicated to Abul Qasim Sultan.

Against these possibilities, it may be argued that Mir Tahir Muhammad was an upright, truthful and intellectually honest person. If he had wanted to suppress his knowledge of Mir Ma'sum's history, he would not have referred to him or to any of his works at all. Mir Ma'sum had composed *Husn-o-Naz* much earlier, probably before 1002 A.H.[118] and as such it had gained sufficient publicity to be known to Mir Tahir Muhammad; but the history was completed later (1009 A.H.) and might not have been known outside for quite some time. As regards Idraki's *Beglarnama*, though it was written by about 1017 A.H., the work appears to have remained with the author for a long time since it contains references to the events which took place during the years 1032 and 1033 A.H.,[119] *i.e.*, after 1030 A.H. when Mir Tahir Muhammad wrote this history. That he was not fully conversant with Idraki's works is obvious from the fact that he takes for granted that *Chanesar-Namah*, actually composed by Idraki, was the work of Abul Qasim Sultan.[120] Finally, a careful scrutiny of the pages of this work indicates that Mir Tahir Muhammad has not borrowed any of his statements either from Mir Ma'sum's *History of Sind*, or from *Beglarnama*. Thus, even if he had the knowledge of these works, he was unable to utilize them for this work.

Believing that no one had written on the subject earlier, Mir Tahir Muhammad gathered whatever information became available to him through verbal reports. No one possibly could inform him about the events prior to the rule of the Sumras and hence he did not record anything about the advent of the Muslims and the subsequent Arab rule in Sind. About the Sumras and the Sammas he recorded the bits of folklore from some 'elderly persons' and 'professional story-tellers'.[121] Considering the fact that from early times Sind had competent professional bards well-versed in early romantic-cum-historical tradition and even Mir Tahir Muhammad pays a rich tribute to their genius,[122] we are led to conclude that he did not exploit the source of folk tradition fully and effectively. He merely recorded such individual versions as became readily available to him without extending his inquiries further. As such, his folklore accounts about

subject was even written "so that one could extract the needed information from it and profit by it".[113] For his source material, therefore, Mir Tahir Muhammad turned to folk tradition, hearsay reports and some eye-witness accounts. This is amply borne out by the pages of this work.

It is obvious that Mir Tahir Muhammad did not address himself seriously to the previously written record on the subject. There was the *Fathnama* (Chachnama) translated by Ali Kufi as early as 613 A.H. containing information on the Rai and the Brahmin dynasties before the advent of the Muslims and a detailed account of the Arab conquest of Sind with particular mention of the port of Debal which Mir Tahir Muhammad has confused with Thatta. Also Mir Muhammad Ma'sum had compiled his fairly detailed '*History of Sind*' by about 1009 A.H. and Idraki Beglari his *Beglarnama* by about 1017 A.H. The former was written 21 years before and the latter 13 years before Mir Tahir Muhammad wrote this history. Moreover, both of these works also contained a fairly detailed account of both the Arghun and the Tarkhan dynasties. Had Mir Tahir Muhammad searched for the written record seriously, he could have known these works.

This raises the question whether Mir Tahir Muhammad had the knowledge of, or did actually utilize, the *History of Sind* of Mir Ma'sum and *Beglarnama* of Idraki. The circumstantial evidence would tend to suggest that he might have had the knowledge of these two works of his contemporaries. Mir Ma'sum died in 1015 A.H. when Mir Tahir Muhammad was 25 years old. He was aware of Mir Ma'sum's literary contributions, and even in this work mentions the story of 'Sasui-Punoo' versified by Mir Ma'sum under the title "*Husn-o-Naz*". His reverential reference to 'the late Mir Ma'sum' as *marhumi maghfuri*[114] suggests as if he had known him personally. Besides, Mir Tahir Muhammad probably knew personally Mir Buzurg son of Mir Ma'sum whom he mentions in this work.[115] As such, it is unlikely that he may not have known that Mir Ma'sum had written a history of Sind. Similarly, the knowledge of *Beglarnama*, written by Idraki Beglari as a biography of Shah Qasim Khan (d. 1019), was within the reach of the author as he has recounted the details of the rebellion of Shah Qasim Khan's son Abdul Qasim Sultan, against Mirza Ghazi Beg.[116] In this context,

Chapters), but in the extant manuscript copies of *Tarikh-e-Tahiri* only four[109] or five sections are specifically entitled and numerated as *tabaqas*. In the two manuscripts used for this edition, the following five sections are entitled and enumerated as *tabaqas*:

(p. 32), *Tabaqa* First—The Sumras.
(p. 51), *Tabaqa* Second—The Sammas.
(p. 63), *Tabaqa* Third—Mirza Shah Hasan.
(p. 95), *Tabaqa* Fourth—Mirza 'Isa Tarkhan.
(p. 210), *Tabaqa* Fifth—Mirza Ghazi Beg.

But in both these manuscripts we find a section[110] between '*Tabaqa* Fourth' and '*Tabaqa* fifth' entitled as follows:

"*Tabaqa*: Mirza Paindah Muhammad Khan
son of the late Mirza Muhammad Baqi".

Though this section is not serially enumerated, this entry of '*Tabaqa*' against it suggests that most probably the author, in accordance with his plan of ten *tabaqas*, had in mind to entitle other sections in his copy as *tabaqas*, but as he did not revise or edit his work finally, the original titles remained as they were.

(*v*) That he did not complete this work in its final form is also suggested by its abrupt ending. Mir Tahir Muhammad suddenly stops after a brief statement of what happened in Thatta following the death of Mirza Ghazi Beg in 1021 A.H. As he was writing in 1030 A.H., it is reasonable to presume that had he completed his work finally, which he had hoped to do,[111] he might have added one more chapter recounting the events from 1021 A.H. to 1030 A.H. This might have been his '*Tabaqa* Tenth,' though even in its present form the work could have been appropriately divided into ten chapters.[112]

d. The method followed. While thinking of writing this history, Mir Tahir Muhammad had in mind the Lower Sind where the Sumras and the Sammas had ruled and where Debal Bander and Thatta had emerged as important historical places. More specifically, he wanted to write the account of the Arghun and the Tarkhan dynasties. According to him, no one in the past had written the history of the Sumras and the Sammas and in case some one had written in some local Indian language (*Hindi*) it was not known to him. Even during the Arghun-Mughal period when books appeared both in prose and poetry, no detailed work on this

(*ii*) Because of this hurry, the accounts of some of the events were put together but not arranged chronologically. Mir Tahir Muhammad was conscious of this and included words of apology for it.[96] This shortcoming could have been remedied, had the author attempted to revise the work later. But in the present text, we frequently find later events recounted first and the earlier events described later. The most conspicuous examples of this are his placing Mirza Shah Hasan Arghun's invasion of Kachh before that ruler's conquest of Multan which took place earlier,[97] and recounting the siege of Thatta by the Portuguese which took place in the first year of Mirza Isa's rule (963 A.H.) as the last event of his reign.[98]

(*iii*) The dates of some events and the counts of all the dynastic rules are marred by inaccuracies. The author claims that "in no case there is a difference of a year, but if there be the difference of a month, he should not be blamed for it".[99] The following instances show that this is not the case:

	As in the Text.	Correct.
p. 24, Rule of the Sumras	700–843 A.H.	circa 450–750 A.H.[100]
p. 51, Rule of the Sammas	849–927 A.H.	749–927 A.H.[101]
p. 90, Rule of the Arghuns	41 years.	35 years.[102]
p. 90, Rule of the Tarkhans	53 years.	38 years.[103]
p. 56, Jam Nizamuddin's rule	72 years.	48 years.[104]
p. 95, Mirza Shah Hasan's rule	41 years.	34 years.[105]

Even some of the events which were nearer to the author in time have an advance dating by 10 years. Thus, Mirza Jan Baba's meeting with Mirza Muhammad Baqi is recorded to have taken place in 986 A.H. instead of the approximately more correct year 976 A.H.[106] and Khan-e-Khanan's invasion of Sind is placed in 1009/1010 A.H. instead of 999 A.H.[107] These dates are found uniformly in almost all the manuscripts of *Tarikh-e-Tahiri*, which indicates that the author's original draft copy had these entries. The last two dates may have been put down hurriedly or through clerical error by the author himself and could have been corrected had he revised his draft finally.

(*iv*) In his introduction, Mir Tahir Muhammad says that he has compiled this work into "ten *tabaqas*"[108] (literally 'stages', *i.e.*,

"in spite of short-comings were then compiled after incorporating improvements suggested by the patron".[88] Thus, it may be concluded that most of the work, after the preliminary introduction, was completed by the author in the draft form at Multan sometimes in 1030 A.H. There are only two references to the contemporary events in the work, *viz*. that "Mirza Muzaffar Tarkhan is at present in Kachh"[89] and "Mirza Bahram (son of Mirza Muhammad Aman Tarkhan) is now in the service of the Emperor (Jehangir)",[90] but for want of further information about these persons at that time, the exact dates when the author wrote these sections cannot be established.

Thereafter, when Mirza Shah Beg Muhammad Adil Khan was leaving Multan for Qandhar, the author took back "the draft copy (*musawwadah*) which he had given to him, and, with his permission, brought it with himself and made a fair copy of it".[91] We are not told where the author subsequently made the "fair copy" (*bayad*) but probably he had returned to Darbela, as usual, and it was there that he transcribed this fair copy.

c. Was the work completed and edited finally? By the 'draft copy' and the 'fair copy' referred to by the author thus far, it may be understood that these were the drafts of the various sections and chapters or of the separately written accounts of various events. The whole material had not yet been edited or compiled in a final book form, as the author says subsequently: "It is expected, God willing, that after it is (finally) compiled (*murattab Shudah*) and submitted to his honour (the patron), all my hopes and desires, as expected by the authors from their patrons, will have been fulfilled."[92] But as his patron Shah Muhammad Beg Adil Khan had a short-lived and chequered career thereafter,[93] it appears that the author lost the basic motivation and did not proceed with the final completion and edition of his draft copy. The internal evidence from the book amply confirms this conclusion:

(*i*) Mir Tahir Muhammad himself writes that when he started writing this book at Multan he went on placing before his patron "the various drafts" (obviously accounts of different events) and re-writing and re-arranging the same after incorporating improvements suggested by the patron.[94] He also tells us that this work was done rather hurriedly.[95] Probably he had thought of taking time later to revise the work finally.

b. Date of compilation. Mir Tahir Muhammad informs us that "during the nine years, from the beginning of 1021 A.H. to 1030 A.H., he was looking for some one to sponsor this work".[81] He also says that for a long time he had been intending to write the history of the Arghun and the Tarkhan rulers in gratitude to his late patron, Mirza Ghazi Beg.[82] As Mirza Ghazi Beg died on the 11th of Safar 1021 A.H., we may conclude that Mir Tahir Muhammad thought of writing this history after that date (15th of April, 1612 A.D.) Since then, probably, he started making inquiries from his father and others, and by about 1029 A.H., he appears to have collected sufficient material and was eagerly looking for some one under whose patronage he could undertake this work. He then joined the service of Shah Muhammad Beg Adil Khan with the specific purpose of writing this history.[83]

At the encouragement of this benevolent patron, the author commenced writing this "*Tarikh-i-Baldah* Thatta"[84] (History of the Capital City of Thatta) which may be taken to be the original title of this work. Later on, it came to be called, after the author's personal name, as *Tarikh-i-Tahiri.* He wrote the "first part of the Introduction" (*Khutbah*) at the residence of Ainnah Mulla at Lahore and showed it to the patron. Though some of these who were present pronounced their unjust criticism, Mirza Shah Muhammad Beg Adil Khan encouraged him to go ahead with it. In this very first part of the introduction he refers to the patron's father as 'the late Nawwab Shah Beg Khan',[85] which indicates that he started writing the introduction after the death of Shah Beg Khan, (end of 1028 A.H. or in the beginning of 1029 A.H.).[86] He had not yet finished this introductory part that he departed from his patron at Kangrah and returned to the town of Darbela (Sind) where, however, he could not proceed further with the work and it remained unfinished.[87]

In 1030 A.H., he rejoined his patron Mirza Shah Muhammad Beg Adil Khan at Lahore and there asked him whether he should proceed with the work. When the same question came up a little later at Multan, Shah Muhammad Beg Adil Khan encouraged him to go ahead with it. Thereupon, the author started the work with all enthusiasm and after working for "some months and days he prepared a few drafts and placed them before the patron." These were probably the drafts of the accounts of different events, which

ز آبِ حیات قلم، هر که زیست   نمیرد بود زنده تا زندگیست
ولی مرده از زندگانی کسی است   که در نامه نامش ندانند کیست

ز دل نقشِ غمش زائل نگردد   سویدا خطِ انسانی نباشد

His chronogram-cum-elegy composed on the death of Mir Ghazi Beg, which is given on p. 17 of this work, is a memorable on. Mir Ali Sher Qani' refers to it in *Maqalat-al-Shura*'[74] and pays tribut to Mir Tahir for it. References to learned men, and to poets an their verses in this work indicate Mir Tahir's deep interest in literar circles. Starting with his mention of 'Waqari' (Mirza Ghazi Beg whose verse he quotes (p. 13), he notices Akhund Ishaq Bakhari an Sayyid Zahiruddin Shirazi (p. 14), poet Muqim (p. 36), Bar Ali Kha whose verse he quotes (p. 54), Mulla Shikebi (p. 207), Mull Rashidi (p. 224), Mulla Murshid Brujurdi whose verses he quote (p. 224), Talib Amuli and poet Shams (p. 258). These reference though made casually in this work, have remained as an origina source of information for later writers, and Mir Ali Sher Qani has cited them in his *Maqalat al-Shu'ra'*.[75] We learn from th author that he also wrote the story of 'Umar and Marui' in (Persian prose under the title *Naz-o-Niaz*. But Mir Tahir Muhammad ha pinned his faith to the compilation of this history which remain his main work and to which we may advert now.

II. This History

Mir Tahir Muhammad has made numerous references as to why when and the way he wrote this history.

a. Reasons for writing this history. Firstly, according to him, n one had yet written the history of Sind in general and that of th Arghun and the Tarkhan dynasties in particular.[76] Secondly, a his father and grandfather had served these rulers and he himsel had enjoyed the patronage of Mirza Ghazi Beg, he was anxious t repay his debt of gratitude to his late patron by writing this work.[7 Thirdly, he wrote this history mainly due to the patronage o Mirza Shah Muhammad Beg Adil Khan who encouraged him t undertake this work and took a keen interest in its progress.[78] T this may be added the legitimate ambition of the author as a write to seek reward and recognition from his patron, and through hi from the Emperor,[79] and also to leave a good name for himself.[8

hah Muhammad (*i.e.*, Shah Muhammad Beg Adil Khan son of hah Beg Khan) just reached the rank of "One Thousand" *Hazari*) and died."[67] This might be the reason why our author robably now retired to private life permanently.

We do not know how long Mir Tahir Muhammad stayed at -arbela but after sometime he returned to Thatta. This might ave been by about 1037 A.H./1627-28 A.D. when a scion of the Tarkhan family, Mirza 'Isa-II (son of Jan Baba son of Mirza Isa-I), was appointed by Emperor Jehangir as the Governer of Thatta. However, nothing can be said with certainty, except that the author probably died at Thatta aged 61 in 1015 A.H./1641 A.D. and was buried at Makli. The following inscription is obtained on the tomb which stands in the family graveyard of the *Baghai Sayyids* adjacent to the mausoleum of Abdullah Shah and which the present descendants of the author acknowledge to be that of Mir Tahir Muhammad, the author of Tarikh-e-Tahiri:[68]

بنمود وفات میر طاهر — کو اصلِ نکو سرشتی آمد
زین واقعه دیده گشت دریا — زان دریا غم آب بکشتی آمد
از لوحِ فنا سترد نتوان — این حرف که سر نوشتی آمد
رفتم جو بفکرِ سال فوتش — سید طاهر بهشتی آمد

The image of Mir Tahir Muhammad that one gets from his references in this work about his father, himself and others is that of an unpretentious, modest, sincere and religious man.[69] We also see in him an upright and truthful person, who does not lavish false praises[70] but appreciates merit and condemns vulgarity irrespective of the persons and situations involved.[71] He was a man of fortitude devoted to duty even in adverse circumstances. Three aspects of his career stand out prominently: as a sepoy in active military service doing his duty conscientiously; as a civil servant attached first to the entourage of Mirza Ghazi Beg and thereafter to that of Shah Beg Muhammad Adil Khan; and as a literary man trying to win recognition for himself in that field. He specifically studied Persian poetry, and became a poet himself. The introductory chapter of this history is interperted with his own verses.[72] He composed under the *nom de plume* of '*Nisyani*'. In *Maqalat al-Shu'ra'*, Mir Ali Sher Qani' has mentioned him under 'Tahir' and also quoted his following verses:[73]

and support he would not be in need to serve, or attach himself to, anyone else. However, being a man of quiet nature devoted to prayers and not used to the type of conversational etiquette of the courtiers, he left the service of his patron and retired to this unrewarding corner, leading a quiet lonely life, praying for the long life of the Emperor and the patron, and hoping that God might raise him to such a high position with the Emperor that he (the author) might not be in need to turn to anyone else'.[62]

This is the last statement that the author makes about himself and his future plans, and it is obvious that he still looked forward to a more bright future for himself after he would submit the finally edited copy of this work to the patron and, God willing, if the patron was also promoted to a higher rank by the Emperor.

It may be assumed that while at Darbela Mir Tahir Muhammad looked after the property of his maternal relatives or even his own property which he might have inherited from them. Also, he might have given some attention to the revision of this work in the hope of presenting it to the patron. But circumstances indicate that his patron, Shah Muhammad Beg Adil Khan, had but a short-lived and chequered career, and probably he did not live long to attain a higher rank. As we learn from the author, he had accompanied his patron to Kangrah in 1029 A.H. This might have been in Shawwal 1029 A.H. when Shah Muhammad Beg Adil Khan probably led some reinforcements from Lahore to Kangrah which by this time was being besieged by the royal army led by Abdul Aziz Khan.[63] Again we hear from the author that Shah Muhammad Beg Adil Khan was soon after 'demoted' from this post in 1030 A.H. and given a new appointment in the city of Qandhar.[64] The circumstances indicate that this was again a subordinate post. In 1029 A.H., Bahadur Khan, the Governor of Qandhar, had requested Emperor Jehangir to relieve him from Qandhar whereupon Abdul Aziz Khan was designated as the new Governor.[65] By about 14th of Shawwal, 1030 A.H., the Emperor conferred the rank of "Three Thousand' (*Se Hazari* etc.) on Abdul Aziz Khan[66] in lieu of his new appointment, and Shah Muhammad Beg Adil Khan probably proceeded to Qandhar as his subordinate officer. Thus, the author's patron Shah Muhammad Beg Adil Khan, probably neither rose in rank nor did he live long enough after his appointment in Qandhar in 1030 A.H. According to the author of *Ma'athir al-Umara'* "Mirza

Shah Beg Khan, there. These contacts developed further, and some fourteen years later Mir Tahir Muhammad attached himself to his entourage.

By the turn of Sha'ban 1028 A.H./Dec., 1618,[54] Shah Beg Khan who had been designated as the Governor of Thatta, sought permanent retirement from Emperor Jehangir due to his old age and the Emperor sanctioned the income from the Khushab district by way of life-long pension for him, and also conferred official ranks on his three sons. Shah Muhammad, the eldest of them,- was given the rank of "*One Thousand* plus six hundred additional cavalry."[55] After having received this rank, Shah Muhammad appears to have taken up a substantial state appointment at Lahore by the end of 1028 A.H. or early in the beginning of 1029 A.H. under the impressive personal title 'Shah Muhammad Beg Adil Khan'. We do not know when exactly Mir Tahir Muhammad joined him, but he was already with him at Lahore in 1029 A.H.[56]

We learn from the author, that at Lahore he was staying at the residence of 'Ainah Mullah, the brother of late Asif Khan.[57] Thereafter, he accompanied his patron to Kangrah from where he had to take leave of him to attend to some urgent family matters at home. He, therefore, returned to the town of Darbela, the home of his maternal grandfathers,[58] which indicates that his family was there and that he had been living there prior to his joining the court of Shah Muhammad Beg Adil Khan. After a lapse of one year he rejoined his patron in 1030 A.H./1620-1621 A.D. at Lahore when Shah Muhammad Beg Adil Khan had been relieved of his previous post to take up a new appointment at Qandhar.[59] He was with his patron at Lahore for sometime, and then accompanied him to Multan and stayed there for some months.[60] When Shah Muhammad Beg Adil Khan finally left Multan for Qandhar, Mir Tahir Muhammad took leave of him there and returned again to Darbela.[61]

There is no reference to the author's activities after his return to Darbela. He was now about 40 years old and still energetic enough to forge a new career. According to his own statement, 'he had severed all other connections and attached himself to the patron just for the sake of writing this history and hoped that after finally editing it he would submit it to the patron so that by his benevolence

Mirza Ghazi Beg at Qandhar (1021 A.H.) from those who were present there at his sad demise.[50]

Mirza Ghazi Beg's death must have come as a shock to Mir Tahir Muhammad. In him he had lost not only his employer but also a patron. Mir Tahir Muhammad was then a young man of 31 years, but probably he had no inclination to serve under Khusrau Khan Jarkas who had returned to Thatta, or even stay at Thatta under precarious political conditions. In all probability, he migrated to Darbela and returned to private life there for the next six or seven years (1021-1027 A.H.). Darbela was the home of his maternal grandfather, Chief Umarshah, some of whose descendants had by now, perhaps, returned there from Ahmadabad or had asked Mir Tahir Muhammad to look after the property they had left behind. He himself might have inherited his share of the property which needed his attention.

This long period of quiet life gave him an opportunity to do some reading and writing. He probably compiled the story of 'Umar and Marui' in Persian prose during this period. Since the death of Mirza Ghazi Beg in 1021, Mir Tahir Muhammad had also been contemplating to write this history of the Arghun and Tarkhan rule in Sind and was in search of a patron to spensor it; for, as he saw it, every author ought to have a patron.[51] He found one in Shah Muhammad Beg Adil Khan who "was an accomplished and learned man of his times".[52] Moreover, he also belonged to the the Arghun family. Just as some Arghun and Tarkhan chiefs had accompanied Shah Beg Arghun to Sind, others had served Babur and his successors. Of these latter, was one Shah Beg Khan son of Ibrahim Beg Charbak of the Arghun line whom we see first serving as a commander under Khan-e-Khanan and fighting against the forces of Mirza Jani Beg in Sind (1000 A.H.).[53] As our author's father, Sayyid Hasan, was one of the commanders of Mirza Jani Beg, the possibility of a meeting between Sayyid Hasan and Shah Beg Khan, after the peace was concluded, cannot be ruled out. Later, in 1015 A.H., when Mirza Ghazi Beg led the royal army to relieve pressure on Shah Beg Khan who had been besieged in the Qandhar Fort, our author was among the reinforcements despatched from Thatta which reached Qandhar just after Mirza Ghazi Beg's entry into the city on the 12th of Shawwal. Probably, Tahir Muhammad met Shah Muhammad, the eldest son of

Muhammad. He would try to avoid his companions and eat his meals alone secretly, even in the lavatory. Once they caught him there and blamed him for his unworthy behaviour, but he paid no heed to it. Often he would hide a piece of meat and slip inside the bed-sheet as if he was going to sleep, and eat it there. Once they decided to expose him, and one of the companions, Yusuf Ali by name, pulled the sheet off and ran away, while others snatched away the bread and the meat which Hashim had been eating inside. They, then, nick-named him as 'Hashim *Sag*' (Hashim the dog). In short Mirza Ghazi Beg's men suffered a great deal of hardship. It was at that time that the two renowned poets, Talib Amuli and Shams, arrived at Qandhar and attached themselves to his Court. In view of the famine conditions prevailing in Qandhar, the Emperor permitted Mirza Ghazi Beg to shift his Headquarters to Bakhar. He came and camped there for quite some time.[42]

It appears that when Mirza Ghazi Beg was later directed to proceed to the Emperor's Court and he left Bakhar for Lahore,[43] Mir Tahir Muhammad took leave of him and returned to Thatta. Or, may be, that he accompanied him to Lahore and when Mirza Ghazi Beg was re-appointed as Governor of Qandhar and he proceeded there via Multan and Bakhar,[44] Mir Tahir Muhammad departed from him at Bakhar. This might have been sometime during the year 1018 A.H./1609 A.D. after which Mir Tahir Muhammad remained in Thatta. Thus, he recounts in details the events which took place in Sind during the years 1010-1021 A.H. Khusrau Khan Jarkas, Mirza Ghazi Beg's executive officer at Thatta, was then trying to act as an independent chief, misappropriating revenues and monopolizing the key administrative posts for his own family members and favourites. These men had little regard for justice and there was discontent all over the country.[45] Therefore, Mirza Ghazi Beg conferred the title of 'Saindina Hindu Khan' on Hindu Ghuriya, appointed him as the new chief of Thatta, and called Khusrau Khan to Qandhar.[46] Hindu Khan probably reached Nasarpur in 1020 A.H.,[47] and after establishing order there he proceeded to Thatta, removed Khusrau Khan and made new appointments in the outlying districts.[48] Then, Khusrau Khan, along with his sons, left for Qandhar and had reached Halakandi when the news of Mirza Ghazi Beg's death reached him.[49] Mir Tahir Muhammad was obviously at Thatta as he reports the death of

prepared to leave for Qandhar, Tahir Muhammad took leave of him and returned to Thatta.[36] It is not mentioned when exactl he left for Thatta but his subsequent studies at Thatta and the his journey to Qandhar indicate that he departed from Mirza Gha Beg at Lahore early enough, probably in the month of Muharram, 1015 A.H. (May, 1606 A.D.).[37]

After returning to Thatta, Mir Tahir Muhammad gave up all other engagements and devoted himself to his studies. As he himself reports, within a very short time he became proficient both in (Persian) poetry and prose. First, he studied under Akhund Ishaq Bakhri who had also taught Mirza Ghazi Beg.. The Akhund was a *sufi* and well-versed particularly in the works of Hafiz, Sa'di, Rumi and Jami. Under his guidance, Mir Tahir Muhammad cultivated poetic talents and became a poet himself. He also studied the *qasidas* of Khaqani and Anwari under Mir Zahiruddin son of Shakrullah Shirazi. Thus, in less than a year he began to compose with confidence.[38]

By the end of Ramadan 1015 A.H., Mirza Ghazi Beg appears to have marched at the head of the royal army from Lahore to Qandhar. He reached Multan and settled his family there. He had probably expected substantial support in terms of men, money and provisions to reach him there from Sind, which was in his *jagir*. But it did not come in time and Mirza Ghazi Beg did not wait for it. He marched towards Qandhar with his meagre provisions.[39] His officers at Thatta had, however, equipped the reinforcements which marched from Thatta to Qandhar. The author, now on active duty, accompanied this force which reached Qandhar after Mirza Ghazi Beg had already entered the city[40] on the 12th of Shawwal 1015 A.H.[41] (March, 1607).

Mir Tahir Muhammad vividly describes his experiences during that expedition. Qandhar was then stricken with famine and the people would eat any thing that they could lay their hand upon. Among the companions of the author was one Muhammad Hashim with whom they had shared their provisions all the way to Qandhar where they now put up together. Their rations had run out and they could hardly afford to purchase the food stuffs which were selling at exhorbitant prices. Muhammad Hashim who had a tin of ghee with him now kept himself aloof from Mir Tahir

This opened a new chapter in Sayyid Hasan's life and he ontinued in the state military service under Mirza Jani Beg. He robably gave a good account of himself in various engagements uring the next few years and rose to the rank of a commander. hus, in the great battle which took place between Mirza Jani Beg nd Khan-e-Khanan in 1000 A.H. (1591/92 A.D.), Sayyid Hasan vas in the thick of it as one of the distinguished commanders long with Shah Qasim Khan Arghun and Khusrau Khan Jarkas.[25]

By this time he was about 40 years old. There are no references bout his subsequent career, but it appears that after the defeat of Mirza Jani Beg and his departure from Sind in 1592 A.D., Sayyid Hasan retired from active military service to live a quiet life. Probably he was alive during the early twenties of the 11th century Hijra (1021-1030 A.H./1612-1621 A.D.) when his son, the author Mir Tahir Muhammad, was planning to write this history[26] in which the details of Mirza Baqi Beg's suicide[27] and of Mirza Jani Beg's battle with Khan-e-Khanan[28] are reported from Sayyid Hasan.

d. The Author. He himself has recorded his full name as "Tahir Muhammad 'Nisyani' son of Sayyid Hasan of Thatta".[29] He was born in 990 A.H./1582 A.D.[30] and probably grew up under the care of his father imbibing his religious devotion and love for learning.

As his father had retired, Mir Tahir Muhammad appears to have entered the service of Mirza Ghazi Beg by about 1010-1011 A.H./1601-1602 A.D. before completing his education. Thus, he describes the events of Mirza Ghazi Beg's rule at Thatta in details, and tells us how his court became a rendezvous of such eminent poets as Mulla Rashidi and Mulla Murshid Brujurdi.[31] He recounts the rebellion of Abul Qasim Sultan in details[32] and mentions what he had heard and witnessed during that disturbance.[33] He was then 23 years old.

It is almost certain that when Mirza Ghazi Beg left Sind in 1013 A.H./1604 A.D.[34] for the court of Emperor Akbar, he took Tahir Muhammad with him. When Emperor Akbar died in 1014 A.H./1605 A.D., Tahir Muhammad, who had cultivated poetic talents, composed the chronogram "فوت اکبرشه"[35] (=1014) giving the year of the Emperor's death. The next year, when Mirza Ghazi Beg

office under him to occupy the place of his own deceased son, Prince Shah Rukh (d. 992 A.H.).[20] As reported by Sayyid Hasan himself, on Thursday night, the 8th of Shawwal 993 A.H. (1585) when Mirza Muhammad Baqi committed suicide, he was among the Guards Unit (*Chowki*) of Malik Ahmad[21] and was on night duty inside the fort. At the noise and commotion among the personal servants of Mirza Muhammad Baqi inside his room, the men in the guard room got worried as to what had happened. The ruler, who was then rolling in blood, sent for Malik Ahmad. One of the ruler's personal servants, with his clothes stained with blood, rushed out to the guard room to call Malik Ahmad and told him what had happened. Malik Ahmad hesitated to go inside lest he may be accused of murder, but then he took Sayyid Hasan with him as a witness and they went in together. As the Malik approached the bed-side, the dying ruler clasped his arms around him and smeared the Malik's clothes with his blood.

Mirza Baqi died in the later part of the night but, as was expected, poor Malik Ahmad became the target of attack by his enemies. Sayyid Hasan advised him not to surrender himself to those unscrupulous men and to take defensive measures until the truth was established. He, however, did not listen to him, with the result that subsequently he and his men had to lose their lives.[22] After Mirza Paindah Muhammad was installed as the new ruler and his son Mirza Jani Beg took over as the chief executive, the accusers of Malik Ahmad manipulated evidence against him and his men, and one by one they were put to death. When Sayyid Hasan's turn came, Khalil Muhrdar (Keeper of the Seal) interceded on his behalf with Mirza Jani Beg and said: "This young Sayyid is not guilty; he has committed no crime except that he was in the guard of Malik Ahmad. He got blood stains from the clothes of others but was not with them. This youthful sepoy's piety and devotion to God go to the extent that he fasts during the day and is absorbed in prayers at night. One day he will be useful to you, and in case his guilt is proved any time after this I myself stand surety for him".[23] By good luck, his life was saved through these supplications of Khalil. Mirza Jani Beg reviewed his case rather with compassion and sympathy and directed Khalil to take good care of 'this young man'.[24]

procured and 'chowki' services were provided.[8] The Emperor stayed as their guest at Darbela a few days and then left for the town of Pat.[9] Humayun was so very pleased with the services rendered by the Chief and his sons that he issued a decree in their favour pledging that in case the province of Bakhar came under his rule, the district of Darbela would remain as a gift with the Chief and his descendants.[10]

Chief Umarshah and his sons remained in the service of Humayun during his sojourn in Northern Sind. When the Emperor was about to leave the territories of Sind, Umarshah died at Alor, and his sons after seeing the Emperor off returned to Darbela.[11] On an adverse report from Sultan Mahmud Khan, the Governor of Bakhar, how the Chief and his sons had supported the Emperor, Mirza Shah Hasan issued warrants for their death. Accordingly, the two sons of Umarshah, Daud and Hala, were seized by Sultan Mahmud Khan and cruelly put to death at Bakhar.[12] Their family members fearing further reprisals, sent the Emperor's decree to Mir Tahir Muhammad's grandmother (daughter of Umarshah) and escaped to Gujrat where they settled down at Ahmadabad.[13]

c. Father. Mir Tahir Muhammad has mentioned the name of his father thrice in the text as 'Sayyid Hasan',[14] 'Miyan Hasan,'[15] and 'Hasan'.[16] As already pointed out, Hasan's mother was the daughter of Jam Umarshah, the Sahta Chief of Darbela. Judging from the reference that at the time of Mirza Muhammad Baqi's death (993 A.H./1585 A.D.) he was still in his youth,[17] it appears that he was born sometime during the fifties of the 10th century A.H. He probably received good education of his times, as Mir Ali Sher Qani' has referred to him as a man of 'excellent merits'.[18]

We learn from Sayyid Hasan's own statement, quoted by the author, that even as a youthful sepoy in state service, he was known to his superiors as a man of "piety and devotion dedicated to fasting during the day and prayers at night".[19]

Sayyid Hasan appears to have entered military service during the reign of Mirza Muhammad Baqi (973—993 A.H./1565—1585 A.D.) and by 992 A.H./1584 A.D. he was serving as a sepoy in the contingent of Malik Ahmad, the trusted lieutenant of Mirza Muhammad Baqi whom that ruler had elevated to the highest

The Inscription (P. 11)

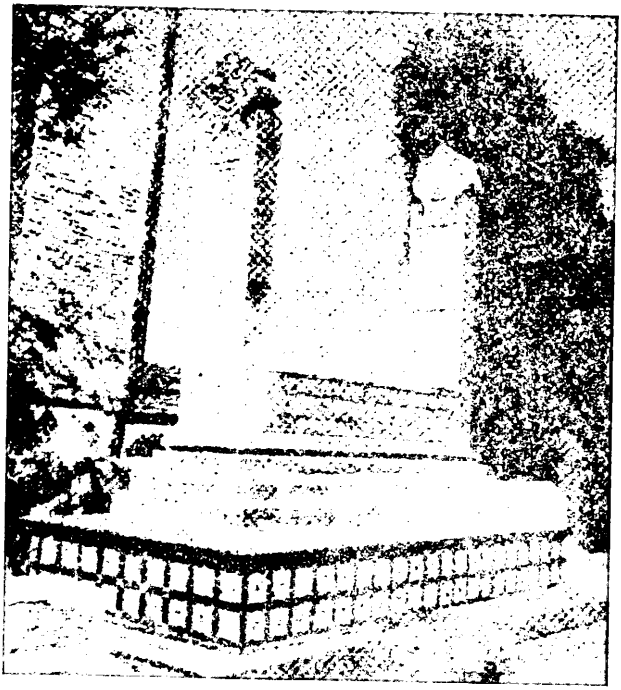

The Grave (P. 11)

called 'Baghai Sahrai Sayyids.'[3] It appears that after the death of th author, and long before 1776 A.D., the economic status of his sons o grandsons had improved and they came to own rich gardens. As such, they prefixed the new surname of '*Baghai*' (belonging t 'garden') to the original *Sahrai* (belonging to 'desert'). At present the Baghai Sayyids, who are the direct descendants of Mir Tahi Muhammad, live at Thatta in the quarter which is known after thei family name as '*Baghai Muhalla*'. It is situated on the eastern side o the grave of Shah Munbah, and here they have been living from a very long time. This indicates that the family shifted from th 'Quarter of Bhaikhan' on the western side of Shah Munbah's grav to their present quarter on the eastern side of the saint's grave an have continued to live there subsequently.

b. Grand Fathers. The earliest family members mentioned by the author in this work are his paternal and maternal grand fathers. The former, whose name is not mentioned by Tahi Muhammad but is given in the family record as Abdul Qadir, i said to have been in the service of the 'Arghun-Tarkhan' rulers. Obviously, he was a contemporary, though younger in age, of th author's maternal grandfather (d. circa 949 A.H.) and, as such, h might have served under Mirza Shah Hasan Arghun (d. 962 A.H 1555 A.D.) but more likely under Mirza 'Isa Tarkhan (d. 973 A.H 1565 A.D.). Abdul Qadir (or his father) had perhaps settle down at Darbela for some time where he married the daughter o Jam Umarshah son of Daud whom the author calls his 'matern grandfather'.[6]

Umarshah was the 'Jam' or headman of the Sahta communit and also the 'Arbab' or the Chief of the district of Darbela, th rich territory covering approximately the present Naushahro Fero Sub-Division of the Nawabshah District, which intervene between the territories of Bakhar on the North and of Thatta on th South. Politically, he was an influential Chief of an independe mind. Therefore, even in the face of a hostile policy follow by Mirza Shah Hasan Arghun towards Emperor Humayun wh the latter entered Sind in 949 A.H., Jam Umarshah and h sons went to pay their homage to the Emperor on his arrival Bakhar.[7] There they invited him to their territory which t Emperor visited subsequently, and they did everything to bri relief to his distressed army. Foodgrains and other provisions we

INTRODUCTION

I. The Author

Not much is known about the author, Mir Tahir Muhammad Nisyani, but from his frequent autobiographical references in this work supplemented by some information left by Mir Ali Sher Qani', we gather the following facts about his family and career.

a. Family. Tahir Muhammad belonged to a 'Sayyid family' of Thatta (Sind). His ancestors had come from Astrabad in Iran. One, Mir Haider of Astrabad, had a son named Sayyid Husain *Sahrai* whose descendants received the family name 'Sahrai'. Sayyid Husain left two sons, Sayyid Muhammad Baqir *Akrai* and Sayyid Muhammad Tahir *Dalwal*. Judging from the repetition of the ancestral name, we may presume that our author Mir Tahir Muhammad was a descendant from the line of Sayyid Muhammad Tahir Dalwal.[1]

It is not known when the family migrated from Astrabad to Sind, but we find that both Muhammad Baqir Akrai and Muhammad Tahir Dalwal were settled in Thatta and had their home in the 'Quarter of Bhaikhan' to the west of the grave of Shah Munbah.

A cryptic reference to the town of Darbela being the abode of the author's fore-fathers,[2] suggests that probably his great grandfather or grandfather had settled down at Darbela for some time. But after his grandfather entered service, he probably returned to his ancestral home in Thatta.

It can be reasonably presumed that Tahir Muhammad and his father then lived in their ancestral home at Thatta in the 'Quarter of Bhaikhan'. Later on, the author's descendants probably shifted from that home, and we learn from Mir Ali Sher Qani' that one Mirza Husain then built his residence on the very same place. Subsequently, it became the residence of the British trading mission. By about 1181 A.H./1776 A.D., when Mir Ali Sher Qani' wrote his 'Tuhfat al-Kiram', Mir Tahir Muhammad's descendants were living in a "storeyed building" (in Thatta) and were

1st Edition	1988	1000 Copies
2nd Edition	1995	2000 Copies

All Rights Reserved with the Sindhi Adabi Board.

Compiled under
The Sindhi Adabi Board's Research Project

[Price: Rs. 100-00]

To be had from

SINDHI ADABI BOARD'S BOOK-STALL

Tilak Incline, Hyderabad, Sindh

Printed by Syed Sikander Ali Shah, Manager Printing Press and Published by Mr. Murad Ali Mirza, Secretary, Sindhi Adabi Board, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

TARIKH-E-BALDAH THATTA

alias

Tarikh-e-Tahiri

Compiled by

SYED TAHIR MUHAMMAD NISYANI

of Thatta

(1030 A.H. / 1621 A.D.)

Edited by

N. A. BALOCH

Translated by

NIAZ HUMAYUNI

SINDHI ADABI BOARD

Jamshoro/Hyderabad

SINDH